

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M.FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 17

*Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyat-
ta alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).*

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu
nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.*

«Elm və təhsil»
Bakı – 2017

**Jurnalin təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Əlyazmalar İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı**

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədəliyev, akademik Teymur Kərimli, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Möhsün Nağısoylu, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüşət Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., prof. İlham Tahirov, f.ü.e.d., prof. Əzizxan Tanrıverdiyev, f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

**Buraxılışa məsul: akademik Teymur Kərimli
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli**

Filologiya məsələləri. Bakı, 2017, № 17

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2017

[www. filologiyameseleleri. net](http://www.filologiyameseleleri.net)

DİLÇİLİK

Prof.MƏSUD MƏMMƏDOV
Lənkəran Dövlət Universiteti

DİLÇİLİKDƏ SÖZÜN KÖKÜ VƏ ƏSASI **(MÜXTƏLİF DİLLƏRİN MATERIALLARI ƏSASINDA)**

Açar sözlər: dilçilik, dil, səs, söz, fe, birləşmə, sistem.

Ключевые слова: языкознание, язык, звук, слова, глагол, сочетание, систем.

Key words: linguistics, language, word, verb, combination, structure

Hər bir yaranmışın kökü və əsası olduğu kimi dilçilik elmində də sözün kökü və əsası vardır. Bu xüsusiyyət dünya dillərində başqa-başqa formalarda özünü göstərir. İlkən araşdırmalar göstərir ki, bu xüsusiyyət flektiv dillərinin bir çoxunda daha qabarıq şəkildə gözə çarpır, nəinki iltisafı dillərdə. Qaldı ki, amorf dillərdə, adından məlum olur ki, “amorf” ifadəsindəki “a” inkarlıq göstəricisi məlum edir ki, bu dillərdə morfemlər yoxdur, ancaq söz köklərdən ibarətdir. Ona görə də, Çin, Vyetnam dillərinə kök və ya amorf dillər deyilir. Qaldı ki, dördüncü qrup dilə, ona inkorporlaşan dillər deyilir. Burada sözün kökü ön və arxa şəkilçilər içərisində əriyir və hər bir şəkilçinin qrammatik xüsusiyyətləri və leksik mənası var. Belə dillərdə bir söz bir cümlədir. Məsələn, Nəstik və ya Astek dilinin təmsalında göstərmək olar: *nikqwa* in *nakat*-cümləsi “Mən indi ət yeyirəm”-mənasını bildirir. Burada *ni-felin* ön şəkilçisi (I şəxs tək şəkildə, -k-cansız obyektə uzlaşmanın ön şəkilçisi, -qwa sözün kökü, mənası “yemək” mənasındadır, -te -əsas halın şəkilçisi hesab olunur. əgər Astek deyir ki “*ninakqwa*”, bu feli formanın mənası “Mən, adətən, ət yeyirəm” deməkdir. məhz sonuncu forma növü inkorporlaşma hadisəsi hesab olunur.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilində yazılmış dilçilik əsərlərində “sözün tərkibi haqqına” çox geniş təhlil aparılır və əsasən sözlərin iki hissədən ibarət olduğunu qeyd edirlər. Məsələn, korifey alimimiz Muxtar Hüseynzadə yazıb ki, “Azərbaycan dilinin sözləri tərkibcə kök və şəkilçidən ibarətdir. Sonra qeyd edib ki, “başqa sözlə desəm, müasir Azərbaycan dilində işlənən sözlərin quruluşu əsas və qeyri-əsas olaraq, iki hissəyə bölünür. Sözün əsas hissəsi dilçilik elmində kök, qeyri-əsas hissəsi isə şəkilçi

adlanır. Kök sözün əsasını təşkil edir. Buna görə də bütün dünya alimləri birmənalı olaraq, sözün kökünə, eynilə M.Hüseynzadənin verdiyi kimidir: “Sözün ayrıca işlənilib müstəqil mənaya malik olan və dəyişməyən qisminə kök deyilir.” Amma dünya alimləri sözün kökü, sözün əsası və sonra şəkilçiləri olmaqla, 3 qrupa ayırırlar. İlkin tədqiqatlarımız göstərir ki, Azərbaycan dilinin əksər sözlərində sözün əsası sözün kökü üzərində olur. Prof.Q.Ş.Kazımov doğru olaraq yazır ki, “Düzəltmə isimlər sözlərin kök və əsaslarından sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə düzələn isimlərdir. Müəllif “Morfolojiya” kitabında yazır ki, -iş, -iş, -uş, -üş şəkilçiləri fellərin kök və əsaslarına artırılaraq, hərəkətin adını bildirən isimlər düzəldir: gülüş, yeriş, uçuş, gediş, titrəyiş, baxış, qaçış və s. Hörmətli professor K.Kazımov misal çəkdiyi sözlərdə hansı sözün kökünə və hansı sözün əsasına şəkilçilər bağlı olduğunu izah etməmiş və həmin sözləri də ayırmamışdır. Deməliyəm ki, yuxarıdakı misallarda təkcə bir sözün kök və əsasına ayırmaq olar, qalan sözlər kök və şəkilçilərdən ibarətdir. Məsələn, gülüş sözünün kökü gül, -üş-şəkilçidir. Bu söz feilin məsdər formasından yaranmışdır-gülmək; həmçinin yer+iş və məsdər forması yerləşmək. Bu feilin məsdər şəkilçisi olan -mək ayırdıqda sözün əsası qalır. (yeri-) və -iş şkilçisi sözün əsasında olan -i ilə qalıb -iş şəkilçisində daşlaşmışdır. Uçuş felində vəziyyət bir az da fərqlidir. Uç+uş bölgüsünü bu səpkidə aparsaq, uç sözün kökdə və bu sözü birlikdə götürsək uçuş forması məlum edir ki, bu söz də feilin məsdərindən uçuşmaq-dan yaranması və uçmaq feili forması da ola bilər. Uçmaq felində uç-sözün kökü və əsası da kökün üstünə düşür, amma uçuş+maq felində uçuş-sözün -uş növ şəkilçisi ilə birlikdə həm əsası və kökü hesab oluna bilər. Professorun verdiyi misalların birində (titrəyiş), sözün kökünü və əsasını ayıranda da bu sözün morfemlərini ayırmaq olur: < titrə sözün kökü, titrəy sözün əsasıdır. Bunların da məsdər forması titrəməkdir. Deməliyəm ki, -iş şəkilçisi çox hallarda növ şəkilçisi kimi də çıxış edir: bildiriş, buraxılış, deyiliş, açılış, çağırış və s. isimlərdə fəal iştirak edirlər. Belə ki, düzəltmə isimlər sözlərin kök və əsaslarından sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə düzələn isimlərdir.

Professor Q.Ş.Kazımov kitabının feil bölməsində yazıb ki, “Əsas dilin sinxron vəziyyətində iki cür olur: sadə əsaslar, düzəltmə əsaslar”. Sonra fikrini davam edərək qeyd edir ki, sadə əsas dedikdə mənalı morfemlərə ayrılma bilməyən söz kökləri nəzərdə tutulur: dağ, yer, ot, yaşıl, beş, xeyli, mən, o və s. Düzəltmə əsaslar sözdüzəldici şəkilçilərin və ya başqa bir əsasın söz kökünə birləşməsi ilə yaranır: daşlıq, dadlı, çoxlu, başalamaq, gözləmək; aravuran, ucaboy, suçiçəyi, Qoşabulaq və s. (səh.33)

Göstərilən fikirlərdə bəzi anlaşılmazlıqlar var. Belə ki, “sadə əsaslar” və “düzəltmə əsaslar” ifadələrini işlətmək dügün deyil, amma sadə və düzəltmə sözlər vardır və bu ifadələr qəbul olunub. Deməliyəm ki, alimin verdiyi misallar (əvvəlki təkhecalı sözlər), sadə (yalnız yaş+ıl sözündən

başqa. Bu söz də düzəltmədir) və ikinci sırada verdiyi düzəltmə sözlərdir. əgər hər birimiz söz yaradıcılığına baş vursaq, məlum olacaqdır ki, sözü sağdan sola doğru, yəni hər hansı sözün sonundan başlayaraq, morfemləri ayırırıq ki, sözün əvvəl əsasını və sonra kökünü dəqiqləşdiririk. Məsələn, ucaboy ≤ uca+boy, dadlı ≤ dad+lı və s. Qeyd etmişik ki, Azərbaycan dilində əksərən sözün kökü və əsası üst-üstə düşür. Məlumdur ki, istər təkhecalı sadə sözlər (bunlar da tarixən feillərdən yaranıb və bu haqda yenə də Qəzənfər Kazımovu imdada çağırıram ki, fikrim qəribliyə düşməsin. Alim feilin ilkin forması olan məsdərdən danışarkən yazıb: “Məsdərdə isim xüsusisyyətləri də güclüdür. İsimlər ad bildirdiyi kimi, məsdər də ad bildirir-hərəkətin adını bildirir, ismin suallarına(nə?, nəyi?, nəyə? və s.) cavab verir. İsimlər kimi hallanır və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir”. Əslində, isimdə məsdər xüsusisyyətləri tam özünü göstərir və heç də nahaq deyil ki, riyazi dilçilikdə feil bənzərlik yaruşunda -pilləsində) durur.), istərsə də, düzəltmə sözlər (şəkilçiləri və ya mürəkkəb sözlərdə komponentləri ayırmaqla) eyni vəziyyətlə rastlaşırıq. Bunu Qəzənfər Kazımovun misal çəkdiyi sözlərdə də həmin mənərə ilə rastlaşırıq: ar (a) + vur +an, uc (a)+boy, su+çi+çə+yi. (burada k > y keçidini müşahidə edirik), Qoş(a)+bul-aq vəs. (izahlar prof.Məsud Məmmədovundur). Bu misallardakı mürəkkəb sözlərdən: ar(a)-qoş(a) sözlərin əsası və köklərini ayırmaqla (qoş- və ar-) yenə də ilkin fikrimizlə üzləşərik, yəni sözlərin çoxunun kök və əsası üst-üstə düşür və mürəkkəb sözləri birləşdirən –a suffiksi, həm də sözün əsasını bildirir.

Buna S.Cəfərovun “Müasir Azərbaycan dili” (leksika) dərslik kitabında verdiyi “Məna ardıcılığı” paraqrafındakı misallardan seçə bilərik. Məsələn, addan feil, feildən sonra ad düzəldir: qış-qışlamaq-qışlaq misallarını verir. Bizcə bu misalların birində, qışlamaq məsdər formasında üç morfemin olmasının şahidi oluruq: qış+la+maq. Bu sözdəki inkar şəkilçisini “atsaq”, qalır sözün əsası qışlaq və -la morfemini “atsaq” qalır sözün kökü qış. Və bu feilin əmr forması kimi səslənir, yeni bir adın yaranmasına da zəmin yaradır: qış+laq. Bu sətərə feildən ad, sonra feil, sonra ad düzəldən sözlərin bəzilərinə də kök və sözün əsasını ayırmaq olur. Məsələn, yaratmaq < yar+at+maq < və ya yarmaq < yar < yar+a < yar+a+la+maq < yar+a+la+yan və s. Eəcə də, Yemək > ye (feilin əmr forması) > yem (toplu isim mal-qara üçün arpa) > ye-miş (1.bostan bitkisi; 2. Feilin keçmiş zamanı, -miş şəkilçisi) > yemişən (isim, dərman bitkisinin adı)

Ovçu, ovlaq-ovla(maq); duzlu-duzsuz-duzlaq-duzla(maq); kəskin- kəsik-kəsici < kəsmək < kəs və s. Bunlar eyniköklü sözlərdir. Nümunələrdən görüldüyü kimi, eyniköklü sözlər, həm eyni nitq hissəsinə, həm də müxtəlif müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər. Məsələn, “gül isimdən düzəlmiş gülçü, güllük, güllük eyniköklü sözlərin hamısı isimdir”- yazıblar, amma külmək

feili də var və onun da kökü kül-dür. Bəs bunu hara aparmaq olar? Yazırlar ot ismindən düzəlmiş otlaq-otlu-otla (maq)- otar (maq) sözlərində, birincisi isim, ikincisi sifət, üçüncü və dördüncü feildir. Bu düzəltmə sözlərin kökü, əsası və şəkilçiləri vardır. Bunları morfemlərə ayırdıqda daha aydın görünür ov > ov+çu > ov+laq > ov+la+maq. Burada sözün kökü ov, sözün əsası ov+la və məsdər şəkilçisi -maq morfemlərindən ibarət olduğunu görürük. Doğrudur düzəltmə sözlər daha çox leksik çəkilçilər vasitəsi ilə düzəlir. Məsələn: yaz-yaz+ı, yazı+çı, yazıçı+lıq, çünki yazı, yazıçı və yazıçılıq düzəltmə sözlərin hər üçünün kökü yaz-dır. Bu sözün kökü qrammatik şəkilçilər də qəbul edir, məsələn yazdım, yazar, yazlıq. Əslində yazlıq sözü də düzəltmədir, çünki söz yazın bahar mənasında təsəvvür olunmasından düzəlmişdir. Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində də sözün əsası feillərdən düzələn sözlərdə özünü göstərir. (8.36)

Deməliyəm ki, ilkin araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif dillərdə də sözün kök, əsası və şəkilçilərdən ibarət söz zənciri özünü göstərir. Bunları Hind-Avropa dil ailəsinə daxil olan dillərin çoxunda görürük. Məsələn, Şərqi Slavyan dil qruplarından olan rus dilində bu məsələyə daha çox feillərdə rast olunur. Məsələn, читать- “oxumaq” məsdər formasından -ть götürsək sözün əsası qalır чит+a və sözün əsasında -a morfem göstəricisini götürsək sözün kökü olan чит- qalır; светать > свет+a > свет. Məlumdur ki, rus dilinin feillərində morfemlər əvvəldə, ortada və sonrada olur. Məsələn, летать > вылетать > перелетать > полетать > отлетать > прилетать və s. sözlərin kökü лет, əsası лета-dir. Əksər rus dilçiləri söz tərkibi haqqında belə yazırdılar: «та часть слова, которая остается, если отбросить окончание, называется основой. Основа содержит в себе основное значение слова. Окончания не изменяют самого значения слова а только связывают отдельные слова в предложении.»

Alman dilinə gəldikdə, bu dilin fonetik və qrammatik görüntülərini ayırısaq, iki xüsusiyyətin şahidi oluruq;

a) Səs birləşmələri: au, ey, et, on və s.

b) Söz-kök birləşmələri (sait səsin iştirakı olmadan): bakenbardı, mundştuk, poçtamt, tsiferblat, xormeyster və s.

Bu tip sözlərdə sözün kökü və əsasını müəyyən etmək çətinidir. Belə sözlər daşlaşmış şəkilçilərin olması ilə çətinlik yaradır və onları etimoloji yolla aşkar etmək olar. Amma bu dildə də əksər sözlərin kökü və əsası üst-üstə düşür: məsələn, furs, vaf+lı, Şprot+ı, şpın+at, ştop+or, , şpiton, pap+ka, vaxf+va, muf+ta, şto+pa+tr, bryuk+va, kne+er, klev+er, mut+er (müqayisə et fars dilindəki mad+er, rus dilindəki мать, -ana sözləri ilə) və s. ingilis dilinə gəldikdə , öncədən bu dilin fonetik və qrammatik göstəricilərini qeyd etməliyik: a)səs birləşmələr; məsələn, dj > djin; b) sözlərdə incə -ç səsinin iştirakı: çek, spic; c)-va, -vi səs birləşməsinin söz önündə gəlməsi: va+t,

viski > bis+ki; d)-inq suffiksin iştirakı ilə: məsələn, smok+ing və s. Məlumdur ki, ingilis sözləri dünyanın bir çox dillərində XIX-XX əsrdə yayılmağa başladı. ən çox qəbul olunan dənizçilik, idman, texniki, siyasi və məişət termin-sözlər olmuşdur. Onlardan bot, şxuna, briq, yaxta, trayler, tral, tanker, kater, dok, doker, aysberq, avral, fut, blok, micman- dənizçiliklə bağlı söz-terminlər; ring, boks, futbol, voleybol, basketbol (bu sonuncu 3 söz “bol” komponenti ilə bitən mürəkkəb sözlərdir), qol, taym, sport+smen, rekord+smen, boks+er və s. idmanla bağlıdır; boy+kot, bum, klub, demp+inq, but+nik- siyasi və bir də tort, keks, rom, punş, djin, nik+nik, djar, tost, kom+fort, xoll, pled və s. məişət sözləridir. Bunların etimologiyasını yoxlayanda ingilis mənşəli sözlər olmaması da üzə çıxır. Amma göstərdiyim sözlər və digərləri ingilis dilində vətəndaşlıq hüququnu qazanmış və Avropa, Asiya, Şərq dillərinə bilavasitə və bil vasitə yolu ilə keçmişdir. Bizim ilkin müşahidələrimiz göstərir ki, ingilis dilində mürəkkəb sözlər bəs qədərdir, iki kökdən ibarət olub və sözün əsası da kökdə bərqərar olur. Deməliyəm ki, ingilis dilində sözdüzəldici şakilçilər yox dərəcəsidədir. Bunları əvəz edən daxili fleksiyalar və bir də söz komponentləridir. Məsələn, -tor komponenti ilə bitən sözlərdə: trak+tor, detek+tor, tranzis+tor, adap+tor və s., -bol ilə bitənlər-futbol, voleybol, basketbol, handibol və s.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilinə gələn alınma sözlər, demək olar ki, rus dilindən daha çox daxil olmuşdur. Yuxarıda göstərdiyim misallardan da bunları sezmək olar. Rus xalqı, xüsusən XVIII-XIX əsrlərdə sarayda, kübar ailələrdə fransız dilində yazmaq və danışmaq məsələlərinə üstünlük veriblər. Bu səbəbdən də fransız sözləri rus dilində çoxluq təşkil edir və bilavasitə bu sözlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinə də keçmişdir. Fransız mənşəli sözlərin fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərini bilmək üçün bəzi səslərin birləşməsi (bunlara diftonq da demək olar), vurğuların növlərini bilmək çox vacib sayılır. Məsələn, иэ, иа, оа səs birləşmələrinin sözün ortasında işlənməsi: дуэль, вוא, боа; -ам, -ан ünsürlərinin samitdən əvvəl gəlməsi: ампула, пansion; şırıltılı incə saitlərin iştirakı: йюри, бросьура, -е, -і, -о- son səslərdə vurğunun olması: пенсиэ, пари, буро və sonuncu hecəda vurğunun işlənməsi: партер, секретер. Bunlardan başqa bir əlamətdar cəhət də vardır ki. -er, -aj, -ans suffiks qəbul edən sözlər də fransız tipli sözlər sayılır: шофер, тираж, ныуанс və s. deməliyəm ki, əksər fransız sözlərinin çoxu mürəkkəb sözlərdir və az da olsa, sadə sözlərə də rast gəlinir. Nümunə üçün burada bir neçəsinin adını çəkmək olar: валс, şik, кафе, крем, батон, sous, раqu, салат, брошь, клеш, фрак, салон, драп, тыул, ложа, foye, ампула, панно, роль, royаль, byust, fars və s. Bunlardan əlavə çoxhecalı və mürəkkəb sözlərdən misal çəkmək yerinə düşər: parfyumkriya, kontramarka, repertuar, antrakt, syur-realizm, retuşer, byurkrat, sobataj, avanqard, kononada, partizan, kavaleriya, artilleriya, tanketka, serjant, leytenant, kapitan, blindaj, barrikada, manufak-

tura, preventivniy, kontrimarka, permanent və s. sözlərin etimoloji izahlarında daxili, əvvəlki, sonu morfemlərlə və ya fleksiyaları nəzərə almasaq, bu sözlərdə də, kök və sözün əsası üst-üstə düşür.

Yuxarıdakı ayrı-ayrı dillərdən gətirdiyim misallardan da bəlli olur ki, bu vacib dilçilik məsələsi hələ də öz həllini tapmamışdır. Yanaşmalar müxtəlifdir: Afad Qurbanov “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” kitabındakı kök və əsas və ya kök və şəkilçi yazmayıb, onun verdiyi termin “ilkin və düzəltmə sözlər” adlanır. Bu cür yanaşma da çox məsuliyyətlidir, belə ki, nostratik təhlil aparmadan dildə və ya dillərdə hansı sözün ilki və ya qeyri-ilkin olmasını dəqiqləşdirmək çətindir. Doğrudur, təkhecalı (açıq və ya qapalı) sözlərdən yeni forma, yeni sözlər yaranır. Müəllif ilkin sözlərə tərif də yazıb: “yalnız bir kökdən ibarət olan sözlərə ilkin, yaxud əsl söz deyilir; məsələn, balıq, qol, qara, bel, göy, quş, daş, ağac, torpaq, mən, sən, yer, gün və s. Qeyd edim ki, sözü əsl və ya əsil ifadələrlə ayırmaq olmaz, əgər ayırmaq istəyiriksə, bilməliyik ki, bütün sözlər elə əsl sözlədir, çünki dildə yaranmış sözlər işləmə yerinə görə zərurətdən doğulur. Alimin misallarına nəzər salsaq, balıq, qara, ağac, torpaq heç də ilkin sözlər deyil və tekhecalı da deyildirlər. (A.Q.203). Məsələn, ağac sözü axmaq feilindən yaranıb, yəni torpaqdan yuxarıya axaraq böyüyən. Dialektlərimizdə çobanlar tez-tez belə bir iafədə işlədirlər: “Sürü dağa axdı”(yəni yayıldı). Bəli, professor Afad Qurbanov əvvəlki səhifədə doğru olaraq yazıb: “söz səs “donu geymiş” mənadır. Buna görə də hər bir söz həm zahiri, həm də daxili cəhətlərə malikdir. Sözün səslənməsi onun zahiri cəhətidir. Məsələn, kağız sözünü götürək. Bu sözdə beş səs vardır (və həm də beş hərf vardır-Məsud Məmmədov), bunlar müəyyən səs kompleksi əmələ gətirərək, kağız sözününü formasını təşkil edir..., kağız sözünün daxili cəhəti onun qamışdan, ağacdan hazırlanan və əsasən, yazı ləvazimatı olan müəyyən bir əşya bildirməsidir. Buna görə də dildə səs sistemində və leksik, yaxud qrammatik mənaya malik olmayan söz yoxdur və ola da bilməz” (səh. 202). Bax belə, bəs onda “bəy dediyin nədir, bəyənmədiyən nədir?!”

Məlumdur ki, bütün dillərdə quruluşuna görə müxtəlif sözlər mövcuddur. İlk insan təkhecalı sözlərdən istifadə etmiş və get-gedə insan həyatı inkişaf edərək, sözləri də çoxalmağa başlamışdır. Bunu hamı bilir ki, əvvəl sadə sözlər yaranmış və onlardan da yeni sözlər formalaşmışdır. Bu yaranmışlara düzəltmə sözlər deyirik. Bunlar da öz növbəsində iki qrupa bölünür: sadə düzəltmə sözlər, mürəkkəb düzəltmə sözlər. Sadələr bir kök və ya bir şəkilçidən ibarət olanlar: daş+lıq, bal+cı, göz+lük, boş+luq və s. Eləcə də, sadə düzəltmə sözlər iki şəkilçinin iştirakı ilə də yaranır: daş+cı+lıq, baş+cı+lıq, üç+ün+cü və s. Bu yuxarıda dediyim birköklü sözlərin özlərindən belə mürəkkəb söz yaranır: acgöz, boşqab, üçbucaq, daşkəsən, istiot və s. bu sözlərə törəmə sözlər də deyilir və törəmə sözlər amorf

dillərdən başqa, bütün dünya dillərində sayca təkhecalı sadə sözlərdən çoxluq təşkil edir. Sözü, kökünü, əsasını, törəməsini bilmək çox vacibdir. Bu xüsusiyyətləri bilməklə, “qohum sözləri” bilmək olur və onlar bütün əsas nitq hissələrində var, mövcuddur. Məsələn, baş > başçı- başlıq, başsaq, başlanğıc, başlamaq, başarmaq, başyeyən, başqurd və s. bundan əlavə, başqa qeyri-qohum dillərin türk alınmalarını öyrəndikdə (qarşılıq əlaqələri baxımından) bəzi daşlaşmış sözlərin həmin dilə məxsus olmasını şübhə altına alır. Məsələn, qədim Slavyan dilindəki var >< varam feili: Az esim “mən varam”, us dilində estə, fars dilində həst, talış dilində hest və s. mənşəcə türk dillərinə məxsusdur. Bu sözü xırdaladıqca geniş elmi səhnənin şahidi olur. Məsələn, rus dilində estə feilin indiki zamanı (я) yem-“(mən) yeyirəm və onun da əmr forması yem formaları Azərbaycan dilindəki sözlərlə paralellik təşkil edir. Azərbaycan dilindəki yem-mal, qara üçün hazırlanan azuqəyə (qurumuş və ya biçilmiş ota) deyilir. Azərbaycan dilinin “yem”-sözünün kökü və əsası üzərində yeni-yeni sözlərin yaranması göstərir, amma rus (ümumən Şərqi Slavyan dillərində) “estə” geniş söz yaradıcılığına malik deyil. Müqayisə üçün Azərbaycan dilindəki “yem” ümumi türk mənşəli olub, aşağıdakı sözlərin yaranmasına səbəbkar olmuş və kök söz olaraq, dəyişmədən qalmışdır. Məsələn, yem (yem keldür –“yemək” gətir, M.K.-III, 144), yeməcük- buğda saxlamaq üçün kiçik bir kisə (meşok), yemək (etnonim)-kıpcaq türklərinin etnik bir adı: ertiş suvi yeməyi-“irtiş çayının sahilində yeməyi... onlarda möhkəm ürək var (bax. MK-III, 1325); yemək- təsdiq mənasında (hə, bəli), yemir-sındırmaq, dağıtmaq (MK.III, 8). Yemurl-bu ağız yemirilip terin yer bolmuş erür- “bu keçid dağılıb və dərin yarıq yaradıb” (Sur.602, 14). Yemiş («ye+ есть»+miş)-1. “Bostan bitkisi” (yemiş pişdi, yemiş yetişdi) (MK II-12); Yemişlən –məhsul vermək, meyvə ilə doldurmaq: yığac yemişləndi – “ağac meyvə verdi (MK III 114); yemişlik –bağ: qaltı yanı yemişlik ev barq yaratırsa- “buna oxşar necə bağ və ya bağça yaradırlar” (MK .14.9), yemişsiz –meyvəsiz , barsız:uquşuz kişi ol yemişsiz yığac-“ağlıni itirən insan barsız ağaca bənzəyir” (QBH 91.10)yemlən- yemlən (QBH 91.20); yemşan –bitki adı, meyvəsindən istifadə edirlər (MK III 37); Yemür (Azərb.yağmış)- dağıtmaq; bu suv ol yığacığ yemürğən –“Bu su ağaca qədər dağıtdı (MK III 54).

Məsələn, rus dilinə gəldikdə, görəcəksiniz ki, Azərbaycan və başqa türk dillərində yem və ondan törənənlər yuxarıda çəkdiyimiz misallara qədər deyildir. Doğrudur, mənə paralellərinə rast gəlmək olur: em, eş, est, edim, edite, edyat-yeyirəm, ye, yeyir, yeyirik, yeyirsiz, yeyirlər.

Beləliklə, qeyd etməliyik ki, “etimoloji təhlildə praformanın müəyyənləşdirilməsi metodlarından biri yuva üsuludur”. Morfonoloji rekonstruksiyaya gətirib çıxaran yuva üsulu ilə bərpa yolunda bir neçə şərtə əməl olunmalıdır. Bu şərtlərə ən əsası morfoloji, morfonoloji və fonetik

ölçülərin gözlənilməsidir və eyni yuvaya aid edilən sözlərin semantikasının nəzərə alınmasıdır (F.A.Cəlilov. 133). Göründüyü kimi ilkin araşdırmalar göstərir ki, bəzi dillərdə (məsələn, amorf və inkorporlaşan dillərdə), sözün kökü və əsası eynidir. Aqqlütinsativ dillərdə əsasən, sözün kökü və əsası üst-üstə düşür, (bəzi feillər müstəsna olmaq şərti ilə). Hind-Avropa dillərindən olan Slavyan qrup dillərdə isə söz əsasən üç hissədən ibarət olur: sözün kökü, əsası və şəkilçilər və digər Hind-Avropa dillərində, tutalım, German qrup dillərdə, misal üçün ingilis, alman, eləcə də, roman qrupunda olan fransız dillərində rus dillərinə nisbətən göstərilən əlamətlər azdır. Əlbəttə, bu geniş elmi izaha ehtiyacı olan problemi bir kiçik məqaləyə yerləşdirmək olmaz və gələcək araşdırmalar bu tədqiqatı sona çatdıracaq ümidi ilə tamamladım.

Ədəbiyyat

1. M.Hüseynzadə. “Müasir Azərbaycan dili (fonetika, morfolojiya)”, Bakı-1963
2. Q.Ş.Kazımov. “Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya”, Bakı-2010
3. F.A.Cəlilov. “Azərbaycan dilinin morfolojiyası”, Bakı-1988
4. Afad Qurbanov. “Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, Bakı-2003
5. F.K.Qujva. Sovremenniy russkiy literaturniy yazık. Kiyev-1973
6. Məsud Məmmədov, Ayəddin Əliyev. “Müasir dilçilik problemləri”, Bakı-2015

М.Мамедов

Корень и основа слова в языкознании Резюме

В статье рассматривается корень и основа слова в разносистемных языках. В типологическом аспекте использованы слова Азербайджанского, русского, английского, немецкого и французского языков. Анализы доказали, что факты этих языков в основном совпадают. Так например, в русском языке: читать < чита < чит (читать-инфинитивная форма, чита основа слова, чит-корень слова) или в Азербайджанский языке овламаг < овла < ов – «охота». Известно что, основа содержит в себе основное значение слова. От части одного слова можно образовать другие слова, близкие по значению. Эти особенности встречаются в указанных языках. Нет таких языков (кроме аморфных), которое обходилось бы без суффиксов. Обычно суффиксы стоят после корня и образуют новые слова или форму слова.

Например, от слова рыба ≥ рыбак, от прилагательного белый ≤ белейший и т.д.

В разносистемных языках состав слова имеет и различительные и общие черты а именно корень +основа и окончание или корень +основа+ суффикс и окончания. Эти особенности больше соответствуют Индоевропейским языкам, нежели Тюркским, где в основном корень и основа совпадают.

M.Mamedov

The root of the word and the stem of the word in linguistics

Summary

The article deals with the stem and the root of the word in multisystem languages. The words in Azerbaijani, Russian, German, English and French languages are investigated from typological point of view. Studies has shown that fact of this languages almost coincide. For example, in Russian - читать ≤ чита ≤ чит (читать – the infinitive, чита-the stem, чит- the root) or in Azerbaijani- ovlamag- ovla- ov (hunting). As it is known, the stem of the word contains in itself the main meaning of the word. The part of the word can be used to form another word, close in meaning. This is characteristics of the above mentioned languages/ there is no language (besides amorphous language) without suffixes. As a rule, suffixes follow the root of the word and form new words or form of the word. For example, fish-fisher (in English), белый ≤ белейший(in Russian).

In multisystem languages the word content has distinctive and general features that is root +stem +suffix. This is peculiar rather to Indo-European languages than Turkish languages, when the root and the stem usually coincide.

Rəyçi: professor Nadir Məmmədli

БЕГИМ-ХАНУМ АЛИЕВА

доцент, к.ф.н. АЗГУНП

begim-khanim.aliyeva@yandex.ru

**О РОЛИ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ В ОБУЧЕНИИ
ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ-НЕФИЛОЛОГОВ
ДОВУЗОВСКОГО ЭТАПА ОБУЧЕНИЯ**

Açar sözlər: dialoji nitq, replika, dinləmə, ünsiyyət qabiliyyəti, nitq vəziyyəti, dialoq birliyi, rol oyunu

Ключевые слова: диалогическая речь, реплика, аудирование, коммуникативная компетенция, речевая ситуация, диалогическое единство, ролевая игра

Key words: dialogical speech, a replica, listening, communicative competence, speech situation, dialog unity, role play

Обучение иностранных студентов в Азербайджане имеет давние традиции и с расширением международных связей количество их увеличивается.

В преподавании русского языка иностранным студентам-нефилологам одной из основных целей является коммуникативная цель, а конечной целью обучения является овладение навыками неподготовленной речи, как монологической, так и диалогической, что предполагает свободное общение на иностранном языке, умение вести непринужденную беседу, спонтанно реагировать на всевозможные ситуации реальной действительности. Устное общение невозможно без понимания речей собеседника, поскольку в процессе речевого взаимодействия каждый выступает как в роли говорящего, так и в роли слушающего. Одной из устных форм общения является диалогическая речь.

Диалогическая речь - одна из основных форм речевого общения и отличается большой распространенностью, она функционирует буквально в любой сфере человеческой деятельности, являясь доминирующей формой устной речи. Диалог - это процесс взаимного общения, когда реплика сменяется другой фразой и происходит постоянная смена ролей. Реплики бывают двоякого рода: побуждающие к разговору и являющиеся реакцией на речь собеседника. Диалогическая форма речи предполагает, что в процессе обучения студенты овладеют такими навыками и умениями, как свободно пользоваться определенными штампами, характерными для этого вида речи, понимать речь собеседника, быстро реагировать на высказывания собеседника и продолжать разговор, составляя такие реплики, которые бы побуждали партнера

откликнуться на них. [5, с.38]. Основными элементами диалога являются реплики различной протяженности - от одной до нескольких фраз. Наиболее типична однофразовая реплика. Следует учитывать структуру диалога, количество интенций, выраженных в нем, объем диалогов, способы их предъявления (устная или письменная форма), метод контроля умений, формируемых при обучении диалогу, протяженность реплики: от одного до нескольких предложений, их соединение, характеризующееся структурной, интонационной и смысловой законченностью. Все это образует диалогическое единство. Продуцирование диалогических единств разного типа, последующая интеграция их в комплекс диалогических единств, реализующих определенную авторскую интенцию, является показателем сформированности коммуникативной компетенции.

Итак, диалогическое единство - это соединение реплик, характеризующихся структурной, интонационной и семантической законченностью. Диалогическое единство является главным компонентом диалога и исходной единицей обучения диалогической речи.

За исходные единицы диалогических единств наиболее часто принимаются вопросно-ответные единицы, поскольку они обладают наибольшей речевой активностью. В вопросно-ответных единицах реплики дополняют друг друга и создают представление о предмете и поступке, или ответ выступает как возражение или новое толкование, или вопрос и ответ разъясняют исходное утверждение [8, с.255].

Под структурой диалога понимают тесную логико-смысловую зависимость нескольких диалогических единств с учетом их синтаксической и коммуникативной завершенности, также известные как микродиалоги. Самая крупная структурная единица диалогической речи - тематический макродиалог, включающий в себя несколько микродиалогов, объединенных одной ситуацией общения. Развернутые диалоги с большим количеством компонентов не обладают высокой повторяемостью в речевом общении, поэтому в основу обучения положены двучленные единства, среди которых наиболее распространенными являются: вопрос - ответ, вопрос - контрвопрос, сообщение и вызванный им вопрос, сообщение и вызванное им сообщение; сообщение и реплика-подхват, продолжающая или дополняющая высказанную мысль; побуждение - сообщение; побуждение - вопрос. Отсюда и некоторые виды диалогов:

1. диалог этикетного характера;
2. диалог - расспрос;
3. диалог - побуждение к действию;
4. диалог - обмен мнениями, информацией

Выделяют свободные и стандартные диалоги (диалоги этикетного характера). Стандартные диалоги обслуживают типовые ситуации с четко закрепленными ролями и предполагают использование стереотипного языкового материала. К свободным диалогам традиционно относятся беседы, дискуссии, интервью, т.е. те формы речевого взаимодействия, где изначально общая логика развития разговора жестко не фиксируется социальными речевыми ролями. Граница между свободными и стандартными диалогами в реальном общении очень подвижна, эти разновидности диалогов могут легко трансформироваться в ходе развития речевого общения в зависимости от изменений речевой ситуации.

С точки зрения целей обучения диалогической речи выделяют учебный и естественный диалоги. Естественный диалог реализуется в различных ситуациях общения между носителями языка, между носителями языка и иностранцем, владеющим этим языком. При обучении иностранных студентов-нефилологов используются учебные диалоги, подготавливающие их к ведению естественных диалогов. Естественные диалоги подразделяются на три группы: контактоустанавливающие, информационно-справочные и социально-бытовые. Информационно-справочные диалоги подразумевают запрос каких-либо сведений или справок (диалог-справка, диалог-запрос). Социально-бытовые диалоги используются во время беседы на различные бытовые или социальные темы. Учебные диалоги, моделирующие естественные диалоги, в свою очередь, подразделяются на полностью заученные, частично трансформированные, трансформированные, подготовленные под руководством преподавателя, самостоятельно подготовленные и спонтанные. Степень подготовленности - основной критерий такого разделения диалогов. Высший уровень владения диалогической речью предполагает ведение непринужденной и разнообразной в структурном отношении беседы, парной или групповой, то есть свободная речь.

Диалогическая речь характеризуется реактивностью и ситуативностью. При овладении диалогической формой общения на иностранном языке студенты сталкиваются с различными трудностями. Говоря о реактивности, следует отметить, что очень часто реакция собеседника на реплику может быть абсолютно непредсказуема или реакции может не последовать вовсе. С подобными ситуациями достаточно трудно справиться, поэтому оба собеседника должны обладать умениями изменять первоначально намеченную логику разговора, к тому же у студентов нет необходимых навыков общения на русском языке, умения отвечать на вопросы собеседника, проявлять заинтересованность в его высказываниях, а также поддерживать разговор с помощью элементарных реплик. В диалоге собеседники всегда зависят друг от

друга, и помимо умения говорить диалог предполагает наличие умения аудировать, т.е. воспринимать устную речь на слух, поэтому для успешного общения обоим партнерам необходимо овладеть определенным набором умений и навыков.

Дополнительные трудности создают и отсутствие каких-либо зрительных опор в процессе естественного говорения, отсюда стремление неуверенных в себе партнеров к речи «по бумажке», и зависимость от партнера в процессе диалога, от его темпа речи и артикуляционных особенностей.

Речь не может существовать вне ситуации, главной особенностью иноязычной диалогической речи. Различают реальные и учебные речевые ситуации. В реальных речевых ситуациях коммуникативные задачи не формулируются, так как побуждение к речи создает повседневная жизнь. Учебные речевые ситуации отягощены всем комплексом учебных трудностей, а именно необходимостью создавать и формулировать коммуникативную задачу, объяснять студентам их роли, а также имитировать место и время действия. Формирование коммуникативной компетенции при обучении иностранному языку начинается с диалога. Это обусловлено тем, что диалог синтаксически менее сложен, чем другие формы речи, его объем может варьироваться в зависимости от этапа обучения и дидактической цели, преследуемой преподавателем. В процессе освоения языка строится учебное общение между участниками диалога, выполняющими определённые социально-коммуникативные роли, что позволяет студентам усваивать определенные диалогические единства в качестве речевых образцов, наполняемых соответствующим лексическим материалом в реальных коммуникативных ситуациях. Такие занятия способствуют языковой адаптации студентов, оказывают им практическую помощь. Темы, которые традиционно предлагаются студентам и обрабатываются на занятиях, нацелены на коммуникацию в реально существующих ситуациях.

В природе самого диалога заложены факторы, затрудняющие обучение диалогу и использование диалога в развитии коммуникативной компетенции. Поскольку диалог является формой социально-речевого взаимодействия, в которой принимают участие две стороны (говорящий и слушающий), причём они могут меняться ролями: слушающий - выступать в роли говорящего и, наоборот, у студентов из разных стран наблюдается разная способность к слушанию русской речи. Артикуляционные механизмы воспроизведения звука у студентов из Китая, Ирака, Туркменистана и других стран принципиально различаются, следовательно, существует разница и в навыках слушания.

Специфика диалога как формы коммуникации заключается еще и в том, что в рамках одного речевого акта сочетаются рецепция (восприятие говорящим речи партнера), репродукция (проговаривание слышимого во внутренней речи, что вызывает необходимость следить за мыслью собеседника); продукция (реагирование на реплику собеседника, а также инициативное продолжение общения) (З, с.65). Сочетание рецепции и репродукции, отсутствие времени на подготовку (часто диалог требует от участников незамедлительной реакции, частая смена тематики (в реальной жизни участники диалога не всегда регламентированы одной темой), неготовность использовать в речи разнообразные модели предложений (на ранних этапах обучения незнакомые для студентов синтаксические конструкции могут являться препятствием для успешного усвоения информации), низкая способность реагировать на опорную реплику, а тем более инициативно продолжать общение затрудняют обучение диалогической речи. Диалог, актуализированный в соответствии с реальными условиями жизни студентов, построенный с учётом региональной тематики, возрастных особенностей и профессиональных интересов студентов, является значительным фактором успешного усвоения речевой компетенции иностранными студентами.

В процессе освоения диалогической речи немаловажную роль играют невербальные средства общения (жесты, мимика), что делает возможным использование диалога как средства обучения на любых этапах освоения языка. Преподаватель русского языка как иностранного активно интонирует свои высказывания и осознанно формирует их мимическую картину, создавая мимический рисунок всякого высказывания с учетом национальной специфики обучающихся.

В процессе обучения диалогу студент знакомится с актуальной лексикой, рабочими конструкциями, русским интонированием. На всех занятиях ведется активный диалог со студентами на актуальные для них темы, интенсифицирующий их речевую деятельность.

Именно с диалога начинается формирование коммуникативной компетенции при обучении русскому языку иностранных студентов-нефилологов, поскольку диалог синтаксически менее сложен, чем другие формы речи, его объем может варьироваться в зависимости от этапа обучения. Для усвоения определенных диалогических единств в качестве речевых образцов студентам предлагаются диалоги с определёнными социально-коммуникативными ролями, наполненные соответствующим лексическим материалом в реальных коммуникативных ситуациях. Такие занятия, нацеленные на коммуникацию, способствуют языковой адаптации студентов, оказывают им практическую помощь.

Для включения студентов в диалогическое общение используются ролевые игры. Роли, в которых выступают студенты, помогают им освободиться от привычных представлений о себе, активизировать свои творческие возможности. Ролевая деятельность повышает эмоциональный тонус учебного процесса, а ситуации, создаваемые преподавателем на уроке, организуются как переплетение ролевых ожиданий и неформальных личностных проявлений. Игровая деятельность - это всегда мотивированное общение. Поэтому любой акт общения на уроке заведомо оправдан. Управление игровой деятельностью - это также управление диалогическим общением. Преподаватель вовлекает каждого в общую деятельность, продуманно распределяет роли в каждой новой игре, этюде, делает временным лидером каждого, одним словом, управляет общением, учит диалогу. Чтобы управлять диалогом, преподаватель должен владеть средствами установления и поддержки контакта, т.е. его внешней техникой и произвольно управлять ею. С другой стороны, он должен обучать иностранных студентов приемам диалога, определенным коммуникативным стереотипам, так как ролевая игра требует подготовки ролевых предписаний, реквизита, приблизительных вариантов сценария игры. Преподаватель может тактично вмешиваться в ход игры, направляя ее в нужное русло, используя при необходимости подсказку. Диалогическое общение в форме игровой деятельности является главным для иностранных студентов, а языковой материал при этом воспринимается глобально, синтезировано и запоминается произвольно. Проблема диалогического общения - это проблема личности и группы, у иностранных студентов возникает потребность согласованной совместной деятельности, включающий их в процесс непрерывного саморазвития в условиях взаимопомощи и взаимоподдержки. Для наиболее успешного развития творческих и речевых способностей индивида необходимо учитывать типологию личности каждого, диалоговое общение объединяет совместную деятельность членов учебной группы. При этом осуществляется самостоятельная деятельность общения на иностранном языке, а главное, иностранный студент думает о том, что сказать, а не о том, как сказать, т.е. участвовать в деятельности, целью которой является установление контакта, взаимопонимания, налаживание взаимодействия с другими членами группы, воздействие на их знания, умения, эмоциональное состояние. На первый план выдвигается сложная система межличностных отношений, которая возникает между самими участниками этого процесса, обучающимися, и в которую втягивается преподаватель, как один из равноправных участников диалогического общения. Если студент осознает совпадение своих интересов и интересов группы, то объективное совпадение интересов становится движущей

силой его учебной деятельности и особенно высоких требований к себе. Совпадение интересов студентов и преподавателя является движущей силой развития личности и ее достижений в самостоятельном учении. Успешность обучения в существенной мере зависит и от того, насколько сплоченной является группа по отношению к поставленным целям.

В живой диалогической речи обмен репликами происходит быстро, отсюда - неподготовленность, спонтанность речи, что требует высокой автоматизированности и готовности языкового материала. Спонтанный характер диалогической речи обуславливает использование разного рода клише и разговорных формул, а также нечеткую оформленность фраз. Быстрый темп и эллиптичность не способствуют строгой нормализации синтаксиса. Спонтанность диалогической речи проявляется в паузах нерешительности (хезитациях), перебивах, перестройки фраз. Эмоциональность и экспрессивность чаще всего проявляется в субъективно-оценочной окраске речи, в образности, в широком использовании невербальных средств и рекуррентных готовых образцов, разговорных формул, клише, междометий, модальных слов. Диалог отличается разнообразием неполных предложений и свободным от строгих норм оформлением высказываний (неоконченные предложения, ложные начала). В диалогической речи широко используются неречевые (экстралингвистические) средства общения (мимика, жесты).

Овладение студентами диалогической речью является крайне важным и актуальным на современном этапе получения образования. Умение вести диалог на различные темы не только является показателем хорошего, уверенного владения иностранным языком, но и неотъемлемым требованием в развитии и становлении дальнейшей карьеры иностранного студента-нефилолога.

Литература

1. А.И.Дунаев, М.Я. Дымарский, А.Ю.Кожевников и др. // Под ред. В.Д. Черняк. Русский язык и культура речи: Учебник для вузов. -М.: Высш. шк.; СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2002
2. Ермолаева М.Г. Игра в образовательном процессе: Методическое пособие. - СПб.: СПбГУПМ, 2003
3. Капитонова, Т. И., Московкин, Л. В. Методика обучения русскому языку как иностранному на этапе предвузовской подготовки // Т. И. Капитонова, Л. В. Московкин. - СПб.: Златоуст, 2006

4. Китайгородская Г.А. Интенсивное обучение иностранным языкам: теория и практика. - М.: Русский язык, 1992
5. Образцова П. И., Иванова О. Ю. Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку на неязыковых факультетах вузов. - Орел: ОГУ, 2005
6. Соловова Е. Н. Методика обучения иностранным языкам (Текст): базовый курс лекций // Е. Н. Соловова. - М.: Просвещение, 2001
7. Столяренко Л.Д. Психология делового общения и управления. Серия «Учебники XXI века» Л.Д. Столяренко. - Ростов н/Д.: Феникс, 2005
8. Шатилов С. Ф. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. -М.: Высшая школа, 1982
9. Шведова Н. Д. К изучению диалогической речи // Вопросы языкознания, № 2, 1956

В. Əliyeva

**Ali məktəbə qədər mərhələdə əcnəbi qeyri-filoloq
tələbələrin tədrisində dialoq nitqinin rolu haqqında**

Xülasə

Bu məqalədə xarici qeyri-filoloq tələbələrin tədrisində əsas məqsəd - xarici dildə sərbəst ünsiyyəti, rahat nitq söyləmək bacarığını, real həqiqətin bütün mümkün olan vəziyyətlərinə kortəbii reaksiya vermək bacarığını ehtiva edən hazırlıqsız həm monoloji, həm də dialoji nitq vərdişlərinə sahib olmaqdır. Dialoqun növləri, strukturu, elementləri və spesifik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir, dialoq vahidliyinin, dialoji nitqin xasiyyətnaməsi, dialoji ünsiyyət problemlərinin tərfi verilir, eləcə də dialoqun tədrisini kommunikativ səlahiyyətin inkişafında dialoqun istifadəsini çətinləşdirən amillər nəzərdən keçirilir.

Tələbələrin dialoji nitqinə sahiblənməsi xarici qeyri-filoloq tələbənin inkişafı və sonrakı karyerasının baş tutmasının ayrılmaz bir tələbidir.

On the role of dialogical speech in the teaching of foreign non-philology students at the pre-university stage of training

Summary

This article examines the main goal of teaching foreign non-philology students - mastering the skills of unprepared speech, both monologic and dialogical, suggesting free communication in a foreign language, the ability to conduct a casual conversation, spontaneously respond to all sorts of situations of reality. The types, structure, elements and specific features of the dialogue are considered, the definition of dialogic unity, the characteristics of dialogical speech, the problems of dialogic communication, as well as the factors that impede the teaching of dialogue and the use of dialogue in the development of communicative competence are reviewed.

Mastering students with dialogical speech is an inalienable requirement in the development and formation of the further career of a foreign non-philological student.

Rəyçi: Validə Vəliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ВАФА ГАСАНОВА

Кандидат филологических наук, доцент кафедры
тюркологии Бакинского славянского университета
vafa@mail.ru

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ЭТНИЧЕСКИХ УКРАШЕНИЙ СРЕДИ ТЮРКО-МОНГОЛЬСКИХ НАРОДОВ

Açar sözlər: etnoqrafik, etnokulturologiya, bəzək, sırğalar (kupələr),
zərgərlik bacarığı, bəzək, talisman

Ключевые слова: этнография, этнокультурология, орнамент, серьги,
ювелирное мастерство, украшения, талисман

Key words: ethnography, ethnoculturology, ornament, earrings, jewelry
skill, bijoux, mascot

Азербайджан богат не только природными ресурсами и географическими поясами, а также уникальной этнографией, которая отличается древностью и богатством. Общеизвестно, что через изучение этнографии народа познается национально-этническое самосознание и уникальность этого народа. И поэтому трёхтомник «Этнография Азербайджана» (2007) назван проф. Т.Буньятовым «паспортом азербайджанского народа», и в самом деле это так [1]. Этнография Азербайджана обогащает этнокультурологию всего Кавказа. Интересно коснуться вопроса ношения мужских украшений. Еще в каменном веке охотники из добытых зубов, когтей, костей убитых зверей делали амулеты. И так, как отмечается многими современными исследователями, украшения в древности носились не женщинами, а мужчинами, так как они исполняли роль талисманов, способных принести удачу на охоте или защитит от злых духов. Бусы и ожерелья носили шаманы и колдуны, которые использовали их в ритуалах и праздничных церемониях. Это можно проследить в одежде и современных шаманов в разных уголках земного шара. Ожерелья из зубов, когтей зверей, добытые на охоте древними охотниками, носили, чтобы подчеркнуть статус хорошего охотника. Мужские серьги носили воины. Из исторических документов известно, что серьги появились как мужское украшение. Этнические украшения отличаются своеобразным орнаментом, отличающимся у каждого народа, это своего рода коды, по которым воссоздаются отличительные признаки этого народа. Отмечается многими исследователями, что этнические украшения делятся на женские, мужские и детские. При этом часто определённые виды украшений носили узко-табуированный характер: например, овдовевшая женщина не могла

носить те же украшения, что и замужняя, а рядовой мужчина-воин не мог примерить украшения жреца или вождя [10]. Это встречалось среди многих древних народов.

К ювелирным украшениям относятся пояса, головные, нагрудные, шейные, наручные, а также украшения для одежды, оружия и животных. Как и во всем мире, ювелирные украшения выполняли несколько функций, помимо неотъемлемой части одежды на протяжении тысячелетий их виды имели ритуально-культурный характер. Женские украшения отличались социальной принадлежностью, половозрастными различиями, магическо-ритуальным характером [11]. И только спустя тысячелетия украшения постепенно утратили эти свои функции и стали предметом искусства. На территории Азербайджана были обнаружены бронзовые пояса, относящиеся к древнейшему периоду, в селениях Ходжалы, Хачбулаг, в Гедебее, Газахском и Мингячевирском районах. На этих поясах орнаментальные мотивы такие же как и на наскальных изображениях Гобустана и на темной и сероглиняной керамике того же периода. Пояса (кемер) являлись обязательной частью национального женского и мужского костюмов. Эти украшения многое рассказывали о своем носителе. Мужские пояса обычно были проще и узкие, женские широкие с фигурной пряжкой. В Губе, Шеки, Загатала применялось чернение драгоценных металлов (гара савад), эмаль (мина) и филигрань (шебеке) применялась в Тебризе, Баку, Шуше, Нахчывани.

По наблюдениям Фуада Кёпрюлю, арабские и персидские источники отмечали среди тюрок, как и среди монгол, ношение серьги, которое было широко распространено в доисламский период. Приведём примеры на азербайджанском языке из эпоса «Деде Коргуд», где повествуется во второй и четвертой песне об огузских беках с золотой серьгой в ушах “altun küpəli Oğuz bəyləri”: “Qulağı altun-altun küpəli... Voz ağırlı Beyrək çapar yetdi” [3, с. 67]. Ф.А.Казымлы отмечает, что в эпосе «Деде Коргуд» нашло своё отражение описание обычая древних тюрок у мужчин ношение золотой серьги, например, сын Кара-Гюне Кара Будаг, «на нем были шаровары с красными шпорами, на его коне было украшение из морских раковин» (с.29), бек Бейрек с золотой серьгой в ухе» (с.30) [7,с.145]. Итак, наглядный пример из эпоса «Деде Коргуд» показывает, что огузские беки вдевали в ухо золотую серьгу. В исламский период во времена правления Гарагойунлу и Аггойунлу ношение серьги в ушах продолжалось в Бекдаши, Галандарие, Гейдарие [3,с.66]. В современном турецком языке слово серьги обозначаются «küpe», как и в эпосе «Деде Коргуд», например, серьга ж. küpe [9, с.826]. В современном азербайджанском языке серьги называются sığalar. Эльчин Мамедов, исследуя лексику стихотворений Насими в

контексте огузских языков, отмечает в своей статье: «Bir qrup sözlər isə Azərbaycan dilinə aid lüğətlərdə qeyd edilsə də, onların Nəsiminin dilində işlənmiş mənalari göstərilməmişdir. Mənalari qeyd edilməyən həmin isimlər aşağıdakılardır: haş - yara; dün - gecə, bilş - bilik; dost; küpə - sırğa, burğu - şeypur; yar - ağız suyu. Doğrudur, bu isimlər artıq köhnələrək dilimizdə işləkliyini itirmişdir. Lakin digər oğuz dillərinə aid lüğətlərdə həmin sözlər köhnəlmiş sözlər kimi qeyd edilmişdir. Klassik irsimizin daha asan öyrənilməsi baxımından gələcəkdə Azərbaycan dilinə aid lüğətlərin tərtibində belə sözlərin nəzərə alınması vacibdir [5, s.207]. Таким образом, в поэтической лексике поэта Насими употреблялось слово күрə в значении серьга.

Из китайских источников известно, что древние киргизы носили в ушах кольца. А еще историки отмечают, что сельджукский правитель Алп Арслан плененным в Грузии бекам вдел в уши серьги с оттиском их имен, после этого освободил их. В одном из источников упоминается, что правитель Золотой орды Берке хан носил дорогие серьги с алмазами [3]. Эльза Баир-Гучинова в статье «О калмыцких ювелирных украшениях» отмечает детали ношения серьги среди калмыков: «Так, считалось, что носить серьги и кольца женщины и мужчины обязаны, иначе в загробном царстве Эрлик Номин-хана вместо этих украшений на ушах и пальцах будут висеть змеи. Женщины носили серьги в ушах, девушки — в одном правом, мужчины — в одном левом ухе. В этом проявляется традиционное для монгольского мира мышление в стиле бинарной оппозиции, согласно которой душа женщины находится в правой половине тела, а душа мужчины — в левой. Поэтому серьгу, кольцо, нож — все это мужчина носил слева. ...Калмыцкие мужчины также носили кольца на среднем или безымянном пальцах левой руки и серьгу в левом ухе. Право носить серьгу имел только женатый мужчина. По серьге и кольцу типа хавсн бильцг когда-то можно было определить семейное положение мужчины. Мужские серьги были в виде колец, серебряные или золотые, часто с жемчугом или серебром». Далее отмечалось, что у калмыков «серьгам придавалось особое значение. Допускалось, что человек мог обеднеть, но с серьгой расстаться не должен был. Так, одна старинная поговорка осуждает поведение пьяницы, который "напивается до такой степени, что может потерять серьгу" ("Эн аркинчи сиикан геетлань арьк уудг"). Известно, что свадьба, как сына, так и дочери влекла за собой значительные материальные затраты. Несмотря на помощь родичей, люди, чтобы не ударить лицом в грязь, часто отдавали за дочь последнее, что имели, чуть ли не серьги. Недаром в народе говорилось:

"Куукан оген кун, сиикан огдг" (Тот, кто отдает дочь, отдаст и серьги) [13].

Еще арабские историки Аль-Жахиз, аль-Идриси писали о том, что огузы изготавливали из железа и других металлов ювелирные украшения. А теперь обратимся к источникам, в которых повествуется об обычае древних славян, у которых серьги носили мужчины воины, а женщины носили другие украшения. Так византийский историк X века Лев Диакон в девятой книге дает описание внешности князя Святослава: «11...В одно ухо у него была вдета золотая серьга; она была украшена карбункулом, обрамленным двумя жемчужинами. Одевание его было белым и отличалось от одежды его приближенных только чистотой. Сидя в ладье на скамье для гребцов, он поговорил немного с государем об условиях мира и уехал»[6]. Н.Л.Пушкарёва, описывая украшения женщин Древней Руси, отмечает важную особенность того, что «женские серьги встречаются реже височных колец и шейных украшений, как в описаниях ранних письменных источников, так и среди археологических находок. Один из типов женских серёг - в виде вопросительного знака - был обнаружен в Новгороде и датирован XIII–XV вв. О женских серёгах упоминается в духовной волоцкой удельной княгини. Судя по их описанию, хозяйка была очень бережливой, хорошо знала цену каждой такой «мелочи» в своей казне. Старая княгиня указала в завещании, что три камня из её серёг — два яхонта и один лал (рубин) — вшиты в нарядную шапку сына Ивана; серьги же без камушков она предназначала своей снохе, причём будущей («а дасть Бог, сын мой Иван женится...»), а жене старшего сына — тоже пару серёг с яхонтами и лалами, камни от которых в «пугвицах» ожерелья сына» [8]. Раннебулгарские серьги были найдены в Танкеевском и Больше-Тарханском могильниках. Серьги имели разные формы, например, в виде лунниц, подвесные в виде желудей. Уже в IX, X веках в Волжской Булгарии среди украшений были распространены и женские серьги различной формы, особенно встречались серьги лунницы [12].

В 1936 году в Баку была открыта ювелирная фабрика, где работали талантливые ювелиры Азербайджана. Можно назвать имена некоторых знаменитых азербайджанских ювелиров, сыгравших значительную роль в развитии азербайджанского ювелирного мастерства, Гейдар Аслан оглы, Гасан Муталиб оглы, потомственных ювелиров - зяргяров. Традиционные формы украшений пиалазенг (пиалообразный колокол), елпинги (веерообразные), оймаги (наперсток), гюл (цветок), айпара (полумесяц), улдуз (звезда). Но мастера дополняли их

различными деталями – спиралями, звездочками, полумесяцами с низанными камнями и листочками на спиральном стебельке.

И в наши дни мастерство азербайджанских ювелиров не просто сохранилось, но получило дальнейшее развитие, благодаря искусным работам талантливых мастеров-заргяров. Многовековые традиции азербайджанского ювелирного искусства сохранились в современных азербайджанских ювелирных изделиях.

Литература **На азербайджанском языке**

1. Bynyadov Teymur. Azərbaycan etnoqrafiyası 3cilddə, Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 1 cild- 543 s, 2 cild- 384 s, 3 cild- 568 s.
2. http://dede.musigi-dunya.az/a/altun_kupe.html
3. Köprülüzade F. Altun kupeli Oğuz beyleri, “Azerbaycan Yurt Bilgisi”, dergisi, İst., 1934. Dede Korkut kitabına Ait Notlar. I. Altın Küpeli Oğuz Beyleri. Azərbaycan Yurt Bilgisi, I (1932), s.17-21.
4. Qumru Şəhriyar, Türk folkloru dünya alimlərinin gözü ilə. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 242 s.
5. Məmmədov Elcin. Nəsiminin leksikası oğuz dilləri kontekstində, Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri, I cild, Bakı, “Kitab aləm”, 2004, 331 s.

На русском языке

6. Лев Диакон. История. М.: Наука, 1988. Серия "Памятники исторической мысли". Фототипия.
http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Diakon_L/frameset9.
7. Казымлы Ф.А. Одежда как элемент этикета (на материале эпосов «Китаби Деде Коргуд» и «Песнь о Нибелунгах»), Вестник МГЛУ. Выпуск 23 (683), 2013, с.144-152.
8. Пушкарева Н.Л. Женщины Древней Руси», М., Мысль, 1989, 286 с.
9. Русско-турецкий словарь /Составители: Э.М.-Э.Мустафаев, В.Г.Щербинин /. Изд-во "Советская энциклопедия". М., 1972, с.826, 1028 с.
10. <https://www.livemaster.ru/topic/366025-ukrasheniya-narodov-mira>
11. <http://great.az/interesnoye/10664-drevnie-zhenskie-ukrasheniya-v-azerbaydzhane.html>
12. <http://vneshnii-oblik.ru/etnografiya/tatukr.html>
13. <http://www.elzabair.ru/cntnt/lmenu/stati/ukrashenij.html>

Türk-monqol xalqları arasında etnik bəzək əşyalarının inkişaf tarixi

Xülasə

Məqalədə müxtəlif xalqların etnik bəzək əşyalarının yaranma tarixindən bəhs olunur. Məqalənin müəllifi qeyd edir ki, türk və monqol xalqların etnik bəzək əşyalarının müasir türkdilli və monqoldilli alimlərinin elmi işlərində araşdırılır. Beləliklə izləri "Dədə Qorqud" eposunda saxlanılan türk-monqol mühitində kişi əhalisi arasında küpə taxma tarixi məqalənin müəllifini maraqlandırır. "Dədə Qorqud" dastanının dilində sırğanın adı "küpə" kimi qorunub saxlanıldı. Müasir Türk dili lüğətlərində sırğanın adı "küpə" olaraq tərcümə olunur.

Kalmıqlar arasında evli kişilər üçün bir sırğa taxmaq adəti var idi. Kalmık atalar sözlərində sırğa taxma ilə ələqəli adətlər öz əksini tapır. Bizans tarixçisi Leo Deacon yazırdı ki, Knyaz Svyatoslav da bir qulağına bir küpə taxırdı. Volqa Bulqariyası dövründən bəri qalmış qəbiristanlıqlarda lunnitsa (aypara) şəklində olan o dövrdə geniş yayılmış qadın sırğaları tapılmışdır. N.L Puşkareva qədim rus qadınlarının zərgərlik əşyalarının arasında qadın sırğalarının dingəqabağı halqalar və gərdanlıqlardan daha az tapıldığını qeyd edir.

Ərəb tarixçiləri də qədim slavyanlarda sırğa taxılmasının kişilərə aid olduğunu qeyd edirlər. İslamı qəbul edən Volqa Bulqariyasında şərq müsəlman dünyasında olduğu kimi, qadın sırğaları geniş yayılmaqda idi. Qədim Azərbaycan zərgərlik əşyalarının ənənəvi formaları günümüzdə qədər Azərbaycan zərgərlərinin yüksək sənətkarlıq və ardıcılıq sayəsində qorunub saxlanılmışdı.

Vəfa Hasanova

The history of the development of ethnic jewelry among the Turkic-Mongolian nations Summary

The article talks about the history of the appearance of ethnic jewelry among different nations. The author of the article notes that ethnic ornaments of the Turkic and Mongolian peoples are investigated in the scientific works of contemporary Turkic-speaking and Mongol-speaking scientists.

The author of the article is also interested in the history of wearing earrings among the male population in the Turkic-Mongolian environment, traces of which were preserved in the epic "Dede Gorgud". The name of the

earring "küpə" has been preserved in the language of the epic "Dede Gorgud". In dictionaries of modern Turkish the name of the earring is also translated as "küpé".

Among the Kalmyks was the custom to wear an earring for married men. The Kalmyk proverbs reflected the customs of the Kalmyks associated with wearing an earring. The Byzantine historian Leo the Deacon wrote that Prince Svyatoslav also wore an earring in one ear. In the cemeteries, left from the times of the Volga Bulgaria, were found widespread female earrings lunnitsy. Although N.L. Pushkareva notes that female earrings were encountered less often by temporal rings and breast decorations among the ancient Russian women's ornaments.

Arabian historians also noted the ancient Slavs wearing earrings men. In the Volga Bulgaria, which adopted Islam women's earrings were widely distributed as in the Muslim world of the East. Traditional forms of ancient Azerbaijani jewelry have survived to the present day due to the skill and continuity of Azerbaijani jewelers-zagrjary.

Rəyçi: Təvəkkül Şükürbəyli
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

KÖNÜL SƏMƏDOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADPU
konul@mail.ru

ORTAQ TÜRK DİLLƏRİ VƏ QIPÇAQ TÜRK DİLLƏRİNİN
MÜQAYİSƏLİ FONETİKASI
(QIRĞIZ, QAZAX, QARAQALPAQ, NOQAY)

Açar sözlər: Qıpçaq, ortaq xüsusiyyətlər, türk dillərində müqayisə, fonetika

Ключевые слова: Кипчак, партнерные особенности, турецкие языки, сравнительная фонетика.

Key words: kipchak, partner peculiarities, turkish languages, comparative phonetic

Uzun saıtlər /a:, ı:, o:, u:, e:, i:, ö:, ü:/

Ortaq türkcənin uzun saıtləri; /a:/, /ı:/, /o:/, /u:/, /e:/, /i:/, /ö:/, /ü:/, Qırğız, Qazax, Qaraqalpaq və Noqay türkcəsində nızamlı olaraq normal uzunluğa keçmişdir. Bununla yanaşı Ortaq türkcənin saıt uzunluqlarını qorumayan digər dialektlərdə də yayılmış olaraq müşahidə olunduğu kimi xüsusilə Qırğız türkcəsində əsl uzunluqları mühafizə edən az sayda söz də mövcuddur: Qırğız, (yazı dili), *a:ri* “çöl arısı” (3; 17), (dialekt), Batken rayonu dialekti, *a:ri* (1; 2) <Ortaq türkcə, *ha:ri* ? “an” (1; 94) Xalaç türkcəsi, *ha:ri* “Wespe”) Müqayisə edin, Qazax, (yazı dili), *ara* “an” (4; I, 43), Qaraqalpaq türkcəsi (yazı dili), *harre* “an” (9; 713), (dialekt), Qırğız, (yazı dili), *ba:n*, *ban* “hamısı” (3; 90, 113) (dialekt), Cerge-Tal ili dialekti, *ba:ri* (1; 209) <Ortaq türkcə, *ba:r-i*, Müqayisə edin, Saxa türkcəsi, Türkmən türkcəsi, *ba:r*; Qırğız, (yazı dili), *ca:* “yay” (5; 207), (dialekt), Şimali (Tündük) Qırğız dialektləri, *ca:* (1; 577) <Ortaq türkcə, *ya:*, Müqayisə edin, Saxa türkcəsi *sa:*, Türkmən türkcəsi, *ya:y*; Qırğız, (yazı dili), *ila:çım* “laçın” (5; 928) <Ortaq türkcə, *la:çım*, Müqayisə edin, Türkmən türkcəsi, *la:çım*; Qırğız, (yazı dili), *ta:rın-* “darılmaq” (5; 685) <Ortaq türkcə, *ta:rın-*, Müqayisə edin, Türkmən türkcəsi, *da:riq~*; Qırğız, (yazı dili), *u:q* “yurdun qübbə sırıxları” (5; 810) <Ortaq türkcə, *u:q*, *u:y*, Müqayisə edin, Türkmən türkcəsi, *u:q*; Qırğız, (yazı dili), *bö:*, *böy*, *böyü*, *böyön* “Tarantula deyilən bir növ zəhərli hörümçək” (5; 150), (dialekt), Suzak rayonu dialekti, İçkilik dialekti, *böy*, Codex Cumanikus, *böyön*, Özgön rayonu dialekti, *böyü*, Isık-Köl dialekti, Pamir dialekti, İçkilik dialekti, *bö:* (1; 372, 373, 376) <Ortaq türkcə, *bö:g*, Türkmən türkcəsi, *mö:y*, əlavə Müqayisə edək, Qazax, (yazı dili), *büyı* (4; I, 136), Qaraqalpaq türkcəsi (yazı dili), *miy* (9; 458b), Noqay, (yazı dili), *biy* (10; 80); Qırğız, (yazı dili), *be:* “madyan” (3; 175), (dialekt),

Leylek rayonu dialekti, Çatkal dialekti, Talas dialekti, *biye* (1; 334) <Ortaq türkcə, *be.:* *bi.:* Müqayisə edək, Saxa türkcəsi *bie*, əlavə Qazax, (yazı dili), *biye* (4; I, 114), Qaraqalpaq türkcəsi (yazı dili), *biye* (9; 104), (dialekt), Karaözək dialekti, Kıpçak-Şabbaz dialekti *biye* (2; 328.) Noqay, (yazı dili), *biye* (10; 79), (dialekt), Əsl Noqay dialekti, *biye* (7; 238); Qırğız, (dialekt), Batken rayonu dialekti, *be:ş* “beş” (1; 332) <Ortaq türkcə, *be:ş*. T.Tekin, Qırğız türkcəsi üçün bundan başqa bu sözləri də vermişdir; *a.rçı-* “təmizləmək”, *ta:m-* “tanımaq, bilmək”, *ta:niş* “tanış”, *o:sur-* “yellənmək”, *cu:-* “yumaq”, *kö:rük* “körük”. Tekin, bundan başqa uzunluqların bir izi olaraq ortaya çıxan səsin inkişaf və dəyişməsinə Qırğız və Qazax türkcəsi üçün bunları müəyyən etmişdir; *i:>iy* sait qoşalaşması: Qazax, Qırğız, *kıykir-* “qışqırmaq” <*kı:kır~*; Müqayisə edin, Türkmən türkcəsi, *qı:qır* Qazax, Qırğız, kıymıl “hərəkət” <*ki:mıl*; Müqayisə edin, Türkmən türkcəsi, *qı:mıl*da- “qımıldamaq, tərpnəmək, hərəkət etmək”; sait artımı:

Qisa saitlər /a, ı, o, u, e, i, ö, ü/

Dilarxasi (qalın) saitlər /a, ı, o, u/

Dodaqlanmayan saitlər /a, ı/

/a/ saiti:

Ortaq türkcənin normal uzunluqdakı dodaqlanmayan-açıq dilarxası (qalın) saiti /a/, Qırğız, Qazax, Qaraqalpaq və Noqay türkcəsi yazı dilləri ilə bunların dialektlərində nizamlı olaraq qorunmuşdur. Ancaq Qırğız türkcəsində *ayız*, *ayır*, *bayır*, *boşaz kimi* qapanma hadisəsinə uyğun səs qrupları tərkibində fərqli bir inkişaf izləmişdir. Bu sözlər səs qruplarında verilmişdir. Bundan başqa Qırğız türkcəsi yazı dili və dialektlərində güclü dodaq ahənginə görə, ilk heca istisna olmaqla /o/ dodaqlanan saitə dəyişə bilər.

a. İlk hecədə

1. **a- vəziyyətində**

1.1. Ortaq türkcə, /a/>Qırğız, /a/, Qazax, /a/, Qaraqalpaq türkcəsi /a/, Noqay, /a/

Ortaq türkcə, *azuq* “yemək, xüsusilə səfər üçün hazırlanan yemək”:

Qədim türkcə, *azuq* “azuqə, yemək, səfər yeməyi”; Mahmud Kaşğari, *azuq*

Codex Cumanikus, *azıx* “yemək, qida”; (14; 283); b, azuk; 15; 172, a:zuk;

Qırğız, (yazı dili), *azıq* “yemək, ərzaq, məhsul, məmulat” (5; 27), (dialekt), Cənubi Qırğız dialekti, *azıq* “başdan çıxarıcı, təhrik edici” (5; 27), Pamir dialekti, *a:zık* “azuqə” (2; 361), Batken rayonu dialekti, *azıqtıw* “tox” (1; 25);

Qazax, (yazı dili), *azıq* “yemək, ot, yem, heyvan yemi” (4; 16);

Qaraqalpaq türkcəsi (yazı dili), *azıq* “yemək, iaşə, ərzaq, yeməli” (8; 24), (dialekt), Tahtaköpir rayonu dialekti, Çimbay dialekti, *azıq* (2; 318);

Noqay, (yazı dili), *azıq* (10; 28), (dialekt), Əsl Noqay dialekti, *azıq* (7; 234)

Ortaq türkcə, *apa* “ata; dədə, baba; nənə; ana; əmi; xala; böyük qardaş; böyük bacı.

Qədim türkcə, *apa* “ata, atalar, babalar”; Mahmud Kaşğari, *apa*; Memlük Qıpçaq türkcəsi, “ana, nənə” (6; 5a, aba:/apa:/ebe:/epe:);

Qırğız, (yazı dili), *apa* “ana; nənə; abla; xala” (5; 60);

Qazax, (yazı dili), *apa* “ana; böyük bacı; yaxın qohumdan yaşca böyük olan xanım” (4; I, 41), (dialekt), Hoceli dialekti, *apa* “Böyük bacı” (8; 321);

Qaraqalpaq türkcəsi (yazı dili), *apa* (9; 46), (dialekt), Tahtaköpir rayonu dialekti, Çimbay dialekti, Kegeyli-Kuybişev dialekti, *apa*, “Böyük bacı; yaxın qohumdan yaşca böyük olan xanım” (8; 321);

Noqay, (yazı dili), *aba* “ana” (10; 19), (dialekt), Əsl Noqay dialekti, *apa*, *aba*, *apte* “abla; qardaşın həyat yoldaşı; xala” (7; 235)

Ortaq türkcə, *aqıt-* “axıtmaq; göndərmək, xaricə göndərmək; axın etmək, basqın etmək

Qədim türkcə, *aqıt-* “göndərmək, axın etmək, əsgər göndərmək”; Mahmud Kaşğari, *aqıt-* “su axıtmaq” *tenri aqın aqıttı* “tanrı sel axıtdı” *beg aqınçı aqıttı* “bəy əsgər göndərdi, ordu göndərdi” (14; 81)

Qırğız, (yazı dili), *ayıt-* “buraxmaq, açıb buraxmaq (bağlı hayvanları)” (5; 21);

Qazax, (yazı dili), *ayıt-* “həll etmək, sərbəst buraxmaq” (4; I, 11);

Qaraqalpaq türkcəsi (yazı dili), *ayıt-* “həll etmək, açmaq, buraxmaq” (9; 19);

Ortaq türkcə, *yorğa*, *yoriya* “(at haqqında) yorğa, yumşaq, rəvan yerişli”

Mahmud Kaşğari, *yoriya* “rəvan gedişli at, yorğa”; Memlük Qıpçaq türkcəsi, *yorğa* (2; 964, yonqu:);

Qırğız, (yazı dili), *corγo* “yorğa, yorğa gedən, rəvan gedişli at” (3; 261b);

Qazax, (yazı dili), *jorğa* “yorğa” (4; I, 238);

Qaraqalpaq türkcəsi (yazı dili), *corğa* (9; 26), (dialekt), Tahtaköpir rayonu dialekti, *jorğa*, Koñırat-Şomanay *corğa* (8; 341);

Noqay, (yazı dili), *yorğa*” (10; 125), (dialekt), Əsl Noqay dialekti, *corya* (7; 240)

Ortaq türkcə, *ota-* “ot və s. kəsmək, biçmək”:

Qədim türkcə, Uyğur dialekti, *ota-* “müalicə etmək”; Mahmud Kaşğari, *ota-* “biçmək” (13; 42, 2ota>);

Qırğız, (yazı dili), *oto-* “zərərli otları təmizləmək” (5; 583);

Qazax, (yazı dili), *ota-* [u~wota-] “əkini, bağcanı zərərli otlardan təmizləmək; biçmək, bitkiləri kəsmək; qırmaq” (4; II, 185);

Qaraqalpaq türkcəsi (yazı dili), *ota-* [u~wo/a-] (9; 501);

Noqay, (yazı dili), *ota-* “bostan və ya tarlanı zərərli otlardan təmizləmək” (10; 253)

Ortaq türkcə, *oyna-* “oynamaq”:

Qədim türkcə, Uyğur dialekti, *oyna-* “oynamaq”; Mahmud Kaşğari, *oyna-* Codex Cumanikus, *oyna*, Memlük Qıpçaq türkcəsi, *oyna-* (13; 275a, *oyna-*; 149b, ili-);

Qırğız, (yazı dili), *oyno-* “oynamaq, əylənmək, zarafat etmək; eşq əlaqəsində olmaq” (5 562);

Qazax, (yazı dili), *oyna-* [^u~^woyna-] “əylənmək, oynamaq; rol oynamaq” (4; II, 172);

Qaraqalpaq türkcəsi (yazı dili), *oyna-* [^u~^woyna-] (9; 488), (dialekt), Tahtaköpir rayonu dialekti, Çimbay dialekti, ^u~^w*oyna-* “ⁱ” (8; 372);

Noqay, (yazı dili), *oyna-* (10; 242), (dialekt), Ağ Noqay dialekti, *oyna-*, Qara Noqay, *oyna-t-* “oynatmaq” (7; 256)

Noqay, —

Ədəbiyyat:

1. C. Mukambayev, Kırqız Tilinin Dialektologiyası Sözdüğü, Frunze 1972.
2. Ç. Pekacar, pamir (Afganistan) Kırqız Türkleri Ağzı, G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 1995.
3. Doerfer G., “Materialen zu türk” h-(I)-(II)”, *UAIJb*, Band 1-2, Viesbaden 1981-1982, s.93-141, 138-168.
4. İ.K. Kenesbayev, Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdüğü, 2 c., Almatı 1959-1961.
5. K.K 20; Kirgizko-russkiy slovar`, Moskva 1965.
7. N.A.Baskakov, *Noqayskiy yazık I eqo dialekti qrammatika, teksti I slovar*, Moskva 1940.
8. N.A.Baskakov, *Karakalpakskiy yazık, I, material po dialektologii (teksti I slovar)*, Moskva 1951.
9. N.A. Baskakov, *Karakalpaksko-russkiy slovar`*, Moskva 1958.
10. N.A. Baskakov, *Noqay aysko-russkiy slovar`*, Moskva 1963.
11. N.A.Baskakov, *Russko-Karakalpakskiy slovar`*, Moskva 1967.
12. N.A. Baskakov, *Russko-Noqay ayskiy slovar`*, Moskva 1956.
13. N.Biray, *Afqanistan kazakları ağzı*, Q.U. Sosial elmlər institutu, türk dili kafedrası, doktorluq dissertasiyası, Ankara 1995.
14. Sir. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.
15. Tekin, *Türk dillerinde Uzun Ünlülər*, Ankara, 1995

K.Samedova

**Component fonetics of common turkish languages and kipgar turkish languages (qirgiz, gazax, karakalpaq, noqay)
Summary**

The article deals with comparative phonetics of turkish languages. It also investigates turkish dialects of kipchak group and its partner peculiarities. Turkish lip combination of Kipchak (labial Attraktion) are different from each other in the event of power. Kazakh, Karakalpak, and Nogay turkcələrində only subtle lip kind of recording can be said to be limited to vowels. Kyrgyz Turkish Turkish Altai, as well as expanding and lip combination of this rule in the case of vowels thick at the highest level is reached. According to the terms of the combination of texts VRadlovun lip only difference is striking between the Kazakh and Kyrgyz in Kyrgyzstan Turkish first / she / it is the voice of the Turkish Kazakh caused lip is rare harmony. At the same time protect the public from other dialects of Turkish vowel lengths as seen in the spread, especially in the protection of the Kyrgyz Turkish true lengths are also available in a few words.

К.Самедова

**Компонентная статья общих турецких языков и турецких язык кипгара (qirgiz, gazax, karakalpaq, noqay)
Резюме**

В статье рассматриваются сравнительное фонетике тюркских языков В статье также исследуется турецкие диалекты Кипчакой группы и и его партнерные особенности. Турецкая комбинация губа Кипчак отличаются друг от друга в случае власти. Казахская, Каракалпак и Ногай рода записи можно сказать, ограничиваться гласные. Кыргызский турецкий турецкий Алтай, а также расширение и губы сочетание этого правила в случае гласные толстых на самом высоком уровне достигается. В соответствии с условиями комбинации текстов губа только разница поразительных между казахским и кыргызами в Кыргызстане турецкой первой / она / это голос турецких казахском вызвал редко гармония. В то же время защитить общественность от других диалектов длины турецких гласные, как видно в распространении, особенно в защите кыргызских турецких истинных длин также доступны в нескольких словах.

**Rəyçi: Buludxan Xəlilov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**

TƏRANƏ MAHMUDOVA
Filologiya elmləri namizədi, dosent
Bakı Dövlət Universiteti
mahmutaa06@gmail.com

YENİ KOMMUNİKASIYA PROSESLƏRİNİN YAZI QAYDALARINA TƏSİRİ: ƏSAS YENİLİKLƏR VƏ MEYİLLƏR

Açar sözlər: informasiya cəmiyyəti, kütləvi kommunikasiyada yeni meyillər, yazılı kommunikasiya, qlobal meyillərin yerli kommunikasiya proseslərinə təsiri

Key words: information society, new trends in mass communication, written communication, the influence of global trends to the local communication processes

Ключевые слова: информационное общество, новые тенденции в массовой коммуникации, письменная коммуникация, влияние глобальных тенденций на локальные коммуникационные процессы

Müasir dünyamızda informasiyanın dəyəri və əhəmiyyəti bəşəriyyətin heç bir dönməndə olmadığı qədər artmışdır. XX əsrin sonlarında və XXI əsrin ilk illərində müasir dünyanın o vaxtkı “simasını” səciyyələndirən informasiya cəmiyyəti haqqında elmi mühakimələr və nəzəriyyələr səviyyəsində söhbətlər aparılırdısa, artıq informasiyanın açıq dövr etdiyi yeni tipli cəmiyyət quruculuğunda böyük uğurlar qazanıldığını əminliklə söyləmək olar. İndiyədək, yəni adına informasiya cəmiyyəti dediyimiz ictimai-siyasi formasiyanın gerçəkliyinin dünya miqyasında böyük üstünlüklə qəbul edildiyi zamanadək informasiya və onunla bağlı bütün mülahizələr bu qədər önəmli və qlobal xarakter daşımamışdı. Bu prosesin hərəkətverici qüvvəsi isə, heç şübhəsiz ki, İnternet və yeni media vasitələridir.

“Etik kommunikasiya” kitabın müəllifləri informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının özləri ilə gətirdikləri yenilik və dəyişikliklər barədə yazırlar: “Kommunikasiyada texnoloji tərəqqi bizlərə planetin istənilən nöqtəsində olan bir çox insanla eyni zamanda və dərhal əlaqə qurmaq işini asanlaşdırdı. Rəqəmsal texnologiya bizim ünsiyyətimizi asanlaşdırdı, səsimizin daha da aydın və keyfiyyətli eşidilməsini təmin etdi və bizim hər hansı informasiyaya dərhal reaksiya bildirməyimizə şərait yaratdı. Möhtəşəm kitabxanalar, tarixi mədəniyyət abidələri, o sıradan da rəsm əsərləri, tibbi tədqiqatların nəticələri, hətta insan aqlının yaratdıqlarının hamısı sadə bir komanda ilə əldə edilə və yüklənə bilər. Bu, bir andaca gerçəkləşə bilən kommunikasiya və müəssərlik çağıdır. Biz biliklərimizi genişlənməyə və informasiyaya olan “aclığımızı” təmin etməyə davam edərkən “Google” sözünü feilə çevirdik.

Biz tələbələrin dərslərə hazırlaşarkən “keyboarding” etdiyini dəfələrlə eşitmişik, çünki onlar əslində böyük həcmli materialları əllə yazmağı, sadəcə olaraq, bacarmırlar.” (1, s. 289)

Əvvəllər hər hansı ictimai-siyasi formasiyanın formalaşması və birinin digərini əvəzləməsi uzun vaxt, bəzən isə bunun üçün əsrlər tələb olunardı. Müasir dünyamızda isə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və sənayesi sahəsində baş verən dəyişikliklər o qədər sürətlə gedir ki, hər hansı yenilik qısa müddətdən sonra “yeni” olmaq üstünlüyünü itirir. Bu məqamla əlaqədar yenə də “Etik kommunikasiya” kitabında yazılır: “Kommunikasiyanı gəlişdirmək məqsədilə istifadə olunan bugünkü ən müasir texnologiyalar sabah artıq “dünənə nəsni” olacaq. Kompüter vasitəsilə e-mail göndərməyi xoşlayırsınız? İndi isə artıq kompüter və ya lap-topunuz yanınızda olmasa belə, daşınabilən əl cihazlarından bunu edə bilərsiniz.” (1, s. 289)

Bu mühakimə ilə razılaşmamaq mümkün deyil. Üstəlik nəzərə alsaq ki, “informasiya cəmiyyəti” anlayışı dünya ictimaiyyətinə tarix baxımından çox yaxın bir zamanda təqdim olunmuşdur: “İlk dəfə “informasiyalı cəmiyyət” sözünün elmi ədəbiyyatda termin kimi işədilməsindən indi cəmi 40 il keçir. Bu anlayışı 1966-cı ildə ilk dəfə Yaponiya alimləri məhz informasiya texnologiyası ilə bağlı məruzədə işlətmişlər. Bu qısa müddət ərzində qəzetin, televiziyanın, radionun, internet sisteminin inkişafı göz qabağındadır. Bu sırada qəzet işi, onun texnologiyasının inkişafı ayrıca maraq kəsb edir.” (2, s. 492)

A.Aslanov isə tamamilə haqlı olaraq informasiya cəmiyyətinin qurulması ilə informasiyanın, bilginin cəmiyyətlərdə əsas, həlledici qüvvəyə çevrildiyini yazır: “Bu virtual məkanda hər kəs nəinki onu maraqlandıran informasiyanı əldə edə, hətta fikir mübadiləsi apara, şərh verə bilər. Təsədüfi deyil ki, mətbuatın müasir tipoloji sistemlərinin təsnifatını verməyə çalışan tədqiqatçılar mass-medianın qlobal, yaxud regional, rəsmi, yaxud qeyri-formal, ciddi, yaxud bayağı-bulvar, demokratik, yaxud totalitar, yazılı, yaxud audiovizual cütlərini təklif edirlər. Bu təsnifatdan aydın görünür ki, cəmiyyət həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, mətbuatda bu barədə informasiya olmasın. Buna görə də “informasiya cəmiyyəti” termininin yaranması və ona önəm verilməsi tamamilə təbiiidir. Çünki informasiya cəmiyyətini əvvəlki sosial quruluşlardan mahiyyətə fərqləndirən ən əsas cəhət bu cəmiyyətin iqtisadi sistemində informasiyanın həlledici əhəmiyyətə malik olmasıdır.” (3, s. 37)

H. Məmmədovun informasiya və onun gücü haqqında fikirləri də xüsusi maraq doğurur: “Nəzərə almaq lazımdır ki, XXI yüzillik informasiya əsridir və bu əsrdə heç bir güc strukturunun, diplomatiyanın, hərbi sənaye komplekslərinin görə bilmədiyi iş informasiya resursları vasitəsilə görülür. Bu da aydındır ki, hazırda yenidən formalaşdırılan dünyanın geosiyasi xəritəsində məhz informasiya silahının böyük rolu vardır. Beləliklə, informasiya əsri adlandırdığımız XXI əsrdə mətbuatın, informasiya

ötürücülərinin, media nümayəndələrinin üzərinə daha artıq məsuliyyət düşür. Qeyd etmək lazımdır ki, bu, tarixi səciyyəli məsuliyyətdir. Ona görə də jurnalistlər, media ictimaiyyəti bunu dərk etməli, fəaliyyətini də buna uyğun surətdə düzənləməlidir.” (4, s. 43)

Təbii ki, informasiya cəmiyyəti quruculuğunda global miqyasda izlənen irəliləyiş, kütləvi kommunikasiya sahəsinin canlanması və xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi insanların bilik və dünyagörüşü səviyyəsinə bilavasitə təsir göstərir. L.Manoviç “Yeni medianın dili” kitabında qeyd edir ki, 100 il bundan qabaq kinematoqrafiyanın həyatımıza gəlişi zamanı göstərdiyimiz reaksiyanın tam əksinə olaraq bu gün hamımız yeni medianın yaranışından, təkamülündən və inkişafından məlumatlıyıq, bu sahədə baş verənlərin fərqləndirəyik. (5, s. 6)

İnformasiyanın əhəmiyyəti və fərqlərin, cəmiyyətlərin həyatında oynadığı rol haqqında çoxsaylı əsərlərin yazılması təsadüfi deyil. İnformasiyanın sərbəst dövr etməsi cəmiyyətlərin sosial və siyasi həyatına birbaşa təsir göstərir. S.Hayakava özünün “Dil istifadə zamanı” kitabında göstərir ki, kütləvi kommunikasiya vasitələrinin – istər çap, istər teleqraf, radio, istərsə də kommunikasiyanın digər vasitələri- yarandıqca informasiya üzərində hakimiyyəti qorumaq daha da çətin olur.(6, s.215) Bu məqamla əlaqədar onu da nəzərə alaq ki, Hayakavanın sözügedən kitabı 1940-cı ildə nəşr olunub və o zaman hələ televiziyanın kütləvi istifadəsi, demək olar ki, yox dərəcəsinə idi, üstəlik İnternet və digər informasiya-kommunikasiya vasitələrinin barədə həttə nəzəri fikirlər belə mövcud deyildi. Lakin onun kütləvi kommunikasiya vasitələri haqqında dediklərində böyük həqiqət var. Kütləvi kommunikasiya vasitələri və xüsusilə də son dövrlərin “tapıntısı” olan İKT-lər informasiyanın yaranmasında, böyük sürətlə yayımında və həm fərqlərin, həm də bütöv cəmiyyətlərin inkişafında müstəsna rol oynayırlar. Başqa sözlə, informasiya və onu yayan vasitələrin hegemon rolu danılmazdır.

Kütləvi kommunikasiya sahəsində fəallıq gücləndikcə dil və özünüifadə vasitələri kimi məsələlərin nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini daha aydın izləmək olar. Son zamanlar informasiya-kommunikasiya sahəsində baş verən və verməkdə olan köklü dəyişikliklər öz “axını” ilə ictimai-sosial həyatımıza neçə-neçə yeni anlayışlar gətirdi. Bu anlayışların ifadəsi üçün beynəlxalq səviyyədə işlənen söz və ifadələrin sürətlə lokal dillərə keçməsi artıq dövrün aparıcı meyllərindən biridir. “Qeyd etmək lazımdır ki, dil normaları müxtəlif amillərin, hər şeydən əvvəl, cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərin təsiri ilə dəyişir. Məsələn, ötən yüzilliyin sonlarında Azərbaycan dilində yeni tarixi realiaqlarla bağlı inaqurasiya, impiçment, plürəlizm, elektorat, spiker və s. kimi çoxsaylı neologizmlər meydana gəldi.” (7, s.58)

Bu və ya digər amillərin təsiri ilə yeni linqvistik vahidlərin dilə daxil olması və son dövrlərdə bu prosesin güclənməsi normal bir hal sayılmalıdır.

Müasir İKT-nin informasiyanı böyük sürətlə və bir göz qırpımındaca yaya bildiyini nəzərə alsaq, bu meylin qlobal səviyyədə bir trend halını almasını bəyan etmək mümkündür. Artıq göstərildiyi kimi, kütləvi kommunikasiya sahəsində bütün dünya səviyyəsində baş verən yeniliklər Azərbaycan dilindən yan ötə bilməzdi. Bu prosesi qaçılmaz edən amillər çoxdur. Onlardan biri də hər hansı nəsnənin, anlayışın və ya prosesin dünya səviyyəsində fəal olduğunu nümayiş etdirmək, bəzən isə əvvəlki xüsusiyyətlərindən fərqlənən özəllikləri qabartmaq, diqqətə çatdırmaq istəyidir. Məsələn, “idarə” və “ofis” sözlərini buna misal gətirə bilərik. SSRİ dövründə dövlət müəssisələri bir qayda olaraq “idarə” adlanırdısa, indi özəl müəssisə sahibləri öz iş yerlərini daha çox “ofis” kimi təqdim etməyə çalışırlar. Bunu ənənəvi “idarə” sözünün yaratdığı anımlardan seçilən, yeni, çağdaş və fərqli modellərə uyğun “iş yeri” təsəvvürü yaratmaq cəhdi kimi anlamaq olar. Müasir dövrdə Azərbaycan dilində “təqdimat” sözü olsa da, “prezentasiya” sözündən istifadənin çoxaldığını müşahidə edə bilərik. Yenə də qlobal miqyasda fəallığı, yəni beynəlxalq standartlara uyğun gəlməsi bu sözün çəkisini bir qədər artırmış olur. Həmçinin bu sözün (“prezentasiya”) yeni texnologiyalardan (məsələn, “proyektor”) yararlanmaqla bu və ya digər məsələ, mövzu haqqında auditoriyaya geniş məlumat vermək təsəvvürü yarada bilməsi qərarın onun xeyrinə verilməsini şərtləndirir.

İKT-nin sosial-ictimai həyatın bütün sahələrinə təsir etməsi o sektorlarda yeni-yeni termin və ifadələrin yaranması və ya qlobal səviyyədə fəal olan vahidlərin dillərə keçidi ilə müşayiət olunur. Son zamanlar beynəlxalq miqyasda geniş istifadə olunan bir sıra termin və ifadələrin Azərbaycan dilində də fəal işlənməsinin şahidi ola bilərik. “Kurrikulum”, “format”, “prezentasiya”, “siləbas” (bu termin daha çox “silabus” kimi tələffüz olunur), “marker”, “monitorinq”, “poster” və bu kimi digər sözlərdən geniş istifadə də bununla izah oluna bilər. Başqa sözlə, beynəlxalq təcrübənin çəkisi və nüfuzu bur sahədə də öz “sözünü” deyir. Bu prosesin davamlı olacağını proqnozlaşdırmaq o qədər də çətin deyil.

Dil heç vaxt dəyişməyəcək qədər tam sabit, donuq bir sistem deyil. O, dəyişən dünyanı, həyatı və münasibətləri özündə əks etdirdiyinə görə hər zaman yenilənir, daxili qanunları əsasında tənzimlənir və zamanın tələblərinə uyğunlaşır. Ətraf aləmi, bütövlükdə yaşamı bütün yenilikləri, gözlənilməzlikləri, təlatümləri ilə əks etdirən bu sistem dəyişmədən, özünü yeniləmədən mövcud ola bilməz. Dil həm də xaraktercə olduqca vacib ictimai funksiyalar yerinə yetirdiyinə görə, ictimai ünsiyyət zamanı qeydə alınan linqvistik yenilikləri, eləcə də çatızmazlıqları toplum səviyyəsində hiss etdirmək gücünə malikdir. Bu dəyişikliklər həm şifahi, həm də yazılı ünsiyyətdə öz əksini tapmaqdadır. Yazılı kommunikasiya aspektinin bu dəyişikliklərdən kənar qalması mümkün deyil, çünki informasiyanın çox

böyük hissəsi məhz yazı vasitəsilə yayılır. Elə isə yazılı kommunikasiyada yeniliklər müşahidə olunmaqdadır? Bu nə tipli dil vahidləridir? Onları ümumiləşdirən amillər və qanunauyğunluqlar hansılardır?

Texnologiyalar və ümumiyyətlə, qlobal kommunikasiya sahəsində qeydə alınan proseslərin “dalğası” ilə gələn yeni söz və ifadələrdən bəziləri yalnız mənasına, funksional özəlliklərinə görə deyil, həm də yazılma xüsusiyyətlərinə görə yeni sayıla bilər. Mobil telefonla və digər kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə yazılı ünsiyyət zamanı çox zaman itirməmək və mesajı daha sürətlə göndərərək söhbətləşməni ləngitməmək məqsədilə bir sıra qısaltmalardan, abbreviaturalardan daha fəal istifadə olunur. Qlobal səviyyədə onlardan istifadə o qədər genişdir ki, abbreviaturaların açılışını göstərən xeyli sayda saytlar fəaliyyət göstərir.

Onlardan bəziləri Azərbaycan dilindəki yazılı materiallarda o qədər çox işlədilir ki, bir sıra söz və ifadələr indi yeni proseslərin təsiri ilə qlobal miqyasda işlədildiyi kimi yazılır. Dünya səviyyəsində geniş işlənən informasiya-kommunikasiya mənbələrinin, məşhur şirkətlərin və onların istehsal etdikləri malların adlarını buna misal göstərmək olar. Məsələn, CNN, BBC, FOX News, Apple, Facebook, General Motors və s. İKT və onun vasitəsilə yayılan reklamlar, digər informasiya ötürücüləri sayəsində bu və ya digər şirkətlərin, qurumların adları dünyanın, demək olar ki, hər yerində eyni cür, yəni orijinaldakı kimi yazılır və milyonlarla insan tərəfindən belə də görülür. Bu isə o deməkdir ki, sözügedən qurumların adları brend adları olaraq orijinal dilindəki halını qoruyub saxlayır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu tendensiya yalnız xarici ölkələrdə izlənmir. Ölkəmizdə də bir sıra tanınmış brendlərin adları yarandığı gündən bəri necə təqdim olunubsa, o cür də yazılır. Buna misal olaraq, respublikamızın tanınmış neft şirkəti olan SOCAR-ın adını göstərə bilərik. Bu şirkətin adına ölkəmizdən kənar, məsələn, Gürcüstanda, Türkiyədə və s. tez-tez rast gəlmək olar. Bu ölkələrdə sözügedən şirkətin adı heç bir dəyişikliyə uğradılmadan, olduğu kimi verilir – SOCAR. Digər şirkət adlarından – Azercell, Bakcell, Nar və digərlərini göstərmək olar.

Abbreviatura, sayt, ofis, təşkilat adlarından sonra və oxşar dil vahidlərinin yazılışı zamanı tətbiq olunan qaydalar yenə də yazılı kommunikasiya zamanı görülmə tezliyi sayəsində Azərbaycan dilində də eyni qaydada yazılmaqdadır. Buna misal olaraq, bu tipli vahidlərdən sonra tire və ya defis işarəsinin qoyulmasıdır. Məsələn, “CNN.com-da bu barədə xəbər getmişdir.” Və ya “NAR-a gəlin, hədiyyə qazanın.”

Azərbaycan dilində qeydə alınan yenilik və dəyişikliklərin böyük hissəsi qloballaşmanın təsiri ilə beynəlxalq əlaqələrin fəallaşması, eləcə də informasiya, kommunikasiya mübadiləsinin artması ilə bilavasitə bağlıdır. Bununla əlaqədar qlobal miqyasda “e-mail” kimi adlandırılan elektron

məktublارın rolu xüsusilə qeyd edilməlidir. Məlumdur ki, elektron məktublارın yaranması ilə beynəlxalq yazışmalar xüsusi vüsət almışdır. Müvafiq dairələrdə belə bir fikir mövcuddur ki, məhz elektron poçt xidmətinin sayəsində İnternet təşəkkülünün və inkişafının ilkin dönəmlərində “həyatda qala bilməmiş”, sonrakı dövrlərdə isə yenə də ona görə populyarlaşmışdır. Qlobal virtual məkanda yazılı kommunikasiyanı zaman və məkən asılılığı olmadan gerçəkləşdirməyə imkan verən e-mail-lər İnternet erasının ən vacib “ixtiralarından” birinin - sosial şəbəkələrin yaradılmasında əsas rol oynamış və oynamaqdadır. 1971-ci ildə e-mail-i ixtira etmiş kompüter mühəndisi Rey Tomlinsonun təbirincə desək, “E-mail özü özünü tanıtdı.” E-mail insanların İnternetə qoşulduqdan sonra etdikləri ilk şeylərdən biridir. Yeni istifadəçilər e-mail xidmətindən faydalanmağı o qədər bəyənilirlər ki, özləri də bilmədən gündə bir neçə dəfə onu yoxlamağı vərdiş edirlər. (8, s. 78) Elektron məktublارın lazımı ünvana çatma sürəti, zaman və məkənlə məhdudlaşmaması, ünsiyyətdə çeviklik, qısaca yazılaraq mesaj və ya xəbərdarlıq kimi göndərilə bilməsi indiyədək bu sahədə görünməyən yeniliklər idi. Uzun əsrlər boyu kağız məktublار və onlardan istifadə edərkən yaşanan çətinliklər (göndərmək üçün poçta getmə, məktubun ünvana çatdırılması üçün lazım olan, bəzən həftələrlə, aylarla sürən vaxt, poçt xidmətindəki bəzi nasazlıqlar üzündən resipientin üzləşdiyi problemlər və s.) elektron məktublارın məişətimizə gəlişi ilə aradan qalxdı. Beləliklə, bu və digər amillər elektron poçt xidmətinin şəxsiz üstünlüklərini kütlələrin sevimli ünsiyyət vasitəsinə çevirdi. Elektron poçtlar beynəlxalq miqyasda kommunikasiyanın inkişafında olduqca böyük rol oynamış və oynamaqdadır. Onun sayəsində məktublaşma ancaq şəxsi xarakterli olmaqdan çıxaraq, daha çox ictimai əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Elektron poçt xidməti dünyanın müxtəlif ölkələrindən olan şəxslərlə əlaqə qurmağa, onlarla yazışmağa, informasiya mübadiləsi aparmağa, zərurii materialları göndərməyə və qəbul etməyə, sorğulara cavab verməyə və daha bir neçə fərqli əməliyyat yerinə yetirməyə imkan yaradır. Əlbəttə, bu barədə faktlar daha dolğun təsəvvür yaradır. Radicati Group-un 2017-ci ilin yanvarında apardığı araşdırmaya görə, həmin ilin sonunda dünyada 3.7 milyardan çox insan elektron poçtdan istifadə edəcək. Yenə də həmin qrupun təqdim etdiyi statistik məlumata görə 2009-cu ildə bu rəqəm 1.9 milyard olmuşdur. (9)

Elektron məktublارın yazılması zamanı da müəyyən söz və ifadələrin işlədilməsində müəyyən sabitlik, eləcə də qlobal miqyasda “e-mail dili və tərzii” kimi qərarlaşdırılmış qaydalardan istifadə müşahidə olunmaqdadır. Beynəlxalq yazışmalar zamanı ingilis dili dominant rol oynadığına görə, Azərbaycan dilində aparılan yazışmalarda da yazışmalar zamanı ingilis dilində istifadə olunan dil vahidlərinin və linqvistik üslubun təsiri hiss edilməkdədir. Yenə də ingilis dilində geniş istifadə edilən “I hope you are doing fine”, “I hope this e-mail finds you well” kimi klişe-cümlələrin

ünsiyyət zamanı tez-tez görülməsi, eşidilməsi nəticəsində Azərbaycan dilində “Ümid edirəm ki,…” tipli klişe xarakterli cümlələrə daha tez-tez rast gəlinir. Doğrudur, bu klişe-cümlələrdən rəsmi üslubda, o sıradan da elektron yazışmalarda daha çox istifadə olunur. Başqa sözlə, Azərbaycan dilində yazışma aparən şəxslər elektron məktublarda “Ümid edirəm ki, hər şey qaydasındadır” kimi cümlələrdən istifadəyə daha çox üstünlük verirlər. Halbuki azərbaycanlılar rastlaşarkən ənənəvi olaraq “necəsən” və ya “necəsiniz” tipli sual sözləri ilə bir-birlərinin ovqatı, durumu haqqında xəbər tutmağa çalışırlar. İngilis dilində canlı ünsiyyət zamanı xudahafizləşərkən, eləcə də elektron məktubu bitirərkən geniş istifadə olunan “Have a nice day!” klişesinin təsiri ilə bəzi insanların nitqində “Xoş bir gün keçirmək arzulayıram!” və ya “Xoş gün arzusuyula!” tipli kalka yolu ilə tərcümə olunmuş ifadələrə tez-tez rast gəlmək olar.

Bildiyimiz kimi, elektron yazışmalar həm də mobil telefonlar vasitəsilə aparılır. WhatsApp xidmətindən öncə, sms göndərməklə ünsiyyət saxlamaq çox yayqın idi. Lakin bu xidmət pullu olduğuna görə, istifadəçilər göndərmək istədikləri mesajları mümkün qədər qısa yazmağa başladılar. Beləliklə də, “salam” əvəzinə “slm”, “təşəkkür” əvəzinə “tskr” kimi qısaltmalar yarandı. “Media əsrində inandırma” kitabının müəllifi T. Borşes göstərir ki, elektron kultürlərdə ictimaiyyəti inandırmaqla məşğul olan şəxslər qısa, yaddaqalan ifadələrə üstünlük verirlər. (10, s. 186) Lakin yuxarıdakı misallar göstərir ki, qısa yazmağın başqa səbəbləri də var; vaxta və pula qənaət etmək istəyi bunların arasında ən əsasıdır.

Bir çox ekspertlərin ümumi rəyi odur ki, yeni media hələ inkişafının ilkin mərhələlərindədir. Dəyişikliklər o qədər sürətlə baş verir ki, “yeni media” termininin ifadə etdiyi məna özü belə tez-tez dəyişir – buraya yeni məna komponentləri əlavə olunur, bəzi əvvəlki izahedici detallar yeniləri ilə əvəz edilir. (11, 78) Bu isə o deməkdir ki, bütün bu dəyişikliklər kommunikasiyanın çox vacib vasitəsindən – dildən də yan ötməyəcək və hələ neçə-neçə yeniliklərin şahidi olacağımız şəksizdir.

Dil sistemlərinin qlobal və yerli prosesləri özündə əks etdirməsi xüsusiyyəti bu və digər əlaqədar məsələlərin araşdırmağa, həll yollarını tapmağa məsul olan qurumların diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Mübaliğəsiz demək olar ki, bu qrupa həm də jurnalistlər daxildir. Bu məqamla əlaqədar prof. N.Əhmədli haqlı olaraq yazır: “İctimai fikirin formalaşdırıcısı, yayıcısı, cəmiyyət həyatının güzgüsü sayılan jurnalistika ilə fikirin ifadə vasitəsi olan dil daim qarşılıqlı fəaliyyət, qarşılıqlı inkişaf şəraitində olur. Xüsusilə milli ədəbi dilin formalaşmasında, zənginləşməsində, cilalanmasında KİV-in rolunu ayrıca vurğulamaq lazımdır. “Əkinçi”dən başlanmış bu ənənə indi də yaradıcılıqla davam etdirilir. Buna görə də həmin prosesin ümumiləşdirilməsi, praktika ilə nəzəriyyənin faydalı “əməkdaşlığının” araşdırılması,

problemə yeni baxışın ortaya qoyulması, yetişməkdə olan gənc jurnalistlərdə dilə həssaslıqla yanaşmaq vərdişi aşılınması dövrün ən aktual, ən vacib məsələlərindən biridir.” (12, s.30) Əlbəttə, informasiya-kommunikasiya sahəsində yeni global proseslərin dilin yazı aspektinə, ümumiyyətlə, yazılı kommunikasiyaya təsiri ilə bağlı məsələlər bu məqalədə göstərilən məqamlarla məhdudlaşmır. Məişətimizə daxil olan yeni nəsnələr, anlayışlar, baş verən proseslər zamanın tələbi və digər amillərin diqtəsi ilə populyar bir trendə çevrilə bilirlər. Biz bu və ya digər yenilikləri ifadə edən dil vahidlərini əsasən fərqli kontekstlərdə və dillərdə oxuyur, görür və ya eşidirik. Həmin vahidlərin ana dilimizdə qarşılığının tapılması və ya müəyyən edilməsi üçün müəyyən qədər vaxt lazım ola bilər. Dil ictimai hadisə olduğundan hər hansı yeniliyi ifadə etmək zəruri sözün tapılması və ya yazı qaydalarını müəyyənləşdirilməsi üçün ictimaiyyətin fikrini bilmək, mümkün variantları ekspertlərin müzakirəsinə vermək zəruridir. Təbii ki, bu proses düşünüldüyü qədər asan və hamar keçməyə bilər. Bu isə qərarların qəbulunda ləngimələrə səbəb ola bilər. Bütün bunlara görə ki, yeni nəsnə və anlayışı adlandırmaq işini bəzən toplum öz üzərinə götürür və bir çox hallarda bu proses kortəbii gedir. İstifadədə fəallıq qazanmış yeni nəsnə, anlayış və proseslərin adları isə xarici dildəki, yəni ilkin qaynağındakı adlarından fərqlənmir. Bütün bunlar isə yazılı kommunikasiyada və Azərbaycan dilinin yazı qaydalarında öz əksini tapmış olur. Dilin söz ehtiyatının zənginləşməsinə və söz yaradıcılığına məsul olan qurumlar bu işdə çeviklik göstərməli, məsələyə yanaşma metodlarını müəyyən etməlidirlər.

Ədəbiyyat:

1. Neher, W., Sandin P. *Communicating Ethically. Character, Duties, Consequences, and Relationships* (2007) Boston: Pearson Education
2. Məmmədli C. *Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi*. Bakı, “Zərdabi LTD” MMC, 2011
3. Aslanov A. *Müasir dünyanın informasiya şəbəkəsində AzərTac-ın yeri: Təşəkkül tarixi və inkişaf mərhələləri*. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2011
4. Məmmədov H. *İnfoimperializm və media*, Bakı, “MSA”, 2013
5. Manovich L. *The Language of New Media*. Cambridge, MIT Press, 2002
6. Hayakawa S. (1940) *Language in Action*. New York: Harcourt, Brace and Company
7. Şiriyev F. *Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika*. Bakı, “Nurlar”, 2014
8. Pavlik, J.& McIntosh, Sh. (2011) *Converging Media*. New York: Oxford University Press

9. How Many Email Users Are There? Worldwide Email Statistics. <https://www.lifewire.com/how-many-email-users-are-there-1171213>
10. Borchers, T. (2005) Persuasion in the Media Age. New York: McGraw Hill
11. Özutku F., Çopur H., Sığın İ., İlter K., Küçükyılmaz M., Arı Y. Sosyal medyanın ABC-si. İstanbul, ALFA Basım Yayım Dağıtım San. Ve Tic. Ltd. Şti., 2014
12. Əhmədli N. Jurnalistin nitq mədəniyyətin əsasları. Bakı, "Elm və təhsil", 2014

T.Mahmudova

The influence of the new communication processes on writing rules: The main novelties and trends

Summary

The influence of contemporary communication processes on the Azerbaijani language and written communication is investigated in this article. It is mentioned in the article that language is considered to be the main means of communication and therefore, all the events taking place in societies are reflected in it. The formation of an information society is characterized as the main trend of modernity. There is extensive information given about an information society and its specific features in the introduction part of the article. It is emphasized in the article that the formation of the information society became possible due to the revolutionary development of information-communication technologies in the second half of 20th century. Social aspects of information and its role in the lives of individuals and society are discussed in the article. The mutual relationship between the information society and mass communication is analyzed here. Quotes from well-known books related to the topic are also given in the article. The main aim of the article is to investigate the influence of contemporary information-communication processes on the Azerbaijani language. Due to the beginning of the information boom, some serious changes in the content and forms of languages are observed. Several language means, such as terms and brand names and other linguistic features, used world-wide are accepted by the different societies. Language means and speech patterns used in English (which is considered to be the global language of communication) are gradually spreading via communication means which has an influence on different languages, including the Azerbaijani language. The details and specific features of this process are analyzed in the article.

Т.Махмудова

**Влияние новых коммуникационных процессов на правила
письма: основные новшества и направления**

Резюме

В этой статье исследуется влияние коммуникационных процессов на язык и письменную коммуникацию. В статье отмечается, что язык является основным средством коммуникации, и поэтому все события, происходящие в обществе, здесь находят свое отражение. В введении дается обширная информация об информационном обществе и его специфических особенностях, характеризующих современный период. В статье подчеркивается, что создание информационного общества стало возможным в результате революционного развития в области информационно-коммуникационных технологий во второй половине 20 века. В статье идет речь о социальных аспектах информации, и ее роли в жизни личности и общества. Здесь рассматривается связь информационного общества с массовой коммуникацией, а также даются цитаты из произведений, написанных на эту тему. Главная цель статьи – исследование влияния современных информационно-коммуникационных процессов на Азербайджанский язык. В связи с началом информационного бума наблюдаются серьезные изменения в содержании и форме языков. Некоторые языковые средства, применяемые в мировом масштабе, используются со стороны различных обществ. Языковые средства и стили речи, используемые в английском языке, который считается глобальным языком общения, постепенно распространяясь посредством коммуникационных средств, влияют на языки разных стран, в том числе и на Азербайджанский язык. В статье анализируются детали и специфические особенности этого процесса.

Rəyçi: Nəsir Əhmədli
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

FIZULİ MUSTAFAYEV
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Tətbiqi dilçilik şöbəsinin böyük elmi işçisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
mustafayev.fizuli8@gmail.com

MOLLA PƏNAH VAQIF HAQQINDA ÇƏKİLMİŞ FİLMLƏRİN DİL, ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Molla Pənah, filmin dili, poeziya, janr, üslubi imkanlar, dilin qüdrəti, söz sərrafı, həyat aşığı, elat qadını.

Key words: Molla Panah, language of movie, poetry, genre, literary-artistic, stylistic opportunities, power of language, expert about words, love to life, elat (nomad) woman.

Ключевые слова: Молла Панах, язык фильма, поэзия, жанр, литературно-художественный, возможности стилистики, сила языка, мастер слова, любовь жизни, народность женщины.

Vaqif əfasanəyə dönmüş, babaların hikmətinə, nənələrin nağıllarına, anaların laylasına, cavanların məhəbbətinə qayıtmış bir şairdir. Molla Pənah Vaqif əsl xalq şairi olmuşdur. Xalq şairi isə xalqın ən sədaqətli oğlu olmaq deməkdir. Vaqif xalqın ruhunu, dilini, arzu və istəyini, zövqünü, gözəlliyini dərin-dərinə öyrəndikdən sonra hər şairin bacara bilmədiyi Şərq poeziyası göylərinə Azərbaycan şeiri bayrağını qaldırmış, bununla da ədəbiyyatımızda realizm yolunu açmışdır. Onun ürəyi ilə xalqın ürəyi bir vurmuşdur demək azdır, çünki Vaqifin ürəyi bu gün də vurur. Onun ürəyi şeirlərindədir. Bu şeirlər ölməzdir.

Vaqif qoşmalarını oxuyarkən görürük ki, o sadəcə olaraq şeir yazmamış, Azərbaycan sözlərinin musiqisini kəşf etmişdir. Vaqif Azərbaycan sözlərini nota düzmüşdür. Onun hər qoşması, hər müxəmməsi, hər qəzəli bir mahnıdır. Vaqif şeirlərini oxuyarkən inana bilmirsən ki, o qədər insan təsvirini bir adam verə bilsin. Bu şeirləri, sanki bütün xalq yazıb-yaratmışdır. Bəli, bütün xalqın estetik zövqünün ifadəsi olmuşdur. Ona görə də Vaqifin şeirləri bizə doğmadır. Vaqif şeirlərinin kimliyi bununla tamamlanmışdır. Vaqif tükənməz xəzinədir. Bu xəzinənin hər birinin içərisinə Azərbaycan xalqının adı yazılmışdır. Ona görə də Vaqifin inciləri yer üzündəki bütün söz incilərindən öz Vaqifliyi ilə seçilir.

Bütün bu deyilənlərə rəğmən onu söyləyə bilərik ki, bu günədək şairin adına-sanına, şan-şöhrətinə layiq olan bədii filmlər çəkilməmişdir. Çox təəssüf... Bəri başdan ümidvar olduğumuzu bildirək ki, yəqin bundan sonra

şairin şərəfini, sənətini, yaradıcılığını əks etdirən sanballı kino əsərləri meydana gələcək.

Amma nə yaxşı ki, şairin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş bəzi sənədli və televiziya filmləri tamaşaçılara – Vaqifsevərlərə hədiyyə olunub. Biz məqalədə onların üçü üzərində dayanacağıq. Onlar 1968, 1990, 2011-ci illərdə çəkilmiş televiziya filmləridir.

Müasirləri onun dərin elmini və mollalığını müşahidə edib haqqında demişdir: “Hər oxuyan Molla Pənah olmaz!” və bu istilah indi də Zaqafqaz türkləri arasında bir məsəli-məşhurdur. Milli şairlərimizdən onun kimi sadə və açıq lisanda və ana dilimizin şivəsində şeir və qəzəl yazan az olubdur. Müasirləri ona nəzirə yazmağa təlaş ediblərsə də onun kimi gözəl və açıq kəlam söyləməkdə aciz qalıblar” [1, 150]

Molla Pənah artıq hazır cavab bir vücut imiş ki, hər mətləbi öz məqamında söylər imiş. Onun həmyaşdı aşığı Əli Qaracadağı Kəlibəri Molla Pənahı belə vəsf etmişdir:

Bu gövhər sözlərin, ey alicənab,
Tamam aşıqlərin səminə gəlmiş
Fəsahtədə, bəlağətdə sənin tək
İnanma ki, ruyi-zəminə gəlmiş.

Vaqif ziyadə zövqü-səfa əhli olduğu üçün gözəl mədhində xeyli mənalı şeirlər yazmışdır ki, onların cümləsi qəlbədən nəşət edən hissiyyatdır ki, oxuyanlara dəxi sirayət edib, onları şövqü həvəsə gətirir [1, 151].

1990-cı ildə çəkilmiş filmə deyilir ki, Molla Pənahın əslisi Qazax mahalındandır. Bir rəvayətə görə Həsənsu və qeyri bir rəvayətə görə isə Salahlı kəndindəndir. İkinci rəvayətin doğru olmağına bir sıra dəlillər mövcuddur.

Molla Pənahın salahlı kəndindən olmağına öz yazdığı şeirlər də şəhadət verir.

Vətən xoşdur, deyə, Vaqif, məni çəkdin Salahlıya;
Nədir onda səlahın kim, çü yarı-canfəza yoxdur.
Əzəl başdan şəkərləblər olurdu Sarıqamışda,
Gəlib sordum soracağın, şimdi onlardan səda yoxdur. [1, 160]

1990-cı ildə Araz Dadaşzadənin ssenarisi, Tofiq Mütəllimovun rejissorluğu ilə çəkilən “Molla Pənah Vaqif” filmində deyildiyi kimi klassik üsluba məxsus material XVII-XVIII əsrlərdə, hər şeydən əvvəl, mücərrəd təfəkkür faktıdır; poetik standartların ifadə forması kimi işlənir; məsələn, Vaqifdən:

Din-imanım düz ilqara bağlıdır,
Həsərət canım bir cüt nara bağlıdır.
Mürqi-ruhum zülfə-yara bağlıdır,
Çox çəkməsin zülfə şana, degilən.

2011-ci ildə çəkilmiş filmin dil və üslubundan məlum olur ki, Vaqif folklor üslubunu klassik üslub hesabına zənginləşdirir – bu öz yerində, eyni zamanda klassik şeir janrlarının dilində xəlqiləşmə aparır, məsələn:

Görməyə didarını hər dəm çəkər çox initizar,

Gözlərin tikmiş baxar yollara gördüm Vaqifi.

Vaqif şeir dilinə danışığı ədası gətirdi; bu, ədəbi-bədii dildə realizmin mühüm faktı idi:

Ol Xədicə haqqı, Səkinə haqqı,

Xeyrannisə haqqı, Əminə haqqı,

Kəbə, Məkkə haqqı, Mədinə haqqı,

Dərdin bu Vaqifi aldı, sevdiyim!

Vaqif şeir dilini o qədər sadələşdirdi ki, məsələn, inanmaq olmadı ki, aşağıdakılar sənət faktıdır:

Sənə peşkəş etmənməmmi can-başı,

Neçin bir gəlməzsən bizə, Fatimə?..

1968-ci ildə çəkilmiş filmə tamaşa etdikdə görürük ki, Vaqif “san ki” (elə san ki) ifadəsini kifayət qədər tez-tez işlədir, - bunun məntiqi var; məsələ burasındadır ki, “san ki” (elə san ki) şairin təfəkküründə real olanı metaforik olandan ayırır, real ifadə ilə metaforik ifadə arasındakı semantik tipoloji sərhədi müəyyən edir:

Sanasan ki, iki qəndü şəkərdir,

Qoynundakı qoşa narı, şamama!

“Vaqif təkcə dövrünün poetik fiqurlarını yaradıb normativləşdirmir, XV-XVI əsrlərin məhsulu olan klassik obrazları da şərh edir, - həmin obrazlar yeni dövrün məntiqi ilə yenidən dərk olunur, mənalandırılır.” [2, 172]

2011-ci ildə çəkilmiş “M.P.Vaqif” filmindən görüldüyü kimi, Vaqifin dilində belədir: predmet var, hadisə var, yanında da əlaməti, eyni zamanda əlamət predmeti əvəz edir (bu intibah təfəkkürünün göstəricisidir, aparıcı fəlsəfi dünyagörüşün keyfiyyətidir ki, predmetə, hadisəyə mücərrəd şəkildə baxılmır, idrak həmin predmetə, həmin hadisəyə onun görülən, bilavasitə hiss eidlən tərəfində daxil olur, - metaforalaşma bundan sonra gedir), məsələn:

Gedən, getmə, bir bəri bax, ay gedən,

Gözüm doymaz sən tək gözəl kimsədən.

“Gedən” həqiqətən gedir; mətləb isə bundadır ki, o, eyni zamanda, deal olaraq aşıqın taleyindən gedir – birinci halda proses konkret şəkildə, ikinci halda mücərrəd şəkildə dərk edilir, hər iki halda isə mətləb poetikdir.

2011-ci ildə çəkilmiş “M.P.Vaqif” filmindən belə qənaətə gəlirik ki, Vaqifin leksikası kəmiyyətcə o qədər də zəngin deyil. Elə şairlər var ki, istedadının səviyyəsinə görə Vaqiflə heç müqayisə də oluna bilməz, lakin

ondan daha çox söz işlədir. Səbəbi ondadır ki, Vaqifin sənətkarlığını nə qədər söz işlətməsi deyil, sözdən necə istifadə etməsi aşkarlayır, məsələn:

Durub qurban olmaq sən tək qonağa
Nuşdur canımıza, qurban olduğum.

Burada “nuşdur canımıza” ifadəsinə diqqət yetirək: şair “nuş” 9olmaq) sözünün semantikasını stilizasiya hesabına genişləndirir, - eyni zamanda həmin sözü keyfiyyətli poetik materiala çevirir.

Halbuki, məsələn, aşağıdakı kontekstdə “nuş” (etmək) klassik üslub üçün xarakterik şəkildə işlənir, elə bir poetik funksiyaya malik deyil:

Səndən ki cüda nuş edərəm sağəri-gülnar,
Tünd olma, dönüm gözlərinə, özgə səbəb var!

1968-cı ildə çəkilməmiş filmdə isə Vaqifin sözə münasibəti ümumən dövrün təfəkkür tərzinin münasibətidir. XVII-XVIII əsrlərdə ədəbi-bədii dilin Vaqif qədər dərin əks etdirən ikinci bir sənətkar yoxdur. O, sözü etnoqrafik – məişət təbiiliyindən çıxarmadan obrazlaşdırır:

Sən rəqibin fitnəsinə uyubsan,
Neyləmişəm, məndən nə tez doyubsan.

“Doymaq”, “bulmaq” (bulaşmaq), “başa qaxmaq” kimi ifadələr XVII-XVIII əsrlərin poetik təfəkkürü üçün tipik anlayışları ifadə edir, həmin anlayışlar mətnin aktiv ünsürləridir, aktivlik isə, şübhəsiz, poetik təfəkkürün kordinantlarının dəyişməsi, poeziyanın xalqın həyatına daxil olması ilə bağlıdır. Bu baxımdan klassik janrlardakı şeirlərin dili də istisna təşkil etmir.

Vaqif mövhumu düşüncə tərzinin materiallarından ancaq metafora istinadı kimi istifadə edir. Şübhəsiz, bu da Vaqifin (və ümumən dövrün) təfəkküründəki demokratizmin göstəricisidir:

Hər kəsin dünyada bir qibləsi var,
Mən də yönüm sənə sarı tutmuşam.

Füzulidə, xüsusilə Nəsimidə bu cür ifadələr terminoloji məzmunundan təcrid olunmuş, Vaqifdə isə “məşhər hekayəti”, “inayət eləmək”, “qiblə”... poetik anlayışlardır. Dünya haqqındakı irreal təsəvvürlər onun təfəkkürü (ümumən intibah təfəkkürü) üçün yaddır.

Vaqif təfəkkürünün demokratizmi Vidadi ilə Vaqifin dəyişməsində də özünü göstərir. Vidadi Vaqifə müraciətən deyir:

Axirət sözünü salma yadına,
Dürüst deyil mütləq etiqadına.

Elə bu cür demokratizmin nəticəsidir ki, Vaqifin dilində söz nə qədər mücərrədləşirsə mücərrədləşsin, nə qədər obrazlaşsın obrazlaşsın, yenə həyatı məzmunundan məhrum olmur.

O yerdə ki, düşünlən mətləb adekvat ifadəsini tapır, Vaqif orada, həqiqətən, görülməsi mümkün olmayan işi görür:

Yenə məni yanar-yanar odlara

Dağılmış ayrılıq saldı, sevdiyim!
Mən ha öldüm həsrət ilə, dərd ilə.
Can sənin yanında qaldı, sevdiyim!

“Yanar-yanar” təyininin odla əlaqədar işlənməsi odun şiddətini göstərir (od onsuz da yanan şeydir), ayrılıq elə dağılmaqdır, halbuki şair “dağılmış ayrılıq” deyir. Nəticədə həm ayrılığın şiddəti ifadə olunur, həm aşiqin ayrılığa münasibəti (dağılmış, yəni viran olmuş – qarğışdır) bildirilir, həm də “yanar-yanar od” ifadəsinə sintaktik-semantik analogiya tapılır.

“Mən ha öldüm həsrət ilə, dərd ilə, Can sənin yanında qaldı, sevdiyim!” ifadəsinin daxili məntiqi isə vasitə ilə açılır.

Hər üç filmin dilində intonasiya “pərim”, sənubərim”, “gülbərgi-tərim” tipli sinonim müraciətləri məzmunca neytrallaşdırır. Neytrallaşma “xəyalımda” sözünə qədər gedir, “şirin nihanım” ifadəsi avtonomlaşır, mətnin estetik semantikasını da, əsasən, həmin ifadə əks etdirir.

Vaqif qədər rəngarəng intonasiyası olan ikinci şair tapmaq çətindir. Bu intibah emosiyasından irəli gəlirdi. İntibah emosiyası özü qədər təbii intonasiya formalaşdırırdı, onu çeşidlərə ayıraraq normativləşdirirdi. Şeir dilində danışmaq ifadələrinin artması da həmin intonasiyanın təsiri idi.

Vaqif dilinin psixoloji tutumu barədə ayrıca danışmaq lazımdır, çünki bu psixologiya dövrün psixologiyasıdır. Vaqifin dili dövrün dilidir deyəndə burada forma planı ilə yanaşı məzmun planı da nəzərdə tutulur:

Səhər dura, sürmə çəkə gözüne,
Bircəklərin həlqə qoya üzünə,
Cilvələne sığal verə özünə,
İşi-gücü gülüb-oynamaq ola.

Şair burada intibah dövrü üçün xarakterik olan doyumluluq estetikasını təqdim edir: çoxluq, bolluq, doluluq – intibah keyfiyyətidir. Koroğlunun qırx qazan plov yeməsi. Qırx tuluq şərab içməsi də məhz bu baxımdan estetikdir.

Vaqif qadını örtükdən çıxarır, onun təbii görünüşünü, bədən cizgilərini, hərəkətlərini realistcəsinə vəsf edir.

Üçüncü filmin dilini və üslubunu təhlil etdikdə məlum olur ki, Vaqifin terminoloji leksikasında ümumişləklilik məqamı özünü, demək olar ki, həmişə mühafizə edir. Diqqət edək: Ağ günə təşbihdir sənün cəmalün. Göründüyü kimi, təşbih sözünün etimoloji ümumişləkliyi terminolojiyindən daha funksional şəkildədir. Hətta elə bil ki, termin, ümumişlək vahid kimi işlənmir, ümumişlək məqamda verilməklə yumşaldılır, kontekstin tələblərinə uyğunlaşdırılır, nəticədə isə nəinki elmi təfəkkür faktı olmaqdan çıxır, hətta poetizm kimi dərk edilir.

Vaqifin terminoloji leksikasında (eləcə də elmi-filoloji təfəkküründə) novatorluq bədii-estetik təfəkküründəki qədər deyil. Bununla belə, Vaqif

poetik kontekstdə termindən istifadənin demokratizminə görə özünə qədərkilərdən ciddi surətdə seçilir. Məsələn:

Əqlin aldın, yarəm, - deyin Vaqifin,

Yanıltдын əlifin, beyin Vaqifin.

Bir qafiyə qayır göndər ol yara.

Əlif-bey əslində “savad” deməkdir, lakin şair “ağıl” mənasında işlədir, zahiri əlaməti daxili əlamət kimi təqdim edir, nəticədə termin məzmunca munisləşir.

Qafiyə - “qoşma” mənasındadır (XX əsrin əvvəllərində də bu mənada işlənmişdir. Məsələn: F.Köçərlidə), bununla əlaqədar işlədilən “qayır” sözü qafiyənin terminoloji nüfuzunu (bəlkə də dəbdəbəsinə) sındırır, xəlqiləşmə gedir.

M.P.Vaqif haqqında çəkilmiş filmləri müzakirə edərkən bir daha belə qənaətə gəlmək olur ki, görkəmli söz ustasının dili çox mənalı və anlaşıqlıdır. Onun sözü, ifadə və cümlələri sadə olduğu qədər təbii və şirindir. Ümid edirik ki, yazılanları nəzərə alan elm adamlarımız bundan sonra da şairin dil və üslub xüsusiyyətlərini daha dərinlən araşdıraraq sanballı əsərlər yazacaq, kino işçilərimiz isə bir-birindən maraqlı bədii filmlər yaradacaqlar.

Ədəbiyyat

1. Firudin bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, I hissə. “Elm” nəşriyyatı. Bakı, 1978. səh. 150, 151, 160.
2. Cəfərov Nizami. Molla Pənah Vaqif. Bakı, 2017. səh. 172.

Filmlər

1. “Molla Pənah Vaqif” televiziya filmi, 1968.
2. “Qətl günü” bədii filmi, 1990.
3. “Molla Pənah Vaqif” televiziya filmi, 1990.
4. “Molla Pənah Vaqif” sənədli filmi, 2011.

F.Mustafayev

Language and stylistic features of movies about Molla Panah Vagif

Summary

Article was dedicated to language and stylistic features of movies about M.P.Vagif. Large-scale information about TV film “Molla Panah Vagif” shot in 1968, fictional film “Gatl Gunu” (The Day of Murder), 1990,

as well as TV film in 1990 and documentary-bibliographic film, 2011 have been provided in here. Language and style features of each film are analyzed and researched separately. Sayings which derived in these films are very interesting for watchers. Various literature, monography and scientific plays are used in here. Poems spoken in texts of broadcaster and by Vagif character help to analyze language and style opportunities of poet.

Ф.Мустафаев

**Языковые и стилистические особенности фильмов, снятых
о Молла Панах Вагифе**

Резюме

Статья посвящена языковым и стилистическим особенностям фильмов, снятых о Молла Панах Вагифе. Здесь даются обширные сведения о телевизионном фильме «Молла Панах Вагиф», снятом в 1968 году, о художественном фильме «День убийства», снятом в 1990 году, также телевизионном фильме, снятом в 1990 году и документально-библиографических фильмах, снятых в 2011 году. Языковые и стилистические особенности каждого фильма анализируются, рассматриваются в отдельности. К примерам, приведенным из фильмов, проявляется большой интерес. В статье использованы разные литературы, монографии и научные произведения. Стихотворные отрывки из уст образов Вагифа и из текстов диктора являются достаточным помощником при исследовании языковых и стилистических возможностей поэта.

Рәүғи: **İsmayıl Məmmədli**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

AİDA ŞÜKÜROVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
aida@mail.ru

İQTİSADİYYAT İXTİSASLARINDA İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ

Açar sözlər: İngilis dili, iqtisadiyyat ixtisasları, standart əməliyyatlar, iqtisadçı tələbələr.

Ключевые слова: английский язык, преподавание, экономический, студенты.

Key words: English language, teaching, economics, students.

Bazar iqtisadiyyatına keçid və yeni minillik həyatın praktik olaraq bütün sahələrdə iqtisadiyyat və beynəlxalq siyasətdən texnika, elm və insan psixologiyasınadək köklü dəyişikliklər erası olmuşdur. Odur ki, hazırda beynəlxalq biznes və iqtisadiyyatda artan qloballaşma şəritində insanların ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dili bilikləri həyatda mühüm zərurətə çevrilmişdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, korporativ mədəniyyətin, başqa sözlə onun daxili və xarici təzahürünün əsasında kommunikasiya dayanır. Kommunikasiyanın keyfiyyəti isə öz növbəsində, ünsiyyətin yaradıldığı dilin mənimsənilməsi səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Bununla yanaşı, nəzərə almaq lazımdır ki, sosial və işgüzar kommunikasiya məişət ünsiyyəti üçün kifayət edən və keyfiyyətli işgüzar danışıqların aparılması üçün kifayət etməyən ingilis dili biliklərindən çox fərqlənir.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 2014-cü il 22 avqust tarixli 913 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş “Ali təhsil pilləsinin Dövlət standartı”nın bakalavriat səviyyəsinin “İqtisadiyyat və idarəetmə” ixtisasları üzrə təhsil proqramında “Xarici dili” in tədrisinə ən azı 2 semestrə 13 kredit və ya 195 auditoriya saati nəzərdə tutulmuşdur. Bu o deməkdir ki, iqtisadiyyat yönümlü ixtisaslar üzrə təhsil alan gələcək iqtisadçı-menecerlər ixtisasa aid xarici dildə olan ədəbiyyatı oxuyub başa düşməli və tərcümə etməyi, annotasiya, referat, tezis, tərcümeyi-hal və s. yazmağı bacarmalıdırlar.

İqtisadçı-tələbələr ali məktəbi bitirdikdən sonra ingilis dilində ünsiyyət yaratmağı, eşitdiyini anlamağı, nitq zamanı sözlə, cümlə vurğusuna, intonasiyaya ciddi fikir verməyin zəruriliyini bilməlidirlər.

İqtisadiyyat ixtisaslarında ingilis dilinin tədrisi prosesində tələbələrə xarici dildə (ingilis dili) iqtisadiyyatın sahələrinə aid olan mətnləri oxuyub anlamaq üçün zəngin söz ehtiyatına malik olmaq, düzgün yazmaq, müxtəlif növ yazışmaların tərtibat qaydaları, ticarətin işgüzar yazışmaları, xahiş

məktubları, cv-lər, hesabatlar kimi yazılı sənədlərin hazırlanması öyrədilməlidir.

Mütəxəssislər işgüzar kommunikasiyanı üç səviyyəyə bölürlər:

- standart əməliyyatların yerinə yetirilməsi üçün kifayət qədər səviyyə;

Bu səviyyədə, adətən, xidməti və təşkili personal danışır;

- asılı olmayan (müstəqil) istifadəçilər – Bu, ali və orta idarəetmə personalı üçün zəruri olan dil biliklərinin minimum səviyyəsidir. İngilis dilini belə səviyyədə bilən iqtisadçı kargüzarlıq sənədlərini hazırlamağı bilir və hesabatı tərtib etməyə hazırdır, informasiyanın axtarışı və təhlilini aparır, həmçinin, diskusiya və danışıqlılarda səmərəli iştirak edə bilir;

- dil biliklərinin peşəkar səviyyəsi- bu, peşəkar məruzələrlə çıxış etməyə imkan verir.

Qeyd edilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndiyi bir şəraitdə bütünlükdə iqtisadiyyatın və cəmiyyətin analitik təfəkkürə malik ixtisaslı iqtisadçı-menecerlərə tələbat artır. Odur ki, belə mütəxəssislərin hazırlanması prosesində ali məktəblər həlledici rol oynayır. Başqa sözlə, iqtisadçı tələbələrə ingilis dilinin tədrisinin təşkili prosesinin təkmilləşdirilməsi yüksək ixtisaslı ali təhsilli kadr hazırlığına imkan verir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, dünyada qloballaşma prosesi və iqtisadçı islahatlar şəraitində gələcək iqtisadçılara xarici (ingilis dili) dilin öyrədilməsi prosesinin özü 2 amilin kompleksindən ibarətdir, Bu, Azərbaycanda ingilis dilinin nisbətən yeni qolu olan “Business English” (işgüzar ingilis (adlanan) proqramdır. Burada iqtisadiyyat bir tərəfdən iqtisadi biliklər sistemi, digər tərəfdən isə yeni iqtisadi biliklər almaq məqsədi daşıyan şüurlu fəaliyyətdən ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, işgüzar ingilis dilinin tədrisində iqtisadçılarda yalnız dil vərdişlərinin formalaşmasına deyil, həm də mədəniyyətlərarası dialoq və işgüzar ünsiyyətin genişlənməsinə diqqəti artırmaq lazımdır. Müxtəlif mədəniyyət və işgüzar şəxsiyyət və mədəniyyətlərarası toqquşmalardan qaçmaq olar. Burada da işgüzar ingilis dili biliklərinin rolu və köməyi özünü göstərir.

İngilis dilinin tədrisinin yaxşılaşdırılması amilləri, ilk növbədə, keyfiyyətli xarici dil biliklərinə malik olmaqdan ibarətdir.

Xarici iqtisadi əlaqələrdə işgüzar danışıqlılar aparmaq üçün təlim proseslərinin digər əsas komponentləri aşağıdakılar hesab edilə bilər.

- tələbələrin qrammatik bazaya malik olması;

- iqtisadiyyatın sahə xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla lüğət ehtiyatlarının sistematik olaraq artırılması;

- yalnız dinləmək bacarığını deyil, həm də eşitməyi öyrətmək;

- tələbənin ümumi ingilis dilində danışan müsahibini başa düşməyə imkan verən səviyyəyədək nitqinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq;
- tələbələrdə verilən suala cavabda cəld nitq qabiliyyətini inkişaf etdirmək.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənlərdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, iqtisadiyyat yönümlü ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələrə ingilis dilinin öyrədilməsində işgüzar ünsiyyət bacarığının inkişafı və mədəniyyətlərarası biliklər nəzərə alınmaqla yaxşı dil vərdişlərinin aşılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu amillərin məcmusu iqtisadiyyatda keyfiyyətli mütəxəssis hazırlığı prosesini xeyli yüngülləşdirir.

İqtisadiyyat, maliyyə, biznes, ticarət və xarici-iqtisadi əlaqələr mü-tə-xəssislərdən tez və düşünülmüş qərar qəbul edilməsini, cari problemlərin həllini, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq bacarığı tələb olunur. Müasir dövr və sürətli dəyişikliklər mütəxəssislərdən tez və düşünülmüş qərar qəbul etmək problemlərin optimal həllini, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olunmasını, informasiya və sənədlərlə keyfiyyətli işləməyi tələb edir. Bununla yanaşı, iqtisadiyyatda işgüzar infilis dilinin tədrisində prezentasiya və çıxışların aparılması, iqtisadiyyat üzrə elmi-tədqiqatlar, müşavirə, forum və konfranslarda aktiv iştirak etmək bacarığını tələbələr aşılamaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyat üzrə dövrü nəşrlərin və elmi-publisistik ədəbiyyatların oxunmasının zəruriliyi tələbələrə iqtisadçılar üçün çağdaş ingilis dilini daha yaxşı mənimsəməyə imkan verir. Belə kitablara tədris ədəbiyyatları ilə yanaşı, iqtisadiyyat və maliyyə üzrə kitabları da aid etmək olar.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq sonda tövsiyə edərdim ki, tələbələrə ingilis dilinin öyrədilməsində hər mövzunu iki mətnə əsaslanaraq öyrətmək lazımdır: əsas (oxu və şifahi nitq təlimi üçün) və köməkçi (öyrənilən mövzu üzrə yazılı sənədlərin və materiallar nümunəsi).

Tələbələrə ingilis dilinin tədrisində xarici dil biliklərinin əsaslarını möhkəmləndirərkən sərbəst məşğələ proseslərinin təşkili məsələlərinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Odur ki, həmin prosesin xüsusiyyətlərini öyrətmək lazımdır: Buraya aiddir:

- öyrədilən prosesin çevikliyi-tələbə özü üçün əlverişli vaxtda və tempdə məşğul olur;
- təlimin modulluğu- ingilis dilinin tədrisi proqramı modul prinsip əsasında yaradılır. Hər bir modul öz məzmununa görə iqtisadiyyatın müəyyəm sahəsinə adekvatdır. Bu da tələbənin ixtisası nəzərə alınmaqla tələbatına optimal cavab verən tədris planını formalaşdırmağa imkan verir.

Ən əsası isə ingilis dilinin sərbəst öyrənilməsi passiv ahəngdə aparıl-mamalıdır. Əksinə, müəllim əvvəldən tələbəni şüurlu fəaliyyətə cəlb etməli və bir sıra məsələlərin həlli üçün alınmış biliklərdən fəal istifadəyə hə-

vəsləndirməlidir. Bu prosesdə tələbələrin ingilis dilinin tədrisində xarici dil daşıyıcıları ilə birgə layihələrin aparılması üçün istiqamətləndirilməsi çox vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Бочкарева Е.С. Важность непрерывного обучения иностранным языкам на современном этапе развития общества. НИУВШЭ, М-2010.
2. Прокошева И.И. Отдельные аспекты организации курса «деловой английский» для студентов неязыковых вузов. НИУВШЭ, М-2010.

Аида Шукюрова

Преподавание английского языка студентам экономических специальностей

Резюме

В статье рассматриваются различные особенности процесса преподавания английского языка студентам-экономистам. Показывается роль знания иностранного языка в условиях глобализации и интернационализации экономических связей. Раскрываются разнообразные аспекты организации учебной деятельности, предлагаются методы проведения занятий с учетом будущих потребностей экономистов. Особое внимание уделяется вопросу воспитания в студентах навыков самостоятельного изучения английского языка.

Вы сможете просмотреть полный текст статьи, нажав на ссылку или щелкнув ссылку на изображении ниже, чтобы увидеть полный текст статьи. Вы сможете отправить письмо в форме доверенности, которое будет отправлено вам в любое время, и вы получите копию своей доверенности.

Aida Shukurova

**Teacher of the Department of the Azerbaijan
State Econom University**

Summary

The article discusses various features of the process of teaching English to students economists. It shows the role of globalization and internationalization of economic relations. English covers a wide range—from the classic study of business letters and economic text in the origin before the business games, Simulatic and presentation of speeches. Particular attention is paid to the education of students in the skills of independent learning English.

You will be able to view the full text of the article by clicking on the link or by clicking on the link in the image below to see the full text of the article. You will be able to post a letter in the form of a letter of attorney, which will be sent to you at any time, and you will receive a copy of your letter of attorney.

Rəyçi: Gülnarə Qurbanova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

NÜŞABƏ QULİYEVA
ADIU
nüşabə.@mail.ru.

**FRANSIZ DİLİNDƏ İŞLƏNƏN FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MÜVAFIQ OPTİMAL VARIANTLARI**

Açar sözlər: frazeoloji birləşmə, ekspressivlik, semantika, tədqiqat, abidə.

Key words: phraseology phrase, phraseology adhesions, given expression,

Ключевые слова: фразеологическая выражения, экспрессивность

Frazeologiya yunanca - phrasis - ifadə + logos – təlim sözlərindən ibarətdir. Müasir dilçilikdə bu termin iki mənada işlənir. 1) Müəyyən bir dildəki frazeoloji vahidlərin hamısı; 2) dilçilik elmində belə vahidlərdən bəhs edən fənnin adı. Bunlardan başqa, müəyyən bir əsərin yaxud müəyyən bir dil abidəsinin frazeoloji vahidlərindən bəhs etdikdə də bu termindən istifadə olunur. Dilçilik ədəbiyyatında frazeologiyanın tədqiqat obyektindən bəhs edən müəllifləri iki qrupa bölürlər: 1) Ümumiyyətlə hər hansı bir dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edənlər. 2) dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını deyil, onlardan nitq və ya dil vahidlərinə ekvivalent olub, komponentləri mənə və quruluşca parçalanmayan qismini frazeologiya adlandıranlar. Dilçilikdə bunlardan birincisi “geniş mənada frazeologiya”, ikincisi isə “dar mənada frazeologiya” adlandırılır. Frazeologiya, adətən, dildə mənə cəhətdən parçalanmayan, lakin işlək sitat materialı kimi möhkəmlənən atalar sözü, məsəllər, yazıçıların “qanadlı sözlər” şəklinə düşmüş ifadələr və bütövlük təşkil edən söz birləşmələridir. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərə qədər türkooloji tədqiqatlarda da frazeologiyanın obyektini, əsasən, geniş mənada nəzərdə tutulmuşdur. Şarl Balli də fransız dilində frazeologiyanın əhəmiyyətiyə görə işlədilməsini qeyd edərək yazır: «Bir sıra sözlər başqa sözlərə nisbətən bir-biri ilə daha bağlılığa meyl edir. Dildə sabitləşən birləşmə “frazeoloji ifadə” adlanır. Biz bunlardan nisbi müstəqilliyini saxlayan sözlərin iştirakı ilə düzənləri “frazeoloji qrup” elementləri tamamilə bir-biri ilə əlaqədar olanları “frazeoloji bitişmə” adlandırırıq. Ş. Balli “frazeoloji bitişmə” adı ilə nəzərdə tutduğu semantik qrupdan olan frazeoloji vahidlərin, xarici cəhətlərinin xüsusiyyətindən bəhs edərkən bunlarda üç əlamətin olduğunu göstərir:

- 1) sözlərin ayrı yazılması
- 2) onların müəyyən sabit sırada olması və komponentlər arasında başqa sözün daxil edilə bilməsi
- 3) komponentlərdən heç birinin başqa sözlə əvəz oluna bilməməsi.

Lakin o, frazeoloji bitişmənin, xüsusilə frazeoloji qrupun komponentlərinin qismən başqa sözlə əvəz edilməsi hallarına yol verildiyini də götürür.

Bunlardan başqa Ş.Balli “ara tip” adlı qrup da qeyd edir və belə vahidlərə *decider* - qərara gəlmək, *une decision* - qərar qəbul etmək, *prendre un engagement* - öhdəsinə götürmək Dilçilik ədəbiyyatında dəfələrlə frazeoloji vahidlərin təsnifində onların motivləşən və qeyri-əriyyəti polisemik xarakterli olur; onların mənalarının biri motivləşən oldu motivləşən xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını şərti və subyektiv olması haqqında fikirlər söylənilmişdir. Bunu da onunla əlaqələndirirlər ki, frazeologizmlərin kəşfi halda, digər qeyri-motivləşən olur.

Ona görə də frazeologizmlərdə motivləşən və qeyri-motivləşən xüsusiyyətlərin olduğunu bilmək, bu və ya digər dildə danışanın, yaxud onu öyrəninin ümumi təhsil səviyyəsi, intellektual səviyyəsinin nə dərəcədə olduğundan çox asılıdır. Məsələn, fransız ədəbiyyatı ilə tanışlığı olan, yəni onu bilməyə şəxs üçün “*revenir a nos moutons*” əsas məsələyə qayıdaq, yaxud “*moutons de panurge*” frazeologizminin hərfi mənası “panurjun sürüsü” mənası versə də nitqdə bu idiomun mənası kor-koranə, düşünmədən bir işin arxasında getmək mənasını verir. Bu idiomun meydana çıxması XVI əsrdə yaşamış fransız yazıçısı F.Rabclaisnin “*Gargantua və Pantagruel*” romanı ilə bağlıdır. Bu romanın baş qəhrəmanlarından biri, yəni Panurj dəniz səyahəti zamanı qoyun alveri edən Dandənə mübahisə edir. Ondan öz heyfni çıxmaq üçün Panurj Dandədən onun ən böyük qoyununu alır. Bu qoyun isə sürüdə aparıcı rolunu yerinə yetirirdi, öndə gedən “sürü seyizi” adlanırdı. Panurj bu qoyunu alır və sonra onu bütün sürünün gözü qarşısında dənizə atır: bunu gören digər qoyunlar da özlərini dənizə atırlar. Dandən baş verən hadisənin qarşısını ala bilmir, sonuncu qoyun özünü suya atarkən Dandən ondan yapışır və qoyunla birlikdə dənizə düşür. Sonra Dandən dəniz dalgalarının qurbanı olur. Bu frazeoloji birləşmənin kompozisiyası Dandən təmsalında kor-koranə düşünmədən bir işin arxasınca gedən insanın heyranı xüsusiyyətləri, hərəkətləri və işi onu yamsılamasında özünü bürüzə verir. Sözsüz ki, bunun sonu müsbət olmur. Kompozisiyada, F.V.-dən görüldüyü kimi, onu təşkil edən sözlərin mənasında deyil, bu sözlərin mətn daxilində verdikləri məcazi mənasında öz əksini tapır. Bədii əsərlərdə bu frazeoloji vahiddən situasiyadan asılı olaraq Dandən məxsus xüsusiyyətlərin bu və ya digər formada mövcud olmasını dolayı yolla nəzərə çarpdırmaq üçün istifadə edilir. Məsələn - *Les critiques de nos jours sont plus ou moins comme les moutons de Panurge* (Saint-Beuve)

Əlbəttə öyrənilən dilin tarixi ilə xalqın inkişafı ilə tanışlığı olan adam üçün “*Au temps du roi Dagobert*” idiomunun mənasını açmaq çətin olmaz. Bu ifadənin hərfi tərcüməsi “Daqoberin krallığı dövrü” deməkdir. Nitqdə, kontekstdə “Nuh əyyamı” mənasında işlənir. Bu ifadədə Merovinqlər

dinastiyasından olan I Doqaberdən bəhs edilir. Qərbi Frank dövləti olan Neystranın başçısı olub və 632-ci ildə bütün Frank dövlətinin başçısı olub.

Lakin bütün bu deyilənlərlə bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, frazeologizmlərin mənasının kontekstlə bağlı olmasını və ya olmasını onların motivləşən və qeyri-motivləşən olması ilə müəyyən edilir. Məlum olduğu kimi, kontekst ifadəsinin özü, latın dilinə məxsus olub “sıx birləşmə”, əlaqə mənasında işlənən sözdür. Burada söhbət frazeologizmlərin mətn və ya cümlə daxilindəki əlaqəsindən gedir. Frazeologizmlər mətnə emosionallıq və ekspressivlik gətirir, onlara əyanilik və həyatilik verir. Frazeoloji vahidlərin əsas və apancı əlamətləri, onların özünəməxsus və təkrar-olunmaz semantikasını ilə əlaqəlidir. Məhz buna görədir ki, onları heç bir qeyri-lingvistik semantik modellərlə əvəz etmək mümkün deyil. Frazeologizmlər cümlə ilə kontekstlə əlaqədar işlənir, məhz onunla bağlı olur və onlardan istifadə olunması mükəmməl dil bacarığına malik olmağı tələb edir. Frazeologizmlərin mətnədə, kontekstdə əlaqədar işlənməsi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək . 1. Bir-birinə oxşar olan ifadələr semantik cəhətdən fərqli olur, eyni mənaya malik olmur:

jeter (yaxud mettre) la grappin faire le guet-güdmək, izləmək
faire le guet-qaraul çəkmək, qorumaq

Məsələn: 1. Le valet de chambre m'appela vers six heures pour me ramener a la maison, je rencontrais monsieur Puybard qui semblait faire le guet dans la cour.(F.Mauriac. La pansienne) - Eşik ağası saat altında məni çağırırdı və evə dəvət etdi, həyətdə Pulban gördüm, görünür o, məni güdüdü.

2. J'eyais sans travail, portant il fallait manger Alors j'ai accepte de faire le guet pendant que les autres cambriolaient l'église. (L'homme du quet. J.M.Rubel) - İşsiz idim. Buna baxmayaraq dolanmaq lazım idi. Onda, mən digərlərin kilsəni yığırdıqları vaxt, mən qaraul çəkmək təklifini qəbul etdim. mettre pied a terre - tələsmək

mettre pied a terre - düşmək (təyyarədən yerə enmək)

avoir la main ferme - ağılıq etmək, rəhbərlik etmək

avoir la main ferme xəsis (simic) olmaq

prendre garde que - hiss etmək, nəzərə almaq

prendre garde que - özünü qorumaq, özünü gözləmək

1. Prenez garde que le paysans sont volonteux incestueux ivrognes et parricides. (A.Franc. L'orme du mail) Nəzərə alın ki, kəndlilər Zolanın göstərdiyi kimi, qan tökməyə, içkibazlığa, qatil olmağa meyillidirlər.

2. Ah madame, pour l'amour du ciel, contenez votre joie, dit madame de Klast: prenez garde qu'on ne vous entende : Ah! Xanım, şənliyimizi bürüzə verməyin, özünüzü qoruyun ki, sizi eşitməsinlər.

Yuxarıda verdiyimiz misallardan biri daha aydın olur ki, bəzi frazeologizmlər bəzi misallarda formaca bir-biri ilə oxşar olsalar da mənə

cəhətdən bir-birindən fərqli olar. faire la cour a qn. - kiməsə sevgi elan etmək, kimisə sevmək

faire la cour a qn. - kimsəyə mehnbanlıq göstərmək, diqqət göstərmək

De toute la soire le maire ne se remit point de son trouble, ce fut en vain que Julien lui fit la cour en lui demandant des explications sur les meubleuses familles de la Bourgogne - Mər bütün gecəni sakitləşə bilmədi və Juliyetta əbəs yerə ona mehribanlıq göstərərək Burqonları ən yaxşı ailələrinin mənşəyi ilə əlaqədar sorğu-sual etdi.

mettre qn en jeu - kimi isə nədəsə dolaşdırmaq

mettre qn en jeu - işə salmaq, hərəkət etdirmək

2. Müasir fransız dilində istənilən miqdarda frazeoloji vahidlər, xüsusi ilə fəl və vasitəsiz tamamlıqlı frazeologizmlər mövcuddur ki, onlardan bir sözü digəri ilə əvəz etdikdə mənə tamamilə dəyişir. Buna misal olaraq aşağıdakı frazeologizmləri göstərmək olar.

Boire un bon coup - Artıqlaması ilə içmək

On boit rarement du vin sans eau, a “Presse Pourrie”, cela ne suffirait pas : Il aime boire un bon coup. - Onlar təsadüfən su ilə qarışdırılmamış şərab içirlər. “Satqın mətbuat” üçün bu əlverişli deyil: O, artıqlaması ilə içmək istəyir. Recevoir un coup de soleil - aşıq olmaq, vurulmaq; se donner un coup de soleil - şənlik içənsində; tenir le coup - davam gətirmək; valoir le coup - xoşbəxtliyini sınamaq; cela vaut le coup - bu xoşbəxtliyini sınağa dəyər; avoir la main forcée - məcburiyyət qarşısında qalmaq, ələcsiz qalmaq

Frazeologizmlər, əlbəttə, əksər hallarda bədii əsərlərdə, xüsusi olaraq komediya janrlı ədəbi əsərlərdə daha çox işlənir. Məsələn, “passon au deluge” - “mətləbə keşək” frazeoloji ifadə. Rasinin “Les plaideurs” komediyasında işlənmiş ifadələr. Oxucu bədii əsəri oxuyarkən belə ifadələrin mənasını həmin ifadələrin işlədiyi məqamla, kontekstlə əlaqədar olaraq, onların əsərdə hadisələrin gedişindən, frazeologizmin ifadə etdiyi mənanı başa düşür. Aydın ki, frazeologizmin ilkin ifadə etdiyi mənanı, mənşəyini bilmədən kontekstlə bağlılığını anlamaq da çətin olar.

Ədəbiyyat

1. Bayramov H.A. Sabit söz birləşməsi: Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası.

2. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, 1963

3. Orucov Ə.Ə. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I h., Bakı, 1966

4. Lopotnikova N.N. Lexicologie du français moderne

N.Kuliyeva

**Phraseological units are associated with their peculiar and unique semantics
Summary**

The main and leading features of phraseological units are associated with their peculiar and unique semantics. It is the reason that it is impossible to substitute them with any non-linguistic semantic models. Phraseologisms are used connected with the sentence, context and are related to them. Using them demands to possess excellent language skills.

Observation shows that these phraseological components play an important role in French teaching, in lexicology, in translating from French to Azerbaijan or from Azerbaijan to French, in forming French-Azerbaijan dictionaries. So learning of theoretical problems of these phraseological components deeply and systematically, searching of their forming process make easy to enlarge dictionaries. The present article is dedicated to the lexico-semantic investigation of the phraseological unit in French and Azerbaijan.

Н.Кулиева

**Основные принципы фразеологические соединений во французском и азербайджанском языках
Резюме**

В статье рассматриваются фразеологические соединения в Азербайджанском и французском языках, а также некоторые основные принципы выражения фразеологические выражения в литературном и практическом языках. В статье также рассматриваются идиоматические выражения в современном французском языке, исследуются некоторые вопросы фразеологических единиц употребляемых в произведениях французских поэтов и писателей. В данной статье автор старается найти оптимальные варианты французские фразеологические соединения в Азербайджанском литературном языке. В некоторых случаях он достигает своей цели, а в некоторых он затрудняется и не находит соответствующие оптимальные варианты.

Rəyçi:

Yusif Süleymanov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ÜLVİYYƏ YUSUBOVA
Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin dissertantı
ulviyya.yusubova@mail.ru

NUMERATİVLƏR LİŊVİSTİK TƏDQIQAT PREDMETİ KİMİ

Açar sözlər: müəyyən miqdar sayları, numerativ (ədədi) sözlər, tematik qruplar, kəmiyyət fərqi, ölçü adları.

Key words definite cardinal numerals, numeric (numeral) words, thematic groups, quantitative difference, measurement names

Ключевые слова определенно-количественные числительные, нумеративные (числительные) слова, тематические группы, количественная разница, измерительные название

Son illər linqvistik tədqiqatların obyekt və predmetləri genişlənməkdə və çoxalmaqdadır. Bununla belə, hər bir dil vahidlərinin, kateqoriyalarının təhlilində yeni yanaşmalar, yeni baxışlar meydana gəlir və tədqiqatların yönü və metodları dəyişir. Elə mövzular da vardır ki, bir çox dillərdə onun barəsində beş-on cümlədən ibarət qısa məlumatlarla kifayətlənilmişdir. Xüsusən də, nitq hissələri ilə əlaqədar, onların tərkibində olan bəzi problemlər dərinlən araşdırılmamışdır. R.Budaqovun fikri ilə desək, «nitq hissələrinin ən kiçik probleminin elmi təhlili, ciddi surətdə tarixi olmalı, ayrı-ayrı dillərin konkret tarixinə əsaslanmalıdır» (1, s.164 (289 s.)

Bir nitq hissəsi kimi sayın tədqiqi Azərbaycan dilçiliyində indiyədək ənənəvi qrammatika çərçivəsindən kənara çıxa bilməmişdir. Yəni sayın daxili məzmunu, morfoloji əlamətləri, mücərrəd düşüncənin məhsulu olduğu, müəyyənlik, qeyri-müəyyənlik, sıra, sakramentallıq və s. xüsusiyyətləri öyrənilmiş, onun tarixinə və orfoqrafiyasına da nəzər salınmışdır. Bununla yanaşı, sayla isim arasında işlənən *numerativ (ədədi) sözlər* ayrıca linqvistik tədqiqat predmeti ola bilməmişdir. Azərbaycan dilinə dair morfoloqiyalarda (istər orta məktəb, istərsə də ali məktəb qrammatikalarında) numerativlər haqqında çox qısa məlumatlar verilmişdir.

30-cu illərə dair orta məktəb dərsliklərində say bəhsində numerativ sözlər izah olunmasa da, bir çox nümunələr verilmişdir. Məsələn, dosent İ. Həsənov və A.Şərifovun dərsliyində «hektar» numerativi mətndə dəfələrlə təkrar edilmişdir: 430 min hektar əkin sahəsi, 170 min hektar taxıl sahəsi, 350 min at qüvvəsində min traktor və s. (2, s.35 (s.88)

Sonrakı illərdə də təkmilləşə-təkmilləşə gələn qrammatika kitablarında numerativlər haqqında bəzi məlumatlar verilmişdir.

Elmi ədəbiyyatda «numerativ söz» termini ilə yanaşı ədədi vahidlər, ədədi sözlər, ədədi lay, hesablayıcı söz, hesablayıcı vahid, numerativ təbəqə,

ədəbi konstruksiyalar, numerativ konstruksiyalar, numeral sözlər, mezu-rativlər (lat. mensura-ölçü), «boş sözlər», «frazoloji numerativlər» və s. vahidlərdən də istifadə edilmişdir. O.S.Axmanova belə sözləri «numerativ təyin, numerativ müəyyənləşdirici» («numerativnoe opredelenie») adlandırır (3, s.172)

«Numerativ» latın mənşəli termindir, «*numeration*» sözüdür, həcm, ölçü anlayışlarını ifadə edir (4, s.49-50)

N.K.Dmitriyev yazır ki, «miqdar sayları ara-sıra numerativlərlə müşayiət olunur. Numerativ sözlər isimdən asılıdır, kəmiyyət və keyfiyyətə görə səciyyəli» (5, s.52, 92 (607 s.))

Lügətlərdə «numerativ sözlər»in izahı belə verilir: Müəyyən miqdar sayları ilə onların aid olduğu isim arasında işlənən sözlər; *iki dəst mebel*. Numerativ sözlər iki cür olur: 1) əsas vəzifəsi numerativ olanlar: *dənə, nəfər, dəst, cüt, metr, ton, litr* və s. 2) əsas vəzifəsi numerativlik (6, s.85)

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq bəzi türk dillərində numerativ sözlər haqqında kitab və dissertasiyalar yazılmışdır. Özbək dilində R.Xamdəmov (7; 8, 94 b.), türk dillərində O.Karaja (9), qazax dilində S.Canpeysova (10), K.Kürkebayev (11) araşdırmalar aparmışdır.

Digər dillərdə də, məsələn, koreya dilində T.Buqayeva (12), tacik dilində A.Jumayev (13); xakas dilində O.Anciqanova (14) daxili numerativ sözləri xalq numerativləri qrupuna ayırır. Məs.: *iki damçı dərman, bir qaşığı qan* və s.

Tarixi-müqayisəli planda numerativlərə L.Koçetkova diqqət yönəlmişdir (15, 186 s.)

Rus dilinin materialları üzrə Şao Nansi (16), müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında A.S.Şakirov (17, 247 s.) tədqiqat aparmışdır.

Numerativlərin bədii əsərlər əsasında üslubi-semantik xüsusiyyətləri də araşdırılmışdır (18, s.129-134)

Saylar yaranış etibarilə isimlərlə bağlıdır və əşyanın miqdarını, sırasını bildirmək üçün isimlərlə yanaşma əlaqəsində olur, məs.: *iki uşaq, doqquz planet, bir neçə ulduz, yeddi bulaq, on üçüncü adam* və s. Çox vaxt sayla isim arasında nəfər, ədəd, dənə, cüt, baş, tikə, parça, göz, dəst, nüsxə və s. ədədi (numerativ) sözlər işlənir və say birbaşa deyil, bunların vasitəsilə isimlərə yanaşır. Ədəbi sözlər əksərən mənə fərqlinə səbəb olmur. Məs.: *iki kitab- iki ədəd kitab, iki otaq-iki göz otaq*, və s. Amma az hallarda mənə fərqi yaradır: *iki öküz, iki cüt öküz, bir göyərçin- bir cüt göyərçin* və s.

Bunların hər birinin işlənmə məqamı vardır. Məs.: *Üç göz otaq aldım. Dostum bir cüt ayaqqabı aldı. Bir tikə çörək yedim* və s. Həmin sözlər əşyanın kəmiyyətinə öz təsirini göstərə bilmir. Yalnız cüt sözü müstəsna.

Numerativlər dilin kumulyativ funksiyasını yerinə yetirir. Bu funksiya numerativlərin kumulyativ mənasını əmələ gətirir. «Beş günlük dünya» numerativ deyimində motivləşmiş məna özünü göstərir.

Digər türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də numerativ sözlər predmeti təyin edən qruplar yaradır. Müxtəlif qrup prdmetlər arasında işlənir. Məs.: beş mərtəbəli ev, iki cərgə ev, Numerativlərin müxtəlif formaları işlənir. Bunların bəziləri bir-biri ilə sinonim təşkil edir: bir çəngə ot, bir çimdik ət, bir dəstə gül bir kəsim saç, on tükənə paltar və s.

Numerativ sözlər müxtəlif tematik qruplara bölünür:

- 1) insan bildirən isimlərlə işlənən numerativlər: beş nəfər adam.
- 2) heyvan bildirən isimlərlə işlənən numerativlər: on baş öküz, yüz baş qoyun və s.
- 3) cansız əşya bildirən isimlərlə işlənən numerativlər: bir ədəd kitab, bir dənə qaya və s.
- 4) qoşalığ bildirmək üçün isimlərin əvvəlində işlənən numerativlər: bir cüt qaloş, iki dəstə mebel və s.

Bir çox türk dillərində numerativ sözlər ayrıca tədqiq edilmişdir. Məsələn, qırğız dilində (19)

Ayrı-ayrı türk dillərində numerativlər fərqli quruluşda çıxış edir. İ.Kazımov yazır ki, türk dillərinin hər birində sayla isim arasında *arşın, batman, poçık, çemetem, kabım, totam, kuşus, kiləp, yartı, qektar, sutıy, kat, tapkır, tınap, verst, çakırım, vika, kiem, böotek, yaşlek, oya, atım, ovurt, qoşavuç, çanak, çuval, dasta, tup* və s. yüzlərlə numerativ sözlər işlənir ki, bunlar da müqayisə üçün əsaslı faktlar verir (20, s. 612)

Qırğız dilində (tabın), çaqım (gki çaqım kant-iki kəsik qənd), üzüm (bir üzüm nan-bir kəsip çörək), kırk baş jilkı (qırx baş ilxı), bir baş piəz-bir baş soğan), üymök (bir üymöv çöp), türkmök (dürmək) bir dürmək lavaş, jutum (udum) –bir udum su; minut(a), sekund (a), metr, qektar, üentner, butılka, tarelka, bulka və s. (21. s.172)

Türkmən dilində «iki baş maşqala», «üç dənə otluçbp», «edi dənə papiros», «altı jüp ədirk», «on cübüt gllik», «edi jüp qaloş», «on düyp grik», «uç qoşavuç buqday», «bəş çuval buqday», «iki arka ot», «üç araba bede» və s. numerativlərindən istifadə olunur (22, s.289-290 (552 s.)

F.R.Zeynalov numerativ sözləri qohum dillərdə müqayisə edir. O yazır: «... əsasən yanaşma yolu ilə təyinləşmə prosesi keçirmələrinə baxmayaraq, saylarla isimlər arasına bir sıra numerativ sözlər də girə bilər. Bu sözlər ayrı-ayrılıqda o qədər də dəqiq kəmiyyət məzmunu əks etdirmir. Lakin miqdar sayları ilə işləndikləri zaman həmin kəmiyyəti daha dəqiq müəyyən edir. Bu numerativ sözlərin bəzisi zəruri surətdə, dilin ehtiyacından meydana çıxır. Məs.: bir çörək, beş göyərtili və s. demək mümkün olmadığı kimi, beş corab, üç çəkmə və s. demək də düz deyil.

F.Zeynalov müqayisə üçün Azərbaycan dilində dəst, cüt, nəfər, qat, nüsxə, çimdik, ədəd, dənə, parça, dəstə, baş, göz, top, damçı; türk dilində baş, adet, tane, kat, el, dilim, çift, tabak, parça; özbək dilində nafar, boş, nusxa, tup, cuft, tilim, dona; tal, tüp; uyğur dilində kuçuk, qulaç; türkmən dilində çanak, sanı, çuval, arka, düs, araba, ovurd, atım, baş, düyp, qısım, qoşavuç sözlərini misal götürür (23, s.143 (354 s.))

Numerativ sözlər («пустые имена»). Saydan sonra işlənib onun semantikasını konkretləşdirən, sayla aid olduğu əşya, hərəkət arasında qrammatik əlaqə yaradan numerativ sözlər: yeddi çift ignə, bir çift gözəl, bir ətək kömür, bir bölük ordu, bir qırax əkmək, bir içim su və s. (24).

Tarixi morfolojiyadan bəhs edənlər say bəhsində numerativ sözlər haqqında da bəzi qısa məlumatlarla kifayətlənmişlər. Tədqiqatlar göstərir ki, numerativlər qədim türk dili abidələrdə işlənmişdir. Məsələn, A.R.İsxakova XIV əsrə aid olan və dini-didaktik xarakter daşıyan türkdilli bədii əsərdə «Kıyas Al-Anbiya» (müəllif Rabqruzinin) (1310-1311) əsərində bu cür sözlərin işlənmə xüsusiyyətləri haqqında məqalə ilə çıxış etmişdir. Məlum olur ki, sözügedən abidədə aşağıdakı numekrativlərdən istifadə olunmuşdur: təkrar proseslərin ifadəsi üçün: jol (dəfə) ekiləsi zabix turular bir yoli ismayil erdi bir yoli isxak (508, 5); karrat (dəfə). Eki min karrat dunjani gezdim (322, 15); naubat (dəfə). Eki naubat uruştilar (215, 20); qitla (dəfə). Gargişni munca qitla öltürdün jana tirildi (381,20); qur (zaman, dəfə). Tört qur bisijar emgandim (136, 12); qatrə: bir qatrə sü (417, 23), qaşıq. Üç qaşıq şirbət (386, 15), batman. Yüz batman bogdac elig kişiqa bir yil azuq bolu (144, 4), xarvar (20 puta qədər ölçü). Bir batman boğdajdin on xarvar xaşıl boldi (302, 20), öç «qorstğ»: bir öç toprağ keltülkil (11, 4), mücərrəd şeylər, ülüs (hissə). Kөрükni Mouli Tayala yüz ülüs jaratti (128, 5); qat. Qədim numerativ olan «qat» sözündən «dəfə» anlamında Orxon-Yenisey abidələrində də istifadə olunmuşdur (25; 26, s.180 (255 s.))

Mahmud Kaşğari «Divan»ında bir öpüm mün (bir qurtum şorba), bir orum ot (bir çəngə ot, bir xorum ot), bir akım suv (bir axımda axacaq miqdarda sü), bir əkim yer (bir əkişdə əkiləcək ölçüdə yer), bir öküm yarmak (bir yığın pul), bir yoğurum un (bir dəfə yoğrulacaq qədər olan un) tipli numerativlərdən istifadə olunmuşdur. (37, s.149-150 (224 s.))

Miqdar saları isimlərin əvvəlinə gətirilərək, onların konkret miqdarını göstərir. Bəzən kəmiyyətə təyin edilən ismin daha konkret izahı, ona məxsus olan bir cəhətin aydınlaşdırılması və ya dəqiqləşdirilməsi üçün bir sıra sözlər də işlənilir ki, belə yardımçı sözlərə aydınlaşdırıcı və ya numerativ sözlər deyilir. məs.: *dilim, dəst, rəs (baş), dənə* və s.

«Mənzil» numerativi: Məkkədə alti mənzil jol qalğanda... (470, 13); alti mändil jolni jarim kündə ətib keldi (471, 12) «beş mənzil yol»

Yıqaç (aaç, ağaç) numerativi: Ən qədim numerativin mənası 7 km.ə uyğun gəlir (27, s.265 (676 s.) Nağıllarda uzunluq ölçüsü kimi işlədilir. Məs.: tigma dərəcəsinə jana bir dərəcəyəgə bir jığaçlıq jer erdi (18, 16),

Türk dillərində altın, altun, yıl, ay, kün, sayat (saat) numerativlərindən də qədim türkdilli abidələrin dilində istifadə edilmişdir. (28, (25 s.)

Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasını daha dərindən araşdıran H.Mirzəzadə yazır: «Miqdar sayları isimlərin əvvəlinə gətirilərək, onların konkret miqdarını göstərir. Bəzən kəmiyyətə təyin edilən ismin daha konkret izahı, ona məxsus olan bir cəhətin aydınlaşdırılması və ya dəqiqləşməsi üçün bir sıra sözlər də işlədilir ki, belə yardımçı sözlərə aydınlaşdırıcı və ya numerativ sözlər deyilir. Belə numerativlərin sırasına nəfər, baş, rəs, ədəd, cüt, dəst, dilim, parça, nüsxə, dəstə və s. sözlər daxildir. Numerativlər həmişə saylardan sonra, isimlərdən əvvəl gəlir» (29, s.99 (376 s.))H.Mirzəzadə belə sözlərin yardımçı və aydınlaşdırıcı xarakterə malik olduğunu göstərir.

M.Hüseynzadənin morfoloqiyasında oxuyuruq ki, miqdar sayları ilə isimlər arasında keyfiyyət, əlamət, xasiyyət, rəng və s. sifətlər də işlənir ki, bu zaman saylar isimlərin yox, bu cür sözlərin kəmiyyətini təyin etdikdən sonra onunla birlikdə ismin miqdarını ifadə edir: beş metr parça, bir litr su və s. (30, s.164)

Q.Kazımovun morfoloqiyasında oxuyuruq: «Müəyyənlik bildirən miqdar sayları isimlərdən əvvəl işləndikdə sayla isim arasında numerativ (ədəbi) sözlər işlənə bilir: cüt, baş, dəst, parça, nəfər, dənə, ədəd, tikə, nüsxə, cild, qatar, qətrə, top, göz, parça və s. Bu özlər bir qədər müstəqilliyini itirmiş isimlərdən ibarətdir. Əksəriyyəti isə müstəqil isim kimi işlənir.

Bunların hər birinin işlənmə məqamı var: Onun üç göz otağı var. Mən bir cüt ayaqqabı aldım. Bir tik çörək yedim. Bir dəst göyərtilə aldım. Bir nəfər qonaq gəldi. Beş baş malımız var. Bu sözlər əşyanın kəmiyyətinə təsir etmir. Yalnız cüt sözü müstəsna (31, s.146 (448 s.))

B.Xəlilovun «Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası» dərslində yazır: «Numerativ sözlər miqdar sayı ilə əşya arasında gəlir və ölçü, çəki, miqdar və s. mənalara kəmiyyəti dəqiqləşdirir. Azərbaycan dilində olan numerativ sözlər: kərə, kilo, çəllək, tiə, qarış, damçı, qələb, cild, qatar, qaşığı, şüşə, sətir, səhifə, vaqon, səbət, şiş, çuval, ovuc, kəlmə, sürü, bölük, kisə, sənək, litr, santimetr, kiloqram, kiometr, hektar, kubometr, yol, ağız, qat və s.

Alatoran kamerada mənim bir cüt ulduzum var,

Xeyli, xeyli ulduzlardan gözlərimə gözlər baxar (X.Rza).

O, hər gün Kürdən iki-üç çəllək su gətirib, qapı-bacanı sulayardı (İ.Şıxlı)

50-ə yaxın numerativ sözü göstərən B.Xəlilov belə bir qeyd edir ki, bunlardan bir qismi (ədəd, dənə, cüt, cild, nüsxə və s.) xalis numerativlərdir. Başqa bir qismi isə (çuval, səbət, şiş və s.) isimdir, sonralar numerativ sözə

çevrilmişdir. Bu qəbildən olan numkrativlər müasir dilimizdə müstəqil söz kimi, həm də numerativ kimi işlənir. Bəzi numerativ sözlər (məs.: cüt) saylarla onun aid olduğu söz arasında işlənərkən fərqli mənalar yaradır: bir öküz- bir cüt öküz (32, s.124-125 (354 s.))

Numerativlərin əmələ gəlmə tarixi də qədimdir. H.Mirzəzadənin müşahidələrinə görə, «mövcud əsərlərin böyük bir qismi mənzum və bədii əsərlərdən ibarət olduğu üçün bu tipli sözlərdən (numerativlərdən) nə dərəcədə istifadə edildiyini müəyyən etmək, onların xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq olduqca çətinidir. Lakin bu haqda az da olsa, bir təsəvvür əldə etmək üçün «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində, eləcə də XVI-XIX əsrlərdə rast gəldiyimiz bəzi nümunələrdə saylarla birlikdə işlənən numerativlərin qədimliyini təsdiq etmək mümkündür Məs.: *Yüz yüz sayı cidalı igid* bunun yanına cəm oldu...Mərə, Oğuzdan *bir bölük atlı* gəldi (KDQ); *Susuzam bir gəz* bu səhradə bənimçün ara su. *Seyri-gülzar* etdigin *bir gəz səbəbdən* fəhm edüb (Füzuli)

Bu nümunələrdəki *sayı, bölük, gəz* sözləri numerativlərdir. Bunlardan *sayı* bu gün artıq passiv fonda daxil edildiyi kimi, *gəz, çin* sözləri də eyni vəziyyətə düşmüşdür. *Dəfə* sözünün tam sinonimi olan *gəz* sözünə xalq ədəbiyyatında rast gəlirik: *İldə bir gəz meyvə* verən ağaclar (Xurşid) (29, s.100)

Roza Eyvazova «Kışvəri «Divan»ının dilini, xüsusən də morfoloqiyasını araşdırarkən, orada aşağıdakı numerativ sözlərin varlığını, işləndiyini göstərmişdir:

Qatlə (dəfə)- Bir qatlə sormadın ki, xani ol qədacuğum (K, 49); Yüz qatlə vücudum ədəm oldu bu səbəbdən (K, 50).

Gəz (dəfə)- Dolmadı bir gəz ki, bir işin üzay sindin könül (K, 126); Bir gəz ölmək yek cəhandə, bir yarəməz addin (K, 132).

Yol- Kaşki, gəlsə əcəl kim, qurtuləydim bir yoli (K, 96).

Dəstə- Əndaq ki, götürdü sanəsən şaxi sənubər Bir dəstə lələ (K, 143).

Ağız- Nələr çəkdüm mən ol namehribandin Bir ağız sormadı mən natəvandin (K, 138).

Xərvar (ölçü vahidi)- Canimdə min daği-bələ könlümdə yüz xərvar gəm (K, 61).

Danə- Gözlərimdin danə-lanə aşki-xunun kim düşər. Vəh ki, bir verməz mana bir danə bilmən neyləyim (K, 59).

Cürə- Bu söz ərəb dilindən keçmişdir: damçı mənasındadır: Saqiya, bir cürə songil badeyi-gülrəngdin (K, 83); Töktilər qul Kışvərinin kasinə bir cürə kim (K, 13) (33, s.56-57 (370 s.))

«Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası» dərsliyinin müəllifi Əzizxan Tanrıverdi yazır ki, müəyyən miqdar sayları ilə isimlər arasında işlənən numerativlərin bir qismi müasir ədəbi dilimizdə işlənir: *gəz (dəfə), rəs (baş), Bir gəz adam* ətinə toyam, *derdim* («Kitab»), *Bu gəz getməgi* yarağına

düşdü («Dastani-Əhməd Hərami»), Bir göz ölmək yek cəhandə, bir yarıməz addın (Kişvəri) (34, s.252 (458 s.)

Orta əsrlərə aid bir mənbədə (konkret olaraq «Tibbnamə» əsərində) xeyli sayda işlənən numerativlərlə rast gəlmək olur:

Para numerativi: Gəlincək çiçəyinin suyundan *bir para adamın* burnuna damızsal, beynində olan bəlgəmi endirib başını dəxi jümlə çirkdən pak eylər (35, s. 8 (192 s.); Əgər bir para qərtanı dəxi başı qırxdıqdan sonra təpəsinə vursalar, dərhal boğazda duran sülükü düşürər (Tibbnamə: 31);

Miqdar numerativi: Əgər bir şəxsin ziyadə bəlgəmi olsa, *bir miqdar aqırqərha*, yenə *bir miqdar saqqız* və zəftlə birgə çeyniyərlər, cümlə bəlgəmləri endirib insanın gənzikini və beynini pak eylər (Tibbnamə: 8); Hər kimsənin diş ətləri qaynayır, *bir miqdar duzu bir miqdar sirkə* ilə qarışdırıb və hərdənbir sürtsələr, qanamasını dəf edər (Tibbnamə: 24); Hər kim bir miqdar məstəki möhkəm əzib, sonra diş ətlərinə yapışdırıb gejdə yatsa, xilas olar (Tibbnamə: 14); Əgər bir miqdar nar suyunu və bir miqdar dəniz köpüyünü və bir miqdar çörəkotunu, bunların hər birindən bir miqdar alıb və dəxi möhkəm əzib, sonra hər dəfə dişlərinə sürtsələr, o qədər cila verər, pak eylər ki, sənə qərübə gəlsin, təcrübədən keçib (Tibbnamə: 24); bir miqdar şələgəm (28), bir miqdar tut yarpağı (29), o zaman bir miqdapr nar şərəbi və ya heyva şərəbi içirələr, əgər kəsimsə, yenə bir miqdar turş mərcimək şorbasını nar və ya heyva və ya turş suyunu qarışdırıb içirələr, çünki bunların mənfəəti nəhayətsizdir (Tibbnamə: 28); Hər kim bir miqdar dəvə tikanı cəm edib və bir miqdar bal ilə qarışdırıb sonra ağzı ağrıyan kimsənə onun bir miqdarını ağzında tutsa, xils edər. Bir miqdar böyüritikan yavrpağını dəxi çeynəsələr, dəf edər (Tibbnamə: 28); bir miqdar nişəstə, bir miqdar ufacıq (30)

Dənə numerativi:...*bir dənə dəliksiz iynəni* ovcuna sancıb və möhkəm yaralayıb hərəkətsiz edələr (Tibbnamə:14); bir neçə dənə mərcimək dəxi qaynadıb, qaynadandan sonra çıxarıb süzələr və sonra o sudan bir qaşığı ağzına alıb qarqara eyləsələr, ziyadə xeyirdir (31); bir dənə cəvizi dəxi əzib üzərinə səpib və ondan isti edib, altından yuxarı təpəsinədək vuralar, üç günədək dura, şəfa bulub xilas olar (Tibbnamə: 30); Turş nar çərdəyi ilə beş dənə mazu və bir dənə cəvizbuva və bir para ifrah duzunu dəxi cəm edib və hər birini yenə ayrı-ayrılıqda əzib, sonra bir para tənzi fi dəxi bir miqdar bizr yağının içində qaynadıb yenə sıxalar (Tibbnamə: 31); Üç dənə balığı çaydan diricə tutub və bişirib dəxi aj qarnına yesələr, sarılığa olduqca xeyirlidir. Bir dənə qaz ödüün sarılığı olan kişiye uddursalar, dəxi olduqca xeyirlidir. Bir dənə kəhrəbanı özü ilə götürsə, xeyirlidir və yaxud kəhrəbanın yağın bir miqdar içirsələr, xeyirlidir (Tibbnamə: 52)

Baş numerativi. Əgər bir kişinin ay doğanda və axırında tutması olub, əqli zayıf olursa, gərəkdir ki, *iki-üç baş* və yaxud *bir baş qızıl sarımsağı*

yedirib və qabığını dəxi tüstü edib verələr, o illətdən xilas olub səhhət və şəfa bulalar (Tibbnamə: 16)

Diş numerativi. Əgər *bir diş sarımsağı* bişirib sonra ayrıyan diş sürtülər, sakın olar (Tibbnamə: 23)

Dürlü numerativi. Amma onun *bir dürlü növü* var, türünc qoxusu kimi xoş iysi olur (Tibbnamə: 26)

Qatı numerativi. İnsanın dili altında bir yumuruca qatı illət peyda olur ki, badam kimi ola, onun dəxi əlacı budur ki, əvvəl qan alıb və sonra təbiəti-ishal edib, bir neçə kəskin davalardan, məsələn, nişadur, zağ verələr (Tibbnamə: 29)

Parça numerativi: dəxi bir parça bezi gülaba isladıb üzərinə qoyalar ki, xilas ola (Tibbnamə: 28); bir miqdar nişəstəni bir miqdar sirkə ilə qaynadıb sonra bir parça əski bezin üzərinə su edib... (Tibbnamə: 30); Bir miqdar bəkməzi tavaya qoyub və xeyli qaynadıb üzərinə bir neçə dənə yumurta çaxalar, bu bəkməzi qayğanaq kimi qaynadıb bişirdikdən sonra çıxarıb bir parça tənziq üzərinə qoyub dəxi isti-isti sancı olan yerin üzərinə yaxıb möhkəm bağlıyalar... (Tibbnamə: 50)

Dirhəm numerativi. Bir qulaqdan irin gəlsə, üç dirhəm cüllab və bir dirhəm dadlı badam yağı qarışdırıb, sonra bir para əski pambıq ilə qulağa dürtülər, xoş edər (Tibbnamə: 46)

Az numerativi. Bir xəstənin yuxusu gəlməz olsa, onun dəxi burnuna bir az bənövşə yağın sürtüb yap-yap vuralar (Tibbnamə: 48)

Qədim abidələrin dilində, konkret olaraq orta əsrlərə aid mənbələrdə («Tibbnamə»də) numerativ sözlər mətnə görə təkrarlanır. Elə mətnlər vardır ki, həmin mətnə bir çox numerativlər iştirak edir. Bu da xalq təbabətinin o dövrdə keyfiyyətini açıb göstərir. Sağlamlıq üçün lazım olan qidaların nə qədər olduğunu göstərir.

Mənbələrdə numerativlər mənşəyinə görə də fərqlənir. Milli və ərəb mənşəli numerativlər həmin sözlərin mənzərəsini əks etdirir.

Y.Seyidov numerativ sözlər haqqında Azərbaycan dilçiliyində fərqli məlumatlar vermişdir. O, «Müəyyən miqdar saylarının numerativ sözlərlə işlənməsi» başlıqlı məlumatında yazır: «Numerativ sözlər sayla sayın əlaqədar olduğu isim arasında işlənir. Məsələn: bir dənə qələm, bir cüt qələm, bir dəstə qələm.

Müəllif numerativ sözlərin Azərbaycan dilində işlənmə məqamları üzərində dayanır. Numerativ sözlər iki məqsədlə işlənir:

A) Üslubi məqsəd daşıyır, ifadə tərzini dəyişdirir, lakin heç bir kəmiyyət dəyişikliyi əmələ gətirmir. Məsələn: üç kitab-üç dənə kitab, beş adam-beş nəfər adam.

B) Kəmiyyət fərqi əmələ gətirir. Məsələn: bir adam –bir dəstə adam, bir qələm-bir cüt qələm, bir qoyun- bir sürü qoyun.

Y.Seyidov numerativ sözlərin Azərbaycan dilində işlənməsini müəyyən bölgülə əsaslanaraq izah edir. Onun fikrincə, numerativlər kimi işlənən sözlər iki cür olur. A) Onların bir qisminin əsas vəzifəsi yalnız numerativ söz kimi işlənməkdir; dənə, nəfər, cüt, dəstə; bir dənə alma, iki nəfər adam, bir cüt ayaqqabı, üç dəstə uşaq.

B) Əsas vəzifəsi numerativ söz olmayan, ancaq numerativ sözlər kimi işlənən sözlər: kəlmə, sürü, damçı, ovuc; bir kəlmə söz, bir sürü ceyran, iki damçı su, bir ovuc buğda.

Y.Seyidov numerativ sözlərin isimlərlə işlənməsində müəyyən fərqlər olduğunu göstərir. Məsələn: dənə sözü insan mənəli isimlərlə işlənməz, bir dənə adam demək səhvdir; dənə cansız əşyalara, bəzən də başqa canlılara aid olan isimlərlə işlənir: bir qələm-bir dənə qələm; bir at-bir dənə at. Nəfər numerativi insanla əlaqədar isimlərlə işlənir: iki nəfər şagird. Nəfər numerativi başqa canlıları və cansız əşyaları bildirən isimlərlə işlənilə bilməz. (36, s.87-88 (552 s.))

Q.Kazımovun morfologiyasında oxuyuruq: «Müəyyənlik bildirən miqdar sayları isimlərdən əvvəl işləndikdə sayla isim arasında numerativ (ədəbi) sözlər işlənə bilər: cüt, baş, dəst, parça, nəfər, dənə, ədəd, tikə, nüsxə, cild, qatar, qətrə, top, göz, parça və s. Bu özlər bir qədər müstəqilliyini itirmiş isimlərdən ibarətdir. Əksəriyyəti isə müstəqil isim kimi işlənir.

Bunların hər birinin işlənmə məqamı var: Onun üç göz otağı var. Mən bir cüt ayaqqabı aldım. Bir tik çörək yedim. Bir dəst göyərtilə aldım. Bir nəfər qonaq gəldi. Beş baş malımız var. Bu sözlər əşyanın kəmiyyətinə təsir etmir. Yalnız cüt sözü müstəsnadır (31, s.146 (448 s.))

Numerativ sözlər saylarla bərabər müxtəlif mənəli isimlərə aid olur. Məsələn: Bəlkə, bir qurtum suyun ola, ay Tükəzban bacı (İ.Şıxlı), Rəşid, demək olar ki, hər həftə şəhərdən bir qucaq kitab gətirir (M.İbrahimov), O da ortada dayanıb bir ağız muğamat istəyir (İ.Məlikzadə), Qoyunların arasından boylanan çobanın qoltuğunda, deyəsən, indicə doğulmuş bir cüt quzu varcı (S.Əhmədov), Bayaqdan gəzirdilər, hələ qabaqlarına fərqli quş çıxmamışdı, bir dənə güllə atmamışdılar (İ.Məlikzadə), On baş ailənin ümid ocağı indi onun əlində idi (İ.Məlikzadə), O, işçilərin hərəsinə bir baş buzlulu inək, beş baş qoyun, bir dənə at vermişdi (İ.Hüseynov), Kərim kişinin əleyhinə yalnız on nəfər adam əl qaldırmışdı (İ.Şıxlı).

Beləliklə, tədqiqatın nəticələri göstərir ki, numerativlər hələ tarixən türk dillərinin abidələrində aktiv işlənmiş, müxtəlif anlayışların aydınlaşmasına xidmət etmiş, gün, zaman və ölçü vahidləri ilə əlaqədə olmuşdur. Keçən yüzilliklər ərzində qədim xalqların ölçü sistemi haqqında dəqiq məlumatlar vermiş və sözlər dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir.

14, s.86-91

Ədəbiyyat

1. Budaqov R.A. Dilçiliyə dair öçerklər. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1956
2. Həsənov İ, Şərifov A. Qramer orta məktəb üçün. I hissə. Morfolozi, Beşinçi tədris ili. Bakı, Azərənəşr Tədris-Peraqozi şöbəsi, 1933
3. Axmanova O.S. Словарь лингвистических терминов. М., 2007
4. Kürkebaev K.K. Numerativ sözderinin tildik tabiğatı.- Kaz ÜU Xabarşısı. Filoloqiə seriəsi.-2002, № 56
5. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М., Л., Изд-во АН СССР, 1948
6. Dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı, Altun Kitab, 2016, (905 termin, tərtibçilər: R.İsmayılov, E.Nəcəfov)
7. Хамдамов П. Нумеративы в современном узбекском языке. Автореф. дис. ...канд.филол.наук, Ташкент, 1967
8. Xamdəmov P. Xezirqi uezbek tilida numerativlar. Taşkent: Fan, 1983
9. Karadca O.S. Türki tilderindeqi numerativti söz tirkesteri. Dis. ..kand.filol.nauk, Almatı, 2005
10. Canpeyisova S.E. Kazak tilindeqi keybir köne numerativter \\\КРВ сəне ĞМ-nin YĞА-nın xabarları. Til. Ədebiet seriəsi, 2006 cıl, № 4, 45-49-bet.
11. Kürkebaev K. Numerativ sözderdin tildik tabiğatı.- Əl-Farabi atındağı Kaz YU xabarşısı. Filoloqiə seriəsi № 5 (56), 46-49-bet.
12. Бугаева Т.Г. Нумеративы в корейском языке.- Исследования в области этимологии алтайских языков. Л., 1979
13. Джумаев Алимджан. Нумеративы в таджикском литературном языке. Автореф. дис. ..канд.филол.наук. Душанбк, 1990
14. Анжиганова О.П. Словосочетания с нумеративными словами в хакасском языке.- Советская тюркология.-1973, № 4
15. Кочеткова Л.И. Нумеративы в мордовских языках в сравнительно-историческом освещении. Дис. ..канд.филол.наук. Саранск, 1999
16. Шао Наньси. Нумеративные устойчивые выражения в русском языке. Автореф. дис... канд.филол.наук. Воронеж, 2009
17. Шакиров А.С. Семантико-типологический анализ нумеративных фразеологических единиц в разносистемных языках. Дис. ..канд.филол.наук. Самарканд, 1985
18. Абдушукуров Б.Б. Нумеративы в произведении Насириддина Бурханиддина Рабгузи «Кысас-и Рабгузи». Вестник Челябинского государственного университета. 2011, № 21 (236). Политическое науки. Востоковедение. Вып. II
19. Jalilov A. Kırqız tilindeqi numerativdik sandar. Oş, 2000

20. Kazımov İsmayıl. Müasir türk dillərinin müqayisəli morfologiyası. Bakı, «Elm və təhsil», 2017
21. Грамматика киргизского литературного языка. Часть Ы, Фонетика и морфология. Фрунзе, «Гылым», 1978.
22. Современный туркменский язык. На туркменском языке. Ашгабт, Түркмен дүвлет университетинин типографиясы, 1960.
23. Zeynalov R.F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (fonetika, leksika, morfologiya). Bakı, «MVM» nəşriyyatı, 2008
24. Kazımov İsmayıl. Aхısqa türkləri: dil, tarix və folklor. Bakı, «Elm və təhsil», 2012.
25. Исхакова А.Р. Использование нумеративов в тюркоязычном памятнике ХЫВ века «Кысас Ал-Анбия» Н.Б.Рабгузи. –Журнал. Вестник Чувашского университета. Чебоксары, 2000, № 4.
26. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников ЫХ-ХЫЫ вв. Л., Наука, 1980
27. Древнетюркских словарь. Л., Наука, 1996
28. Мирзакаримова У. Морфологические особенности «Кысаси Рабгузи». Автореф. дис. ...канд.филол.наук. Ташкент, 1969.
29. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990
30. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, Maarif, 1978
31. Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, «Elm və təhsil», 2014
32. Xəlilov Buludxan. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə, Bakı, «Nurlan» nəşriyyatı, 2007
33. Eyvazova Roza. Kişvəri «Divan»ının dili. (morfoloji xüsusiyyətlər). Bakı, Elm, 2005
34. Əzizxan Tanrıverdi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, «Elm və təhsil», 2010
35. Məhəmməd Yusif Şirvani. Tibbnamə. Xalq təbabəti. Bakı, İşıq, 1990
36. Seyidov Yusif. Əsərləri. 15 cildə, X cild, Bakı, Çəşioğlu, 2011
37. Kazımov İsmayıl. Mahmud Kaşğari «Divan»ı və çağdaş türk dilləri. Bakı, «Elm və təhsil», 2014

U. Yusubova

Numeric words as a subject of linguistic research

Summary

A numeral consists of a group of words that indicate the quantity or order of the item according its content. One of the issues related to the numeral is that definite cardinal numerals appear before a noun, in this case

numeric (numeral) words are used between numeral and noun. Examples are words such as pair, head, set, slice, person, cut, pieces, exemplar, volume, drop, half and ext. These words consist of the nouns that have lost some of their independence in the historical development process. However, most of them are used as an independent noun. The purpose of this article is to analyze the formation methods and morphological characteristics of the numeric words. Although this linguistic problem has been studied in some languages, it has not studied in the Azerbaijani language.

The historical development process of the measurement names is related to the people's history, life, occupation, acquired knowledge and experience. The article addresses the problems of analysis of numeric words, their functions in the language, as well as their basic grammatical features.

У. Юсубова

Нумеративы, как предмет лингвистического исследования

Резюме

Имя числительное состоит из группы слов, по своему внутреннему содержанию обозначает количество или порядок предмета. Одним из вопросов, относящихся к числительным, является то, что определенно-количественные числительные идут до имен существительных, при этом между числительным и существительным могут быть использованы нумеративные слова. К таким единицам можно отнести такие слова, как *пара, голова, комплект, кусок, человек, штука, отрезок, экземпляр, том, капля, целый кусок, отверстие, половина* и т.д. Эти слова состоят из имен существительных, которые несколько утратили независимость в процессе исторического развития.

В статье анализируются пути происхождения и морфологические особенности нумеративов, используемых вместе с существительными.

Этот лингвистический вопрос является предметом исследований в некоторых языках, однако по материалам азербайджанского языка все еще остался неизученным. Процесс исторического развития измерительных названий связаны с историческим прошлым народа, его бытом, занятостью, приобретенными знаниями и опытом.

В статье описываются вопросы исследования нумеративов, их функции в языке и основные грамматические особенности.

Rəyçi: Nizami Xudiyev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

KONUL KARİMOVA
University of Szeged
konulkerimova@edu.u-szeged.hu

**THE RELATIONSHIP READING AND LISTENING SKILLS OF
FOREIGN LANGUAGE WITH SELF-CONCEPT**

/Literature review/

Açar sözlər: Öz konsepsiya, oxuma və dinləmə, dil

Key words: Self-concept, reading and listening, language

Ключевые слова Самооценка, чтение и прослушивание, язык

Self-concept is a collection of beliefs about oneself (Leflot, Onghena, Colpin, 2010) that involves academic performance (Bong, Clark, 1999), gender roles (Hofman, Hattie, Borders, 2005), racial identity (Aries, Blount, Christaldi, Fredman, Lee, 1998) which has a long history that is traced back Socrates's and Plato's time (Hattie as cited in Vispoel, 2000) and has to be taken into consideration as one of the most important factors in human learning (Marsh & Martin, 2011). There are numerous definitions have been put forward by researchers in terms of clarification and understanding the self-concept construct. In psychology self-concept is "the composite of ideas, feelings, and attitudes people have about themselves" (Hilgard, et al, 1979 cited in Woolfolk, 2004). While it has been regarded essential in education (Bong & Skaalvik, 2003; Guay, Ratelle, Roy & Litalien, 2010; Leary & Tangney, 2003), currently, studying self-concept is a center of interest in foreign language learning (Csizer & Magid, 2014; Dornyei & Ushida, 2009; Mercer, 2011; Mercer & Williams, 2014). Being changeable and contingent on the different circumstances and conditions of our lives, it is effort to interpret ourselves to ourselves in terms of impressions, feelings, and attitudes, that is to say, our self-perception are not stable and permanent, but rather transforming, altering (Woolfolk, 2004). The self indicates the conscious reflection or identity as individual, independent object from others and the self-concept is the cognitive or thinking aspect of the self that is related to the sum of complex dynamic system learned beliefs, attitudes, opinion in which every individual considers to be true about his or her personal existence (Huitt, 2004). Previous research in 1960s were published by Coopersmith and Piers which has been defined self-concept as a global, undimensional construct that led to conflicting findings and severe criticism from other research (cited in Vispoel, 2000). Classical self-concept theories which (seminal model) were put forward by Shavelson, Hubner, Stanton (1976) concluded concepts of self-concept as multidimensional and

hierarchical. Research Shavelson and Bolus which was cited in Frazier (2009) clarify self-concept as multifaceted, hierarchical, organized and structured, descriptive and evaluative, stable and increasingly specific (Leach, Henson, Odom, & Cagle, et al.,2006). Research by Marsh and Shavelson (1985) and Byrne and Shavelson which is cited Leach et al., (2006) approved the multidimensionality that its turn can differ due to domain. As it is aforementioned that it is not innate but created by the individual, by means of interaction with environment and reflection on it which lead to alteration, self-concept constitutes physical, academic, social, and transpersonal self-concepts (Huitt, 2004) in where Huitt distinguishes the physical self-concept, the academic self-concept, the social self-concept, the transpersonal self-concept. Later, research in self-concept domains enhanced and Marsh and Scala's (2010) multi-dimensional model of self-concept studied the relationship between achievement in language learning and learner's self-concept as language learners. The model is constructed by organized self-concepts as a hierarchical structure and also distinguishes academic from non-academic type of self-concept, particularly, social, emotional and physical self-concepts (Bong & Skavallvik, 2003; Erten & Burden, 2014). Additional levels of hierarchy illustrate for instance: mathematical self-concept can be consisted of mathematical themes such as algebra, geometry which in its turn can be subdivided specific components.

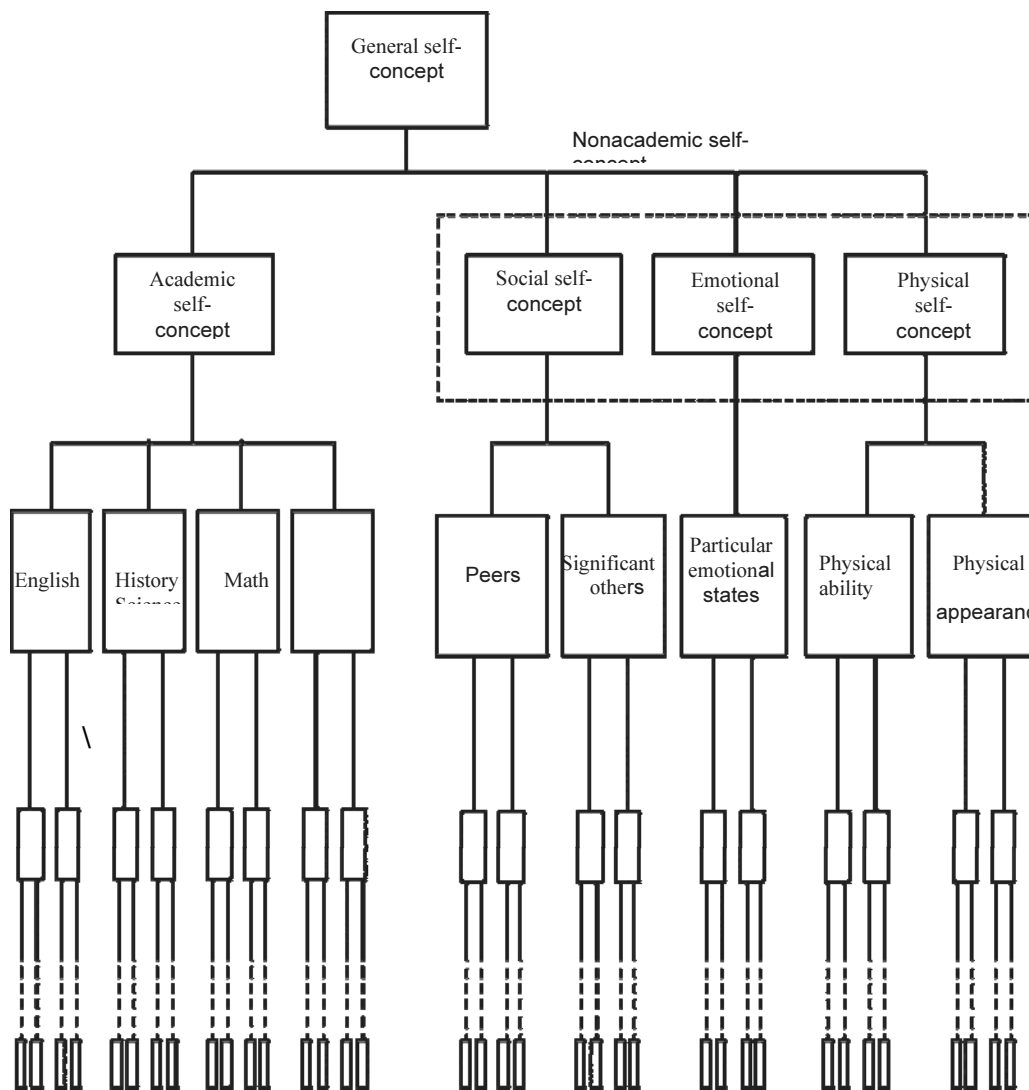
General: General Self-concept

General

Academic and
Non-academic
self-concept.

Subareas of
self-concept

Evaluation of
behavior in
specific situations

Multi-dimensional model of self-concept (Marsh & Scala, 2010, p. 61)

General or global self-concept is divided into academic self-concept and non-academic self-concept. Academic self-concept determined as students' self-perceptions in school domains which is crucial construct in educational research as it is revealed that it is concerned a wide range of outcomes involving achievement (Chen, Yeh, Hwang, & Lin, 2013; Hattie, 2008; Huang, 2011, Marsh & Craven, 2006; Marsh & Martin, 2011;), interest (Marsh, Trautwein, Lüdtkeç Köller, & Baumert, 2005) and aspirations (Nagengast & Marsh, 2012). Recent research has increased the

domain specificity of academic self-concept which distinguished between competence and affect components due to the fact that self-concept is a twofold multidimensional construct (Arens, Yeung, Craven, & Hasselhorn, 2011). Academic self-concept is a construct that comprises cognitive, affective, behavioral component. However, generally, literature put forwards that academic self-concept is existed in two perspectives. The first suggests that similar to general self-concept, academic self-concept is also hierarchical and multi-dimensional based on specific subjects (Scales, 2006), such as English self-concept, mathematical self-concept. And, also, global self-concept and higher order factor should be distinguished as they build on different foundations. Global self-concepts (hierarchy) comprise of items that giving insights students' overall self-perception associated to specific language domain without any specific skills, whereas the higher order factor (multidimensionality) established on the basis of self-concepts for writing, reading, listening and speaking in English (Arens, Yeung, Craven, & Hasselhorn, 2013). The second is unidimensional that academic achievement is influenced by board notion of academic self-concept that measured by Grade Point Average (Cokley, 2000). Erten and Burden (2014) emphasized that academic self-concept is highly associated with the experiences of people with the learning environment throughout the process of conceptualizing their skills based on academic abilities and achievement. Because people can evaluate themselves in number of various ways, such as one's non-academic (social, physical or etc.) self-image can be vary from their academic self-concept that means all-embracing self-concept scale may not provide much information so that the comparison of the correlations can be supportive in here. For instance, the correlations between global self-concept and subject specific self-concept and achievement demonstrated that there is weak relationship between global self-concept and academic performance, comparing to the relationship between achievement and subject-specific self-concept (Huang, 2011). The highest relations between self-concept and achievement take place when both construct are related to the same content domain and are on the same level of hierarchy (Huang, 2011; Swann, Chang-Schneider, & Larsen McClarty, 2007). As it is aforementioned, self-concept is a specific definition of a set of beliefs that include an evaluation of competence and the feelings of self-worth related to the judgment in question in a specific domain (Pjares & Schunk, 2005) in where is highly important to emphasize domain can range from broadly identified domains, such as FFL, to more tightly determined domains, such as reading in English as a Foreign Language (Bong & Skaalvik, 2003). Self-concept based on the multi-dimensional, hierarchical model that have contributed to understand self-concept in second language learning. Language is a representational articulatory instrument in the construction of

self (Walker, 2004) and special area for language learners to develop a multifaceted language learning self-concept regarding versatile language skills and sub-skills that one can be highly competent in reading but not so successful in listening and also they may probably possess different language learning self-concept with different languages (Dörnyei & Chan, 2013; Henry, 2010, 2011). However this area needs future investigation and exploration in order to improve our comprehension of the phenomenon. Strong global English self-concept subordinated learners' self-concepts related to four skill specific areas: listening, speaking, reading, and writing (Marsh, 2001; Arens, Jansen, 2016). As the structure of multidimensional model within language self-concept distinguishes among skill specific self-concepts in reading, listening, writing, speaking, it fits data significantly better than unidimensional models. Kormos and Csizer (2010) studied language learning motivation of Hungarian students of English and German with dyslexia and without it and revealed that the best indicator of students' motivation was their self-concept. However, they emphasized that language learners with dyslexia possess less self-concepts, comparing to their non-dyslexic friends. But English learners with strong L2 self-concept are confident in their successful language utilization in the future. Dörnyei (2009) and Henry (2009) put forward gender in L2 motivational self-system, by studying insights of male learners' lack of motivation for foreign language learning self-concepts in order to improve strategies to extend learner's foreign language learning self-concepts which in its turn embraces both genders in 6th and 9th grades. Henry (2009) reveals that self-concept is not stable construct, it is changeable throughout childhood, but stabilizing in adolescence. During their experience transformation period, particularly, it happens when students transit from university to school or would like to study target language in abroad rather than in home country, they can lack of clearness, due to instability, inconsistency of self-concept and also probably it is not clearly determined (Johnson & Nozick, 2011). Mercer (2011b) put forward qualitative approach to self-concept due to embrace the entire and dynamic feature of it which is depicts learner's individuality. Study embraces two-year period study in where internal and external frames were determined. Internal frames are interrelations among selves, beliefs, affective and cognitive reactions. External frames are previous language, learning experience, and also critical experience (Mercer, 2012). Both of these factors impact on the formation of student's language self-concept. De Fraine (2007) used three models to reveal the self-concept and achievement relation: the skill development model, the self-enhancement model and the reciprocal effects model. If skill-development model represents the results of previous academic achievement which are pointed out by test scores and

grades, whereas self-enhancement model suggests that self-concept defines student's later academic achievement. But the third-reciprocal model proposes self-concept is about both of them, a cause and an effect of academic achievement. Supporting the third-reciprocal effects model with findings Marsh (2005) gathered a large sample of German 7th grade students, by using longitudinal data in where he emphasizes that not only self-concept and academic achievement impact each other, but also self-concept can predict academic achievement and school grades, standardized test scores. Marsh, Kong and Hau (2001) examined English scores of Hong Kong University students in where they revealed positive impact of English achievement on English self-concept. Liu (2008) analyzed relation between subject-specific self-concept and EFL student's language proficiency. While academic self-concept has higher correlation with learner's language proficiency, subject-specific self-concept has higher correlation with student's English listening proficiency. Overall, self-concept is significantly correlated with learner's listening and reading proficiencies, whereas student's English self-concept has weaker correlation with their English reading proficiency rather than with their listening proficiency. However, some students demonstrate higher correlation between their reading proficiency and academic self-concept than between their English listening and self-concept. Liu (2008) points out that the multiple regression analysis results find out that learners' listening proficiency can be as a significant predictor of their English self-concept, whereas their reading proficiency cannot. He also revealed that there are differences between genders so that females have higher correlation coefficients between their English proficiency scores and overall academic self-concept rather than males. Arens and Jansen (2016) reveals that despite the assumption of skill-specific self-concept – achievement relations, reading self-concept did not demonstrate higher relations to the reading scores and listening self-concept did not show higher relations to the listening score contrasting to the other skill specific self-concept facets. Liu, Wang, Parkin (2005) studying the secondary students in Singapore, found out that lower level students had more negative academic self-concept rather than the higher ability learners. It has already been recognized that there are some barriers in successful foreign language learning in where anxiety is the main one (Horwitz, 2010; Wang, 2011; Huang, 2012). Therefore, in any other discipline like in foreign language learning self-concept can be severely damaged (Arnold, 2007; Mercer, 2011) due to the fact that it is much more 'ego involving' rather than in other areas (Horwitz, 2007). FL students' self-concepts have been analyzed, according to its construction and influencing learners' performance (Mercer, 2011a), therefore, exploring learner's FL self-concept,

in here specific domain means FL learning domain. FL learner's self-concept is their beliefs about themselves as FL learners that is related to their beliefs about FL learning that are not parts of self-concept and these two concepts should be distinguished. He also developed a model of internal/ external frames of references in FL self-concept formation, by defining internal factors as those are centered inside the self and external which are come from outside the individual (p. 97). Internal factors, in their turn embrace three issues: a) cross-domain comparisons (subject level, skill domains, across FLs, task domains), b) belief systems (beliefs about language learning), c) affect. He emphasizes that by means of practicing English, learners' can develop more positive self-concept which is easier for those learners who are certain with value of effort inside growth mindset, comparing to those who possess a fixed mindset. However, only three studies (Lau, Yeung, Jin, & Low, 1999; Yeung et al., 2000; Arens & Jansen et al., 2016) studied the structure inside specific language self-concepts. Language scholars put language activity into four fundamental types, which are speaking, listening, writing and reading (Jibowo, 2005) that sometimes are called "macro-skills" in contrast to the "micro-skills" such as grammar, vocabulary, pronunciation and spelling. Being language input, reading and listening play important role in Foreign Language learning. The more they listen and read, the more they put in and enhance their inputs, the more they can expose language acquisition (Peterson, 2001). Therefore, it should be said that language learning is depended on how much learners read and listen to Foreign Language. Abbott, Berninger and Fayol (2010) pointed out that despite separate self-concepts connected to different verbal skills of reading, listening, speaking, writing (multidimensionality), they are also revealed to be related to each other, because, they are subject of unique mental process. Therefore, these different verbal skills can be gathered to a global language self-concept factors, involving hierarchy (Arens, Jansen, 2016). It is also acknowledged by obtaining single school grade for students' performances in school domain in where it is uncommon to obtain feedback on the basis of different verbal skills, which would be lead to establishment of separate skill specific self-concepts. And, also, it is very necessary to find out which skill in which language is more important. Csapo (2003) discovered that reading skills are more important in German language, considering of both grades. From these skills listening is younger and important one, in terms of being an important element in obtaining understandable input (Hamouda, 2013). Due to learning will not occur if there is no any input, in other words, the acquisition and expansion of other language skills are based on the appropriate situations which are provided by listening comprehension. Bueno, Madrid and McLaren (2006) emphasize in their studies that listening

is psychological phenomenon, which occurs on cognitive level within people's heads and social phenomenon, which improves interactively between people and the environment surrounding them. Being complex process that is necessary for comprehension in terms of teaching (Pourhosein Gilakjani & Sabouri, 2016). From the previous studies (Ferris, 1998; Vogely, 1998; Morley, 1999) revealed that listening is 'more yet important than reading. Listening is vital to evolvement of other language skills, particularly speaking. (Rost, 2002). But as understanding spoken language is very difficult, it involves possessing ability in order to comprehend complex, immediate processing. Most of researchers claim the difficult nature of listening (Gonen, 2009). Listening includes a huge number of mental processes that give rise to anxiety (Gonen, 2009). This FL listening anxiety Joiner (1986) identified as negative listening self-concept. Negative self-concept is another aspect of anxiety. However, "Compared with the other L2 skills of reading, writing and speaking, the field of listening is the youngest in terms of research" (Goh & Aryadoust, 2016), due to the technology advances (audio recordings, and videos) and computer based teaching materials. Researchers also include speaker factors (accent, intonation) and individual listener factors such as the listening strategies used by an individual, gender or anxiety levels, are part of the listening skills construct. Among these factors Talebzadeh and Gholami (2015) pointed out the importance of pronunciation in foreign language learning which is a part of person's identity and ego. This not just a phonetic symbol, but also related to learners' perception their abilities and confidence of learning. (Tang, Zhang, Li, & Zhao, 2013). Therefore, a positive pronunciation self-concept means better acquisition of language and better language result. Pourhosein and Banou (2016) pointed out that the utilisation of listening activities to test student's comprehension results in worry and nervousness which stops the development of listening comprehension strategies. The positive and effective use of strategies affects learners' self-concept, beliefs, attitudes (p. 1675). Learners should be provided appropriate materials and activities in terms of comprehension language and also teachers should give opportunity to listen native speaker's speech which leads to development, but not disappointment or frustration. There are several authors who have studied the development of skills in EFL learners in different points. Certain of them emphasized their attention on learning strategies and listening skills (Barani, 2011; Castro, 2009; Gafaro, 2012; Muge, 2010; Reina, 2010). Several of them focused on exploring the factors affecting listening skills (Diaz, 2012; Graham & Vanderplank, 2007; Kutlu & Aslanolub, 2009; Seferolu & Uzakgore, 2004; Soureshjani, 2011). And also other researchs are conducted in terms of identifying factors, which affect listening skills (Ardilla, 2013).

Swalander and Taube (2007) supported, saying “good reading ability is the key success in educational settings and this is why researchers try to find effective educational and psychological variables that can explain variations in reading ability and academic achievement” (p. 207). Chapman (2000) and his colleagues, later Walker (2006) determined reading self-concept as an individual’s perception of his/her reading abilities and how individuals consider reading as valuable skill. Therefore, despite numerous constructs and factors can have impact on reading motivation, the plenty of reading motivation researches emphasize on reading self-concept (Bong & Skaalvik, 2003; Guthrie, 2008). And this is not just a cognitive, psycholinguistic process, but also as Ushido (2009) claims that language learners should be taken as “people who are necessarily located in particular cultural and historical context”. Researchers (Corbiere, Fraccaroli, Mbekou, 2006) have revealed that readers who have poor experiences with text can develop a negative reading self-perception. Therefore, the first month of a child’s first year in school is viewed a critical period for developing positive reading self-concept that can lead to the formation of academic self-concept in primary school (Chapman & Tummer, 2003). Lynch (2002) found out significant relationship between children reading achievement and self-perception of reading progress that teachers should trigger their learner’s positive feelings about reading. Development of reading skills (Hay, Ashman, & VanKraayenoord, 2006) is a product of positive self-concept that progressively develops from pleasant experiences in school or from significant others for the first two years of his school. Some studies (Rider & Colmar, 2006; Koons, 2008; Shaw, 2008; Klassen, 2012) prove a strong correlation between self-concept and reading achievement. Foreign language is a crucial factor in terms of one’s carrier prospect. From international scale there are several studies undertaken in terms of identifying factors which have impact on language choice. For example: Kasuya (1998) revealed that parental language choice has a significant impact on their children in terms of bilingualism. And also it is highly important to know which variable has significant effect on which language. (Csapo, 2003) it is found that attitudes towards language learning have significant effect in the German class, whereas, parent’s educational level is essential in the English language class in Hungary. And also Csapo (2003) found that every language is unique and influencing factors altering by age. As aforementioned, self-concept has deep impact on their attitudes, the ways they behave, how they interpret and perceive past and present experiences, the goals and challenges that they determine for themselves (Mercer, 2011). In this perspective, it is necessary to know how self-concept influences on different languages. Studies which are taken place on the structure of academic self-concept embrace separable

self-concept facets for different languages (Möller, Streblov, Pohlmann, & Köller, 2006; Xu et al., 2013). Brunner (2010) has found separate self-concepts for two different languages within the verbal domain. Therefore, emphasizing on the structure between language self-concepts, that is to say self-concepts for specific languages, it can be explicit that there is little no information for support global verbal self-concept (hierarchy), comparing to separate self-concepts for different languages (multidimensionality) that has a strong evidence. Baker (2000) stated in believe that children are born with the capacity to be bilingual. Therefore, more than one language have not a negative effect on language acquisition (Genesee, 2002), and, also, there is no any evidence that demonstrates two or more languages can cause delays, disorders in language development. Regarding the influence of foreign language on self-concept, Erten and Burden (2014) studied the relationship academic self-concept and L2 achievement in Turkish context in where English is a target language and revealed that positive correlation between academic self-concept and indicators of L2. Holmes (2001) pointed out several reasons which have impact on language choice in education domain, due to the fact that learners choose to use special code in order to facilitate understanding the subject in that language or to discuss particular topic with their friends or teachers. Fishman (2001) put forward other factors, emphasizing that language shift occurs when language learning adults are isolated from other speakers of language or population actively uses this language or if the language is considered by compulsory state education. David (2006) claims that language choice encouraged by factors such as social status, gender, educational attainment, ethnicity, age, occupation, topic, place, media and formality of the position.

References

Abbott, R. D., Berninger, V. W., & Fayol, M. (2010). Longitudinal relationship of levels of language in writing and between writing and reading in grades 1 to 7. *Journal of Educational Psychology*, (pp. 281-298).

Arens, A. K., Yeung, A. S., Craven, R. G., & Hasselhorn, M. (2011). The twofold multidimensionality of academic self-concept: Domain specificity and separation between competence and affect components. *Journal of Educational Psychology*, (pp. 970–981).

Arens, A. K., Jansen, M. (2016). Self-concepts in reading, writing, listening, and speaking: A multidimensional and hierarchical structure and its generalizability across native and foreign Languages. *Journal of Educational Psychology*.

Aries, E., Blount, K., Christaldi, K., Fredman, S., Lee, T. (1998). Race and gender as components of the working self-concept. *The Journal Social Psychology, Vol. 138, Issue 3*, (pp. 277-290).

Arnold, J. (2007). Self-concept as part of the affective domain in language learning. In F. Rubio (Ed.), *Self-esteem and foreign language learning*, (pp. 13–29). Newcastle: UK. Cambridge Scholars Publishing

Ardilla M. (2013). Exploring factors affecting listening skills and their implications for the development of the communicative competence: a case study. *Journal Open Writing Doors. Vol. 10*. Pamplona, Colombia.

Baker, C. (2000). *A parents' and teachers' guide to bilingualism* (2nd Ed.). Clevedon: Multilingual Matters, LTD.

Barani, G. (2011). The relationship between Computer Assisted Language Learning (CALL) and listening skill of Iranian EFL learners.

Bong, M., & Skaalvik, E. M. (2003). Academic self-concept and self-efficacy: How different are they really? *Educational Psychology Review*, (pp. 1-40). Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/23361533>

Brunner, M., Keller, U., Dierendonck, C., Reichert, M., Ugen, S., Fischbach, A., & Martin, R. (2010). The structure of academic self-concepts revisited: The nested Marsh/Shavelson model. *Journal of Educational Psychology*, (pp. 964-981).

Bueno, A, D. Madrid & N. McLaren, (eds). (2006) TEFL in Secondary Education. Granada: Editorial Universidad de Granada.

Castro, V. (2009). The use of music videos for the development of EFL pre-service teachers' listening skills at a Colombian university.

Chapman, J. W., Tunmer, W. E., & Prochnow, J. E. (2000). Early reading related skills and performance, reading self-concept, and the development of academic self-concept: a longitudinal study. *Journal of Educational Psychology*, (pp. 703-708).

Chapman, J. W., & Tunmer, W. E. (2003). Reading difficulties, reading-related self-perceptions, and strategies for overcoming negative self-beliefs. *Reading & Writing Quarterly*, (pp. 5-24).

Chen, S, K., Yeh, Y, C., Hwang, F, M., & Lin, S, S, J. (2013). The relationship between academic self-concept and achievement: A multicohort-multioccasion study. *Learning and Individual Differences*, (pp. 172-178).

Cokley, K.O. (2000). An investigation of self-concept and its relationship to academic achievement in African American college students. *Journal of Black Psychology*, (pp. 148-164).

Corbiere, M., Fraccaroli, F., Mbekou, V., & Perron, J. (2006). Academic self-concept and academic interest measurement: A multi-sample European study. *European Journal of Psychology of Education*, (pp. 3-15).

- Corkett, J., Hatt, B., & Benevides, T. (2011). Student and teacher self-efficacy and the connection to reading and writing. *Canadian Journal of Education*, (pp. 65–98).
- Csapo B. (2003). Cognitive factors of the development of the foreign language skills. *10th Biennial Conference of the European Association for Research on Learning and Instruction*, At Padova, Italy.
- Csizer, K., & Magid, M. (Eds.). (2014). The impact of self-concept on language learning. Bristol: Multilingual Matters.
- David, M. (2006). Language policies- impact on language maintenance and teaching: Focus on Malaysia, Singapore, Brunei and the Philippines. *The Linguistics Journal*, (pp. 155- 191).
- De Fraine, B., Van Damme, J., Onghena, P. (2007). A longitudinal analysis of gender differences in academic self-concept and language achievement: A multivariate multilevel latent growth approach. *Contemporary Educational Psychology*, (pp. 132-150).
- Dornyei, Z., & Ushioda, E. (Eds.). (2009). *Motivation, language identity and the L2 self*. Clevedon, UK: Multilingual Matters
- Dornyei, Z. (2009). The L2 motivational self-system. In Z. Dornyei & E. Ushida (Eds.). *Motivation, language identity and the L2 self* (pp. 9-42). Bristol, UK; Buffalo, NY: Multilingual Matters.
- Dörnyei, Z., & Chan, L. (2013). Motivation and vision: an analysis of future L2 self-images, sensory styles, and imagery capacity across two target languages. *Language Learning*, (pp. 37–462).
- Díaz, S. (2012), Identifying the Factors That Interfere the EFL Learners' Listening Comprehension at a Public University: A Case Study.
- Erten, İ. H., & Burden, R. L. (2014). The relationship between academic self-concept, attributions, and L2 achievement. *System*, (pp. 391-401). <http://doi.org/brhd>
- Ferris, D. (1998). Students' views of academic aural/oral skills: A comparative needs analysis. *TESOL Quarterly*, (pp. 289-318).
- Fishman, J. A. (Ed.) (2001). Can threatened languages be saved? Reversing language shift, revisited: *A 21st century perspective*. Clevedon: Multilingual Matters
- Frazier, A.D. (2009). Academic self-concept and possible selves of high ability African American males attending a specialized school for gifted and talented high school students.
- Gáfaró, O. (2012). Understanding how the use of ICTS improve listening skills among EFL learners: A Case Study
- Genesee, F. (2002). Bilingual acquisition. Retrieved September 23, 2002, from

tp://www.earlychildhood.com/Articles/index.cfm?FuseAction=Article&A=38

Goh, C. M. & Aryadoust, V. (2016). "Learner Listening: New Insights and Directions from Empirical Studies". *International Journal of Listening*, (pp. 1-7).

Gonen, M. (2009). The relationship between FL listening anxiety and foreign language listening strategies: The case of Turkish EFL learners. Proceedings of the 5th WSEAS/IASME International Conference on Educational Technologies (EDUTE' 09)

Graham, S., Santos, D. & Vanderplank R. (2007). *Listening comprehension and strategy use: A longitudinal exploration*.

Guay, F., Ratelle, C. F., Roy, A., & Litalien, D. (2010). Academic self-concept, autonomous academic motivation, and academic achievement: mediating and additive effects. *Learning and Individual Differences*, (pp. 644-653).

Guthrie, J. T. (2008). Reading motivation and engagement in middle and high school: Appraisal and intervention. Corwin Press: Thousand Oaks, CA.

Hamouda, A. (2013). An investigation of listening comprehension problems encountered by Saudi students in the EL listening classroom. *International Journal of Academic Research in Progressive Education and Development*. (pp. 113-155).

Hattie, J. (2008). *Visible learning: A synthesis of over 800 meta-analyses relating to achievement*. London, UK: Routledge.

Hay, I., Ashman, A. F., & Van Kraayenoord, C., E. (2006). The Influence of Gender. *Academic Educational Psychology*, (pp. 461-470).

Henry, E. T. (1987). Self-discrepancy: A theory relating self and affect. *Psychological Review*, (pp. 319-340).

Henry, A., (2009). Gender differences in compulsory school pupils' L2 self-concepts: a longitudinal study. *System* 37 (pp. 177-193).

Henry, A. J. (2010). Contexts of possibilities in simultaneous language learning: using the L2 motivational self-system to assess the impact of global English. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, (pp. 149-162).

Henry, A. J. (2011). Examining the impact of L2 English on L3 selves: a case study. *International Journal of Multilingualism*, (pp. 235-255).

Hofman, R., Hattie, J., A., Borders, L., D., (2005). Personal definitions of masculinity and femininity as an aspect of gender self-concept. *The Journal of Humanistic Counseling, Education and Development*, (pp. 66-83).

Holmes, J. (2001). *An introduction to sociolinguistics* (2nd ed.). England: Longman Pearson Education.

Hornery S., Seaton M., Tracey D., Rhonda G. Craven & Alexander S. Yeung (2014). Enhancing reading skills and reading self-concept of children with reading difficulties: Adopting a dual approach intervention. *Australian Journal of Educational & Developmental Psychology*. Vol. 14, (pp. 131-143).

Horwitz, E.K. (2010). Foreign and second language anxiety (Research Timeline). *Language Teaching*, (pp. 154-167).

Horwitz, E. K. (2007). Foreword. In F. Rubio (Ed.), *Self-esteem and foreign language learning* (pp. 9- 11). Newcastle: UK. Cambridge Scholars Publishing.

Huang, C. (2011). Self-concept and academic achievement: A meta-analysis of longitudinal relations. *Journal of School Psychology*, (pp. 505-528). <http://doi.org/dx34d7>

Huang, J. (2012). *Overcoming Foreign Language Classroom Anxiety*. Nova Science Publishers, Inc.: New York.

Huitt, W. (2004). Self-concept and self-esteem. *Educational Psychology Interactive*. Valdosta, GA: Valdosta State University. Retrieved from <http://chiron.valdosta.edu/whuitt/col/regsys/self.html>

Jibowo, A.V. (2005). *Language: Language Teaching and Learning*. A Book of Readings: Ibadan Bounty Press Limited.

Johnson, F. A., & Nozick, K. J. (2011). Personality, adjustment, and identity style influence on stability in identity and self-concept during the transition to university, *Identity* (pp. 25-46).

Joiner, E. (1986). Listening in the Foreign Language. In B. H. Wing (Ed.), *Listening, reading, and writing: Analysis and application*. Middlebury, VT: *Northeast Conference on the Teaching of Foreign Languages*. (pp. 43-70).

Kasuya, H. (1998). Determinants of language choice in bilingual children: *The role of input*. *International Journal of Bilingualism*, (pp. 327-346).

Klassen, R. (2002). Writing in early adolescence: *A review of the role of self-efficacy beliefs*. *Educational Psychology Review*, (p. 14).

Koons, H. H. (2008). The reading-writing connection: An investigation of the relationship between reading ability and writing quality across multiple grades and three writing discourse modes. Unpublished doctoral dissertation, University of North Carolina

Kormos, J., & Csizer, K. (2010). A comparison of the foreign language learning motivation of Hungarian dyslexic and non-dyslexic students. *International Journal of Applied Linguistics*, (pp. 232-250).

Kutlu O., & Aslanolub E., (2009). Factors affecting the listening skill. *Procedia Social and Behavioral Sciences*.

Lau, I. C. Y., Yeung, A. S., Jin, P., & Low, R. (1999). Toward a hierarchical, multidimensional English self-concept. *Journal of Educational Psychology*, (pp. 747-755).

Leach, L. F., Henson, R. K., Odom, L. R., & Cagle, L. S. (2006). A reliability generalization study of the self-description questionnaire. *Educational and Psychological Measurement*, (pp. 285-304).

Leary, M. R., & Tangney, J. P. (2003). The self as an organizing construct in the behavioral and social sciences. In M. R. Leary, & J. P. Tangney (Eds.), *Handbook of self and identity* (pp. 3-14). New York: The Guilford Press

Leflot, G., Onghena, P., Colpin, H., (2010). Teacher–child interactions: relations with children's self-concept in second grade. *Infant and Child Development*. (pp. 385-405).

Liu, W. C. Wang, C. K. J. & Parkins, E. J. (2005). “A longitudinal study of students’ academic self–concept in a streamed setting: The Singapore context,” *British Journal of Educational Psychology*, Vol.75 (pp.567-586).

Liu, H. J. (2008). The relationship between EFL student academic self-concept and language performance. *Journal of Humanities and Social Sciences* (pp. 165-184). Feng Chia University.

Lynch, J. (2002). Parents’ self-efficacy beliefs, parents’ gender, children’s reader self- perceptions, reading achievement and gender. *Journal of Research in Reading*, (pp. 54-67).

Marsh, W., Shavelson, R. (1985). Self-concept: Its multifaceted, hierarchical structure. *Educational Psychologist*, Vol. 20, Issue 3, (pp. 107-123).

Marsh, H., Kong, C., & Hau, K. (2001). Extension of the internal/external frame of reference model of self-concept formation: Importance of native and non-native languages for Chinese students. *Journal of Educational Psychology* (pp. 543-553).

Marsh, H. W., Trautwein, U., Lüdtke, O., Köller, O., & Baumert, J. (2005). Academic self-concept, interest, grades, and standardized test scores: Reciprocal effects models of casual ordering. *Child Development*, (pp. 397-416).

Marsh, H. W., & Craven, R. G. (2006). Reciprocal effects of self-concept and performance from a multidimensional perspective. Beyond seductive pleasure and unidimensional perspectives. *Perspectives on Psychological Science*, (pp. 133–163).

Marsh, H. W., & Scalas, L., F. (2010). Self-concept in Learning: Reciprocal effects model between academic self-concept and academic achievement. Oxford: Oxford University.

Marsh, H. W., & Martin, A. J. (2011). Academic self-concept and academic achievement: relationships and causal ordering. *British Journal of Educational Psychology*, (pp. 59–77).

Mercer, S. (2011 b). Towards an understanding of language learner self-concept. Dordrecht, Heidelberg, London, New York: Springer.

Mercer, S. (2011 a). Language learner self-concept: complexity, continuity and change. *System*, (pp. 335-346).

Mercer, S. (2012) Self-concept: Situating the self. In S. Mercer, S. Ryan, & M. Williams (Eds). *Psychology for language learning: Insights from research, theory and practice* (pp. 10-25). Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan.

Mercer, S., & Williams, M. (Eds.). (2014). *Multiple perspectives on the self in SLA*. Bristol: Multilingual Matters.

Möller, J., Streblov, L., Pohlmann, B., & Köllerç O. (2006). An extension of the internal/external frame of reference model of two verbal and numerical domains. *European Journal of Psychology of Education*, (pp. 467-487).

Morley, J. (1999). "Current perspectives on improving aural comprehension" *En ESL Magazine*.

Muge, Z. (2010). Integrating listening and speaking skills to facilitate English language learners' communicative competence. *Procedia Social and Behavioral Sciences* (pp. 765–770).

Nagengast, B., & Marsh, H. W. (2012). Big fish in little ponds aspire more: Mediation and cross-cultural generalizability of school-average ability effects on self-concept and career aspirations in science. *Journal of Educational*.

O'Mara, A. J., & Marsh, H. W. (2006). Do self-concept interventions make a difference? A synergistic blend of construct validation and meta-analysis. *Educational Psychologist*, (pp. 181–206).

Pajares, F., Schunk, D.H., 2005. Self-efficacy and self-concept beliefs. In: Marsh, H.W., Craven, R.G., McInerney, D.M. (Eds.), *International Advances in Self Research Volume 2. Information Age Publishing*. Connecticut, Greenwich, (pp. 95-121).

Peterson, P. (2001). Skills and strategies for proficient listening. In M. Celce-Murcia (Ed.), *Teaching English as a second or foreign language*. Boston: Heinle & Heinle.

Pourhosein, G., A., & Sabouri, N. B. (2016). Learners' Listening Comprehension Difficulties in English Language Learning: A Literature Review. *English Language Teaching*, (pp. 123-133).

Reina, E. (2010). The use of songs as a tool to work on listening and culture in EFL classes. *Cuadernos de Lingüística Hispánica*, (pp. 121-138).

Rider, N., & Colmar, S. (2006). Reading achievement and reading self-concept In Year 3 students. In P. L. Jeffery (Ed.), AARE 2005. *International Education Research Conference. Creative Dissent: Constructive Solutions*. Melbourne: AARE

Rost, M. (2002). *Teaching and Researching Listening*. London, UK: Longman.

Scales, T. C. (2006). Exploring the academic self-concept of high-achieving African American college students at a predominantly white institution.

Seferolu, G., & Uzakgöre, S. (2004). Equipping learners with listening strategies in English language classes. *Hacettepe Üniversitesi Eytim Fakültesi Dergisi*, (pp. 223-231).

Shavelson, R. J., Hubner, J. J., & Stanton, G. C. (1976). Self-concept: Validation of construct interpretations. *Review of Educational Research*, (pp. 407-441).

Shaw, E. (2008). The reading and writing self-efficacy beliefs of students with discrepant reading and writing. Unpublished doctoral dissertation, Fordham University. Proquest LLC UMI Microform.

Soureshjani & Kamal. (2011). The inevitable role of cultural background on the Iranian EFL learners' reading and listening skills. *US-China Foreign Languages Journal. Vol. 9*, (pp. 390-397).

Swann, W. B., Jr., Chang-Schneider, C., & Larsen McClarty, K. (2007). Do people's self-views matter? Self-concept and self-esteem in everyday life. *American Psychologist*, (pp. 84-94).

Swalander, L. & K. Taube. (2007). Influences of family based prerequisites, reading attitude, and self-regulation on reading ability. *Contemporary Educational Psychology*, (pp. 206-230).

Talebzadeh, H. (2015). The Relationship between English pronunciation self-concept and English learning. (pp. 55-59). *International Letters of Social and Humanistic Sciences*

Tang, X., Zhang, S., Li, Y., & Zhao, M. (2013). Study on correlation of English pronunciation self-concept to English learning. *English Language Teaching: Vol. 6, No. 4*

Ushioda, E. (2009). A person-in context relational view of emergent motivation, self and identity. In E. Ushioda, & Z. Dornyei (Eds.), *Motivation, language identity and the L2 self* (pp. 215-228). Bristol: Multilingual Matters.

Vispoel, W. P. (2000). Computerized versus paper-and-pencil assessment of self-concept: Score comparability and respondent preferences. *Measurement and Evaluation in Counseling and Development*, (pp. 130-143).

Vogely, J. A. (1998). Listening comprehension anxiety: Students' reported sources and solutions. *Foreign Language Annals, Vol 31, Issue 1*, (pp. 67-80).

Walker, U. G. (2004). Language, migration and continuity of being: Notions of migrant language proficiency and self-concept among multilingual migrants in New Zealand. Unpublished doctoral thesis, Massey University, Palmerston North.

Walker, C. R. (2006). Investigating EAP learners' self-beliefs in reading in a second language (Unpublished MSc dissertation). Exeter, UK: University of Exeter.

Wang, J.R. (2011). Foreign language classroom anxiety and English academic performance among medical university students in Taiwan, Unpublished PhD Thesis. La Sierra University, The Faculty of School of Education.

Wise, B. (2009). Adolescent literacy: The cornerstone of student success. *Journal of Adolescent & Adult Literacy*, (pp. 369-375).

Woolfolk, A. (2004). *Educational Psychology*, (9th edn)., Allyn & Bacon, Boston, MA.

Xu, M. K., Marsh, H. W., Hau, K. T., Ho, I. T., Morin, A. S. J., & Abduljabbar, A. S. (2013). The internal/external frame of reference of academic self-concept: Extension to a foreign language and the role of language of instruction. *Journal of Educational Psychology*, (pp. 489-503).

Yeung, A. S., & Wong, E. K. P. (2004). Domain specificity trilingual teachers' verbal self-concepts. *Journal of Educational Psychology*, (pp. 360-368).

К.Керимова

Отношения с отношением и прослушивание навыков иностранного языка с самоуправлением

Резюме

Из недавних исследований можно понять, что отношение к чтению и изучению навыков иностранного языка с самооценкой является постоянной проблемой и развивается, переходя от общей самооценки к предметной, специфичной для домена. Исследователи пытаются глубоко изучить самооценку из-за различий в отношениях между предметными областями и самооценкой. В настоящее время, поскольку исследования участвуют в предметной специфике, очень важно понять и показать, как самооценка влияет на навыки слушания и чтения в начальном образовании, чтобы улучшить изучение языка, разработать языковые материалы и помочь учащимся, борющимся с языком, выявить языковые сложности, облегчая приобретение языка. Кроме того, изучение иностранного языка является более эго-вовлекающим и самоцентрирующимся, а не любой другой областью,

которую следует учитывать. Более того, полезно определить, какие факторы необходимы для определенного типа языка, чтобы выявить и облегчить языковые успехи учащихся на том или ином языке. Оценка общего, глобального самовосприятия, связанного с конкретными языками (глобальные меры самооценки), может быть применима посредством упрощенного процесса иерархии, которая, по-видимому, существует в рамках определенных языковых самооценок. Быть психологическим явлением, которое происходит на когнитивном уровне в головах людей, слушать очень сложно, оно включает в себя способность обрабатывать, чтобы понять сложное, непосредственное и огромное количество психических процессов, которые вызывают беспокойство. Поэтому, будучи сложным, он нуждается в понимании с точки зрения преподавания, организации языковых материалов и разработки стратегий понимания слушаний. Несмотря на то, что несколько факторов влияют на мотивацию чтения, большинство ученых сосредотачивают свое внимание на самооценке чтения. В частности, подчеркивая важность инициирования положительных чувств первого ученика к чтению, из-за того, что первый год обучения в школе считается критическим периодом для формирования самооценки позитивного чтения. И, кроме того, следует отметить, что у бедных читателей есть негативная читающая самооценка. Были проведены определенные исследования с точки зрения развития навыков чтения, и они признали, что это связано с позитивной самооценкой, доказывая сильную корреляцию между самооценкой и достижением чтения. Мое исследование станет одним из сравнительных исследований двух иностранных языков на двух языковых навыках (чтение и прослушивание) и их отношениях с самооценкой. Он будет полезен и внесет значительный вклад в понимание предметной области самооценки, а также выявит две языковые различия и различные факторы, которые важны для того или иного языка.

K.Kərimova

**Xarici dilin oxuma və dinləmə bacarıqlarının
davamlı, inkişaf edən məsələləri**

Xülasə

Son araşdırmalardan məlum olur ki, ümumi konsepsiyadan xüsusi mövzu domainlərə yönələrək, öz-konsepsiyası ilə xarici dilin oxuma və dinləmə bacarıqlarının əlaqəsi davamlı, inkişaf edən məsələdir. Xüsusi mövzu domainlərlə öz konsepsiyası arasında fərqlər olduğu üçün, araşdırmaçılar onu dərinlən öyrənməyə çalışırlar.

Hal-hazırda, araşdırmaçılar domeinlərin xüsusiləşməsində iştirak etdikləri üçün, ümumi orta təhsildə özü-konsepsiyasının dinləmə və oxuma bacarıqlarına olan təsirini araşdırıb dərk etmək çox vacibdir, çünki, dil öyrənmənin təkmilləşməsinə, dil materiallarının inkişafına, dil çətinliklərini aşkara çıxardaraq əziyyət çəkən tələbələrə yardım edilməsinə, dil mənimsəmənin asanlaşmasına səbəb olacaq. Bundan əlavə, xarici dil öyrənmə digər sahələrlə müqayisədə eqo-tələb edəndir və ekosentrikdir ki, nəzərə alınmalıdır. Əlavə olaraq, bu və ya digər dildə tələbənin dil nəliyyətini aşkara çıxartmaq və asanlaşdırması üçün müəyyən növ dillərdə hansı faktorların vacib olmasını müəyyənləşdirmək faydalıdır. Xüsusi dillərlə (qlobal öz-konsepsiyası ölçmələr) əlaqəsi olan ümumi, qlobal özünə-dərkin qiymətləndirilməsi ierarxiyanın asanlaşması prosesi ilə tətbiq oluna bilər ki, görünür xüsusi dil öz-konsepsiyalarının daxilində mövcuddur.

Psixoloji fenomen olan dinləmə insanların beynin daxilində idrak (koqnitiv) səviyyədə baş verərək emal bacarığı tələb edən çox çətin prosesdir hansı ki, kompleks, dərhal, böyük sayda mental proseslərdir ki, həyəcana səbəb olur. Beləliklə, kompleks olaraq, tədrisin, dil materiallarının təşkilinin və dinləmə qavrayış strateqiyalarının inkişafının dərk olunmasına ehtiyac vardır. Baxmayaraq bir neçə faktorların oxuma motivasiyasına təsiri vardır, elm adamlarının çox hissəsi oxuma öz konsepsiyası üzərində dayanır. Pozitiv oxuma öz konsepsiyasının formalaşmasında uşağın məktəbdə birinci ili kritik dövr kimi nəzərdə tutulduğuna görə, xüsusilə, şagirdin pozitiv hissələrini oxumaya tərəf yönəlməsini aşılamaq vacibdir. Və həmçinin, qeyd olunmalıdır ki, zəif oxucular mənfi oxu öz konsepsiyasına malik olurlar. Oxuma bacarıqlarının inkişafı üçün müəyyən araşdırmalar aparılmışdı və onlar öz konsepsiyası və oxuma nailiyyəti arasında güclü korrelyasiyanı sübut edərək bu pozitiv öz konsepsiyadan qaynaqlanmasını qəbul etdilər.

Mənim araşdırmam iki xarici dil, iki dil bacarığı (oxuma və dinləmə) arasında olan müqayisə və onların öz konsepsiya ilə əlaqəsidir. Öz konsepsiya xüsusi domeinin dərk edilməsində, əhəmiyyətli töhvə verilməsində, həmçinin iki dil və iki faktor hansı ki, bu və ya digər dildə vacibdir, arasında fərqi aşkara çıxarmaqda faydalı olacaqdır.

Rəyçi: B.Csapo
Professor

VÜSALƏ QURBANOVA
ADPU
vusala@mail.ru

M. KAŞĞARLININ “DIVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏKİ ETNOQRAFİK LEKSİKA

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, şivə, qədim sözlər

Ключевые слова: Западный Азербайджан, наречие, древние слова

Key word: Western Azerbaijan, dialect, ancient words

“Divanü lüğat-it-türk” əsərindəki etnoqrafik leksika nümunələri içərisində üzümçülükə bağlı nümunələrə də rast gəlmək mümkündür. Bu nümunələrin əksəriyyətinə nə ədəbi dilimizdə, nə də dialekt və şivələrimizdə rast gəlmədik. Bunlardan yalnız “üzüm” sözünü istisna saymaq olar.

“Üzüm” sözü M. Kaşğarının əsərində elə “üzüm” mənasında işlənib. “Üzüm” sözü dialektlərimizdə fərqli bir mənə ifadə etmir. Ədəbi dilimizdə isə bu sözə təsadüf etmək olar. Ədəbi dilimizdə “üzüm” sözünə “ağ, qara və ala rəngli dənələri olan salxımlı meyvə” anlamında rast gəldik. Onu da qeyd edək ki, üzümçülükə bağlı leksik nümunələr əsərdə azlıq təşkil edir.

M. Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərində hərbi və idmanla bağlı olan etnoqrafik leksika xüsusi yer tutur. Bəlkə də bu, qədim türklərin öz vaxtlarının böyük hissəsini döyüşlərdə, hərbi yürüşlərdə keçirmələri ilə bağlıdır. Hərbi və idmanla bağlı sözlərdən az bir qismi hal-hazırda hər hansı bir mənəni ifadə etməyə xidmət göstərir.

Belə sözlərdən biri “ay” sözüdür. Bu söz M. Kaşğarının əsərində “əsgərlərin adlarının və azuqəsinin qeydiyyat dəftəri” mənasındadır. Dialektlərdə rast gəlmədiyimiz bu söz ədəbi dildə işləkdir. “Ay- Yer kürəsinin peyki olub, onunla birlikdə Günəşin ətrafında fırlanan və gecələr inikas edən Günəş işığı ilə işıqlanan göy cismi və ilin bölündüyü on iki hissədən hər biri” mənasındadır. “Ay” sözü həmçinin, fərqli bir mənada yəni, nida kimi – çağırış, müraciət, haylama, haraylama anlamında da işlənir. Hərbi və idmanla bağlı olan digər söz “alp” dır. Əsərdə bu söz “igid”, “alp”, “bahadır” deməkdir. Ədəbi dilimizdə “alp” sözü “qədim türk ordusunda xüsusi zümrə təşkil edən adamların yalnız qılınc və qan bahasına qazanaraq aldıkları titul” mənasındadır. Dialektlərimizdə isə bu söz xüsusi bir anlamda işlənir. Hal-hazırda işlətdiyimiz və M. Kaşğarının də əsərində rast gəldiyimiz sözlərdən biri də “atış” sözüdür. Kaşğaridə bu söz “atış”, “atışma” mənasında işlənib. Ədəbi dilimizdə isə bu söz yəni, “atış” sözü “tüfəng, tapança və.s atmaq işi və üsulu” anlamını verir. Dialekt və şivələrimizdə “atış” sözü hər hansı bir anlam ifadə etmir.

“Ərlik” sözü “Divanü lüğət-it-türk” əsərində “kişilik” mənasını ifadə edir. Biz bu sözü ədəbi dilimizdə tez-tez və müxtəlif şəkildə istifadə edirik. “Ərlik” sözü həm “ərin öz arvadına olan münasibəti, haqqı, vəzifəsi”, həm “mərdlik, qoçaqlıq, namusluq”, həm də “ərə getmə vaxtı çatmış” anlamındadır. “Ərlik” sözü dialektlərimizdə xüsusi məna kəsb etmir. “İgid”, “sarsılmaz”, “cəsür”, “qoçu” adam mənasında işlənən “kür” sözünə də M.Kaşğarının əsərində rast gəldik. Bu söz həm dialekt, həm də ədəbi dilimizdə işləkdir. Ədəbi dilimizdə “kür” sözü “ağlağan, qışqırıqçı, şiltaq”, “hay-küycü, zorakı, dediyindən dönməyən, inadkar” mənalarındadır. Həmçinin, bu söz “tənbəl, bacarıqsız, aciz, əlindən iş gəlməyən” və “pək, təmiz” (su haqqında) mənalarını daşıyır. (3: 87) Dialektlərimizdə, xüsusən Salyan, Şamaxı bölgələrində də bu söz işləkdir. Salyanda “kür” sözü “tənbəl”, Şamaxıda isə “aciz” mənasındadır. “Divanü lüğət-it-türk” də “kut” sözü “dövlət” deməkdir. Bu söz Zaqatala ərazisində “mal-qara üçün unlu kəpəkdən bişirilən çörək” mənasını verir. Ədəbi dilimizdə bu söz “topa, qalaq, qalın, sıx, gur, seyrək olmayan”, “dəstə, toplu” anlamını ifadə edir.

Ədəbi dilimizlə ortaqlıq təşkil edən hər b və idmanla bağlı sözlərdən biri də “toy” sözüdür. M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində “toy”, “ordugah, ordu qərargahı” deməkdir. Hazırda bu sözü “evlənmə mərasimi, habelə həmin mərasimlə əlaqədar düzəldilən şənlik, şadlıq məclisi kimi başa düşürük. Qazax və Borçalı bölgələrində “toy” sözü “aşiq, çalğıcı, toyda musiqi çalın üçlük” mənasındadır. Eyni zamanda Borçalı ərazisində bu söz “dümbək” deməkdir. Məlum olduğu kimi M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində qədim türklərin həyat və məişəti əks etdirilmişdir. Bu baxımdan onun əsərində hər b və idmanla bağlı leksikanın çoxluq təşkil etməsi təbiiidir. M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində titulla bağlı olan sözlər əksəriyyət təşkil edir. Əsərdəki titulla bağlı olan sözlərə nümunə olaraq, özü, at, ögə, ayadı, kurç, tegit, çigil, tarım, tavğaç kimi sözləri göstərmək olar. Ədəbi dilimizə, eyni zamanda dialektlərimizə nəzər saldıqda isə, onlardan yalnız üçünün işlək olduğunu görmək mümkündür. Bu sözlərdən biri “at” sözüdür. (1. 59) M.Kaşğarının əsərində “at” sözü “ləqəb, ünvan” anlamındadır. Dialektlərimizdə hər hansı xüsusi məna ifadə etməyən bu söz izahlı lüğətimizdə “qoşulan və minilən ev heyvanı, uşaqların at kimi mindikləri ağac” və “şahmatda filə bərabər fiqur” mənasındadır. “Divanü lüğət-it-türk” əsərində ifadə etdiyi mənadan tamamilə fərqli anlam ifadə edən “at” sözü hal-hazırda ümumişlək sözlərimiz sırasında. M.Kaşğarının əsərində “təkindən bir dərəcə aşağı, xalq içindən çıxan, sınınmış, çox təcrübəli, yaşlı və ağıllı adamlara verilən ləqəb” kimi “ögə” sözü işlənir. Hal-hazırkı ədəbi dilimizdə bu sözə təsadüf etmədik. Dialektlərimizdən isə, yalnız Dərbənd dialektində “ögə” sözü işlənir və “əvvələ” kimi başa düşülür. (2. 21)

“Tarım” sözü isə, həm “Divanü lüğət-it-türk” əsərində, həm də ədəbi dil və dialektlərimizdə işlənən sözdür. Əsərdə bu söz “təkinlərə və əfrasiyab

soyundan olan xatunlara və bunların böyük-küçük uşaqlarına verilən ad" dır. Ədəbi dilimizdə "tarım" sözü "bərkdartılmış, çəkilməmiş halda olan, tarımlanmış" mənasını ifadə edir. Cəbrayıl dialektində "yaş" sözü "təzə", "tər" anlamındadır. Ədəbi dilimizdə bu söz həm "doğuluş, dünyaya gəlmə günündən keçən vaxt, il", "insanın, heyvanın bitkinin böyüməsində. inkişafında dövr,- ömür", həm də "canına su, rütubət hopmuş, rütubətli, çox nəm, az islaq, sulu" mənalarında işlənir. Bundan başqa "yaş" sözünün "cavan, gənc, azyaşlı" kimi mənaları da var. "Divanü lüğət-it-türk" də "yeyilən bir ot" anlamında "boy" sözü işlənmişdir. Hal-hazırda da "boy" sözünü işlədirik, amma fərqli mənada. - Mənələrindən biri "bədənin uzunluğu, qədd, qamət, bədən quruluşu, bədəndə tənəsüb və ümumiyyətlə, uzunluq, yüksəklik, hündürlük" dır. Digər mənası isə, "dastanlarda müəyyən hadisəyə həsr edilmiş fəsil, hissə, boymadərən" və "qorxu, təəccüb, səksənmə bildirən nida" dır. Dialekt və şivələrimizdə "boy" sözünə rast gəlmədik. Ədəbi dilimizdə isə "yun" sözünü "bəzi məməli heyvanların dərisini örtən tüklər və heyvandan, adətən dəvədən, qoyundan və.s qırılan belə tüklər" mənasında işlədirik. Hər hansı dialektimizdə "yun" sözünün xüsusi işlənmə məqamına rast gəlmədik. Əsərdə işlənen "kiş" sözü "samur" deməkdir. Dialektlərimizdə təsadüf etmədiyimiz bu söz ədəbi dilimizdə yalnız bir mənada, nida kimi "toyuqları, quşları və.s qovmaq üçün çıxarılan səs" mənasında başa düşülür.

"Divanü lüğət-it-türk" də quş balasına "bala" deyilmişdir. Ədəbi dilimizdə "bala" sözünü "övlad, oğul, uşaq, körpə, küçik heyvan, quş və həmçinin xitab yerində çox vaxt "a balam, balam" şəklində işlədirik.

Bu sözlərdən biri "küp" sözüdür. "Divanü lüğət-it-türk" də "küp" sözü "küp", "küpə" mənasındadır. Ədəbi dilimizdə "küp" sözü "kürədə bişmiş sarı palçıqdan, gildən qayrılan iri saxsı qab" kimi başa düşülür. Eyni zamanda bu söz "dibcik", "baltanın sapı keçirilən yerin arxa hissəsi", "xəncər və.s kimi kəsərtilərin əllə tutulan hissəsi, dəstəsi, qəbzəsi" və həmçinin "buxovun açarla açılıb-bağlanan hissəsi" anlamındadır. "Küp" sözü dialektlərimizdə də vardır və "küf" şəklində işlənir. Xüsusən, Masallı, Salyan ərazisində işlənen bu söz "yelləncək" deməkdir. Maraqlı fakt isə, "küp" sözünün dialektlərimizdə tam fərqli bir mənə kəsb etməsidir.

M. Kaşğarının əsərində "yun atmaq, yun çırpmaq üçün işlənen çubuqların adı" kimi "sağ" sözü işlənməmişdir. Bu gün də "sağ" sözünü işlədirik, amma fərqli mənada. Bu söz bir sıra mənə kəsb edir:

1. diri, canlı, ölməmiş, salamat, sağlam, saf
2. xalis, bütöv, düz
3. bədənin sol tərəfinin əksi olan hissəsində yerləşən
4. siyasi və ictimai həyatda qabaqcıl cərəyanlara düşmən olan, mürtəcə, mühafizəkar

5. hər hansı burjua partiyası üzvlərinin, yaxud siyasi, fəlsəfi cərəyan nümayəndələrinin əsas kütləsinə nisbətən daha mürtəcə, daha mühafizəkar görüşləri müdafiə edən

kimi mənası var. Ədəbi dilimizdə işlək olan “sağ” sözünə dialektlərimizdə rast gəlmədik. “Divanü lüğət-it-türk” dən məlum olur ki, XI əsrdə yaşayan türklər “saç” sözü işlətmişlər və bu söz “tava” mənasını verir. XXI əsrdə də biz türklər “saç” sözünü işlədirik, “insanın başında bitən tüklər” mənasında. Gördüyümüz kimi, əsr fərqi sözün mənasına da təsir etmişdir. İfadə etdiyi məna dəyişsə belə, səslənmə və yazılış olduğu kimi qalmışdır. Bölgələrimizdə isə bu sözün işlənməsinə yəni, hər hansı fərqli məna ifadə etməsinə rast gəlmədik. “Divanü lüğət-it-türk” də “keçə” sözü işlənməmişdir ki, mənası da elə “keçə” deməkdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”. IV cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, səh 512
2. Azərbaycan dilin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı Azərb. SSP EA, 1967, 456 səh.
3. M. Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk”. III cild. Bakı, “Ozan”, 2006, səh 768

В. Гурбанова

Этнографическая лексика «Диван лугат-ит-турки»

М. Кашгари

Резюме

В статье анализируются в сравнительно историческом аспекте древние слова (ağız, anarı, arı, aş, bağır, boyummaq, bozdamaq, ertə, küz, örn, öynə, sapand, sayrı, sazdx, tuş, yaxnikeş, ismarlamaq, döşürmək и др.) орфография фонетика, дедукция, индукция. Древнетюркские слова в диалектах и говорах азербайджанского языка были сохранены и эти слова создают большие возможности в период развития нашего литературного языка, в определении словорного состава языка. В статье говорится о таких древнетюркских словах в диалектах и говорах азербайджанского языка как «al» (хитрый), «arı» (чисто), «ağırlamaq» (баловать), «bağır» (сердце), «becid» (быстро), «silasın» (герой, храбрый) и т.д. В истории развития некоторых слов, в определении моментов их использования диалекты и говоры, с научной точки зрения, являются одним из главных источников. В диалектах и говорах азербайджанского языка древнетюркские слова используются и ныне. В статье исследуются таким сло-

ве как «arğalı» (дикий баран, тур), «aş» (блюдо), «bayınmaq» (богатый), «çözmək» (раскрыть), «er» (рано утро), «xatun» (женщина), «yazı» (поле) и т.д.

V.Gurbanova

M. Kasgarlının "Divanu Lûgat-it-Turk" Of the ethnographic vocabulary

Summary

In the article ancient words used in the Western Azerbaijan dialects (ağız, aqarı, arı, aş, bağır, boyummaq, bozdamaq, ertə, küz, örən, öynə, sapand, sayrı, sazdx, tuş, yaxnikeş, ismarlamaq, döşürmək and so on) are investigated in the historical – comparative aspect.

The trade of ancient Turkish words are met in the toponyms in Iravan khanate. The toponyms in this area attract the attention with their antiquity. In this case the toponyms in Iravan khanate arise interest and the lexical units are used in the formation of these toponyms reflect the antiquity of our language. It makes difficulty to define the primary meaning of ancient Turkish words expressed in toponyms. But it is possible to determine the original meanings of ancient Turkish words of Oghuz land toponyms by the help of historical- comparative and historical- linguistic analyses. The meaning characteristics of the word “ ag” used in the toponyms of Iravan khanate are explained in this article.

Dialects and local varieties are one of the basic sources in the scientific investigation of the history of literary language, in determining the history of development and peculiarities of usage of some words. Ancient turkic words are still used in the dialects and local varieties of Azerbaijan language. Such words as “arğaly” (wild ram), “ aş” (a kind of dish), “bayınmaq”(rich), “çözmək” (to decode), “er” (early in the morning), “xatun”(woman), “yazi”(outside, street) etc. are investigated in the article.

Rəyçi: ƏzizxanTanrıverdiyev
filologiya elmləri doktoru, professor

NURİDƏ ASLANOVA
ADU
anurida81@gmail.com

**MƏTBUAT MƏTNLƏRİNDƏ TƏSADÜF OLUNAN XÜSUSİ
İSİMLƏRİN TƏRCÜMƏSİNDƏ MÜRACİƏT OLUNAN
TƏRCUMƏ ÜSULLARI**

Açar sözlər :xüsusi isimlər, antroponimlər, toponimlər, transliterasiya, transpozisiya

Keywords: proper name, anthroponym, toponym, transliteration, transcription, transposition, calques

Ключевые слова: транслитерация; транскрипция; транспозиция; калькирование

Adekvat tərcümə, orijinal mətnə uyğun, yaxud ona bərabər kontekstin, ideya-bədii fikir yükünün – köçürülməsinə bənzəyir və belə bir tərcümədə mütərcim tərcümə etdiyi dildə idiomların, sinonimkanın, söz oyununun, mətnaltı mənanın, onun axıcılığının, bu və ya digər dövrdə yazılan əsərin üslub və ahənginin, orijinal mətn müəllifinin yaradıcılıq dəst-xəttinin və məqsədinin qorunub saxlanılmasında – əsgəri xidmət borcunu yerinə yetirməlidir. Tərcüməçi istər praktik tərcümələrində, istərsə də nəzəri mülahizələrində bu borcu ləyaqətlə yerinə yetirməyə çalışmalı və buna nail olmalıdır.

Biz məqaləmizdə xüsusi isimlərin məxəz dildən hədəf dilə ötürülməsi zamanı yol verilə biləcək tərcümə üsullarına ,ortaya çıxan çətinliklərə toxunmağa çalışacağıq. Xüsusi isimlər insan həyatının bütün sahələrində işlənir, onlara bütün sferalarda müxtəlif funksional üslublarda rast gəlmək olar. Xüsusi isimlərin tərcüməsi zamanı çox diqqətli olmaqda fayda var ,çünki xüsusi isimlərin tərcüməsi zamanı hər hansı bir hərfin belə təhrif olunması qeyri-dəqiq informasiyaya, desinformasiyaya gətirib çıxarır. Sənədlərdə səhv tərcümə olunmuş xüsusi isimlər yəni insan adları hətta işin məhkəmədə sonlanmasına gətirib çıxardır. Məhz bu səbəbdən də tərcüməçi qarşısında çox mühüm vəzifə durur. Tərcüməçi informasiyanı çox böyük dəqiqliklə, onun mədəni milli xüsusiyyətlərini əks etdirməklə maksimal dərəcədə səslənməsinə xələl gətirmədən bir dildən o biri dilə ötürməli olur. Bildiyimiz kimi onomastikanın bir qolu sayılan antroponimika insan adlarının oyrənilməsi, etimologiyası ilə məşğul olur. Toponim dedikdə isə müxtəlif coğrafi adların oyrənilməsindən bəhs edən bir qol nəzərdə tutulur.

Bir dildən başqa dilə ötürərkən tərcüməçi xarici adları hədəf dilin qayda və prinsiplərini nəzərə almaqla verərsə onda informasiyanı düzgün ötürmüş olar. Dildəki mövcud qayda qanundan ,azərbaycan dilinin ahəng qanunundan

tərcümə prinsiplərindən bixəbərlilik isə ispan,çin,yapon ,igilis və s. kimi dil qurluşlarında fərqlilikləri olan dillərdən ana dilimizə və geriyyə tərcümə zamanı xüsusi isimlərin,toponimlərin deyiliş və yazılışında səhvə yol verməyə gətirib çıxardır.

Bu mövzunu daha geniş açmaq üçün biz əsasən publisistik üsluba müraciət edəcəyik, bu zaman da ən çox müraciət edəcəyimiz sahə antroponimiya və toponimiya sahəsi olacaq ki, bu da müəyyən sahədə ,məlum-,tanınmış şəxsə aid olan xüsusi isimləri nəzərdə tuturuq.

Antroponimlər D. İ. Ermalovichin nöqtəyi nəzərinə desək tək [1,səh 31-34] (məşhur hamı tərəfindən tanınan insan adları) və topla (o adlar ki hamı tərəfindən tanınmamış insanlara aid olsun) deyə iki qrupa ayrılır.Tək antroponimlərə hal-hazırkı ispan kralı Felip VI (Felipe VI) ,ondan öncə hakimiyyətdə olmuş Xuan Karlos (Juan Carlos) bash nazir Raxoy (Rajoy)-u topla –yəni konkret her hansı bir şəxsin təmsalında tanınmış ad kimi işlədilməyən ad məsələn, İspaniyada balaca bir kafenin sahibəsi olan xanim Lukresiya Sesariyo (Lucrecia Cesário) nu misal çəkmək olar.Tək antroponimlərin tərcüməsi zamanı tərcüməçi çox böyük çətinliklə üzləşmiş olmur ,çünki bu ad artıq çox tanınmış və hamı tərəfindən qəbullanmış olur amma digər qəbildən olanlar isə tərcüməçilərə bir az asan başa gəlmir,onu oxucusuna düzgün çatdırma yolları haqda düşünməyə vadar edir.

Xüsusi adların tərcüməsi zamanı bir neçə tərcümə üsullarına müraciət edilsə də ən çox ya transliterasiya, ya da transkripsiya olur. Bu üsullardan istifadə edərək antroponim hədəf dilin fonetik qanunlarına uyğunlaşdırılır. Bəzən adlarda tam dəyişiklik də gedə bilər, bu adətən tərcümə ikinci bir dildən yenidən çevrildiği zaman baş verir. Məs: Luidovik – Ludovik.

Transliterasiya : [lat. trans – vasitəsilə və littera – hərflər] dilç. Məxəz dildə hər hansı bir leksik vahidin hədəf dildə onun öz əlifbasının hərfləri ilə verilməsi sözün hərfi immitasiyasıdır.Bu üsul ancaq o vaxt tətbiq olunur ki tərcüməyə məruz qalan dillər müxtəlif qrafiki sistemlərə mənsub olur və bu zaman adın yazılı təhrifinə yol verilmir ,amma onun səslənməsi dəyişikliyə məruz qalır.Transliterasiya zamanı məxəz dildəki sözün yazılışı hədəf dilə onun qanunauyğunluqlarına uyğun olmasa da ,yad olsa da bir növ zorla o söz hədəf dilə yapışdırılır, çünki söz mənsub olduğu dildə mövcud səslənmə ilə səsləndirilir.Məsələn ,araşdırmalardan meydana çıxan rast gəldiyimiz transliterasiya üsullarına misal olaraq Fiorello La Guardia – Fiorello La Guardia, Mussolini – Mussolini, Annapolis-Annapolis (son iki halda transliterasiya ilə transkripsiya üst-üstə düşür).Transliterasiyaya tək halda çox nadir müraciət edilir, çox vaxt transliterasiya ilə transkripsiyanın birgə istifadəsinə təsadüf edirik.

Transkripsiya : [lat. transcriptio –üzünü köçürmə] dilç. Hər hansı bir dilin,qrafik və orfoqrafik normalarından asılı olmayaraq,bütün incəliklərinin

mümkün qədər dəqiq verilməsi üçün tətbiq edilən yazı deməkdir tərcümə zamanı sözlün, əsasən adların hədəf dildəki tələffüzünə uyğun yazılmasıdır onun fonetik imitasiyadır. Translation deyil, transcription yəni bu üsul sözlərin səslənməsinin məxəz dildən hədəf dilə ötürülməsi, bir növ adaptasiyasıdır. Məs; Steve-Stiv, John-Con, Sea View-Si Vyu . Eyni zamanda bir əlifbada yazılmış mətni başqa əlifbaya deyildiyi formada köçürməkdir. Bizdə ən çox yazıçıların, obrazların, yerlərin adlarını transliterasiya edirlər. Albert Camusun adını Kam-yu, Kamü və s müxtəlif formada verirlər və bu da mübahisə doğurur. Məsələn, Louvre muzeyinin adı Luvr olaraq yazılıbsa, adam ilk dəfə görür və araşdırmaq istəyirsə, "search"ə Luvr yazacaq və Luvr adı internetdə heç yerdə yoxdursa bu adam hardan tapacaq məlumatı? Transkripsiya edilən dilin bazası gərək geniş olsun. Amma Azərbaycan dilindən fərqli olaraq Louvre muzeyinin adı fransız dilindən İspan dilinə keçmiş Françoise Hollande və s. bu kimi fransız mənşəli adlar transliterasiya vasitəsi ilə İspan dilinə ötürülür, bu da adın axtarışını asanlaşdırmış olur.

Problemin mahiyyəti nədən ibarətdir? Məlumdur ki, ərəb qrafikasından imtina etdikdən sonra Azərbaycanda latın, sonra isə kiril, daha sonra yenə də latın qrafikası əsasında əlifba yaradılmışdır, bu əlifbaların hamısında cüzi fərqlərə baxmayaraq hamısında səslənmə əsas götürülmüşdür, yəni söz necə deyilirsə, o cür də yazılır, sözdə neçə fonem varsa, o sayda da hərf var, hər bir hərf bir səsin simvoluna çevrilmişdir bu isə Azərbaycan dili ilə bir sıra önəmli Avropa dilləri arasında informasiya ötürülməsi mübadiləsi zamanı tərcüməçini bir sıra çətinliklə üz-üzə qoyur [1, səh 70-75] .

Tərcüməçiləri çətinliklərlə üz-üzə qoyan tək məxəz dildəki antroponimlər deyil toponimlərin (ayrı-ayrı şəhər rayon dağ göl və s .) bu kimi coğrafi mövqelərin də tərcüməsi olur.

Coğrafi adların tərcüməsi zamanı transkripsiya üsulunun tətbiqinə geniş yer verilir ancaq bəzi hallarda sözlərdə vurğu yerini dəyişmiş olur. Məsələn Amerika şəhəri olan Washington sözündə esləndə orijinal dildə vurğu birinci hecaya, İspan dilində də həmçinin, amma Azərbaycan dilində isə vurğu Rus dilində də olduğu kimi sonuncu hecaya düşür. Bu da Rus dilinin Azərbaycan dilindəki illərlə möhkəmlənmiş mövqeyindən irəli gəlir.

Azərbaycan dilindən İspan dilinə coğrafi adların tərcüməsi zamanı bu problemlə üzləşdiyimizdən biz düzgün tələffüzə nail olmaq üçün İspan dilinin qayda-qanununa uyğunlaşdırıb vurğudan istifadə etməklə veririk. Məsələn, Azərbaycan-Azərbaycan misalında olduğu kimi. Bu zaman əgər diqqət yetirsək Azərbaycan dilində mövcud, amma İspan əlifbası üçün yad olan "c" səsini istifadə etmədən dilə adaptasiya vasitəsindən istifadə etmişlər. Buna biz Xodcalı soygırımını əks etdirən İspan mediasında yer alan xəbərlər və informasiyaların da ötürülməsi zamanı da şahid ola bilirik, beləki Xodcalı –Joyalı olacaq. Bəzi toponimlərsə Azərbaycan dilindən Rus dilinə necə ötürülsə Rus dilindən də

ispan dilinə ona müvafiq şəkildə oturulmuş olur. Məsələn, Bakı-Bakú, İrəvan –Ereván, Moskva – Moscú .

Toponimlərin tərcüməsi zamanı transkripsiya üsuluna müraciət edildiyi kimi bəzən də transkripsiya da geniş tətbiq olunur. Məsələn Quito -Kito, La – Hierra –La İyera, Bahía –Baiya, Riaño –Rianyo, Galicia-Qalisiya, Jhonny (Karib dənizi hövzəsi ölkələrində istifadə olunan ad) –Cony, España – İspaniya, Uruguay-Uruqvay, Guadalupe-Guadalupe, Guerrero –Qerrero, Ancash-Ancas, Ushuaia –Uşuayia (Cənubi Amerikada hind mənşəli ad).

Şəxsi adların tərcüməsi zamanı istifadə olunan üsullardan biri də kalka yolu ilə verilməsi, yəni orijinal mətndəki leksik vahidin tərcüməsi onun tərkib hissəsinin morfem və sözlərin müvafiq vahidlərlə əvəz olunmasıdır. Chox halda kalka üsulu tərcümədə müxtəlif morfoloji, sintaktik transformasiyalarla müşaiət olunur məsələn, kalka olunmuş elementlərin dəyişdirilməsi kimi. Sözsüz, bu tərcümə üsulu digər transkripsiya, transliterasiya tərcümə üsullarıyla vəhdət təşkil edir. Bu üsul qarışıq üsul adlanır (transkripsiya və semantik tərcümənin vəhdəti) və çox halda tərcümə olunması ad hədəf dildə məna kəsb edən mürəkkəb ad olarsa tətbiq olunur. Bu üsula məxəz dildəki mətni azərbaycan dilinə və əksinə verərkən də müraciət olunur. Məsələn ingilis və ispan dilində rast gəldiyimiz Charlie Wilson War (2008- Estados Unidos): “La Guerra de Charlie Wilson”-“ Charli Vilsonun müharibəsi” (bu zaman ön hissəsini tərcümə edib xüsusi isim olan hissəsini isə transkripsiya üsuluna əl ataraq dilin əlifbasına uyğunlaşdırıb veririk), Little Miss Sunshine (2006- Estados Unidos): “Pequeña Miss Sunshine”-azərbaycan dilinə “ Balaca Miss Sunshine”.

Söz birləşməsindən ibarət coğrafi adların tərcüməsi zamanı da birləşmənin bir hissəsi yəni məna kəsb edən hissəsi tərcümə olunur, o biri hissəsi isə müvafiq qaydada hədəf dilə ötürülür. Məs, Golfo de México-Meksika körfəzi, las Islas Canarias-Kanar adaları kimi verilir. İspaniyada mövcud el parque de Retiro –Retiro parkı, la calle de Puerta de Sol-Puerta de Sol küçəsi kimi verilir. Düzdür sonuncu misalda calle-küçə, puerta de sol isə günəşin qapısı kimi tərcüməyə yatsa da, burda hamı tərəfindən illərlədir məşhur Puerta de Sol küçəsi kimi turistik bir ərazi kimi tanındığından və xüsusi isim kimi tərcümə olunmadığından bu söz birləşməsində məhz calle tərcümə olunaraq digər hissə dilə sadəcə olaraq olduğu kimi ötürülür.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, nümunələrdən də aydın göründüyü kimi bu qəbildən olan tərcümələrin yerinə yetilməsi zamanı bizim ən çox müraciət etdiyimiz tərcümə üsulu transkripsiya üsuludur (düzdür bəzən transliterasiya elementlərini qoruyaraq). Bəzi nümunələrə müraciət edək, Boliviyanın Xarici İşlər naziri Fernando Huanacuni Mamani –nin adının tərcüməsində həm transliterasiya, həm də transkripsiya üsuluna müraciət olunur və nəticədə ad azərbaycan dilinə Fernando Uanakuni Mamani kimi verilir. (chunki ispan dilində “H” hərfi yazılır amma oxunmur və “c” hərfi “i” və “e”

hərflərindən başqa digər hərflərin qarşısında gəldikdə “k” kimi tələffüz edilir) və ya İspaniyanın Baş naziri Mariano Rajoy-un tərcüməsi zamanı da hər iki üsül tətbiq edilmişdir ki, bu da hədəf dilə otürülərkən düzgün səslənməyə çatmaq üçün imlasını Mariano Raxoy kimi verəcəyik.

Müqayisədən görünür ki, ingilis ,ispan və digər avropa dillərində fonemlər və hərflər arasında uyğunluq yoxdur deyə, bir hərf müxtəlif vəziyyətlərdə müxtəlif cür oxunur, bəzi səslərin alınması üçün hərf birləşmələrindən istifadə olunur amma azərbaycan dilində isə bir səsin əldə edilməsi üçün hərf birləşmələrindən istifadə olunmur, bir hərf bir səs modeli mövcuddur. İspan dilində hərf birləşmələri olsa da digər çətin fonetikaya malik ingilis, fransız ,alman və s dillərindəki kimi mürəkkəb deyil .Bu səbəbdən də İspan adlarının azərbaycan dilində verilməsi zamanı tərcüməçi çətinliklə üzləşsə də bu ingilis fransız alman adlarının verilməsi qədər olmur. Azərbaycan əlifbasındakı müəyyən hərflər ispan əlifbasında yoxdur və eləcə də ispan dilində bir sıra fonemlər azərbaycan dilində yoxdur.

Belə bir məqama da toxunmaq lazımdır ki, ispan dilindəki adlar lüğətinə ən çox yayılmış adlar daxil edilir, yəni lüğətlər istər İspaniyada, istərsə də digər Latın Amerikasına ölkələrində işlənən bütün insan adlarını əhatə etmir.Həm də nəzərə almaq lazımdır ki,ad fərqləndirici sözdür. Ad xalqın mədəniyyətinin bir elementidir, o, təkcə şəxsi, yeri və sairə fərqləndirmir, həm də onun hansı mədəniyyətə aid olduğunu bildirir.

Bəs tərcüməçi xüsusi isimlərin tərcüməsi zamanı daha nəyə diqqət yetirməlidir? Mütləq şəkildə adların milli –mədəni ,dil xüsusiyyətlərinə də önəm verməlidir.Dildə xoş səslənməsi də az rol oynamır.Tərcüməçi bəzən transkripsiya prinsiplərinə ciddi əməl edə bilər, amma yenə də məxəz dildəki xüsusi ismin hədəf dilə çətin yatımlığı qaçılmaz olar.Bu da ən çox ingilis adlarının ispan dilində olduğu kimi verilməsi və bu zaman da azərbaycan dilinə də ötürülməsi lazım olan adların verilməsində özünü daha çox biruzə vermiş olur.- Məs,Staten İsland ingilis toponimi ispana da olduğu kimi saxlanır və bu minvalla da azərbaycan dilinə nə transkripsiya üsülü ilə ötürülsə (Statən ailənd), nə də transliterasiya üsülü ilə Staten İsland onun öz original dildə səslənməsi və dilə yatımlığını itirmiş olur. Bu səbəbdən onu Steitən Ayland kimi yəni rus dilindəki kimi ötürülməsi məqsədə uyğun sayılır ki, bu da son vaxtlar azərbaycan dilində çox az təsadüf olunur.

Ədəbiyyatda isə fərqi antroponimlərin istifadəsinin müəllif üçün xüsusi rahatlığı var, belə ki, onlardan çıxan mənə heç bir digər sözlərlə ifadə edilməsi mümkün olmayan zəngin ideyalar kompleksini əks etdirir. Məşhur tarixi şəxsiyyətlərin adları müəllifə, o əsrin ortalarında ispan romançılıq qanunlarının tələblərinə uyğun olaraq personaj haqqında öz şəxsi fikrini açıq şəkildə bildirmədən, bu vasitə ilə ifadə etmə imkanını verir.

Sonda qeyd etməmək olmaz ki, bir çox məxəz dildə mövcud sözlər artıq hədəf dildə illərlə oturuşmuş, ənənəvi uyğunluğa malikdirlər və onlara artıq necəsə müdaxilə etmək mənasızdır, necəki Amerika toponimi olan New York ispan dilində Nueva York, azərbaycanca isə Nyu York, Georgetown həm öz ana dilində, həm də ispan dilində Georgetown, rus və azərbaycan dillərində səslənməsinə müvafiq olaraq Джоржтаун, Dzorjtaun kimi yazılır. Azərbaycan, - türk, fars dillərindən də ispan dilinə mətnləri çevirən zaman da tərcüməçilər bu cür problemlərlə üzləşirlər. İranın tanınmış lideri Əli Xomeyni ispan dilində ingilis dilində olduğu kimi Ali Jamenei, türklərdəki Recep Tayyip Erdogan, Çavuşoğlu məhz türk əlifbası ilə, azərbaycan xüsusi isimləri məs, Heydar Aliyev, Ganja, Mammadyarov, el Qarabaj kimi verilir.

Son zamanlar profesional tərcüməçilər xüsusi adları olduğu kimi bir dildən digərinə çox müdaxilə etmədən ötürməyə çalışırlar ki, bu da ancaq əlifba fərgi çox olmayan dillərdə mümkün olur.

Ədəbiyyat

1. Q. H. Bayramov Tərcümə sənəti Bakı 2008
2. Abdullayeva Fialə Peşəkar tərcümənin əsasları Bakı 2010
3. Ермолович Д.И. Имена и названия в переводе // Мосты. Журнал переводчиков. 2004. №1. С.31-35.
4. Moya, Virgilio La traducción de los nombres propios, Madrid Cátedra 2000
5. El país, el Mundo, ABC, Sputnik

Н. Асланова

Способы перевода имен собственных встречаемых в статьях Резюме

Проанализировав ряд имен собственных в статьях из журналов, мы пришли к выводу, что переводчику следует выбрать один из следующих способов перевода: транслитерация; транскрипция; транспозиция; калькирование, либо комбинации этих приемов. Как мы выяснили, чаще всего применяется сочетание транскрипции и транслитерации. Но, безусловно, каждое имя собственное рассматривается индивидуально, и в соответствии с этим принимается правильное переводческое решение. Изучив основные способы перевода имен собственных, мы определили, что для перевода антропонимов и топонимов лучше подходит транспозиция, для написания адреса – транслитерация, для зоонимов, чтобы передать какие-либо характеристики животных в литературных произведениях – транспозиция, а для разговорного варианта – транск-

рипция. Перевод единичных антропонимов не вызывает трудностей, поскольку можно рассчитывать на уже закрепившиеся в языке перевода регулярные соответствия, а перевод множественных антропонимов может потребовать от переводчика принятия непростого решения.

N. Aslanova

The ways of translation of proper names meet in articles

Summary

The present study aims to analyze a number of proper names in articles from magazines, employed by different translators. Based on several articles of contemporary articles in Spanish, we came to the conclusion that the translator should choose one of the following methods of translation: transliteration; transcription; transposition; calques, or a combination of these techniques. As we have seen, often used a combination of transcription and transliteration. But of course every proper name is considered individually and in accordance with this accepted correct translation solution. Studied the basic ways of translation of proper names, we have identified that for the translation of anthroponyms and toponyms is better suited transposition, for writing the address – transliteration for zoonyms to transfer any of the characteristics of animals in literary works – transposition, and for the colloquial variant – transcription. Translation of anthroponyms unit does not cause difficulties, because you can count on already entrenched in the language of regular compliance, and the translation of multiple anthroponyms may require from the translator making difficult decisions.

Rəyçi: Aynur Quliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

KƏMALƏ MƏMMƏDOVA
ADU
E-mail: hukalong35@mail.ru

GÜNEY AZƏRBAYCAN LƏHCƏLƏRİ

Açar sözlər: ləhcə, dil, kənd, bölgə, danışıq dili

Keywords: dialect, language, village, area, spoken language

Ключевые слова: диалект, язык, деревня, край, разговорный речь

Güney Azərbaycan ləhcələri coğrafi əlamətlərə görə Təbriz, Qaradağ, Yamçı, Uyğur, Ərdəbil, Zəncan, Həmədan və Xələc ləhcələrinə bölünür.

1 – Təbriz ləhcəsi

Şimali Azərbaycanın Şəki ləhcəsinə yaxın olan bu ağız, Təbriz və onun ətrafında olan iri-xırda şəhər və qəsəbələrdə danışılan dildir. Bu ləhcə Təbrizin cənubunda yerləşən Üskü, Xosrovşəhr, Azərşəhr və onların tabeliyində olan kəndlərdə işləndiyi kimi, Səhəndin şimal ətkələrində yerləşən kəndlərin, Mehranrud çayının qərbindəki məntəqədə olan Basmınc və ətrafi ilə, Herbi, Bərə, Liqvan, Sparaxan, Xələtdükən kimi yerlər az fərqlə bu ləhcədə danışılır. Bu ləhcə ən əsgü Türk dilinin özəlliklərini daşımaqla bərabər, bu günkü dil qaydalarına çox da uymayan, xüsusilə Təbrizdə incə və qaba səssizlərinin uyuşmazlığını görmək mümkündür. Yuxarıda adı çəkilən kəndlərdən Herbi-Bərə-Liqvan kimilərinin adları və geyimləri, onların bərəsində deyilən hekayələr və həmçinin torpaqlarının otlu, ələfli və suyunun bol olduğu, onların çox qədimdən oralarda yaşadıklarını göstərir. O bölgədəki kəndlərin böyük əksəriyyətində az zaman bundan öncəyə qədər qoyun dərisindən geyim və papaq hazırlanıb istifadə edilirdiki bəzi yaşlılarında bu gündə elədir. Bəzi kəndlər haqqında yayılan bir hikayəyə əsasən Kərbəla savaşı zamanı onlar varmışlar, ancaq müharibəyə qoşulmamaq üçün öküzə minib yola düşüblər. Sparaxanın bir Hün Kəndi olduğunu o adın Hün sərdarı adından gəlməsiylə bağlamaq olar. Hər halda, hələ “r” səsinin dilimizə keçmədiyi dönməyə aid bu ləhcədə qardaşa – qəydəş, Rəhimə – Yəhim, gəlirəmə – gəliyəm deyildiyi kimi Təbrizlilərin gəlsəke – gəlsux işlətməsinə baxmayaraq adı çəkilən kəndlərin bəzilərinə (Herbi-Bərə) onun gəlsux şəkilində işləndiyi görünməkdədir. Bu ləhcədə sözlər uzadılır, ancaq təhəkküm qabalığı davam edir. Səs uyuşumu, xüsusilə incə səssizlərdən sonrakı yapışdırmalar və əklər səs qaydasını pozar, gələcəyəm yerinə gələcəğam işlənər. Təbriz ləhcəsinin başqa bir özəlliyi də indiki zamanın üçüncü şəxsindəki fellərin sonuna onun son səslisinə tabe olaraq “i”, “ı”, “u”, “ü” artırılmasıdır (gəliri – qalxırı)

Təbriz şəhərində öz içində yaxın keçmişə qədər üç ayrı danışq forması mümkün idi:

– Şimal qərb məhəllələrində yəni Şamqazan, Hokmabad, Münəccim, Qarağac

– Dəvəçi, Əmrəqiz, Lilava, Xətib

– Şeşgilan, Bağmeşə, Xiyaban, Maralan və mərkəzi bölgələr

Ancaq son zamanlarda kəndlərdən olan köçün müxtəlif cəhətlərdən müsbət təsir göstərdiyinə görə ağızlar bir birinə yaxınlaşdığı kimi ümumiləşmiş olması da görünməkdədir.

2 – Qaradağ ləhcəsi

Cənubi Azərbaycanda ən düzgün danışılan Türkcədir. Çox sərt və təmənən dil qaydalarına riayət edildiyi bir ləhcə olmasına baxmayaraq istər qaba, istər incə səssizlər daşıyan fellərin sərfi bütün hallarda yumşaq səssizlərlə amma sərt olaraq davam edər; gəlmək felinin sərfi, gələciyəm, gələcəklər deyildiyi kimi, almaq felində də alaciyəm, alaceyik, alacəklər formasında işlənir. Bundan başqa qayda pozuntusu olmayan bu bölgənin bəzi kəndlərində “x” hərfi yoxdur. Xüsusilə Türkcəni ən gözəl danışan bir nümunə kimi hələ də yaşamaqdadır. “R” ilə başlayan sözlərin başına “i” səsi artıraraq, Rəhimə – İrəhim deyilən bu bölgədə dilimizin öz qayda və qanunlarını saxlamaqdan başqa, bu gün çox yerlərdə ölmüş və hətta şimalın ədəbi dilindən çıxmış bəzi xüsusiyyətlər hələ də qorunmaqdadır. Diri və canlı heyvanı bir tərəfə aparmağa, “aparmaq” dedikləri halda, əliylə və ya çiyin və kürəkdə daşına bilən cansız maddələrin daşımada “götürmək” felindən istifadə edirlər. Misal: Malları suvarmağa və ya otarmağa apar. Biçinçilərin ikinci çörəyini götür. Cik şəkildəsindən istifadə edərək, bir sifətin kəmiyyətini kiçiltmək üçün geniş istifadə olunur. Məsələn: bildir (keçən il) “puturaq” olan bizim alma bağında bu il ağaclar “azcacıq” gətirib.

Bu ləhcənin danışıldığı yerləri, Təbriz ləhcəsindən ayıran Mehranrud çayının həməni şərqindəki Dizə kəndindən başlar, Səhənd dağlarının şərq ətəklərindəki Mətənəq, İranaq, Seysandan keçər, Sərəskənd, oradan Marağa əyalətinin şərqindəki Sayın Qaladan keçib, Bostanabad, Miyana, Sarab, Qaradağ və Əhərdən sonar Xivə və Muğanın bir qismətin öz örtüyü altına alar. Klassik savadı olmayan ancaq bu həkayətlərin çoxunu sinədəftər olan Dizə kəndindəki mənim ikinci müsahibim Heydər oğlu Hüseynqulu bu sözlərin diri şahididir.

3 – Yamçı ləhcəsi

Şimali Azərbaycanın Naxçıvan və xüsusilə Ordubad ağzına yaxın olan bu ləhcənin mərkəzini Mərənd şəhəri saymaq olar. Sofiyan, Yamçı, Güney mahalı şəbüstər, Xaminə, Dizə xəlil, Dəryan, Şanıcan, Gəmiçidən sonra Urmu gölünün şimalın Qapsar, Zunuz, Gəlinqaya, Ələmdar – Gərgənin cənub kəndləri və Mərənd düzündə Yamçı, Yekan mahallarından Evoğlu və

ordən sonra Ağçayda yavaş – yavaş Qaradağ ləhcəsinə yaxınlaşır. Bu ləhcədə pozğunluğun az olmamasına baxmayaraq, Qaradağ ləhcəsinin tərsinə sözlər daha yumşaqdır. “Qablama yerinə qəbləmə”, “qapaq yerinə qəpəq” dedikləri kimi, qardaş yerinə qərdəş sözü işlənər. Ancaq səs uyusumu tam olaraq riayət edilir. Fel az uzanır, Təbriz ləhcəsiylə Qaradağ ləhcəsi arasında yer tutar. Zunuz və Mərəndin özü ən qədim yerləşim mərkəzlərindən olmasına baxmayaraq Yam gədiyindəki Yam kəndi və ətraf kəndləriylə Mərənd ovasındakı Yamçı və ona tay kəndlərin Muğul köçləriylə gəldikləri bəllidir. Çünki həm o kəndlərin adının Muğulcaya yaxın olması, həm də ləhcələrinin qarışmasına baxmayaraq bəzi özəlliklərini qoruyub saxlamışdır. Ancaq bütün bunlarla bərabər o hüdudlar daxilindəki ləhcə çox əsgə və orta dillərin bir-bir ilə qarışmış, tərkibləşməsindən xəbər verir. Bu bölgədə neçə məsələyə diqqət yetirmək lazımdır.

Sofiyan və ətrafında bütün fellərin ikinci şəxsinin keçmişdəki halını göstərmək üçün fellin səssizlərinə görə, “ddi”, “ddı” və s. işlədirlər. Misal üçün: Gəlibdi yerinə gəliddi, vurubdu yerinə vuruddu və s. deyilir. Maraqlı olan budur ki Uyğur-Avşar adı verdiyimiz Urmu ləhcəsinə tabe olan Salmas şəhərində, özəlliklə Muğancıqda da eyni hadisə görünməkdədir. Bu ləhcənin ərazisinə daxil olan və Urmu gölünün şimalında yerləşən, Borçalı, özəlliklə Qıpçaq kəndinin xalqı bambaşqa bir ləhcəyə yiyələnmişlər, hətta bu məqalədə qeyd edilən ləhcələrdən heç birinə tabe deyillər. Bura da bir xüsusiyyəti də dərc etmək gərəkdir, o da bu kənd əhalisinin gözlərinin rəngi və qıyıcılığında fərqin gözə çarpmasıdır.

4 – Uyğur ləhcəsi (Urmu)

Cənubi Azərbaycan Türkcəsinin ən düzgün danışılan ləhcələrindən biridir. Sovuqbulaq yaxınlığından Sulduz Qarapapaqlarına, ordən da Urmu-Salmas-Xoy və Türkiyə hüdudlarına qədər uzanan bölgənin çox gözəl dil xüsusiyyətləri və uyumları var. Məqələnin sonunda bir cədvəl veriləcəyinə baxmayaraq, burada qismən mübahisəyə qoyulmasını uyğun görürəm. Müxtəlif ləhcələrin müxtəlif zamanlarında, birinci, ikinci, üçüncü şəxslərə aid fel tətbiqində işlədilən mənsubiyyətin çeşitliyinə görə aşağıdakı izahatı vermək mümkündür. Ancaq onun ən doğrusunu xüsusən ikinci şəxsin tək və cəm şəklilə bu ləhcədə görmək mümkündür. Ata sözündən üç ləhcədə misal verilir: Bu barədə diqqəti çəkən məsələ budur ki, istər Türkiyədəki, istərsədə Şimali Azərbaycandakı rəsmi dildə yiyəlik mənsubiyyətinin bütün hallarında “nı” və ya “ni” işlədilir. Misal üçün: “Sən atanı sevməlisən” və ya “atanı sevrələr”. Halbuki Urmu ləhcəsində “sən atayın sevməlisən” və ya “atanı sevrələr”. Bu ləhcənin danışıldığı bölgədə aşağıdakı xüsusiyyətlərə diqqət yetirilməlidir. Urmu ilə Salmas arasındakı Qüşçü gədiyinin şimalındakı Qarabağ bölgəsindəki danışq dili əsas ləhcə ilə fərqli olaraq Şimali Azərbaycanın qərb dialektinə yaxındır. Misal üçün bu və bəzi bunlara yaxın kəndlərdə gəlirsən

yerinə “gəlrəng”, qalırın yerinə “qalırang” və s. deyilməkdədir. Bu barədə açıqlanması vacib olan bir xüsus da ondan ibarətdir ki, Doğu Türkcüstanda (Uyğuristan) Çinlərin bu gün “Yangçing” yəni yeni Çin dedikləri bölgədə Urumçu şəhərinin qərbindəki çonqaralı adında bir qəsəbə müvcuddur. Urmudakı çonqaralılarla Urumçudakı çonqaralı arasındakı bağ və ilişgileri anlamaq üçün onların dillərindəki yaxınlığı öyrənmək kafidir. Uyğur-avşar adı verdiyimiz bu şivə əslində qeyd edilən Uyğur Türkcəsiylə Xorasandan və sonraları Türkiyədən gəlmiş Avşar ellərinin dil qarışımından meydana gəlmiş bir ləhcə olaraq qəbul edilə bilər. Dil qaydalarının tam olaraq riayət edildiyi bu bölgədəki danışıqlarda səs uyusumu bütün mənəqədə hiss edilir. Ancaq bütün şəxslərdə gedən olum əklərində felin kökü istər qaba, istər yumşaq səssizlərlə düzəlmiş olsun, cə ilə bağlanır. Qaradağ və Təbriz ləhcəsiylə müqayisə edilirsə aşağıdakı cədvəli hazırlamaq olar:

Sözün Əsası : Yiyəcəyəm – Qalacağam

Qaradağ ləhcəsi : Yiyəciyəm – Qalaciyəm

Uyğur-Avşar ləhcəsi : Yeyəcəyəm – Qalacəyəm

Təbriz ləhcəsi : Yiyəcağam – Qalacağam

Bu ləhcənin ən gözəl örnəyi Urmunun 6 km. qərbindəki Qarahəsənlı kəndi olmaqla bərabər, o ətrafdakı kəndlər yəni, Zeynallı, Yorqanlı, Balov, Gecin, Velində, Qala, Torpaq qala, Qarağac da göstərilə bilər. Maraqlı olan hal isə Urmudakı sünni kəndləri və salmasdakı Muğul kimi sünni kəndlərinə daha düzgün Türkcənin danışılmasıdır. Gerçi Salmasın Muğancıq, Xoyun Pərə, Sulduzun Məmmədyar kimi kəndlərinin özünəxas şivələrin unutmamaq lazımdır. Bu ləhcədə danışanların da Qarabağ ləhcəsində olduğu kimi “R” səsinə sözün başlanıcığında istifadə etmədikləri görünməkdədir. Elə sözlərin başına “i” və ya “ı” səsi artıraraq işlədilir. Ancaq Təbriz və Marağa ləhcəsinin tərsinə “R” səsi sözlərin ortasında istifadə edilməkdədir.

5 – Marağa ləhcəsi

Bu ləhcə Səhənd dağlarının cənub ətəklərindəki kənd və şəhərlərində yayqındır. Marağadan şərqə tərəf Sərəskənd hududlarına qədər, yeni Qartovöl və Şəlləvənd dərəsinə, Daşatandan cənub doğrultusuna Sayın Qala, Miyandoab (Qoşaçay) aralıqından Sovuqbulaq yaxınlığına və Cığatı, Tığatı çaylarının düzlük və ovalarından Məlikan, Binab, Əcəbşir ilə Azərşəhr aralığına qədər davam edir. Burada da “R” səsinin işlənməməsini monqollarla gələn şərqə gök Türklərin və onun yanında Marağanın uzun müddət Elxanlı paytaxtı olmasından irəli gəlsə gərəkdir. Xalq arasında yastı danışıq şivəsi tanınan bu ağızda bir neçə xüsusiyyət gözə çarpır.

Danışıq şivəsi nə Təbriz ləhcəsi kimi çox uzanar, nə də Qaradağ ləhcəsi kimi çox sərt və kəsgindir, o ikisinin arasında bir yer tutar. “R” səsi yox deyiləcək qədər az işlənilir, istər sözün əvvəlində istər ortasında “Y” səsiylə

əvəz olunur. Belə ki “Rəhim” yerinə Yəhim, “gəlirəm” yerinə gəliyəm, “Ara” yerinə Aya işlənir.

Türk dilinin güclü fel qüvvəsinə sahib olduğuna görə əsasən bütün ləhcələrdə nisbi olaraq dil qaydaları qorunub saxlanılmışdır (Xələc adı verdiyimiz ləhcə xaric). Ancaq səs uyuşumu səssizlərlə bitən olaylarda yumşaq səssizlərdə uyuşum qaydası riayət edilir. Qalacağam yerinə qalacəm, Gələcəyəm yerinə gələcəm, keçdiyi kimi bəzi ad, sifət və əklərdə də söyləniş fərqi görsənir. Misal üçün “Qaraya” qəyə, “Qayaya” qəyə, “Sarıya” Sayı deyilən bu ləhcənin bu bariz nümunəsinə Qoşaçay düzündə görmək olar. Maraqlıdır ki Qoşaçaya çox yaxın olan və onun şərqində yerləşən Sayınqala ləhcəsi Qoşaçaydakından təməməən fərqlidir. Ona görə də o bölgənin ləhcəsi Qaradağa daxil edilib ki, bir qurşaq kimi cənubi Azərbaycanın ortasından keçər Makıya qədər davam edər.

6 – Ərdəbil ləhcəsi

Ərdəbil, Xalxal, Nəmin, Astara, Ənzəlindən uzanaraq Şirin su məntəqəsindən Məncil Türklərinin, oradan da Qızıl üzən çayının Məncil istiqamətinə dönən, yəni, Xalxal bəyliyi ilə Tarım bəyliyi arasındakı qismətinin şimalını əhatə edən və bu arada həsrət dağlarındakı 7 meşə kəndindən başqa bütün o bölgədə az çox fərqlə danışılan ləhcədir. Şimali Azərbaycanın cənub bəyliklərində xüsusilə Yardımlıya çox yaxın bir ləhcədir. Şimali Azərbaycanın Bakı ləhcəsində Ərdəbil ləhcəsinin izlərini görmək olar. Bu yaxınlığı çox təbii görmək lazımdır çünki, Şah İsmayıl Xətəinin Ərdəbil-Elsevənlərlə quzeyə doğru yürüşlərində yerli Türkcə ilə qarışan bu ləhcə son iki yüz ildə Bakının bir neft şəhəri kimi inkişafından sonra şimala, xüsusilə Bakıya üz çevirən cənub işçiləri də bölgədə öz təsirini müxtəlif sahələrdə göstərdiyi kimi dil sahəsində də göstərmişdir. Bu müddətdə Bakıya gələn cənubluların böyük əksəriyyəti Ərdəbil bölgəsindəndir. Şimali Bu ləhcənin bir başqa özəlliyi, daha doğrusu Təbriz ləhcəsi ilə fərqi, birinci şəxs cəm mənsubiyyət felin düzəltmə şəkilçilərində, son səsin incə və qalınlığından asılı olmayaraq Təbrizli-yux la düzəldiyi halda Ərdəbil ləhcəsində səs uyuşumu qaydasına təbii olaraq yük və ya yiklə düzəlir.

7 – Zəncan ləhcələri

Qızıl üzən çayının Tarım və Məncil istiqamətində yenidən şərqə burulduğu məcrasının cənub hissəsindən başlar, Zəncan, Hidəc yaxınlıklarında Sultaniyə və Xudabəndədən keçib Bəycarın cənubundan Kürdüstana dayanan bölgələri əhatə edərək şərqə doğru Sunqur və Qurvə ləhcəsinə içinə alar. Mahnişandan Küzəkünana və oradan Qızıl üzən çayının Qız körpüsündən Qaf dağları və Qız Qalasının ətklərinə qədər uzanan geniş bölgəni içinə alan bu ləhcəni danışanlar şərqə tərəf getdikcə daha qəliz və qədim Türk ləhcəsi olan Həmədan ləhcəsinə yaxınlaşır. Həmədan, Bəycar və Zəncan

arasındakı ovalarda yaşayan Avşarlar, Beydillilərin yanında, Elxanlıların və xüsusən Sultan Olcaytunun yaylağı və yay paytaxtı sayılan Sultaniyyənin ətrafında təbii olaraq Altay və daha doğu Türk ləhcələri işləndiyinə görə, bu ləhcənin bütövlükdə yeni və əski Türkcənin qarışmasından meydana gəldiyini söyləmək mümkündür.

Türkcənin gözəl və qayda pozuntusuna çox yol vermədən danışılan bu bölgələrdə sözlər tam diqqətlə işlənir. Ancaq Qaradağ ləhcəsi qədər də sərt olmayan bu ləhcədə bütün hərflər xüsusən “R” hərfi yerində işlənir. Əlavə etmək lazımdır ki, şərq istiqamətində Həmədan və Qəzvinə yaxınlaşdıqca oradakı dil özəllikləri təsiri altına girər və yavaş-yavaş “gəlirsən” yerinə gəlirən deməyə başlanar. Bu ləhcənin bir özəlliyi də “C” səsinin “C” və “K” arasında bir səslə ifadəsidir.

8 – Həmədan ləhcəsi

Əbhər, Takistan, Qəzvin, Ələmut qalasının cənub hissəsindən tutmuş Əlborz dağlarının ətəklərindən keçərək Qəzvin düzünün bütünlüyünü içinə alan bu ləhcə İstiharddan Buin Zəhraya, oradan Avuc qəsəbəsinə keçərək Həmədan düzünün bütünlüyünü içinə alaraq Bahar şəhərindən uzanaraq Əsədabad gəldiyini aşıb həmin adı daşıyan qəsəbənin Kəngavərə tərəf uzantısından şimal-şimali-qərb və şimali-şərqindən Məlayir-Toysırqan arasını İstihard ovasına bağlayan bütün bu bölgələri əhatə edir. Buna, ayrı düşmüş Sunqur ləhcəsində daxil etmək olar, baxmayaraqki o, Zəncan ləhcəsində göstərilmişdir. Bu ləhcənin başqa bir özəlliyi də sözlərin uzadılmasıdır. Yuxarıda qeyd etdiyim “gəlirən” sözünü uzaldaraq gəlirənən şəklində söylərlər. Söylənməsi lazım olan başqa bir xüsusda bu bölgədəki iki dilli şəhərlərdə kökü Fars və ya Ərəb sözlərindən gələn sözcüklərin formasına görə sözdəki səs uyuşumunun pozulmasıdır. Məsələn üçün “Bahar” sözünə bəhar, “nahar” sözünə nəhar deyildiyi halda, kökü Türkcə olan sözlərdə səs uyğunluğu dəqiq olaraq riayət edilir. Məsələn üçün “ataya” ata, “qarpıza” qarpız və ya qarpuz deyilir. Bu ləhcənin ən mühüm özəlliyi bəzi kəndlərdə Cənubi Azərbaycanın başqa bölgələrinin tərsinə, “mi” sözündən sual əlaməti kimi istifadə edilməsidir. Bilindiyi kimi Cənubi Azərbaycan Türkcəsində soruşma məfhumu felin uzadılması və deyişin sayıqından mümkün olar.

Artırılmalıdırsa, bu bölgə və Xələc ləhcəsi adı verdiyimiz bölgədə çoxlu Elsevən (Şahsevən) kəndləri mövcuddur.

9 – Xələc ləhcəsi

Bu ləhcə Tehranın yerli Türkləri, yəni Şəhriyar, Kərəc və Tehranın cənub ovalarında yaşayan Türklərlə, Sayınqala, Sava, Qumun qərbi və Sələfcə-qandan Əraka, Xumeyinə çatmamışdan, Azna Alıgüdərzin yaxınlığına qədər olan kənd və qəsəbələr, Məhəllatdan Təfrişin ətrafına, oradan Lorustanla Xələcestanı bir-birindən ayıran dağlara qədər uzanan bölgələri əhatə edir. Bu barədə bir neçə məsələyə diqqət yetirmək lazımdır.

- Bu bölgədə olan şəhərlərin hamısı iki dillidir.
- Tehran, Qum, Kərac şəhərlərində danışılan dil Azərbaycanın ümumi ləhcəsini ifadə edər, çünki bu şəhərlərdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən gələn Azərbaycanlılar yaşayırlar. Ancaq onların xaricindəki şəhərlərdə və yuxarıda adın çəkdiyim kənd və qəsəbələrdə Xələc ləhcəsi işlənir.
- Təfriş şəhəri dörd bir yandan Türk dilli əhali ilə əhatə olunmasına baxmayaraq orada Türkcə danışan yox dənəcək qədər azdır.
- Qəribədirki, Ərak-Xumeyn ortalarında Türk kəndləri bəzidə Xumeyn şəhərində Türkcə danışan həddindən artıqdır.
- Otuz il bundan öncə mənəm şəxsən gəzib gördüyüm Sava və Ərak kimi şəhərlərdə hamı Türk dilində danışır, demək mümkündür. Ancaq onlar bu gün iki dilli şəhər olaraq yavaş-yavaş Farslaşmaqdadırlar.
- Tehranın cənubundakı 600,000 nəfərlik İslamşəhr və qərbindəki 100,000 nəfərlik Həsənqan qalası şəhərcikləri təqribən təməmə köçmə olduğuna görə buradakıların dili ümumi Azərbaycan Türkcəsi xarakteri daşıyır. Çünki bu əhali yerli olmayan, ancaq Azərbaycanın bütün bölgələrindən yoxsulluq və işsizlikdən qaçan Türklərdir.

Ədəbiyyat

- 1.B.Rəsuloğlu “Cənubi Azərbaycanda türk ləhcələri” 1995
- 2.S.Çağatay “Türk lehceleri Önekleri-Yaşayan Ağız ve Lehceler” ,1972 265s
- 3.Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti,1-c.,1-ci hissə,Bk1,1930;1-ci c.,2-ci hissə,Bakı,1931
- 4.M.Ş.Şirəliyev.Azərbaycan dialektologiyasının əsasları,Bakı,Azərtədrisnəşr,1962
- 5.Hacaloğlu,Recep Albayrak,1992,Azəri Türkcesi Dil Kilavuzu Güney Azeri Sahası Deneme Sözlüğü,Ankara
- 6.C.Heyet,Türk dilinin ve lehcelerinin tarihi seyri,Ankara,2008
- 7.M.T.Zehtabi “Müasir ədəbi Azəri dili”

К.Маммедова

Диалекты Южного Азербайджана

Резюме

Статья посвящена обзору диалектов Южном Азербайджане. Рассматриваются употребление диалектов во всех регионах Южного Азербайджана. Целью данной работы является показ специфических особенностей разговорной речи среди азербайджанцев проживающих в Иране. В статье даются девять видов диалектов исползуемый жителями

тюрских языков Ирана, дошедший до наших дней. Эти диалекты еще раз доказывают исконности тюрской речи существующий на территории Южного Азербайджана из древних времен. Разнообразие диалектов особенно было связано некоторыми заимствованными словами вошедший в разговорный речь в определенные исторические периоды. В данной статье также проводится сравнение диалектов Северного и Южного Азербайджана. Известно, как этот диалект ближе к диалекту Хорасана (Кокан-Боккурд-Дарра). Больше нечего делать, не затрагивая другой вопрос, и это особенно характерно для чисел вокруг Арака, особенно в некоторых областях, где говорят на этом диалекте

K.Mamadova

Theme and conception of South Azerbaijan dialects

Summary

This article is about the dialects used in South Azerbaijan. Dialect spoken mainly accept all of regions in South Azerbaijan. The main purpose of the article is to show the specific features of spoken language Azerbaijanis living in Iran. These dialect of the Iran's Turkish speaking population. These dialects prove the Turkish speaking language existed in ancient South Azerbaijan difference of dialects is related borrowing words. Include to spoken language in historical periods. This article also compare Southern and Northern's dialects. It is known how this dialect is closer to the dialect of Khorasan (Koçan-Bocnurd-Darra). There is nothing else to do without touching upon another issue, and it is particularly peculiar to the numbers around Arak, especially in some areas where this dialect is spoken. So, in that region there are two hundred and fifty handfuls instead of one hundred and three hundred and ... and one hundred thousand.

Rəyçi: Nailə Mustafayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

LAMIƏ HEYDƏROVA
Sumqayıt Dövlət Univeristeteti
murselova.lamiye@gmail.com

TİBBİ TƏRCÜMƏDƏ DƏQİQLİK

Açar sözlər: tibbi tərcümə, tibbi məlumat mənbələri, tibbi tərcümənin keyfiyyəti, tibbi terminlər, terminoloji problemlər, linqvistik problemlər, abbreviaturalar, tibbi tərcümədə dəqiqlik.

Key words: medical translation, medical information sources, the quality of medical translation, medical terms, terminological problems, linguistic problems, abbreviations, accuracy in medical translation.

Ключевые слова: медицинский перевод, медицинские источники информации, качество медицинского перевода, медицинские термины, терминологические проблемы, лингвистические проблемы, сокращения, точность медицинского перевода.

Tərcümə insanların digər qrup insanlarla ünsiyyət qurmaq ehtiyacı yarandığı gündən mövcuddur. İlk dövrdə ticarətdə istifadə olunan tərcümənin yazılı təsvirini biz qədim Mesopatamia şəhərlərində gil lövhələr üzərində tapa bilərik. Mixi işarələri ilə verilmiş bu yazılar uqaritik, akkad, şumer, hitit və hurrian kimi dillərdə tibbi, kimyəvi, riyazi və astreoloji məlumatları özündə cəmləşdirir. Bu arxeoloji tapıntılar tərcümə fəaliyyətinin kağız və əlifbanın ixtirasından öncə də mövcud olduğunu bir daha sübut edir.

Tibbin tədrisi və təcrübəsi üçün ilk rəşional bünövrəni Hippokrat, Galen və Yunanıstandakı həmkarları qoymuşlar. Qaranlıq əsrlər dövründə onların prinsipləri qərbdə əsasən unudulmuşdu, lakin Yaxın Şərqdə Sergius, Əl Razi və İbn Sina kimi həkimlər tərəfindən tətbiq olunurdu. Onların xülasələri və yunan dilindən ərəb dilinə edilmiş tərcümələri, eləcə də IX və X əsrlərə aid Hunayn və Bağdad hərəkatının tərcümələri İspaniyanın müsəlman əyalətlərindəki kütləvi kitabxanalarda toplanılmışdı. Burada onlar XII və XIII əsrdə Toledo məktəbinin tərcüməçiləri tərəfindən Latın və Kastiliya dillərinə tərcümə edilmişdi. Bu mətnlər Avropada tibbi təcrübə üçün rəşional əsası yenidən təqdim etdi və ilk tibbi məktəblərdə və universitetlərdə tədrisin əsasını formalaşdırdı [5].

Səhiyyə sektorunda olan peşəkar tərcüməçilər hər növ tibbi məlumat mənbələrinə: anlayışların izahları (şəkillər, qrafiklər, film və animasiyalar); ixtisaslaşdırılmış anlayışlar; müxtəlif dillərdə terminlərlərin siyahıları; nomenklaturalar; xəstəliklərin təsnifatları; patentləşdirilməmiş adları ilə dərman siyahıları; ticarət adları və milli adlar; geniş spektrli tibbi janrlara aid

mətnlər; tibbi məlumatlar bazası; peşəkar onlayn forumlar; xəstələr haqqında məlumatlara və s. ehtiyac duyurlar. Çap olunmuş, elektron və şəxsi mənbələrin tədqiqi tibbi tərcümədə əsas aspektdir. Belə ki, tərcüməçi mənbə mətnini anlamaq üçün kifayət qədər faktiki məlumatlara malik olmaya bilər və ya tərcüməçi yetərsiz terminoloji və frazeoloji məlumata sahib ola bilər, eləcə də hədəf mətni yazmaq üçün hədəf janrın xüsusiyyətləri ilə yetərincə tanış olmaya bilər[4].

Şeir, hekayə, pyes və ya film ssenarisini tərcümə edərkən mənbə mətnin müəllifi təcrübəli yazıçı olsa da, tibbi mətnin müəllifi heç də həmişə təcrübəli yazıçı olmaya bilər. Bununla yanaşı, sağlamlıq haqqında mətnlərin yazıcılarının heç də hamısı öz ana dillərində yazmır. Və bu da o deməkdir ki, tərcüməçi bəzən aşağı keyfiyyəti mənbə mətni ilə üzləşməli olur. Digər tərəfdən isə tərcüməçiyə verilən mətn çapa hazır mətn olmaya bilər. Yazılan tibbi mətnlərin bəziləri daxili istifadə üçün yazılıb və bəzilərində isə müəlliflər mətnin digər dildə yazılmazdan əvvəl tərcüməçi tərəfindən düzəliş olunacağına güvənir. Beləliklə, tərcüməçi bəzən tərcümənin rəhbərliyi və tərcümənin üslubu zamanı qərarlar verərkən orijinal mətnin keyfiyyətinə güvənməməlidir.

Tibbi mətnin tərcüməsi bizdən yalnız təbabət elminin spesifik dil xüsusiyyətlərini deyil, həmçinin xüsusi tibbi biliklərdə tələb edir. Odur ki, tibbi mətni tərcümə edən şəxs bu sahədə səriştəyə sahib olmalı və eyni zamanda verilən məlumatı hədəf dilə düzgün terminologiyadan istifadə etməklə ötürməlidir. Təbabət elminin digər elimlərdə olduğu kimi inkişaf etdiyini və yeni anlayışlar (terminlər) qazandığını nəzərə alsaq, bu zaman tərcüməçidən də bu yeniliklərdən xəbərdar olmağı gözləməliyik.

Tibb elminin dili daim dəyişilir və inkişaf edir. Yeni terminlər yaranır və digərləri isə artıq lazımsızlaşır. Klinik fənnlərin terminologiyası istənilən tərcüməçi üçün çətinlik yaradır. Patoloji anatomiya ilə bağlı terminlər tibbi ədəbiyyat, diaqnoz və ya xəstəlik adlarında rast gəlinir. Orta əsir həkimləri özləri arasında latın dilindən istifadə etsələr də, müasir dövrdə həkimlər ingilis dilindən istifadə edirlər. Tibbi terminlər öz mənşəyini latın və yunan dillərindən götürsə də, bugünün reallığı budur ki, artıq tibbi terminlər adi ingilis dilindən götürülmüş sözlərdir[3,səh.32].

Belə terminlərə misal olaraq *screening, bypass, stent, pacemaker* və s. terminləri nümunə göstərmək olar. Müasir dünyada ingilis dili o qədər hegemonudur ki, artıq əksər dillər terminlərin sadəcə olaraq ingilis dilindəki formalarını istifadə edirlər. Bununla yanaşı tibbi abbreviaturalar çox sürətlə yaranır və lüğətlərdə qeydiyyatdan keçməyən abbreviaturalarla təsdiqlənir.

Beləliklə, xəstəlikdən, anatomiya və ya müzakirəsi gedən prosedurdan asılı olaraq eyni abbreviaturaların müxtəlif mənaları ola bilər. Bu isə

tibbi abbreviaturaların tərcüməsində problem yaradır. İngilis dilində müxtəlif mənalı abbreviaturalara nümunə olaraq aşağıdakıları misal göstərmək olar:

Abbreviatura	Məna
A.D.A.	1) American Dental Association 2) American Diabetic Association 3) American Dietetic Association
CHD	1) congenital heart disease 2) coronary heart disease
CT	1) computer tomography 2) cerebral tumor 3) coronary thrombosis
MS	1) multiple sclerosis 2) mitral stenosis 3) mental status
RA	1) rheumatoid arthritis 2) right atrium
RVH	1) renovascular hypertension 2) right ventricular hypertrophy

Qısaltılmış leksik vahidləri tam anlamaq üçün isə mətnin həsr olunduğu müvafiq mövzuya dair mükəmməl bilik tələb olunur. Eləcə də, abbreviaturaların əsas formalaşma prinsipləri ilə tanışlıq tərcüməçinin verilmiş ixtisarlara anlamasını və tərcümə etməsini asanlaşdırır.

Tərcümədə qrammatik problemlərin iki səviyyəsi var, morfolojiya və sintaksis. Dilin sintaktik quruluşu tərcümə zamanı müxtəlif çətinliklərlə nəticələnir. Dildə seçimin iki yolu var: qrammatik və leksik. Tərcümə zamanı qrammatik seçim leksik seçimdən daha çətin olur. Belə ki, yeni söz, termin və anlayışları bir dildə təqdim etmək onun qrammatik quruluş və ya sistemlərini təqdim etməkdən daha asandır. Məxəz dil və hədəf dilin qrammatik sistemlərindəki fərqlər tərcümə zamanı informasiyanın məzmununda dəyişikliklərə səbəb olur. Bu kimi dəyişikliklər ya lazımı informasiyanın əlavə edilməsi ilə, ya da hədəf mətnində uyğunsuz hissələri ixtisar etməklə oluna bilər.

Linqvistik sistemlər arasında digər fərq zamanla bağlıdır. Məsələn, Rumıniya tibbi araşdırma məqalələrinin müəllifləri tez-tez keçmiş zamandan istifadə edirlər. Bu kimi müvəqqəti strukturlar rumin dilində müvafiq zaman göstəriciləri ilə bağlı olmadığı üçün tərcüməçilər ingilis dilində keçmiş və indiki bitmiş zaman arasında seçim edərkən çətinlik çəkə bilərlər.

Bundan başqa, dillər arasında fərqlər səbəbindən məçhul növ də tərcümə prosesində çətinlik yarada bilər.

Nyumarka görə mətnin komponentləri üç növ kontekstdən asılıdır:

- linqvistik, belə ki, təcrid olunmuş sözlər birləşmə daxilində verdiyi mənalardan daha fərqli mənalara malik ola bilər;
- situativ, ekstralingvistik reallıqla əlaqə qurmaq üçün;
- kulturoloji, çünki sözlər müxtəlif dillərdə müxtəlif mənaya malik ola bilərlər.

Ümumiyyətlə, elmi mətnlərdə və xüsusilə biotibbi məqalələrdə tərcüməçi hədəf dildəki mətnlərin bu kimi növlərini nizamlayan normalara riayət etməlidir. İngilis dilində biotibbi məqalənin sabit quruluşu var: 1. Giriş 2. Material və Metod 3. Nəticələr 4. Müzakirə. Odur ki, ingilis dilinə olunan tərcümə bu quruluşa əsasən redaktə edilməlidir. Burada, “Hədəf dilin qrammatikası mütləq şəkildə qrammatik transpozisiyalar tələb edəcək, lakin əsas prioritetlər struktur və intellektual transpozisiyalara uyğun olmalıdır” [2,səh.17].

İstənilən tərcümə əcnəbi dildəki mətni yerli dil mühitinə xas linqvistik və milli dəyərləri ona əlavə etməklə doğmalaşdırır. Bu proses xarici mətni tərcümə etmək qərarı ilə başlayır və tərcümənin inkişafı ilə davam edir və tərcümə olunmuş mətnin yayımlanması və yayılması ilə bitir. Biotibbi məqalələrin tərcüməsi elmi biliklərin yayılması baxımından olduqca önəmlidir. Tibbi mətnlərin tərcüməsinin mürəkkəbliyi digər ekstralingvistik amillərlə də bağlıdır. Tərcüməçi qısa müddət müddəti, stress, müxtəlif növ mövzular, təcrübə azlığı, mövzu ilə bağlı yetərsiz ekstralingvistik məlumat, yer məhdudluğu (məhdud sayda vərəq və ya maksimum söz sayı) və s. kimi çətinliklərlə üzləşə bilər.

Keçmiş dövrdə tibb bugünkü kimi sürətli inkişaf etmədiyi üçün həmin dövrdə tibbi mətnin tərcüməsi də bugünkü qədər çətin deyildi, belə ki, həmin dövrdə fizioloji və anatomik terminlər bütün dünyada olduqca oxşar idi. Hərşey XX əsrdə texnoloji və elmi tərəqqi nəticəsində dəyişdi. Yeni şeylər kəşf etmək istəyi getdikcə daha çox mütəxəssislərin elmi tədqiqata cəlb olunmasına yol açdı və bununla da yeni termin və anlayışlar qazanıldı.

Tibb sənayesində tərcümədə qeyri-dəqiqlik xəstələrin həyatlarına birbaşa təsir edir. Tibbi konsultasiya zamanı dil baryeri mövcud olduqda xəstələr və səhiyyə mütəxəssisləri arasında uğurlu kommunikasiya tərcüməçilərdən bütün qeyd olunanların dəqiq və dürüst tərcüməsini tələb edir. Həmçinin tərcümənin keyfiyyəti xəstənin səhhətinə və kliniki nəticələrə təsir edə bilər. Qeyri-dəqiq tərcümə təhlükəlidir, çünki dəqiq informasiya dəqiq tibbi diaqnoz və effektiv müalicə tövsiyələri üçün önəmlidir. Tərcümə kompleks proses olduğundan dəqiqliyi yalnız linqvistik dürüstlük amilləri ilə müəyyənləşdirmək çətinidir. Məlum olduğu kimi mədəniyyət

heçvaxt dildən ayrılı bilməz və dəqiq tərcümə yalnız leksik tərcümə deyil, həmçinin mənanın ötürülməsi zamanı həm məxəz, həm də hədəf dillərdə mədəni kontekslərin anlaşılmasını tələb edir. Bununla yanaşı kommunikasiyanın qeyri-verbal aspektləri də nəzərə alınmalıdır.

Flores və başqaları (2003) tərcümə səhvlərini, onların başvermə tezliyini, kateqoriyalarını və potensial klinik nəticələrini araşdırmışlar. Analiz göstərmişdir ki, tibbi tərcümədə yaranan səhvlər oxşardır. Araşdırılan səhvlər aşağıdakı dörd kateqoriyaya ayrılmışdır:

Kəsib atma (omission)- tərcüməçi həkimin, valideyinin və ya uşağın söylədiyi söz və ya ifadəni tərcümə etmir.

Əlavə etmə (addition)- tərcüməçi həkimin, valideyinin və ya uşağın söyləmədiyi söz və ya ifadəni tərcümə zamanı əlavə edir.

Əvəzetmə (substitution)- tərcüməçi həkimin, valideyinin və ya uşağın söylədiyi söz və ya ifadəni başqa söz ilə əvəz edir.

Redaktətmə (editorialisation)- tərcüməçi öz şəxsi fikirlərini həkimin, valideyinin və ya uşağın söylədiyi söz və ya ifadənin tərcüməsi kimi təqdim edir.

Saxta rəvanlıq (false fluency)- tərcüməçi yalnız söz və ya ifadədən, və ya hədəf dildə mövcud olmayan söz və ya ifadədən istifadə edir.

Beləliklə, bu tip səhvlərə yol verməmək, məhdud dil biliyi olan xarici və ya miqrant xəstələrlə ünsiyyəti asanlaşdırmaq və tibbi sənədlərin düzgün tərcümə edilmiş formalarını təmin etmək üçün peşəkar tibbi tərcüməçilərə ehtiyac var.

Ədəbiyyat

1. Baker, Mona, In Other Words. A Course book on Translation. London and New York: Routledge, 1992.
2. Hervey, Sándor and Ian Higgins, Thinking French Translation. Second Edition. London/ New York: Routledge, 2002.
3. Hervey, Sándor and Ian Higgins, Thinking French Translation. Second Edition. London/ New York: Routledge, 2002.
4. <https://traceytranslations.co.uk/history-of-medical-translation/>
5. https://en.wikipedia.org/wiki/Medical_translation

L. Heydarova

Accuracy in medical translation

Summary

Medical translation is the translation of technical, regulatory, clinical or marketing documentation, software or training curriculum for the pharmaceutical, medical device or healthcare fields. Most countries around the world require that literature and labeling associated with medical devices or pharmaceuticals should be translated into the native language. Translation and interpreting help to mediate knowledge in the world of medicine or pharmaceutical research, but are rarely the focus of healthcare researchers' attention unless a mistranslation triggers severe clinical consequences, including health or life hazard, or becomes the reason for lawsuits or financial claims. It is therefore crucial to ensure sufficient standards of quality in medical translation and interpreting. Translation problems arise both from differences between language systems and from conceptual differences, since not all languages have terms to refer to different notions. Apart from this, medical language is a language variety appropriate to different occasions and situations of use. Since translators may be unfamiliar with the concepts of scientific texts, they can easily misconstrue the syntax, thereby making the target text meaningless.

This article discusses medical genres, medical information sources, the quality of medical translation, translation problems of medical texts, abbreviations, accuracy in medical translation. The author classifies the problems that a medical translator can face with and provides helpful tips for medical translators. At the same time, the author highlights the errors that appear in the translation process of medical texts.

Л. Гейдарова

Точность в медицинском переводе

Резюме

Медицинский перевод - это перевод технической, нормативной, клинической или маркетинговой документации, программного обеспечения или учебной программы для фармацевтического, медицинского устройства или сферы здравоохранения. Большинство стран во всем мире требуют, чтобы литература и маркировка, связанная с проданными медицинскими приборами или фармацевтическими препаратами, были переведены на национальный язык. Перевод и переводческая

помощь помогают знаниям в области медицины или фармацевтических исследований, но редко находятся в центре внимания исследователей здравоохранения, если только неправильная миграция не вызывает серьезных клинических последствий, включая опасность для здоровья или жизни, или становится причиной судебных исков или финансовых претензий. Поэтому крайне важно обеспечить достаточные стандарты качества при медицинском переводе и устном переводе. Проблемы перевода возникают как из-за различий между языковыми системами, так и из концептуальных различий, поскольку не все языки имеют термины для обозначения разных понятий. Помимо этого, медицинский язык - это разнообразный язык, соответствующий различным случаям и ситуациям использования. Поскольку переводчики могут быть незнакомы с понятиями научных текстов, они могут легко неверно истолковать синтаксис, тем самым делая целевой текст бессмысленным.

В этой статье рассматриваются медицинские жанры, медицинские источники информации, качество медицинского перевода, проблемы перевода медицинских текстов, сокращения, точность медицинского перевода. Автор классифицирует проблемы, с которыми может столкнуться медицинский переводчик, и дает полезные советы для медицинских переводчиков. В то же время автор выделяет ошибки, возникающие в процессе перевода медицинских текстов.

Rəyçi: Şəfəq Dadaşova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

SEVDA SƏFƏROVA
Sumqayıt Dövlət Universiteti
seferova.@inbox.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MODALLIQ KATEQORİYASI

Açar sözlər: kateqoriya, ünsiyyət, vasitə, nitq hissəsi, cümlə üzvü, əlamət

Key words: category, communication, means, part of speech, sentence member, sign

Ключевые слова: категория, связь, средство, часть речи, член предложения, знак

Ünsiyyətin başlıcavasitəsi olan dil ancaq real həqiqətləri deyil, həm də danışanın həmin həqiqətlərə olan münasibətlərini ifadə edir. Bununla əlaqədar olaraq hər bir dildə , o cümlədən müasir ingilis və azərbaycan dillərində modallıq kateqoriyası vardır. İngilis və Azərbaycan dillərində modallıq kateqoriyasının müqayisəli tədqiqi bir çox cəhətdən aktualdır.

Bunlardan birincisi ingilis dilinin tətbiqi sahələrinin Azərbaycanda yayılmasının genişlənməsi amilidir. İngilis dili özünün çoxmillətli auditoriyası ilə Azərbaycan gerçəkliyi ilə üzbəüz dayanmış və qarşılıqlı anlaşma situasiyası yaratmışdır. İkinci mühüm amil Azərbaycan xalqının və dövlətinin dünya iqtisadi, siyasi və mədəni sistemə getdikcə daha artıq inteqrasiya olunması ilə əlaqədardır. Sovetlər İttifaqı dağıldıqdan sonra müstəqillik əldə etmiş bir çox ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanın da bu sahədəki axtarıları bir neçə istiqamətdə gedir. Bu prosesin uğurlu alınması Azərbaycan ilə xarici dünyanın qarşılıqlı anlaşılmasının, qavranılmasının ilkin şərtlərini tələb edir.

Qarşılıqlı anlaşma isə müəyyən dərəcədə müvafiq dil şüurları arasında təmas nöqtələrinin, təmas sahələrinin olması ilə bağlıdır. Belə təmas nöqtələri əhəmiyyətli dərəcədə modallıq kateqoriyasının dərinədən tədqiqi, hər iki dildə modal mənaların və onların təzahür formalarının aşkar olunmasını vacib edir. Məsələn burasındadır ki, modallıq kateqoriyası müxtəlif sistemli dillərdə ünsiyyəti təmin edən ən mühüm dil hadisələrindəndir. Bu kateqoriya dilin ifadə planından tutmuş onun məzmun planınadək, dilin adlandırma (işaretmə) funksiyasından tutmuş onun ifadəetmə (kommunikativ) funksiyasına qədər bir çox məsələləri əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində modallıq kateqoriyası elmi-nəzəri cəhətdən kifayət qədər öyrənilmişdir. Bu mövzuda həm fəlsəfi-məntiqi, həm də linqvistik mövqedən yazılmış əsərlər xeyli çoxdur. Belə bir vəziyyət ingilis dilinin beynəlxalq ünsiyyət rolu ilə bilavasitə bağlıdır. [1. s. 305]

Modallıq kateqoriyasının bir sıra ifadə vasitələri vardır ki, onlardan biri də modal sözlərdir. Reallıq baxımından danışanın həqiqətə olan münasibətini bildirən sözlərə modal sözlər deyilir. Söylənən fikrə aid müəyyən münasibət ifadə edən modal sözlər digər köməkçi nitq hissələrindən xeyli dərəcədə seçilir. Müəyyən suala cavab verib cümlə üzvü olmasalar da, bu sözlərdə cox hallarda lüğəti mənə əlamətləri aydın seçilir. Bu isə təsadüfi deyildir, çünki modal sözlər mənşəə etibarilə əsas nitq hissələrindən əmələ gəlmişdir.

Modal sözlər mənşəə əsas nitq hissələrindən yaranıb inkişaf etsələr də, bu gün onlar tam müstəqil mənaya malik bir söz deyildir. Bunlar əmələ gəlmiş əsas nitq hissələrinin malik olduğu funksiyaları itirərək, ya bütün cümləyə, ya da cümlənin bir hissəsinə müxtəlif modallıq məzmunu verən bir söz vəzifəsini daşımaları olmuşdur. Modal sözlər tam müstəqil mənaya malik olmadığı, cümlə üzvü vəzifəsi daşımadağı və qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlanmadığı kimi, heç bir şəkildə də qəbul edə bilmir.

Modal sözlərin əsas vəzifəsi modallığı müxtəlif tərzdə ifadə etməkdən ibarətdir. Modallıq isə müəyyən bir iş, hadisə, əşya, əlamət və keyfiyyət haqqında verilən hökmün gerçəkliyini, həqiqiliyini ya təsdiq, ya da inkar edən, söylənən fikirlə bağlı müəyyən münasibət bildirən məntiqi qrammatik kateqoriyadır. Modal sözlər modallığın leksik-qrammatik ifadə vasitələrinə aiddir. Qrammatik modallıqda hökmün təsdiq və ya inkar edilməsi ilə kifayətlənilmir, burada gerçəkliyin həqiqi və ya şübhəli olması gerçəkliyə qarşı müxtəlif münasibətlərdə təzahür edir. [2]

Modallıq danışanın ifadə olunan fikrə münasibətini, ifadə olunan fikrin obyektiv varlığa münasibətini əks etdirən qrammatik-semantik kateqoriyadır. “İzahlı dilçilik terminləri” sorğu lüğətində göstərilmiş kimi “ifadə olunan fikir məzmunca ya real, ya da qeyri-real şəkildə, ya mümkün, ya da qeyri-mümkün şəkildə, ya arzu olunan, ya da arzu olunmayan şəkildə, ya zəruri, ya da ehtimali şəkildə və s. işlənilə bilər. Zaman və şəxs mənaları ilə modal mənə birləşib predikativlik kateqoriyası əmələ gətirir. Modallıq anlayışı qrammatik və leksik vasitələrin (fel formaları, modal sözlər, intonasiya, ədatlar) köməyi ilə ifadə olunur” Danışanın bütövlükdə ifadə olunan fikrə və ya bu fikrin ayrı-ayrı hissələrinə münasibətini bildirən sözlər isə modal sözlər kimi səciyyələndirilir [3, s.164].

Prof. M.Hüseynzadə isə belə hesab edir ki, modal sözlər nə əsas nitq hissəsinə, nə də köməkçi nitq hissəsinə aid edilə bilməz. Müəllifə görə, onlar əsas nitq hissələrindən əmələ gəlsələr də, artıq lüğəti mənaları olmur, bütün cümləyə, ya da cümlənin bir hissəsinə modallıq verən söz vəzifəsini daşıyırlar. Lakin, M.Hüseynzadə modallığı müəyyən bir iş, hadisə, əşya, əlamət və keyfiyyət haqqında verilən hökmün gerçəkliyini, həqiqiliyini ya təsdiq, ya da inkar edən bir məntiqi-qrammatik kateqoriya hesab edir .

Qrammatik kateqoriya kimi modallıq danışanın nitq prosesində ifadə olunmuş fikrə münasibətini bildirən nitq hissəsidir. Münasibət bütöv fikrin hamısına və ya onun ayrı-ayrı hissələrinə aid ola bilər. Qrammatik baxımdan bu fikir müxtəlif səciyyəli və istiqamətli ola bilər.[3, s.172].

Ayrı-ayrı dil ailələrinə aid materialların araşdırılması nəticəsində deyilən fikrə münasibəti aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- təsdiqedicə və ya inkaredicə modallıq;
- obyektiv və ya subyektiv modallıq;
- həqiqi və ya qeyri-həqiqi (yalan) modallıq;
- real və ya qeyri-real modallıq;
- arzuolunan və ya arzuolunmaz modallıq;
- ehtimal olunan və ehtimal olunmaz modallıq;
- zəruri və ya qeyri-zəruri modallıq;
- vacib və ya qeyri-vacib modallıq;
- zaman modallığı.

Göstərilənlərdən əlavə, subyektiv modallığın daha bir neçə mənə qrupunu göstərmək olar:

- əminlik və ya inamsızlıq bildirənlər;
- müəyyənlik və ya qeyri-müəyyənlik bildirənlər;
- ekspressivlik, gücləndirmə və ya zəiflətmə mənəsi bildirənlər.

Subyektiv modallığın müxtəlif sistemli dillərdə ifadə vasitələri də zəngindir. Belə ki, subyektiv modallıq intonasiya ilə, söz sırası ilə, sintaktik təkrarlarla, intensivlik və sürəklilik bildirən xüsusi konstruksiyalarla, ədat, modal sözlər, ara sözlər və ara cümlələrlə ifadə oluna bilər. Lakin, subyektiv modallıq münasibətlərini doğuran əsas vasitə modal sözlər hesab olunur. Modal sözlər deyilən fikrə münasibət bildirən leksik qrammatik söz qruplarıdır. Onları konkret bir nitq hissəsinə aid etmək mümkün deyil. İsim, sifət, fel və başqa nitq hissələri ilə ifadə olunan nitq hissələri deyilən fikrə müxtəlif aspektlərdən münasibət bildirirlər.[4.]

Araşdırmalar göstərir ki, əslində ifadə hansı nitq hissəsindən törəmişsə, onu ifadə edir. Deməli, modallaşma burada sonrakı prosesdir. Modallaşmış söz qrupları vaxtilə mənsub olduqları nitq hissələri ilə bütün “qrammatik” münasibətlərini itirir, cümlədə başqa sintaktik ampulada çıxış edirlər. Modal sözlərdə vaxtilə mənsub olduqları nitq hissələrinin qrammatik əlamətləri daşlaşmış şəkildə qalır. Nitq hissələrinin qrammatikvalentlik xüsusiyyətləri də modallaşma prosesində itirilmiş olur. Dəyişməzlik, qrammatik əlaqə və münasibətlərin formal göstəricilərinə “passiv” münasibət modal sözlərin aparıcı cəhəti hesab olunur. Bunun məntiqi davamı olaraq modal sözlər ayrılıqda cümlə üzvü olmur, bütövlükdə cümləyə və ya onun bir üzvünə aid münasibət bildirir.

Müasir vəziyyətinə görə modal sözləri iki qismə ayırmaq olar:

1. yerinə görə həm əsas nitq hissəsi həm də modal söz kimi işləyənlər

2. yalnız modal söz kimi işlənənlər

Həm nitq hissəsi , həm də modal söz kimi işlənənlər : görünür, görəsən, deyəsən, şübhəsiz, müxtəsər, demə, olsun ki və s.

Modal söz kimi işlənənlər: görünür, deməli, şübhəsiz,müxtəsər, demə və s.

Leksik – qrammatik mənalara görə müasir ingilis dilində olan modal sözlər aşağıdakı qruplara bölünür:

1) əminlik bildirən modal sözlər: certainly, surely, of course, no doubt, really, indeed,və s.

Of course, I may be mistaken.(E.L.Voynich)

2) güman, şübhə ifadə edən modal sözlər: perhaps, may be,probably,possibly və s.

She could not possibly let you stand in front of that picture. (Wilide)

3) arzu, istək ifadə edən modal sözlər: luckily, happily, fortunately və s.

Fortunately we found him at home. (E.L.Voynich)

Müasir Azərbaycan dilində modal sözlərin aşağıdakı məna növləri var:

1) Gerçəkliyə münasibətin dərəcəsini bildirənlər: təbiidir, təbii ki, əlbəttə, həqiqətən, şübhəsiz, doğrudan da, doğrusu və s.

2) Cümlədə ifadə olunan fikrin gerçəkliyinə şübhə, güman bildirənlər:bəlkə, bəlkə də, güman ki, ehtimal ki və s.

3) Cümlədə ifadə olunan fikrə qarşı emosional münasibət bildirənlər: təəssüf ki, heyif ki, qəribədir.

4) Nəticə və davamiyyət bildirənlər: deməli, demək ki, müxtəsər, ümumiyyətlə, beləliklə, nəhayət və s.

5) Bənzətmə və müqayisə bildirənlər: sanki, guya, guya ki, elə bil, elə bil ki və s.

Modal sözlərin cümlədə işlənmə yerləri sərbəstdir, onlar cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda işləyə bilər.[5. 125- 145]

Beləliklə, modallıq kateqoriyasının mühüm ifadə vasitələrindən birini modal sözlər təşkil edir. Bunlar danışanın öz nitqində ifadə edilən fikrə münasibətini obyektiv gerçəkliyə nisbət, ağıl və düşüncə qaydalarına müvafiqlik, emosional qiymət vermə , insan həyatı və taleyində oynadığı rola görə ifadəsinə xidmət edən sözlərdir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan və ingilis dillərində modal sözlər sahəsində birbaşa təmas nöqtələri olmasa da, həmin dillərin modal sözlərinin əsas sinifləri bir-birinə uyğun gəlir. Modal sözlər sadə və mürəkkəb cümlələrdə , dialoci nitqdə , nitq parçaları və nitq situasiyaları ilə sıx əlaqədə istifadə olunur. Onlar cümlənin müxtəlif yerlərində gələrək, olduqca rəngarəng cümlə yaratma imkanları, qabiliyyəti nümayiş etdirir.

Azərbaycan və ingilis dillərinin cümlə modellərini nəzərdən keçirdikdə görmək olur ki, onlar arasında həmin sahədə ümumi, oxşar cəhətlər çox olduğu kimi, fərqli cəhətlər də az deyil. Məsələn, bir çox modal sözlər ingilis

dilində cümlənin ortasında və axırında gəldiyi halda, Azərbaycan dilində onların normal işlənmə mövqeyi cümlənin əvvəlindədir. Modal sözlərin seçilib-ışlədilməsi şifahi nitqdə danışanın, yazılı nitqdə isə yazanın, müəllifin linqvistik məqsəd və niyyətindən asılıdır. [6.]

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1983, 319 s.
2. Adilov M., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1989, 362 s.
3. Aslanov A. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər. Nizami adına ədəbiyyat və Dil institutunun əsərləri. X cild, 1957, s. 171-175.
4. Aslanov A. Modal sözlər. Azərbaycandilinin qrammatikası. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. 1960, 335 s.
5. Azərbaycandilinin qrammatikası. Morfologiya, I hissə. Bakı, “Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1960, 335 s.
6. Cahangirov F. İngilis və Azərbaycandillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi. Bakı 2005, 281 s.

S.Safarova

Modality category in English and Azerbaijani languages

Summary

The article notes that the main means of communication expresses not only the real truth, but also the speaker's attitude to this truth. Each language, including modern English and Azerbaijani, has a category of modality.

A comparative study of the modality category in English and Azerbaijani languages is actual in many respects. There are a number of means of modality, one of which is modal words.

Modal words are used in simple and complex sentences, in dialogues, in various speech situations. They come in different parts of the sentence and demonstrate the ability to express the expressiveness of speech. There are many similarities as well as differences between the modal words.

The comparative analysis of modal words in modern English and Azerbaijani languages, the similarities and differences between them are studied in this article.

Категория модальности на английском и азербайджанском языках

Резюме

В статье отмечается, что основные средства коммуникации выражают не только реальную истину, но и отношение говорящего к этой истине. Каждый язык, включая современный английский и азербайджанский, имеет категорию модальности.

Сравнительное изучение категории модальности на английском и азербайджанском языках является во многих отношениях актуальным. Используются различные средства выражения модальности, в частности, употребление модальных слов.

Модальные слова используются в простых и сложных предложениях, в диалогах, в различных речевых ситуациях. Они входят в разные части предложения и демонстрируют способность придавать выразительность речи. В этой области между ними существует много различий, так как существует много общего.

В статье анализируется сравнительный анализ модальных слов на современном английском и азербайджанском языках, сходства и различия между ними.

Rəyçi: Dəyanət Cümənov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ƏZİZƏ MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
aziza.mammadova@yahoo.fr

«S1+S2» MODELİ ƏSASINDA DÜZƏLDİLƏN MÜRƏKKƏB
SÖZLƏRİN STRUKTUR SEMANTİK-TİPLƏRİ

Açar sözlər : İsim, Mürəkkəb sözlər, Elliptik komponent, Fransız KİV-ləri, Dil vahidlərinin qənaəti prinsipi.

Keywords: Noun, Complex words, Elliptic component, French mass media, The economy principle in language.

Ключевые слова: Существительное, Сложные слова, Эллиптический компонент, французские СМИ, Принцип экономии средств языка

«S1+S2» konstruksiyalı mürəkkəb sözlər “artıkl+isim+ismi sifət” modeli üzrə yaradılmış elliptik konstruksiyalardır. «S1+S2» konstruksiyalı mürəkkəb sözlər modeli əsasında yaranmış ellipsis hadisəsi söyləm çərçivəsində dil vahidi elementlərinin bəzi strukturlarının qısaldılmasından ibarətdir. Bu tipli ismi konstruksiyalar “isim+ sifət” və “isim+sözünü+sifət” təyinedici konstruksiyalarla rəqabət apara bilirlər, çünki onlar atributiv münasibətlərin ifadəsi üçün universal vasitə rolunu oynayır və bu təqdirdə onların bir söz tərkibində çıxış etməsi meylinə yiyələnirlər. Görünür, bu konstruksiya ingilis dilinin təsiri altında yaranmışdır, çünki burada təyin edən və təyin olunan arasındakı əlaqə əksər hallarda sözünüsuz həyata keçir.

Bu dil vahidlərinin əsas funksiyası kommunikativ funksiyadır və ünsiyyət prosesini nitq vasitələrinin qənaəti yolu ilə optimallaşdırmağı nəzərdə tutur. Böyük və həcmli semantikaya malik olan «S1+S2» tipli mürəkkəb vahidlər mənanın ən xırda çalarlığını əks etdirir və bu da öz növbəsində fransız yazılı KİV-lərinə imkan verir ki, minimal vaxt kəsiyində maksimum miqdarda informasiya ötürə bilsin. Alimlərdən bəziləri qeyd edirlər ki, bu leksik vahidlərin semantikasının formalaşması kontekst daxilində baş verən məna dəyişikliyi ilə şərtlənir. «S1+S2» modeli üzrə düzəldilmiş mürəkkəb sözlərin struktur bütövlüyü və mənası konkret situasiyadan və ya tarixi kontekstdən asılı olaraq bərpa olunur. Tədqiqata cəlb olunmuş «S1+S2» konstruksiyalı olan və müxtəlif meylli fransız qəzet və jurnallarından seçilmiş mürəkkəb sözlərin təhlili 15 növ standart elliptik konstruksiyanın və 5 növ struktur xüsusiyyətli mürəkkəb sözlərin olmasını aşkarladı. Bu leksemlərin şərhini üçün müəllifin pragmatik məqsədini hər bir konkret halda dəqiqləşdirmək lazım gəldi. Burada müasir fransız KİV-lərində işlədilən «S1+S2» konstruksiyalı mürəkkəb sözlər işlənmə tezliyi baxımından təsnif edilmişlər.

1. «Qui a la forme de» elliptik komponentli mürəkkəb sözlər :

- Sucre (m) semoule - Şəkər tozu (pesok)
 Col (m) châte – Şal formalı yaxalıq
 Buisson (m) boule - Yumuru formada qırılmış kol
 Jupe (f) corolla – Zıncırov formalı yubka

Bunan sonra müxtəlif modellərlə düzəldilən mürəkkəb sözlərin miqdarının çoxluğunu nəzərə alıb, bu məqalə çərçivəsində misalların sayı azaldılmış və xarakterik xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, komponentinin biri digər əşyanın formasında olur. Təhlil göstərdi ki, buraxılmış element asanlıqla bərpa olunur. Məs. *robe* (f) *sac* - torbaya bənzər don (paltar) modeli bərpa olunsa *une robe* qui a la forme *d'un sac* olacaq, və ya jupe (f) *soleil* – günəşəbənzər yubka modeli bərpa olunsa *une jupe* qui a la forme *du soleil* kimi işlədiləcək.

2. «Qui est aussi+qualité+que» elliptik komponentli mürəkkəb sözlər :

1. Article (m) mystère	Mystérieux	Sirli, gizli məqalə
2. Argument (m) kilo дәlil	Considérable	Əhəmiyyətli, çəkisi olan
3. Patte (f) velours	Veloutée	Məxməri, zərif pəncə
4. Tempérament (m) volcan	Volcanique	Coşğun temperament

«Qui est aussi+qualité+que» elliptik komponentli mürəkkəb sözlərin təhlili göstərir ki, müasir fransız mətbuatında ən çox işlənən model bu konstruksiya ilə olanlardır. Məs. “note (f) gratte-ciel - yüksək tərzli not” bərpa olunandan sonra *une note* qui est aussi *haute* qu'un *gratte-ciel* və ya “nation (f) phare-inkışaf etmiş millət” bərpa olunandan sonra *une nation* aussi développée qu'une autre.

3. «Qui est réuni à» elliptik komponentli mürəkkəb sözlər :

- Bracelet (m) montre – Saatlı qolbaq
 Camion (m) citerne – Sisterna yük maşını
 Camion (m) benne – Yüknü özü boşaldan yük maşını

Tədqiqat materiallarının təhlili göstərdi ki, göstərilən növ mürəkkəb sözlərin transformasiyası vaxtı aşağıdakı konstruksiyaları əldə etmək olur. Məs.: *voiture* (f) *Cuisine* - Səyyar mətbəx (*une voiture* qui est réunie à une cuisine) və ya *camion* (m) *Citerne* – Sisterna yük maşını (*un camion* qui est réuni à une citerne). Faktiki materialın təhlili zamanı aşkarlandı ki, «S1+S2» modeli ilə düzəldilən elliptik komponentli mürəkkəb sözlərdə elələri var ki, onlar hələ lüğətlər tərəfindən qeydə alınmayıblar.

Avion (f) *hôtel* – Mehmanxana kimi istifadə olunan təyyarə, *bateau* (m) *chapelle* –

kiçik kilsə kimi xidmət edən gəmi kimi mürəkkəb sözlər deyilənlərə misal ola bilərlər.

4. «Qui est fabriqué (préparée) de» elliptik komponentli mürəkkəb sözlər :

- Robe (f) lainage – Qoyun yunundan don
 Semelle (f) cuir – Dəri içlik (ayaqqabıda)
 Salade (f) crevettes – Krevetka ilə hazırlanmış salat

Bu model onunla xarakterizə olunur ki, birinci komponent əşya və ya ərzağı, ikinci komponent isə materialın nədən hazırlandığını göstərir. Məs.: *robe* (f) *lainage* - «qoyun yunundan don»- (une robe qui est fabriquée du lainage) ; *semelle* (f) *cuir* - «dəri içlik (ayaqqabıda) » (une semelle qui est fabriquée du cuir) ; *salade* (f) *crevettes* - «krevetka ilə hazırlanmış salat » (la salade qui est préparée des crevettes).

5. «Qui est lié à » elliptik komponentli mürəkkəb sözlər :

- Séisme (m) boulot – İşlə bağlı sarsıntı
 Homme (m) produit – Bazara müəyyən malı aparan şəxs
 Science (f) fiction – Elmi-fantastik ədəbiyyat, elmi fantastika
 Horaire (m) boulot – İş cədvəli, iş qrafiki

Bu modelin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu konstruksiyaların komponentlərindən biri ikinci komponentin adlandırıdığı hadisə və ya əşyanın fəaliyyətilə bağlıdır. Məsələn «qui est lié à » elliptik komponentini bərpa edəndən sonra biz aşağıda gələn dəyişməni əldə edirik : séisme (m) boulot –işlə bağlı sarsıntı (le séisme aui est lié au boulot) ; horaire (m) boulot – iş cədvəli, iş qrafiki (l’horaire qui est lié au boulot).

6. Sözlərin atılmış mürəkkəb sözlər :

Tədqiqata cəlb olunmuş faktiki materialın təhlili göstərdi ki, «S1+S2» modeli mürəkkəb sözlərdə elliptik elementlərin ən çox çatışmayan elementləri sözlərdədir. Məs. : accès (m) quai-çayın sahilinə, dəmir yolu platformasına çıxış (l’accès sur//vers le quai) ; direction (f) autoroute-ana yol, magistral istiqaməti (la direction sur//vers l’autoroute. Bu tipli konstruksiyaların əksəriyyəti «de» sözlərinə olmadan işlədilir : côté (m) nord-şimal tərəfi (le côté du nord) ; debut (m) mai-may ayının əvvəli (le debut du mai). Tədqiqat göstərdi ki, fransız yazılı publisistikası sözlərin atılmış mürəkkəb sözlərdən mütəmadi olaraq istifadə edir və onlar *assurance* sözünün bazısında yaradılır :

Assurance (f) incendie- Yanğından sığorta contre (l’assurance contre l’incendie)

Assurance (f) maladie- Xəstəliyə qarşı sığorta (l’assurance contre la maladie)

Assurance (f) crédit- Kreditlərin sığortalanması (l’assurance de crédit)

Assurance (f) vieillesse- Qocalığın sığortalanması (l’assurance sir la vieillesse) və başqaları

7. « S1-strukturunun funksiyalarını yerinə yetirən S2 strukturlu mürəkkəb sözlər :

Ouvrier (m) maçon	-	Bəna
Chasseur (m) cueilleur	-	Toplayan-ovçu
Auteur (m) compositeur-		Müəllif-bəstəkar
Serveur (m) guide	-	Konduktor, ofisiant vəzifəli şəxs
Sénateur (m) maire	-	Senator, merin vəzifəsini icra edən şəxs

Bu konstruksiyaların xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların ikinci komponenti müəyyən bir sənətlə məşğul olan şəxsi və ya onun əmək fəaliyyətinin növünü bildirir ki, bu da «S1+S2» modeli mürəkkəb sözlərin birinci komponentində açıq-aşkar göstərilir. Məs. : ouvrier (m) maçon - bəna (*un maçon* qui accomplit les fonctions d'*un ouvrier*) ; chirurgien (m) dentiste - dantist-cərrah (un chirurgien qui accomplit les fonctions d'un dentiste) ; Auteur (m) compositeur-müəllif -bəstəkar (un auteur qui accomplit les fonctions d'un compositeur).

8. «Qui est en même temps» elliptik konstruksiyalı mürəkkəb sözlər :

Table (f) buffet-	Stol-bufet
Bar (m) culotte-	Tütün köşkü olan bar
Porte (f) fenêtre-	Şüşəbənd

«S1+S2» modeli ilə düzəldilən mürəkkəb sözlər içərisində müasir fransız publisistikasında «qui est en même temps» kimi buraxılmış komponentli konstruksiyalar işlədilir. Məs. : table (f) buffet- stol-bufet (une table qui est en même temps un buffet) ; porte (f) fenêtre- şüşəbənd (balkona və ya terrasa açılan) (une porte qui est en même temps une fenêtre). Bu tipli mürəkkəb sözlərin bəziləri qısaldılmış formada işlənməyə meyllidirlər. Məs. : *papier* (m) *brouillon*- qaralama kağız əvəzinə *brouillon* (m) işlədilir.

9. «Qui est propre à» elliptik komponentli mürəkkəb sözlər :

Côté (m) comédienne-	Aktrisanın xarakterik xüsusiyyəti
Vie (f) gay-	Homoseksualistlərin həyatı
Culture (f) gay-	Seksual azlığın mədəniyyəti

Bu qəbildən olan mürəkkəb sözlərin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, birinci komponent insana və ya əşyaya məxsus olan əşyanı və ya hadisəni bu konstruksiyaların ikinci komponenti adlandırır. Misal üçün *version* (f) *parano* - paranoyun variantı, yəni une version qui est propre à un parano; côté (m) fille- qızın xarakterik xüsusiyyəti, yəni un côté qui est propre à une fille.

10. «Qui est destiné à» elliptik komponentli mürəkkəb sözlər :

Chaussures (f) sport-	Chaussures (f) sport
Service (m) client-	Müştəri xidməti şöbəsi
Vente (f) réclame-	Reklam satışı, hərracı

Produit (m) grand -public- çoxişlənən mallar

«S1+S2» modelindən olan buraxılmış «est destiné à» komponentli mürəkkəb isimlər müasir fransız mətbuatında çox yüksək tərzdə işlədirlər. Məs. : *chaussures* (f) *sport*- “idman çəkmələri, krossovka” dəyişdiriləndən sonra (des chaussures qui sont destinées au sport), *lampe* (f) *signal* başqa formada (une lampe qui est destinée à donner un signal), *robe* (f) *enfant* > (une robe qui est destinée à une enfant) və s.

11. «Qui a la couleur de» elliptik komponentli mürəkkəb sözlər :

Robe (f) feuille-morte- Tökülmüş yarpaqlar rəngində don

Gants (m) beurre frais - Zərif-sarı rəngli əlcək

Cheveux (m) carotte- Kök rəngli saç

«Qui a la couleur de» elliptik komponentli mürəkkəb sözlər fransız yazılı mətbuatının dilində çox geniş tərzdə işlədilir. Məs. : *soie* (f) *argent*-gümüşü ipək yəni ifadə bərpa olunandan sonra la soie qui a la couleur de l'argent gümüş rəngində olan ipək mənasında; *lumière* (f) *citron*-açıq-sarı işıq ifadəsi bərpa olunandan sonra biz konstruksiyanın tam formasını alırıqla lumière qui a la couleur du citron açıq sarı rəngdə olan işıq(landırma).

12. «S2 qui fonctionne à l'aide de S1» elliptik komponentli mürəkkəb sözlər :

Moto (f) pompe- Mühərrikli nasos

Moto (m) cultivateur- Kiçik, bağ-bostan traktoru

Bu modelin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, S2 başqa bir əşyanın vasitəsilə işləyən , yəni S1 komponentli əşyanı adlandırır. Transformasiyaya uğradıqdan sonra bu model aşağıdakı kimi təzahür edir: moto (f) pompe “mühərrikli nasos” yəni une pompe qui fonctionne a l'aide du moteur; moto-compresseur (m)-“ mühərrikli kompressor” yəni le compresseur qui fonctionne a l'aide du moteur. Bu modelin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, “moto” komponenti qısaldılmış formada işlədilir.

13. Fransız publisistikasında «qui est situé à» buraxılmış komponenti «S1+S2» modelli mürəkkəb isimlərin işlədilməsi zamanı aşkarlanmışdır. Məs. hôtel-pieds (m)-nəyinsə ətəyində yerləşən otel (mehmanxana).

- *Un petit hôtel-pieds de cette montagne dans l'eau (GEO Algérie, octobre 2006, № 332, p. 86).* Buraxılmış komponenti bərpa etdikdən sonra un petit hôtel qui est situé aux pieds de cette montagne dans l'eau cümləsini əldə edirik.

14. Tədqiqat materialları göstərdi ki, fransız yazılı KİV-ləri «qui ressemble à qch» buraxılmış komponentli «S1+S2» konstruksiyalı mürəkkəb isimlərdən istifadə edir. Məs. tour-hôtel (m) - «qülləyə bənzər otel» :

- *Ce tour-hôtel est simple et confortable (GEO Algérie, octobre 2006, № 332, p. 86).* Cümlənin tam tərkibi bərpa olunandan sonra aşağıdakı strukturlu

cümlə əldə edirik : *Cet hôtel* qui ressemble à *une tour* est simple et confortable.

15. Tədqiqat materialları təhlilinin gedişatı vaxtı aşkarlandı ki, elliptik komponentli «S1+S2» modeli mürəkkəb sözlərdə «S2 qui organise S1». Məs. : tour-opérateur (m)- səyahətləri təşkil edən agentlik, yəni *opérateur* qui organise *des tours*.

- *C'est le seul tour-opérateur français à proposer un voyage en Kabylie à pieds (GEO Algérie, octobre 2006, № 332, p. 86).*

Tədqiqata cəlb olunmuş materialların təhlili aşkarladı ki, müasir fransız mətbuatı struktur xüsusiyyətlərinə malik olan «S1+S2» modeli mürəkkəb sözlərdən kifayət qədər istifadə edir. Bu qəbildən olan konstruksiyaların təsnifatına edilən cəhd onları 5 növə bölməyə üstünlük verdi :

1. Tərkibində ingilis dilinə məxsus «S1+S2» modeli mürəkkəb sözlər :

Effort (m) marketing-	Marketinq tədbiri, səyləri
Action (f) marketing-	Marketinq tədbiri
Service (m) marketing-	Tələbat və satışı öyrənən xidmət
Programme (m) marketing-	Marketinq proqramı
Idée (f) shopping-	Alış-verişdə yeni, orijinal ideya

Müasir fransız publisistikasında ikinci komponenti ingilis sözü olan «S1+S2» modeli mürəkkəb sözlərin işlədilməsi halları aşkarlanmışdır. Əsasən qəzet mətnlərində işlədilən bu tipli konstruksiyalar ölkənin iqtisadi həyatını əks etdirir. Tədqiqata cəlb olunmuş material göstərdi ki, bu qəbildən olan konstruksiyalar *marketing* və *shopping* sözlərinin bazasında yaradılır.

2. Hər iki komponenti ingilis dilinə məxsus «S1+S2» modeli mürəkkəb sözlər:

Show-business (m)-	Alış-verişdə yeni, orijinal ideya
Show-room (m)-	Sərgi zalı
Week-end (m)-	Şənbə və bazar istirahət günləri

Tədqiqat hər iki komponenti ingilis dilinə məxsus «S1+S2» modeli mürəkkəb sözləri ortaya çıxardı. Konstruksiyaların bu modeli o qədər də məhsuldar deyil. Lakin özlərinin struktur xüsusiyyətlərilə digərlərindən fərqlənən yeni vahidlərin işlədilməsi onları müstəqil bir qrupda yerləşdirməyə imkan verir.

3. İkinci komponenti kəsilib qısaldılmış vahid kimi təqdim olunmuş «S1+S2» modeli mürəkkəb sözlər :

Prix (m) promo-	Reklam qiyməti, ucuz qiymət
Sourire (m) pub-	Reklam təbəssümü
Livre (m) expo-	Kitab sərgisi

Yuxarıdakı nümunələr göstərir ki, «S1+S2» konstruksiyasının ikinci komponenti kəsilib qısaldılmış vahid kimi təqdim olunmuşdur. *Livre* (m)

exposition mürəkkəb ismi əvəzinə fransız yazılı mətbuatı *livre-expo* (m) formasını işlədir. «S1+S2» modeli mürəkkəb sözlər tərkibinə daxil olan kəsilib qısaldılmış vahidlər əksər hallarda təyin rolunu oynayır. Məsələn :

- *Avec ce double livre-expo de Luc Choquer, voilà des réponses en images, et sans sondages ! (Elle, 16 avril 2007, № 3198, p. 38).*

4. İkinci komponenti abbreviatur kimi təqdim olunmuş «S1+S2» modeli mürəkkəb sözlər :

Député (m) UMP- Xalq hərəkəti birliyinin deputatı

Président (m) PS- Sosialist partiyasının sədri

Région (f) PACA- Provans Ləcavid sahili regionu

Fransız yazılı KİV-lərində elə spesifik vahidlər qeydə alınmışdır ki, onlar dil vahidlərinin qənaəti prinsipini təyinedici abbreviaturalar vasitəsilə yerinə yetirirlər:

- *L'ex-conseiller général et le maire de Levallois-Perret, député UMP ainsi qu'une demi-douzaine d'autres protagonistes du dossier devraient comparaître avant la fin de l'année (Le Monde, 5 février 2005, № 18672, p. 11) ; - Michel Vauzelle, président PS de la région PACA, partage cette proposition (Le Monde, 5 février 2005, № 18672, p. 13).*

5. Müasir fransız yazılı KİV-lərində komponentlərdən birinin mənasını götürən «S1+S2» modeli mürəkkəb isimlərin işlədilməsi qeydə alınmışdır.

Məs: *côte* (m) *rôtie* –“qırmızı şərab”. Qəribə burasıdır ki, bu misaldakı isimin elementlərinin hər ikisi qadın cinsindədir, amma «S1+S2» konstruksiya kimi kişi cinsində işlədir. Məs. :

- *Le côte-rôtie est un vin rouge d'appellation d'origine contrôlée produit sur les communes d'Ampuis, de Saint-Cyr-sur-le-Rhône et de Tupin-et-Semons. (plus.google.com).*

Müasir fransız publisistikası tərkibində ismi sifətlər olan və mürəkkəb sözlərin bəzi əlamətlərini bildirmək üçün işlədilən «S1+S2» modeli mürəkkəb isimləri öz səhifələrində işlədir. Buna misal olaraq *robe* (f) *enfant* - uşaq donu (paltar) - (qui est destiné à un enfant) və ya *portrait* (m) *enfant* – uşaq portreti - (qui est fait à partir de l'apparence d'un enfant). Belə hallarda mürəkkəb sözün mənası kontekstin təhlil edilməsilə təyin olunur, çünki bu isim birləşməsində iştirak edən sözün semantikasını yeni yaranmış ifadənin mənasını əvvəldən təyin edir [2, s. 186]. Tədqiqata cəlb olunmuş material göstərdi ki, fransız yazılı mətbuatı üç komponentdən ibarət olan söz birləşmələrini də işlədir: *robe* (f) *vert épinard* - «ispanaq rəngli don, paltar (tünd yaşıl rəngli)». Dilçilər bu tipli sintaktik əlaqələri ikiqat yanaşma (birləşmə) adlandırırlar [3.]. İkinci component əlamətin müxtəlifliyini dəqiqləşdirən ümumi xarakteristikalara malik olaraq birləşdirici rol oynaya bilər: *robe* (f) *couleur feu* - «od (köz) rəngli don». Bu məqsədlə *façon, genre,*

style, modèle sözləri işlədilir. Məs: escalier (m) façon chêne- «palıd rəngli pilləkən».

« S1+S2» modeli mürəkkəb sözlərin ikinci komponenti isim və sifət arasında aralıq leksik vahid rolunu oynaya bilər, lakin bu təqdirdə onun öz xüsusiyyətləri vardır:

- 1) öz əşya mənasını itirir;
- 2) təyin rolunda işlənmək hüququ qazanır;
- 3) mənanın dəyişməsinə məruz qalır.

Lakin sifətlərdən fərqli olaraq: 1) onun predikativ funksiyası yoxdur; 2) müşayət olunan isimlə uzlaşmır; 3) müqayisə dərəcəsində işlədilmir. Bu vahidlər başqa isimlərlə birlikdə yalnız keyfiyyət daşıyıcıları kimi işlədilir və şərh olunurlar. Əks təqdirdə onlar ancaq isimlər kimi qəbul olunurlar.

« S1+S2» modeli mürəkkəb sözlərin ikinci komponentinin rolunda çıxış edən və sifət kimi işlədilən isimlər arasında keyfiyyətin əlamətini bildirən vahidlərin olmasını aşkarladığımız: sucre (m) semoule- “şəkər tozu” və nisbi əlamət bildirən leksemlərin olmasının şahidi olduq: talon (m) *aiguille*- “hündür daban, mıx kabluk” Görmə hissələrini bildirən sifətlərin çoxsaylı alt sistemə real aləm əşyalarının forma və ölçülərini bildirən sifətlərin müxtəlif parametrləri daxildir. Fransız dilinin daşıyıcıları üçün *forma* və *ölçü* mikrokonseptləri ən önəmli keyfiyyətlər hesab edilirlər. [1, s. 114].

Faktiki materialın təhlili göstərdi ki, bugünkü fransız yazılı KİV-lərində yayılmış «S1+S2» modeli mürəkkəb sözlər içərisində elə bir söz qrupu ayırmaq olar ki, onun ikinci komponenti neytral isimi sifət kimi çıxış edir: a) «maison»: plat (rn) maison – keyfiyyətli ev xörəyi”, pâté (m) maison – ev pəsteti, style (m) maison – “yaşayış tərzii”. Məs.

- *Un true qui tient la route : assiettes assorties, verres en cristal, plat-maison* (Biba, 1996, № 202, p. 4) ;

- *Les shorts et les tee-shorts ne correspondent pas au style maison* (Management, № 89, 2002, p. 9) ;

b) «ami»: *réponse* (f) *amie* – “dost məsləhəti”; député (rn) ami – “səmimi parlament üzvü”:

- *La question était spontanée, presque angoissée, exigent la réponse amie* (Biba, 1996, № 202, p. 7) ;

c) «culte»: *série* (f) *culte* - «məşhur teleserial».

Əksər hallarda fransız qəzet və jurnallarının səhifələrində azaldılmış semantik sözlərin bazasında «S1+S2» modelindən olan konstruksiyalardan istifadə edilir:

“boulot”: séisme (m) boulot- “işlə bağlı sarsıntılar”; horaire (m) boulot – “iş cədvəli (qrafiki) :

Sauf qu'entre notre horaire - boulot les haltes-garderies et vacances scolaires pléthoriques, les prestations de Marie ont tendance à se multiplier (Biba, 1996, № 202, p. 10) ;

«gay»: vie (f) gay- “homoseksualların həyatı”; culture (f) gay- “seksual azlığın mədəniyyəti”; communaute (f) gay – “homoseksual cəmiyyət, birlik” :

Bien sûr qu'il y a un style de vie gay, une culture gay. Mais il n'existe pas une communauté gay (Elle, 1190, №23026, p. 6) ; mariage (m) gay- “homoseksualistlərin nigahı” ; militant (m) gay- “seksual azlıqların hüquqlarını mühafizəsi uğrunda mübarizə aparan fəal ;

Et embarrassé Dick Cheney, en plein débat sur le mariage gay, Mary Cheney avait alors précise que «cet enfant était une bénédiction, non un acte politique» et déclenche la grigne des militants gays lui reprochant sa frilosité ! (Elle, 4 juin 2007, № 3205, p. 28). Tədqiqata cəlb olunmuş material göstərdi ki, müasir fransız publisistikası tərkibində ingilis mənşəli söz olan və təyin mislində çıxış edən ifadələrdən istifadə edir :

a) «shopping»: idée (f) shopping - «ticarətlə bağlı yeni, orijinal fikir, ideya»; espace (m) shopping - «ticarət məkanı; kataloq»:

L'espace shopping que voilà vous ouvre sa boutique et vous offre un éventail de cadeaux originaire et des idées ludiques pour faire plaisir à toutes les mamans (Biba, 1996, № 202, p. 7) ;

b) «marketing»: programme (m) marketing “marketinq proqramı”; effort (m) marketing –“marketinq üzrə tədbir”; service (m) marketing - “tələbat və satışı öyrənən xidmət” :

- Les actions marketing conques pour un segment déterminé sont nécessairement mieux adaptées, donc plus efficaces, que les actions générales et globales (L'Express, 2000, № 2552, p. 8) ;

Je travaille au service marketing d'une entreprise européenne, où je touché un gros salaire (L'Express, № 2552, 2000, p. 10).

Müasir fransız publisistikasında işlədilən «S1+S2» modeli mürəkkəb isimlərin tiplərini aşkarlamaqda tədqiqat bizə kömək etdi və sübut olundu ki, ikinci component rolunda çıxış edən isimlər keyfiyyətin göstəriciləridir:

a) «S1 qui a la couleur de S2»: étoffe (f) lie de vin - «tünd-qırmızı rəngli parça»; oeufs (m) mimosa - «salat Mimoza» (yumurta sarısından qarnir) »; tulipe (m) perroquet - «əlvan tülpan»;

b) «S1 qui est propre à S2»: visage (m) adolescent - «yeniyetmə sifəti, üzü»; interrogatoire (m) bonhomme - «xoşməramlə söhbət»; distinction (f) maison - «hər hansı bir müəssisənin üzvünə verilmiş fərqləndirici nişan»:

-Il a suivi nos cows pendant deux ans et reçu un jacquet d'honneur, notre distinction maison, la semaine de ses 80 ans... (L'Express, №2552, 2000, p. 7) ;

c) «S1 est aussi+qualité+que S2»: accident (m) miracle - «insan tələfatı olmayan möcüzəli qəza»; publicité (f) monstre - «sensasiyalı, qeyri-adi reklam». Müasir fransız yazılı KİV-lərində bu konstruksiya yüksək işlənmə tezliyi ilə xarakterizə olunur. Təbiətən emosional insanlar olduğundan Fransızlar bu və ya digər əşyanın (hadisənin və ya şəxsin) keyfiyyətini maksimal ekspressivliklə ifadə etməyə çalışırlar. Bu qəbildən olan vahidlərin geniş vüsət almasına müasir yazılı KİV-lər daha çox kömək edirlər. Fransız qəzet və jurnallarının səhifələrində külli miqdarda rəng çalarlığı və xarakteristikasını bildirən ifadələr işlədilir. Təbiətdə olan əşyaların adlarının (tərəvəzlər, meyvələr, ağaclar, gül-çiçəklər) təyin kimi işlədilməsi sayəsində rəngin ən kiçik çalarlarını belə ifadə etmək olar. Yeri gəlmişkən fransız dili kifayət qədər inkişaf etmiş rəngbildirmə sisteminə malikdir. Fransız yazılı mətbuatı səhifələrində elə leksemlər qeydə alınmışdır ki, onlar ən müxtəlif rəng çalarlarını əks etdirməyə qadirdirlər. Məsələn, qırmızı rəngi bildirmək üçün *feuille-morte; feu; saumon foncé; lie de vin; acajou; grenat; pivoine; cerise; framboise; rouille; garance; rose bonbon; carmine* kimi vahidlər işlədilir. Sarı rəngi isə *beurre frais; carotte; fauve; ocre; noisette; miçi; jaune sable; citron; paille; mimosa; jaune beurre rayonnant* kimi vahidlər və digərləri bildirir:

- *Il porte dans son tempérament toutes les facéties de sa robe: noir, feu, doré ... (30 Millions d'Amis, Janvier 2004, № 203, p. 34) ;*

Müasir fransız mətbuatında işlədilən və «S1+S2» modeli mürəkkəb sözkərdə ikinci komponent kimi çıxış edən ismi sifətlər arasında aparılmış faktiki materialın təhlili vaxtı nisbi əlamət bildirən leksemlər seçilib götürüldü. Onlara aşağıdakılar aiddir :

Tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, «S1+S2» modeli üzərində qurlmuş «S1 qui est fabriqué de S2» tipli mürəkkəb sözlər nadir hallarda müasir fransız publisistikasında işlədilir. Hal hazırda fransız KİV-ləri vaxtaşırı sözlünlü konstruksiyalara önəm verir. Məs. *chapeau* (m) de *paille* - «həsir şlyapa». Bundan əlavə, fransız yazılı KİV-ləri «S1+S2» modeli mürəkkəb sözləri işlədirlər ki, onların da məna həcmi sadə isim və mürəkkəb ismi sifətin mənalarından formalaşır: *jupe* (f) *portefeuille* - «kənarları içəriyə qatlanan yubka»; *chiffre* (m) *porte-bonheur (heureux)* - «talisman rəqəm (uğur gətirən)»; *côté* (m) *vieux-scouts-bonnes-oeuvres* - «xoş işlər görən qoca skautların xüsusiyyəti»; *produit* (m) *grand-public* — «çoxişlənen mallar»; *programme* (m) *forme et minceur* - «fiquranı saxlamaq üçün proqram»; *produit* (m) *art de vivre* - «zinət əşyaları». Tədqiqata cəlb olunmuş faktiki materialın təhlili müasir fransız yazılı KİV-lərində «S1+S2» modeli üzrə yaranmış böyük miqdarda mürəkkəb sözlərin olduğunu bir daha təsdiqlədi.

Ədəbiyyat

1. Зайнуллина Л. М. Лингвокогнитивные аспекты исследования адъективной лексики в разноструктурных языках: на материале русского, башкирского, английского, немецкого и французского языков [Текст]: дис. ... канд. фи-лол. наук / Лилия Маратовна Зайнуллина; Башк. гос. ун-т. - Уфа, 2004. - 409 с.
2. Лебедкина А. В. Эллиптические конструкции «N+N» в современном французском языке [Текст] / А. В. Лебедкина, Ю. Г. Синельников // Франція та Україна, науково-практичний досвід у контексті діалогу національних культур: сб. науч. тр. Міжнар. науч.-практ. конф., Дніпропетровськ, 23-24 квітня 2004. - Дніпропетровськ, 2004. - С 181-187.
3. Шигаревская Н. А. Новое в современном французском синтаксисе [Текст] : пособие для учителей французского языка ср. шк./ Н. А. Шигаревская.-М.: Просвещение, 1977. 201 с.
4. Axundov A. Azərbaycan dilinin orfoqrafik lüğəti. Bakı, 2004. 723 səh.
5. Azərbaycanca-Fransızca lüğət (R. C. Cabbarovun redaktorluğu ilə). Bakı, 2006. 622 səh.
6. Fransızca-Azərbaycanca lüğət (ikinci nəşr, R. C. Cabbarovun redaktorluğu ilə), Bakı, 2006. 459 səh.
7. Dictionnaire de la presse et des médias : français, espagnol, italien, portugais : conseil international de la langue française [Texte]. - Paris : CILF, 1990.-304 p
8. Biba, 1996, № 202, p. 10
9. Elle 16avril 2007, №3198, p. 38.
10. L'Express, № 2552, 2000, p. 4
11. GEO Algérie, octobre 2006, № 332, p. 95
12. plus.google.com

Aziza Mammadova

**Structural semantic-types of compound words based
on S1 + S2 model
Summary**

The study of the factual material featured in the research reveals the fact that the French media outlets use a large number of complex "S1+S2" model words. The main function of these language units is a communicative one and envisages to optimize the communication process by saving speech.

The S1 + S2 complex units with large and volume semantics reflect the smallest sense of the word and this, in its turn, allows the French media outlets to transmit the maximum amount of information within a minimum period of time. The analysis of the complex S1 + S2 model words, as well as the words selected from various French newspapers and magazines involved in the research, discovered 15 types of standard elliptical designs and 5 complex structural words. For the explanation of these lexemes, it was necessary to clarify the author's pragmatic goal in every specific case.

In the research, the S1 + S2 model words used in contemporary French media have been classified in terms of frequency of use.

Азиза Маммадова

**Структурно-семантические типы сложных слов,
образованных на основе модели «С1+С2»**

Резюме

Анализ фактического материала, привлеченного к исследованию, выявляет наличие в современных французских печатных СМИ большого количества сложных слов, образованных по модели «С1+С2». Эти языковые единицы выполняют коммуникативную функцию и предусматривают оптимизацию речевого процесса путем экономии языковых средств. Сложные единицы типа «С1+С2», имеющие большую и объемную семантику, передают самые мелкие оттенки значения. Это позволяет французским печатным СМИ передавать максимум информации при минимальном отрезке времени. Анализ привлеченных к исследованию сложных слов с конструкцией «С1+С2» из французских газет и журналов различной направленности выявил наличие 15 видов стандартных эллиптических конструкций и 5 видов сложных слов со структурной особенностью. Для того чтобы рассмотреть эти лексемы, понадобилось уточнение прагматической цели автора в каждом конкретном случае. Здесь классифицированы сложные слова с конструкцией «С1+С2», которые используются в современных французских СМИ.

Rəyçi: Rəşid Cabbarov
filalogiya elmləri namizədi, dosent

MAHMUDAĞA QASIMOV
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Cəlilabad
filialının “İxtisas fənləri” kafedrası
qasimov@mail.ru

CƏLİLƏBƏDİN TARİXİ, OYKONİMLƏRİ, ETNONİM VƏ TOPONİMLƏRİ

Açar sözlər: mikro və makrotoponimlər, topoformant, oykonim, etnonim, etnogenez, etimologiya, linqvistika, onomalogiya, semantika.

Ключевые слова: микро и макротопонимы, топоформант, оуконим,- этноним, этногенезис, этимология, лингвистика, ономастика, семантика.

Key words: Micro and macrotoponyms, topoformant, ocular, etnonim, etnogenesis, etymology, linguistics, onomalogy, semantics.

Müstəqillik əldə edildikdən sonra xalqımızın tarixi kökünün yenidən araşdırılıb öyrənilməsinə start verildi. Belə bir məqamda mən də tədqiqatçı vətəndaş kimi yaşadığım Cəlilabad rayonunun tarixini, oykonimlərini, etnonim və toponimlərini, dialektoloji fonetik xüsusiyyətlərini araşdırmağı özümə borc bildim. Çünki, toponimik materiallar xalqın tarixi, dili, etnogenezi, tarixi-coğrafiyası, yaşadığı məkan, milli və etnik xüsusiyyətləri, mövcud dialektoloji fonetik dəyişikliklər və s. kimi problemlərin həllində tutarlı dəlil, inandırıcı fakt rolunu oynayır. Bu baxımdan toponimlər və onların təsnifi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Yaşadığımız **Cəlilabad** rayonu yaşayış məskəni kimi qədim tarixə malikdir. Onun ilk adı **Həməşərə** olmuşdur. Arxeoloqlarımızın fikrincə, “**Həməşərə**”, “**Mişarçay**” **mədəniyyəti b.e.ə. II minilliyə aiddir.** “Bu yaşayış məskəni Lənkəran qəzasının **Səbidağ (Səbican)** nahiyəsində yaşamış **həməşərə** tayfasının adı ilə bağlıdır. XIX əsrin axırlarında azərbaycanlılardan ibarət olan həmin **tayfa icması** 7 kənddən, 366 evdən təşkil olunmuşdu. Hasıllı yaxınlığındakı Həməşərə kurqanı da bu tayfanın adı ilə bağlıdır” (**Bax.** “Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti”, Bakı-2007, I cild, səh. 226). Cənubi Azərbaycandan gəlib bu ərazidə məskunlaşan şəxslər bir-birinə həmşəri (həmşəhərli) demişlər. Çox güman ki, bu müraciət forması və Cəlilabadda mövcud olan “**Həməşərə**” **üzüm sortunun** indiyədək qalması yaşayış məskəninin adı ilə bağlılığına dəlilət edir. Qədim və orta əsr tarixçiləri də Həməşərənin qədim yaşayış məskəni olduğunu bildirirlər. Tarixi faktlar sübut edir ki, İslam dini bu ərazidə qələbə çalandan sonra **Zərdüştlüyün mərkəzlərindən olan Həməşərə şəhəri** tamamilə darmadağın edilir. Hətta bu məqamı təsvir edən tarixçi-**salnaməçi** Əl-Müqəddəsi yazır ki, IX əsrdə Həməşərənin 35 min əhalisi olub. **Səidəli Kazimbəyoğlu** “Cavahirnameyi-Lənkəran” (İkinci adı

“Səidiyyə”dir.) əsərində **Həmşərə qalasının** Muğan düzündə yerləşdiyini və onu **Əbərşəhrə ibn Qudərzin tikdirdiyini**, Həmşərədə **muqların baş məbədinin yerləşdiyi** və şəhərin zərdüştlükdən qaldığı bildirilir.

Fars-tacik şairi **Ə.Firdovsi “Şahnamə”** də o şəhəri vəsf edərək yazır:

Əbərşəhrə vuruşub sanki cahanı tutdu,

Dünyada öz cəngiyə, nurlu məkanı tutdu.

(**Bax.** Səidəli Kazımbəyoğlu “Səidiyyə”, Bakı-2005, səh.122)

Rus şərqşünas alimi **İlya Berezin** özünün “Puteşestvie v Persiyu” (Kazan-1871) əsərində yazır ki, **Əbərşəhri ərəblər tərəfindən** darmadağın edilərək kənd halına salınmışdır. Dağılmış şəhərə ərəblər **“Muğan-muqların, yəni atəşpərəstlərin şəhəri”**- Muğan şəhəri deyirlərmiş. **Coğrafiyaşünas Həmdulla Qəzvini** vaxtilə bu şəhərdə olduğunu, onun Xəzər dənizinin iki fərsəxliyində (1 fərsəx təqribən 7 km), Biləsuvarla Talış mahalının arasında yerləşdiyini, **orta əsr** tarixçisi **Xondəmir “Həbib-üs-siyər” əsərində** Həmşərənin 3 metr hündürlüyündə möhtəşəm qala ilə əhatə olduğunu bildirir. **A.A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm”** əsərində qədim şəhər qalığı olan Həmşərənin adını çəkir. Mənbələrdən görünür ki, **Həmşərə** vaxtilə Azərbaycanın böyük şəhərlərindən olub, **ərəb və monqol işğalları zamanı dağılmışdır**. Həmşərə şəhəri dağılandıqdan sonra onun ərazisindəki **Hasıllı kəndi** şöhrətlənməyə başladı (**Bax. M.Dadaşzadə** “Azərbaycan xalqının orta əsr mədəni tarixi”, səh. 22-23). Hasıllı kəndi böyüməyə və mərkəz kimi tanınmağa başlayanda indiki rayon ərazisinə ruslar köçürüldü. 1916-cı ilin iyun ayından Astraxanbazarın bünövrəsi qoyulur. 8 avqust 1930-cu ildə ona rayon, 28 fevral 1952-ci ildə şəhər statusu verilib. 2 iyul 1967-ci ildən böyük yazıçı-dramaturq Cəlil Məmmədquluzadənin şərəfinə Cəlilabad adlanır. Bura tarixin qanlı-qadalı illərinin canlı şahidi olub, müəyyən basqın və təcavüzlərlə üzləşib, onlara sinə gərib. Şübhəsiz, bütün bunlar rayon ərazisindəki sakinlərin məskunlaşmasına və miqrasiyasına öz təsirini göstərmiş. Belə ki, **VII əsrdə ərəblərin, XIII əsrdə monqolların işğalçı, soyğunçu yürüşləri** və gətirdikləri fəlakətlərlə üz-üzə durublar. **XVIII əsrin I yarısında Nadir şahın** qoşunları **Həmşərə şəhərini viran edib. XIX əsrin I yarısından Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasəti** bu ərazidə meydan sulayıb. Bir neçə kəndlərimiz (Şorbaçı, Çünzəli, Geygal//Keygal, Abdullu, Zabanlı və s.) yandırılıb, yerlə-yeksan edilib, sakinləri yurdlarından didərgin salınıb. Belə bir dövrdə xalqın Çar Rusiyasının müstəmləkə siyasətinə qarşı müqavimət hərəkatı güclənib. Belə ki, **XIX əsrin 30-cu illərində rus işğalına** qarşı yerlərdə etiraz sədalarının qalxması, xüsusən bu işə **Alar kəndinin ciddi və inadlı müqavimət göstərməsi, Muğan torpaqları** uğrunda ölüm-dirim mübarizəsi və XX əsrin **1904-1905-ci illərində çarizmin müstəmləkə və köçürmə siyasətinə** qarşı amansız mübarizəsi bütün imperiyaya səs saldı. Bu hadisə Azərbaycan tarixinə **“Alar çıxışı”** kimi düşmüş və bu barədə **tədqiqatçı**

İ.M.Həsənov iki böyük məqalə çap etdirmişdir. Eləcə də **V.İ.Lenin** “**Köçürmə məsələsi**” məqaləsində Alar camaatının torpaqlarından qovulması üçün **qəsbkarların dövlət xəzinəsi hesabına silahlandırılmasını... pisləmişdir. Çar hökumətinin** rayonun ərazisində **Astraxanka/Astraxanovka, Prişib, Mixaylovskaya, Privolnoye, Novoqolovka, Pokrovka, Andreyevka, Qriqoryevka, Petrovka, Zlobinka, Dikalovka, Svetlaya-Zarya, Sviridovka, Kirovka** və s. kimi yaşayış yerlərini salması, burada subbotnik (cühid), molokan, duxobor, bartist, priqun, pravoslav və digər məzhəb sahiblərinin hökmranlığı, onlar üçün dövlət tərəfindən məktəblərn açılması, **Pokrovka** (Ərqaya) və **Prişibdə** (Göytəpə) **kilsələrin inşa edilməsi** rusların dövlət siyasətilə bağlı gördüyü işlərdir. Bu mənada rayonumuzda yaranmış oykonimlərin, etnonim və toponimlərin özünəməxsus maraqlı **etimoloji tarixi** var.Sözün əsl mənasında desək, **rayon ərazisindəki toponimləri etimoloji və linqvistik baxımdan** üç qrupa bölmək olar:- **I.Azərbaycan-türk mənşəli toponimlər:** Sadatlı, Tahirli, Bədirli, Gülməmmədli, Babaxanlı, Babalı, Fərzili, Astanlı, Cəfərli, Musalı, Abazallı, Ocaqlı, Qazan köşkü, Qarğılı, Sumaqlıq, Çəltiklik, Arpalıq, Darılıq, Qılıcalıq, İstiotluq, Narlıq, Dəvəboynu, Dələli, Keçili, Qarğalıq, Ceyrankeçməz, Eşşəkçi, Çinar, Qarağac,...

II.Azərbaycan-türk, ərəb-fars və talış mənşəli hibrid (qarışıq) sözlərdən ibarət olan **toponimlər:** Bəcərvan, Xanəgah, Cəngan, Seyidbazar, Zopun, Çuxurküçə (Zopun və Ləkində), Sütəkəran (Şatırlıda),Vəcəkəran (Həziabadda), Lələkəran (Soyuqbulaqda-keçmiş Kövüzbulaq), Brazmançay (Şıxlarda), Mərdiməzar (Cəlilabad şəhərinin bir hissəsi), Bicarlı (Yeddibulaqda ərazi),... **III.Rus mənşəli toponimlər:** Prişib, Nikolayevka, Alekseyevka, Mixaylovskaya, Pravoslavnoye, Privolnoye, Petrovka, Pokrovka, Qriqoryevka, Astraxanka//Astraxanovka, Sviridovka, Kirovka, Andreyevka, Novoqolovka, Zlobinka, Dikalovka, Svetlaya-Zarya və s.

Ümumiyyətlə, Cəlilabad ərazisindəki **mikro** və **makrotoponimlər** aşağıdakı yolla və **topoformantlarla** yaranmışdır:

a)**Morfoloji yolla:** -lı⁴, -lıq⁴, -çı, -çi, -sız, -cıq, -cuq, -çə, -lən, -laq **leksik şəkilçilərlə** Komanlı, Mədətli, Abdullu, Şötüklü, Şükürlü, Maşlıq, Darılıq, Arpalıq (Seyidbazar ərazisində), Qılıcalıq (Cəfərhanlıda yer), Vənlik, Qarğalıq, Kərpiclik, Nillik və Turpluq (Zopun ərazisində yer), Qızılgüllük, İstiotluq, Nərgizlik (Babaxanlı və Qarğılıda), Şorbaçı, Eşşəkçi (indiki Zəhmətabad kəndi), Ələkçi//Ələyçi yeri (Zopunda), Dəmirçi yeri (Hamarqışlaqda), Başsız (indiki Suluçəşmə kəndi), Qalacıq təpə//Qalacuuq təpə (Güneyli-keçmiş Badamağac kəndində), Meşəçə (Astanabadda ərazi), Səslənən qaya (Zopunda), Nəzər qışlağı (Aların ilk ərazi adı), Hamarqışlaq, Fətullaqışlaq, Çuxurqışlaq (Ocaqlının əvvəlki adı və ərazisi), Ərzi qışlağı

(İncillidə), Qışlaq yeri//Qışlaq ərazi (Ətcələrdə), Kosalı qışlağı (Alarda), Qası qışlağı (Fətullaqışlaqda), Abasəli qışlağı (Darılıqda),...

-lar-lər cəm şəkilçisi Şıxlar, Tatlar, Kürdlər, Lallar, Pocalar (Allahverəndə, Komanlıda və Dövlətəlibəylidə), Ətcələr, Məşədilər, Korlar, Karlar (Mikayılıda nəsil-tirə), Kolatlar (Mirzəlidə və Zopunda yer), Əkizlər dağı (Dövlətəlibəylidə), Mərzlər (Kürdlər və Süleymanbəylidə yer), Şotlar (Həsənli və Süleymanbəylidə yer), Şivlər (Həsənli),...

b)sintaktik yolla: Cəlilabad, Astanabad, Abışabad, Sərhədabad, Əliabad, Zəhmətabad, Həsənabad, Həziabad, Rüstəməbə, Kazımabad, Hacıcavad, Hacıməmmədli, Soltankənd, Təzəkənd, Qamışlıgöl, Yeddibulaq, Ağbulaq, Oğrubulaq, Soyuqbulaq, Badamağac, Hamarqışlaq, Kövüzbulaq, Qasımbəyli, Məlikqasımlı, Qarakazımlı, Fətullaqışlaq, Ağdaş, Göytəpə, Qarazəncir, Uzuntəpə, Üçtəpə, Dövlətəlibəyli, Məmmədcanlı, Suluçesmə, Oğlanqala və Qızqala (Burovarda), Narınqala//İncəqala (Şatırlıda), Oğlantəpə və Qıztəpə (Təklədə)... və s. **yaranan toponimlər** var.

Rayon ərazisindəki toponimləri aşağıdakı qrup və növlərə bölmək olar:

1.Antroponimlər (şəxs adları ilə bağlı) Əliqasımlı, Fərəcullalı, Xəlilli, Abdullu, Astanlı, Cəfərli, Həsənli, Bədirli, Musalı, Əsədli, Sadatlı, Babalı, Mirzəli, Sarxanlı, Tahirli, Şabanlı, Yusifli, Mikayılı, Adnalı, Məlikqasımlı, Mədətli, Şükürlü,...

2.Etnotoponimlər (tayfa, nəsil, tirə adları ilə bağlı) Alar, Cəlayir, Kürdlər, Təklə, Tatlar, Gıllarlı, Moranlı, Orand//Oratlı, Qaradağlı, Şahsevən, İnalı (İnilə kəndində), Tele (Dələlidə), Koman// Kuman (Komanlıda), Dilağarda (Kövüzbulaq, Mirzəli, Cəlayir və Uzuntəpədə), Lolular (Lallarda), türk dillərində cəmlilik, mənsubluq, aidlik mənasını bildirən **-at, -t şəkilçisi ilə yaranan** Boyat//Bayat (Sərhədabadda), Lək (Ləkəndə), Xəlilli (Xəlillidə), Əcirli (Ağusəmdə, Şorbaçıda, rayon mərkəzinin cənub-qərbində), Quzatlı (Ocaqlı, Şorbaçı və Maşlıqda), ittifaq, birlik, tayfa, bəzən də uşağı, oğlu sözlərinin sinonimi kimi işlənən **vənd sözü ilə yaranmış** Pənəvənd//Panavənd (Ocaqlıda),...

3.Fitotoponimlər (bitki adları ilə bağlı) Qarğılı, Qılıcalıq (Cəfərhanlıda), Sumaqlıq (Sadatlı və Türkəllidə), Badamağac, Turşənglik (Abışabadda), Turpluq və İstiotluq (Zopunda), Çəltiklik (Şatırlıda), Pambıqlıq (Çınarda), Pambıqlı bulaq, Arpalıq və Heyvalıgöl (Seyidbazarda), İncilli, Darılıq, Nərgizlik (Babaxanlı, Dövlətəlibəyli, Cəlayir və Darılıqda), Nillik (Çünəxanlı, Zopun, Badamağac, Ağusəm və Cəlayirdə), Qızılgüllük (Zopun, Cəfərli, Soltankənd və Çınarda), Söyüdlü, Çinar, Vənlik, Narlıq (Eçara, Sərhədabad, Hacıcavad və Yeddibulaqda), Tutluq (Eçarada), Qarağac, Heyvalıq (Alaşarda), Söyüdlü dərə (Allahverəndə), Palıdlıq (Qamışlıgöldə), Nilli dərə və Palıdlı dərə (Şıxlarda), Əvəlikli dərə (Gülməmmədli), Ərikli dərə (Təklədə),

Güllü dərə və Yemişanlı dərə (Astanlıda), Paxladərə (Fətullaqışlaqda), Paxlalıq (Zəhmətabadda),...

4.Metoforik toponimlər Məzlum ağacı (Zopunda), Təpə boynu (Cəfərlidə), Qaşğa yer (Abazallıda), Korquyu (Bədirlidə), Dəvəboynu (Əsədli və Ləkində), Oğrubulaq, Korabulaq (Ağdaş, Lallar, Zopun, Petovka, Həsənabad, Dövlətəlibəyli, Badamağac və Gülməmmədlidə), Ölü bulaq (Təklədə), Fətirlilik (İncilli kəndində təpəlik ərazi),...

5.Zootoponimlər (heyvan adları ilə bağlı) Dələli, Zalıqlı (Ədəbi dildə zəli işlənir.), Tülkülü (indiki Türkelli), Göyərçinlik (Musalıda), Quştəpəsi (Bəcrəvanda), Qarğadolanmaz (Moranlıda), Keçili (indiki Tahirli kəndi), Keçibulağı, Qarğalıq (Zopun, Ağdaş, Ləzran və Porsavada), İlanlı dərə (Alarda), Tülkülü təpə (Abazallı və Şıxlarda), Çaqqallı dərə (Ağsəmədə), Dəvəüçən (Zopunda), Ceyrankeçməz (Moranlının ilk adı və Qarakazımlıda yer), Atüçən və Maralyatan (Hacıməmmədlidə), Zalıqlıgöl (Seyidbazar ərazisində yer), Eşşəkçi (indiki Zəhmətabad kəndi), Balıqçı küçəsi (Cəlilabad şəhərinin cənub-qərb hissəsindəki küçə), Tatur bulağı (Alaşarda), Qarışqalı güney (Edişədə), Torağaytəpə (Üçtəpədə),...

6.Mifotoponimlər (əfsanəvi, mifik inancla bağlı) Cinli təpə (Şükürlü və Moranlıda), Cinli kəş (Zopunda), Cinli dərə (Petrovka, Bayxanlı, Qarğılı, Ləzran, Məlikqasımlı, Mikayılı və Şötüklüdə), Şeytan təpəsi (Zopun, Musalı, Əsədli və Ləkində), Cin dərəsi (Şorbaçıda), Şeytanlıq (Mədətlidə yer),... **7.Hidronimlər** (çay, göl, bulaq, arx, kanal və s. adları) Su anbarı-süni göl (Gülməmmədli və Privolnoye kəndlərində), Həməşərəçay, Mişarçay, İncəçay, Göytəpəçay, Komanlıçay, Pirsəçay (Bəcrəvanda), Balaçay və Fətəliçay (Fətullaqışlaqda), Kəhrizbulaq (Sadatlıda), Damcıbulaq (Zopun və Darılıq kəndlərində), Kəşbulaq, Söyüdbulaq və Mərzəli göl (Zopunda), Kövüzbulaq, Ağbulaq, Yeddibulaq (Yeddibulaq və Təklə kəndlərində),...

8.Oronimlər (dağ, təpə, qaya, dərə adları ilə bağlı) Üçtəpə, Alxantəpə, Polutəpə, Fəhtəpə və Əliköməktəpə (Üçtəpədə), Xudutəpə (Təzəkənd-indiki Çəmənliyə), Oğlantəpə və Qıztəpə (Təklədə), Uzuntəpə, Həməşərə təpə, Şüştəpə (Kövüzbulaq və Yusiflidə), Paşatəpə (Cəfərxanlıda), Əkizlər dağı (Dövlətəlibəylidə), Sarıqaya (Eçara, Zopun, Astanlı, Astanabad, Privolnoye və Maşlıqda), Böyükdağ və Səslənən//Səsdənən qaya (Zopunda), Qasım təpəsi (Gülməmmədlidə), Biyanlı təpə (İnilidə), Nərgiz təpə (Albalan, Gülməmmədli, İnili və Maşlıqda), Camalxan təpəsi (Şiləvəngədə), Nilli qaya (Hacıismayılıda), Şükür təpəsi (Günəşlidə), Əncirli//İncilli dağ (Hacıməmmədlidə), Almalı dərə və Alçalı dərə (Hamarqışlaqda), Qurudərə (Maşlıqda),...

9.Mikrotoponimlər (kiçik ərazi, yer, yurd, məhəllə, döngə və s. adı) Cühüd səddi (Astanabadla Fərzili ərazisini ayıran sədd), Xırnava (Babaxanlıda), Qırğılı (Suluçəşmənin qərb hissəsi), Qarğadolanmaz

(Bayxanlıda), Dadaş kolatı və Nəzər kolatı (Güneyli-keçmiş Badamağac kəndində), Çuxurküçə (Zopun və Ləkində), Nilli çuxur (Məşhədihüseynlidə), Məçidli tala (Yeddibulaq kəndi ərazisində), Dikdaş (Eçarada), Seyid yeri (Fərzilidə), Əli binəsi, Muxtarvurulan, Adamölən kəş, Keçəlat, Məhəmməd tərəsi, Kotanbaşı, Kərpiclik, Əhməd daşlığı, Kiçik hamar və Qaranlıq çuxur (Zopunda),...

10.Makrotoponimlər (böyük ərazi adları) Muğan, Ucarud mahalı, Burovar sıra dağları,...

11.“Sənədlə toponim”lə yanaşı əvvəlki adı ilə **paralel işlənən** coğrafi adlar Cəlilabad-Astraxanbazar, Abışabad-Xamrava, Sərhədad-Qarayar, Şabanlı-Cerinel, Tahirli-Keçili, Məmmədrzalı-Pornayim, Zəhmətabad-Eşşəkçi, Soltankənd-Qaradağlı, Suluçəşmə-Başsız, Şükürlü-Bozayran, Abdullu-Kürünbül,...

12.Fəal toponimik fonddan passiv fonda, oradan da əvvəlki adı yenidən bərpa olunub **fəal fonda qayıdan** Üçtəpə-Qriqoryevka, Göytəpə-Prışib, Günəşli-Pokrovka, Qarazəncir-Andrejevka, Uzuntəpə-Novoqolovka, ...

13.Memorial (xatirə) **antroponimik toponimlərə** Cəlilabad, **H.Əliyev Seyrangahı**, Sabirabad, Xəlilabad, Həziabad, **Çkalovka** (Uzuntəpədə küçə), **Şükürlü** (keçmiş Bozayran), Əzizbəyov kanalı,...

14.Lal (mənası açıqlanmayan) **toponimlər: Teşkanlıq bulağı** (indiki Soyuqbulaqda), **Şüvəxan** (Şatırlıda), **Kələyim** (Əsədlidə), **Mağal** (Ağusəmdə), **Simirlik** (Yusifli kəndində) və s.

15.Köçmə//köçürmə toponimlər. Bura Yardımlı rayonundan Cəlilabad ərazisinə gəlmiş **Alar, Şiləvəngə, Bozayran, Pornayim, Porsava, Ləzran, Eçara, Koryədi yurdları** (Tahirlinin cənubunda), **Şıxlar, Astanlı** və Cənubi Azərbaycan ərazisindən gələn **Komanlı, Qaradağlı, Həsənlı, Çünəxanlı, İncilli, Geygal//Keygal, Çünzəli, İnili, Xəlilli, Mədətli, Germi** və s. **oykonimləri** misal göstərmək olar.

Ədəbiyyat

1. **Tofiq Əhmədov** "Azərbaycan toponomikasının əsasları", Bakı-1991
2. **M.Adilov, A.Paşayev** "Azərbaycan onomastikası", "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı-1987
3. **Nuriyev E.B.** "Azərbaycan toponomiyasında bitki və heyvan adları", Bakı-1986
4. "Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti", I və II cild, "Şərq-Qərb", Bakı-2007
5. **M.A.Мамедов** "Лингвистический анализ географических названий в смешанных ареалах", Ташкент - 1984

6. **A.M. Qurbanov** "Azərbaycan dilinin onomalogiyası", "Maarif" nəşriyyatı, Bakı-1988
7. **M.S.Qasimov** "Cəlilabadın tarixi, etnonim və toponimləri", "Elm və təhsil", Bakı - 2016

М.Гасимов

**История жулубабада, рекенты, этник и темы
Резюме**

В статье рассматривается история Джалилабадского района, - оуконимы, племя и географических названий в серии, о систематической основе.

Историческое прошлое региона, события, агрессивные, захватнические марши, колониальная политика царской России против усиления движения сопротивления народа, особенно Алар сообщества серьезной и упорной борьбы, письменные статьи, в районе русских деревень и церквей, и строительство динамиком. Созданный в регионе, а также оуконимы разная доступность этногенезисы, топонимы и разделение этимология и лингвистический анализ, морфологический и синтаксический способ, появление микро и макротопонимы, их типы объясняются в первый раз на основе конкретных примеров.

M.Qasimov

**History of Zhulubabad, Rekenty, Ethnic and Themes
Summary**

The article considers the systematic history of the Jalilabad region, its conjugations, etnonyms and toponyms. Here are the history of the region, the events that took place, the occupation, the robbery, the colonial policy of Tsarist Russia, the strengthening of resistance of the people against it, the serious and stubborn struggle of Alar community, articles about it, and the construction of Russian villages and churches in the region.

The history of the occurrence of ocons in the region, the existence of different etiogenes, the etymology of the toponyms and linguistic analysis, and the distribution of micro and macro toponyms in the morphological and syntactic way, are interpreted for the first time on the basis of specific examples.

Rəyçi:

Məsud Məmmədov
filologiya elnləri doktoru, professor

TAMILLA ATAKIŞIYEVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universite
tamilla@mail.ru

ЕДИНИЦЫ ОТБОРА ЛЕКСИЧЕСКИХ МИНИМУМОВ

Açar sözlər: leksik minimumlar, leksik-semantik variant, leksik birləşmələr, birmənalı və coxmənalı sözlər, leksik məzmun, danışiq vəziyyəti.

Ключевые слова: лексические единицы, лексические минимумы, лексико-семантический вариант, однозначные и многозначные слова, лексическое содержание, речевая ситуация

Key words: Lexical units, Semantically lexical units, single mean and many meanings words, lexical content, speech situation.

Отбор лексического материала и составление лексических минимумов - очень сложное и трудоемкое дело. Прежде всего, составитель должен решить ряд *проблем*:

1. Что взять за единицу отбора
2. Сколько таких единиц надо отобрать
3. Какие именно лексические единицы из огромного моря лексики следует взять для лексического минимума.
4. Какими принципами руководствоваться при отборе лексики для минимума

Вопрос о единице отбора и единице счета в учебной лексикографии еще не нашел окончательного решения. Следовало бы признать лексико-семантический вариант (слово в одном из своих значений) единицей счета в учебной лексикографии, т.к. смысловая структура слова может быть разработана с большей или меньшей глубиной. А ведь еще не учитывается число фразеологизмов, эквивалентных слов. Но по традиции принято считать *слово* главной единицей учебной лексикографии, не расчленяя его на значения.

При составлении лексического минимума общего типа единицами отбора могут быть:

1. **Однозначное слово**(*утром, всегда, яблоко, учебник, справа, ужинать, здание, весна, цветок, улучшить, столица, преподавать, автобус, объяснять и т.д.*)

2. **Лексико-семантический вариант** (слово-значение). Выбор одного или нескольких значений многозначного слова зависит от:

- целей обучения,
- этапа обучения,

- характера тематико-понятийных групп, лексическое содержание которых должно обеспечивать потребности коммуникации в тех сферах и в пределах тех тем и речевых ситуаций, которые предлагаются программой.

Например, многозначное слово поле может включаться в лексические минимумы, предназначенные для школьников, студентов, для учёных, и в каждом минимуме будут представлены разные значения этого слова. Если же минимум составлен как список отобранных слов в алфавитном порядке, без указания на значение, то преподаватель сам выделяет те значения многозначного слова, которые необходимы именно данной группе учащихся:

- поле (засеянное пшеницей) – для детей
- поле (футбольное) - для детей и студентов
- поле (электромагнитное) - для ученых

3. **Слово-омоним.** Омонимы – это слова одинаковые по звучиванию, но разные по значению. При отборе этих единиц надо учитывать этап обучения. Например: *пол* (часть комнаты) лучше включать в минимум для начинающих - *пол* (мужской, женский), включать в минимум для продвинутого уровня: *болеть* (быть нездоровым, плохо себя чувствовать) также лучше вводить на начальном этапе – а *болеть* (быть фанатом какой-либо спортивной команды) – на продвинутом.

4. **Супплетивная словоформа.** Входит в лексический минимум в тех случаях, когда формы слова образуются от разных корней или основ. Это отдельные лексические единицы при отборе учебного материала и при обучении ему: *человек-люди, идти- шел, хороший-лучше, год-лет, брать-взять, я –меня и т.д.*

5. **Сокращения.** В русском языке довольно много сокращений, и они часто представляют трудности не только для иностранцев, но и для носителей языка. Такие единицы языка, отобранные в соответствии с лексическими темами, предусмотренными программой, лучше давать отдельным алфавитным списком в виде приложения к основному словарю-минимуму: *ВДНХ, СМИ, НИИ, МГУ, завуч, студком, профсоюз* и т.д.

6. **Сложные лексические единицы.** Вопрос об отборе и презентации таких единиц в лексическом минимуме остается дискуссионным:

- **производные предлоги:** *несмотря на, в течение, в связи*
- **глагольно-именное сочетание, равное слову:** *прийти кому-нибудь в голову* – подумать о чем-нибудь, вспомнить что-нибудь; *сделать на глаз (на глазок)* – приблизительно, неточно; *работать рука*

об руку – совместно, дружно; *сидеть сложа руки* – не работать, бездействовать; *капля в море*- мало; *куры не клюют*- много.

- **речевое клише или его вариант:** *до свидания, до встречи, счастливого пути, желаю успеха и т.д.*

Заключение.

В настоящее время , как мы убедились, проблема отбора и минимизации лексики в преподавании русского языка как иностранного является острой актуальной и дискуссионной.

Грамотно отобранная в словарь-минимум лексика представляет ряд преимуществ для учебного процесса, что особенно важно на начальном этапе, когда закладывается база употребительной лексики учащегося: слова легче запоминаются, прочнее усваиваются и остаются надолго в активном словаре студента, т.е. в наборе той лексики, которая необходима ему для общения.

Конечно, ряд особенно острых проблем до сих пор вызывает оживленные споры:

- что взять за единицу отбора,
- сколько таких единиц надо отобрать,
- какие именно лексические единицы из огромного моря лексики следует взять для лексического минимума.
- какими принципами руководствоваться при отборе лексики для минимума.

Проблема усложняется еще и тем, что в нашу лексику входит огромное количество заимствований, которые иногда своеобразно адаптируются носителями русского языка. И это не говоря уже о том, что речь рядового носителя наполнена жаргонизмами, просторечиями, нелитературными выражениями, словами- паразитами . И что делать с этим пластом лексики- остается задачей составителей словарей минимумов.

Но несмотря на все трудности минимизации и отбора лексики в целях улучшения учебного процесса, важным достижением все же является то, что эта проблема заявлена и делаются попытки ее комплексного и системного решения.

Хорошая теоретическая база, над которой работают ученые-составители словарей-минимумов огромный накопленный опыт преподавания русского языка как иностранного помогут решить эту проблему с успехом, тем самым помогая учащимся овладеть русской лексикой и с ее помощью общаться.

Список использованной литературы...

1. Методика преподавания русского языка как иностранного для зарубежных филологов-русистов, включенное обучение, под ред. А.Н.Щукина – М.: Русский язык, 1990, стр. 59-60

2. П.Н. Денисов, В.В. Морковкин, А.С. Скопина . О лингвистическом аспекте отбора лексики. // Вопросы обучения русскому языку иностранцев на начальном этапе, сборник методических статей, учебно- методическое пособие, изд. 2-е переработанное и дополненное – М.: Русский язык, 1976, стр.57-77

3. Методика. Зарубежному преподавателю русского языка, под ред. А.А. Леонтьева, Т.А. Королевой, 3-е изд., - М.: Русский язык, 1982, стр. 52-56

4. Т.М. Балыхина. О системности русской лексики и о системе в обучение лексике. // Традиции и новации профессиональной деятельности преподавателя русского языка как иностранного, сборник статей- М.: РУДН, 2002, стр.150-154

T.Ataşiyeva

Leksik minimumların seçim birləşmələri

Xülasə

Məqalədə leksik minimumların tərtibi, birləşmələrin seçimi və bu birləşmələrin seçimində hansı mərhələlərin nəzərə alınması göstərilmişdir.- Tədris leksikoqrafiyasında seçim birləşmələri və hesablama birləşmələri haqqında sual qəti olaraq öz həllini tapmamışdır. Leksik-semantik variantı qəbul etmək daha məqsədəuyğun olardı.

Rus dilində işləyən alimlər və tərtibatçılar, rus dilinin xarici dil kimi öyrədilməsi təcrübəsi böyük bir nəzəri əsası bu problemi müvəffəqiyyətlə həll etməyə kömək edəcək, beləliklə tələbələrə rus sözcüklərini öyrənməyə və onlarla ünsiyyətə kömək edir.

Lüğət-minimuma savadlı şəkildə seçilmiş leksika dərs prosesinin ilkin mərhələsi üçün çox əhəmiyyətlidir.Həmçinin burada leksikanın minimizasiyası rus dilinin xarici dil kimi tdris olunmasında aktual problem olması haqqında danışılır.Beləliklə, lüğət-minimumların üzərində işləyən alim-tərtibatçılar, yaxşı nəzəri baza, rus dilinin xarici dil kimi tədris olunmasında toplanmış böyük təcrübə bu problemin müvəffəqiyyətlə həll olunmasında kömək edəcəkdir.

Selection combinations of lexical minimums

Summary

In this article fitted lexical units, choosing lexical units and this units how and which stage was shown. In Education lexicography, chosen units and computation units don't find general solutions. Semantically lexical units very convenient.

A good theoretical basis, on which the scientists and compilers of dictionaries-minima work, the huge accumulated experience of teaching Russian as a foreign language will help solve this problem successfully, thereby helping students to learn Russian vocabulary and communicate with it.

Literal selected lexicon to the vocabulary-minimum is important for the first part of the lesson process. And in this lexical units talked Russian languages taught foreign education languages. So very hard scientist-founder, theoretical basis, learned experience Russian languages foreign education languages will help this problem solutions.

Rəyçi: Nərmin Musabəyova
filologiya elmləri doktoru, dosent

СЕВИНДЖ КАРАЕВА
Азербайджанский Государственный
Университет Нефти и Промышленности

СЕМАНТИЧЕСКАЯ СЛИТНОСТЬ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ОБОРОТОВ

Ключевые слова: фразеологические обороты, сращения, единства, выражения, членимые обороты, семантика, неделимый.

Açar sözlər: frazeoloji dövriyyələr, bitişmələr, birliklər, ifadələr, parçalanan dövriyyələr, semantika, bölünməz.

Key words: phraseological circuits, adjacencies, associations, expressions, disruptive circulation, semantics, indivisible.

В качестве воспроизводимой языковой единицы фразеологический оборот представляет собой единое смысловое целое, однако соотношение значения фразеологизма в целом и значений составляющих его компонентов может быть различным. С этой точки зрения фразеологические обороты современного русского литературного языка можно разделить на четыре группы: фразеологические сращения, фразеологические единства, фразеологические сочетания и фразеологические выражения. Первые две группы составляют семантически неделимые обороты. Они эквивалентны с точки зрения своего значения одному какому-нибудь слову. Третья и четвертая группы представляют собой семантически членимые обороты. Их значение равнозначно семантике составляющих их компонентов. Предлагаемая классификация фразеологических оборотов представляет собой разработку и уточнение классификации соответствующих языковых единиц, принадлежащей В.В. Виноградову. Семантически неделимые фразеологические обороты, в которых целостное значение совершенно несоотносительно с отдельными значениями составляющих их слов называются фразеологическими сращениями. Значение такого рода фразеологических оборотов условно, как и семантика слов с неприменимой основой. Например, фразеологические обороты *бить баклуши* (*бездельничать*) и *очертя голову* (*безрассудно*) являются такими же немотивированными и условными обозначениями явлений объективной действительности, как составные по образованию слова типа *подражать*, *стремглав* и т.д., где производность не чувствуется и значение слова абсолютно несоотносительно со значениями составляющих его частей. Фразеологическое сращение *неровен час* равно по смыслу *а вдруг* (например, *неровен час, он заметит это*). По своей семантике оно совершенно несоотносительно с теми значениями, которые свойственны словам *неровен* и *час*.

Такой оборот, как *и никаких звездей*, по значению равен словам *баста, хватит, ничего больше*. Его целостное значение не вытекает из тех отдельных значений слов *и, никаких, звездей*, которые присущи данным словам в их свободном употреблении. Если элементы, составляющие фразеологическое сращение, и имеют одинаково звучащие с ними слова, то это соотношение является чисто омонимическим. Так, например, сочетание слов *перемывать косточки*, с одной стороны, может выступать перед нами как фразеологическое сращение, значение которого не вытекает из реальных значений отдельно взятых слов *перемывать* и *косточки* (*сплетничать*), а с другой стороны может быть свободным употреблением этих слов в их прямом, номинативном, значении (*Косточки ископаемой птицы пришлось перемывать несколько раз*). Следовательно, фразеологические сращения – это эквиваленты слов, подводимые под определенные грамматические категории как единые, абсолютно неразложимые смысловые единицы. Вторую группу фразеологических оборотов составляют фразеологические единства. Они, как и фразеологические сращения, являются семантически неделимыми и целостными, однако их целостная семантика мотивирована отдельными значениями составляющих их слов. Неразложимое значение фразеологических средств возникает в результате слияния значений отдельных составляющих их частей в единой обобщенно-переносной семантике целого. Семантическая неделимость фразеологических единств сближает их с фразеологическими сращениями, а их семантическая производность, обусловленность их значения смыслом отдельных слов отличает их от фразеологических сращений. Возьмем в качестве примеров фразеологические единства *закинуть удочку, тянуть ляжку, зарыть талант в землю, семь пятниц на неделе, мелко плавает, из пальца высосать, первый блин комом, положить зубы на полку* и т.д., их значения в отличие от фразеологических сращений являются производными, вытекают из семантики образующих их слов. В этом отношении фразеологические единства аналогичны словам с производной основой, т.е. основой, делимой на морфологические части. Однако необходимо отметить, что эта мотивированность не прямая, а опосредованная. Все весьма многочисленные в русском языке фразеологические единства являются образными выражениями, составными единицами, понимание которых обязательно связано с пониманием того внутреннего образного стержня, на котором они строятся. Именно образность отличает фразеологические единства от омонимических свободных сочетаний слов. Такие сочетания слов, как *намылить голову, брать в свои руки, заткнуть за пояс, прокатить на вороньих* и т.д., одинаково возможны и как фразеологические единства (тогда это будут образные выражения),

и как обычные свободные сочетания слов (тогда эти слова будут употреблены в своих прямых, номинативных, значениях). Другие примеры фразеологических сочетаний: *расквасить нос, утлый челн, кромешный ад, кромешная тьма, скоропостижная смерть, скалить зубы, трескучий мороз, насупить брови* и т.д. Фразеологические сочетания почти не имеют омонимических им свободных словосочетаний. Особенностью их является то, что входящие в их состав слова с фразеологически связанными значениями могут заменяться синонимическими (*скоропостижная смерть*— *внезапная смерть, расквасить нос*—*разбить нос* и т.д.). Чем шире круг слов, с которыми может соединяться член фразеологического сочетания, имеющий несвободное употребление, тем ближе это сочетание к разряду фразеологических выражений. По характеру связей слов и общему значению фразеологические выражения ничем не отличаются от свободных словосочетаний. Они не только являются семантически членимыми, но и состоят целиком из слов со свободными значениями (*Любви все возрасты покорны; оптом и в розницу; всерьез и надолго; Волков бояться—в лес не ходить; социалистическое соревнование; Не все то золото, что блестит* и т. д.). От фразеологических сочетаний они отличаются тем, что в них нет слов с фразеологически связанным значением. Составляющие их слова не могут иметь синонимических замен, которые возможны для слов с несвободным значением в группе фразеологических сочетаний (например, *разинуть рот*—*раскрыть рот*). Употребление фразеологического выражения *Любви все возрасты покорны* отличается от употребления, например, предложения *Стихи покорили читателя своей искренностью и свежестью* тем, что оно извлекается говорящим из памяти целиком, так же как отдельные слова или фразеологические обороты, равнозначные слову, в то время как предложение *Стихи покоряли своей искренностью и свежестью* создается говорящим по законам русской грамматики из отдельных слов в самом процессе общения. Фразеологическое выражение *партийный билет* не образуется говорящими заново всякий раз, как только им случается об этом говорить, а воспроизводится также, как, например, слово *партбилет*. Что касается сочетаний *партийное отношение, партийная прослойка, партийный стаж* и т.д., равно как и сочетаний *билет в кино, хороший билет, железнодорожный билет* и др., то все они создаются в соответствующей речевой ситуации. Следует различать фразеологические выражения коммуникативного характера и фразеологические выражения номинативного характера.

Фразеологические выражения первого типа всегда являются целым высказыванием, выражают то или иное суждение: *Человек—это звучит гордо; Хрен редьки не слаще; Без труда не вытащишь и рыбку из пруда*

и т. д. Фразеологические выражения второго типа всегда выполняют в языке номинативную (т.е. назывную) функцию: *трудовые успехи, на данном этапе, поджигатели войны, высшее учебное заведение* и т. п.

Литература

1. Бабкин А. М. Русская фразеология, ее развитие и источники. М.-Л., Наука, 1970.
2. Виноградов В.В. Основные типы фразеологических единиц в русском языке.— В кн.: Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове . 2-е изд. М., Высшая школа, 1972.
3. Гаврин С.Г. Изучение русского языка в школе. М., 1963.
4. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. М., Просвещение, 1978.
5. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. Л., Наука, 1977.
6. Ожегов С.И. О структуре фразеологии.— В кн.: Ожегов С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. М., Высшая школа, 1974.

S.Qarayeva

Frazeoloji dövriyyələrin semantik birləşməsi

Xülasə

Müasir rus ədəbi dilinin frazeoloji dövriyyələrini dövriyyələrini dörd qrupa bölmək olar: frazeoloji bitişmələr, frazeoloji birliklər, frazeoloji uyğunluqlar, frazeoloji ifadələr. İlk iki qrupu semantik bölünməz dövriyyələr təşkil edir. Üçüncü və dördüncü qrupları semantik parçalanan dövriyyələr təşkil edir. Semantik bölünməyən frazeoloji dövriyyələr hansılarda ki, bütöv məna sözləri təşkil edən ayrı mənalara tamamilə əlaqəli deyil, frazeoloji birləşmələr adlanır. Qeyri törəmə əsası olan sözlərin semantikasi kimi, belə frazeoloji dövriyyələrin mənası da şərtidir. Frazeoloji bitişmələr vahid kimi müəyyən edilmiş qrammatik kateqoriyaların altında birləşən söz ekvivalentidir. Frazeoloji birliklər, frazeoloji birləşmələr kimi semantik bütöv və bölünməzdilər. Frazeoloji dövriyyələrin ikinci qrupunu frazeoloji birliklər təşkil edir. Onlar frazeoloji bitişmələr kimi, semantik bölünməyən bütövdürlər, amma onların bütöv semantikasi, sözləri təşkil edən ayrı mənalara əsaslandırılıb. Frazeoloji birliklərin semantik bölünməzliyi onları frazeoloji bitişmələrlə yaxınlaşdırır, onların semantik törəməsi isə, onları frazeoloji bitişmələrdən ayırır.

Frazeoloji birliklər tamamilə donmuş kütləni təşkil etmirlər, onları təşkil edən hissələr söz yerləşdirmələri ilə bir-birindən ayrılı bilərlər. Frazeoloji birliklərin bu xüsusiyyəti onları frazeoloji bitişmələrdən, frazeoloji uyğunlaşmalardan və frazeoloji ifadələrdən kəskin fərqləndirir. Frazeoloji uyğunlaşmalarda azad və məntiqli istifadələr var. Frazeoloji ifadələrdə frazeoloji məntiqli mənalı sözlər yoxdur.

S.Qarayeva

Semantic combination of phraseological circuits

Summary

The phraseological circulation of modern Russian literary language can be divided into four groups: phraseological adjacencies, phraseological associations, phraseological conformities, phraseological expressions. The first two groups form semantic indivisible circuits. Third and fourth groups constitute semantically fragmented circuits. Semantic indivisible phraseological circuits are called phraseological combinations, which are not entirely related to separate meanings that constitute the whole word. As the semantics of non-derivative words, the meaning of such phraseological circuits is also essential. Phraseological adjacencies are equivalent to the word combinations under the defined grammar categories. The phraseological units, such as the phraseological combinations, are semantic and fragmented. The second group of phraseological circuits is phraseological associations. They, like the phraseological adjacencies, are semantically unbroken and fragmentary, but their whole semantics are justified by the separate meanings of words. The semantic indivisibility of the phraseological associations brings them closer to phraseological combinations, and their semantic derivation separates them from phraseological adjacencies. Phraseological associations do not form a totally frozen mass, the parts that form them can be separated by word placements. This feature of the phraseological associations sharply distinguishes them different from the phraseological adaptations and phraseological expressions. There are free and logical utilizations in phraseological adaptations. There are no phraseological meaningful words in the phraseological expressions.

Rəyçi: Bəyimxanım Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SLENQLƏR İNGİLİS KONNOTATİV LEKSİKASININ BİR QOLU KİMİ

Açar sözlər: konnotativ məna, slenqlər, üslubi ifadə vasitələri, məcazi məna

Key words: connotative meaning, slangs, stylistic expressive means, metaphorical meaning

Ключевые слова: коннотативное значение, сленгизмы, стилистические выражения, метафорическое значение.

İngilis dilində leksik üslubi ifadə vasitələri arasında slenqlər xüsusi yer tutur. Danışq dilinə məxsus olan və əhalinin müxtəlif qrupları tərəfindən müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilən slenqlər konkret bir məfhumun vulqar şəkildə ifadəsinə xidmət edir. Yazıçılar öz əsərlərində slenqləri öz bədii urətlərinin xarakterini açmaq məqsədi ilə istifadə edirlər.

Slenq ayrı-ayrı qruplar tərəfindən işlədilən söz və ifadələr olduğundan, ədəbi dil üçün səciyyəvi deyildir. Onlar bir qayda olaraq vulqar, nəzakətdən kənar ifadə vasitələridir, gündəlik söhbətlərdən qaynaqlanır və çox zaman gülüş doğurmaq məqsədi ilə işlədilir.

Misal üçün, Amerika ingiliscəsində **get real** ifadəsi «faktlarla üz-üzə olmaq (face facts), **no way** «qətiyyən yox» (absolutely not), Avstraliya ingiliscəsində **rack off** («çıxıb getmək», «sürüşüb getmək»), Yamayka ingiliscəsində **big up** «qeyd etmək», «bayram etmək» (celebrate, show respect), **dawta** («gənc qadın» (a young woman), Cənubi Afrikada **jol** «məclis», «əyləncəli vaxt keçirmə» (party, a good time) mənalarında işlənir (1, s.52-53).

Slenqlərin bir çoxu uzun zaman dildə işlədilir və müəyyən bir qrupun nitqi hüdudunu aşaraq, ümumi slengə çevrilir. Misal üçün, XX əsrdə **wimp** «zəif insan» mənasında Amerika ingiliscəsində geniş yayılmışdı. Başqa slenqlər isə zaman-zaman öz mənalarını dəyişmişdir. Misal üçün, **previous** əvvəllər Amerika ingiliscəsində «daha əvvəllər köçən immiqrant» mənasında işlənmiş, 1920-ci ildən başlayaraq «dar» anlamında işlənmiş, indi isə «bir qədər kobud» mənasındadır (1, s.54).

Slenqlə bağlı bir sıra lüğətlər nəşr edilmişdir. Bu lüğətlər içərisində Ventvor və Flexner tərəfindən tərtib edilmiş «Amerika slenq lüğəti» daha əhəmiyyətli görünür. Adını göstərdiyimiz lüğətin ən müsbət cəhətlərindən biri odur ki, müəlliflərin qeyd etdikləri kimi, o, xeyli miqdarda sözləri əhatə edir.

Belə bir cəhət diqqəti cəlb edir ki, hərbi slenqlər də bəzi müəlliflərin yazmış olduqları kitablarda yer tutur. Bu slenqlər emosional xarakterli hərbi terminləri, parodiya məzmunlu terminləri, gülməli terminləri əhatə edir. Bunu aşağıdakı misallardan görmək olur:

first sergeant – старшина = (orduda kiçik komandan heyətinin dördüncü rütbəsi)

buck general və brigadier general – briqada generalı

battlewagon və battleship – linor

foot stamping və marching drill – sıra təlimi

high-ball və solute – salamlama

bunk flying – uçuşlar haqqında hekayələr

chow line – yemək vaxtı növbə

eicht ball – hərbi xidmətdən boyun qaçıran

to pull rank – rütbəcə kiçik olanlara yuxarıdan baxmaq

Misal üçün, Amerika həyat tərzindən qaynaqlanan **chow line** hazırda Amerika ingiliscəsində hamı üçün anlaşılıq slenq olub, geniş istifadə olunur:

The chow line was already long when John got to the dining hall «Con yeməkxanaya daxil olanda yemək növbəsi artıq çox uzun idi»; **The soldiers picked up trays and got into the chow line** «Əsgərlər podnoslarını qaparaq, yemək növbəsinə dayandılar» (2, s.64).

Son vaxtlar gəncələr tərəfindən xeyli miqdarda slenqlər yaradılmışdır. Məsələn, «hot» sözü hazırda slenq mənasında da işlənir. Caz musiqisində «hot» sözü «əla», «diqqətəlayiq» mənasında səslənir.

«Groovy» slenqi caz musiqisində «əla» mənasını əldə etmişdir. Beləliklə, **hot** caz musiqisi ilə əlaqədar «əla», «yaxşı» mənasında işlənir: «hot jazz», «əla caz» (2, s.684).

Narkotiklərin işlənməsi ilə əlaqədar da slenqlər yaranmışdır:

grass – marixuana

speed – amfetamin dozası

high – narkotikin təsiri

Cinayət dünyasında işlənən sosial dialektlərə aid bir çox sözlər də dilin leksikasına yol açmışdır. Lakin burada onu qeyd etməliyik ki, sosial dialektlərin başqa növünə nisbətən cinayət dünyasında işlənən sözlər də çoxluq təşkil edir:

hit man – killer

squeal – polisə məlumat vermək

songbird – xəbərçi

pineapple – bomba

blot out – öldürmək, silmək (yaddaşından), örtmək:

The high-rise buildings in front of our apartment house blots out the view of the ocean «Bizim binanın qarşısındakı hündür evlər okeanın

mənzərəsini görünməz edir»; **Jane can't remember the details when she was attacked in the streets: she blotted it out of her memory** «Ceym küçədə hücumə məruz qaldığı anın təfərrüatı ilə xatırlamır; Bu onun yaddaşından silinmişdir» (2, s.35).

Müasir kosmonavtika elminin böyük sürətlə inkişafı bu sahədə də bəzi sözlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Başqa sözlə desək, sosial dialekt kosmonavtika sahəsinə də daxil olmuşdur. Buna aid aşağıdakı slenqləri göstərmək olar:

qlitch - hər hansı bir texniki nasazlıq, qəza

go – uçuşa hazırlıq

Qeyd etmək lazımdır ki, arqo və slenq arasında yaxınlıq vardır. Başqa sözlə desək, öz funksiyasına və strukturuna görə arqo özgə yolla, yabançı yolla əmələ gəlmir. Əksinə arqo slenqin təbii elementidir.

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, jarqonizmlərin və arqonizmlərin fəaliyyəti, onların dilin leksikasında qalması heç də eyni deyil. Onlardan bəziləri jarqonik və arqotik leksikanın təbii köhnəlmə prosesi ilə əlaqədar olaraq dildən çıxır, dilin lüğət tərkibindən uzaqlaşır. Başqaları isə ümumi slenqdə işlənməyə başlayır. Leksikanın ümumi slenqdən xüsusi slenqə keçməsi prosesi heç bir semantik dəyişikliyə gətirib çıxarmır. Məsələn, gənclərin işlətdikləri slenqdən ümumi slenqə «groupie» (rok-n-roll ulduzunun pərəstişkarı) slenqi keçmişdir.

Bəzi hallarda jarqonda mənə dəyişikliyi ola bilər, mənənin ümumiləşdirilməsi baş verir. Məsələn, groupie slenqi ümumi slenqdə nəinki əvvəlki mənasını saxlayır, hətta yeni mənə qəbul edir. «Groupie» sözünün yeni qəbul olunmuş mənası «azarkeş» sözüdür. Aşağıdakı misalda «groupie» sözünün «azarkeş» mənasında işlənməsi daha aydın görünür:

Flocks of pretty chess groupies gathered for a glimpse of him outside the President Hotel, but Fisher never breaks training (3, s.686).

«Guardhouse lawyer» (qarovulxanada, hərbi dustaqlar üçün dustaqxanada hüquqşünas) hərbi slenqi ümumi slenqə ümumiləşdirilmiş mənada keçmişdir. Məsələn, mənə belə açıqlanır – «səlahiyyətində olmayan məsləhətləri həvəslə deyən adam» (2, s.689).

Onu da demək lazımdır ki, başqa hallarda metonimik inkişaf baş verir. Məsələn, hərbi slenq «gold brick» (əl topu) ümumi slenqdə «xarici görkəminə fikir verməyən qız» mənasında işlənir.

Beləliklə, deyilənlərdən aydın olur ki, slenqizmin əksər hissəsi lap əvvəldən ümumi slenqin vahidi kimi mövcud olmuşdur, ümumi slenqin tərkibində olmuşdur. Aşağıdakı misallara nəzər salaq:

sind-up – parodiya

for the birds – mənim üçün deyil, bu mənim işim deyil

shyster – hüquqşünas

that's the way the cookie crumbles – belə işlər, belə-belə işlər
nitty-gritty – işin praktik tərəfi

All right then, now that we have agreed on the broad outlines of the deal, let's get down to the nitty-gritty (3, s.243). «Oldu, bir halda ki, biz məsələ üzrə xeyli razılıq əldə etmişik, onda gəlin işin praktik tərəfinə keçək».

head shrinker – psixiatr

Forrester is falling apart; his family physician sent him to a head shrinker (2, s.166) «Forrester çox pis vəziyyətdədir; ailə həkimi onu psixiatra göndərib».

yakky – boşboğaz, çərənçi

Bəzi müəlliflər slenqi ümumi bir kateqoriyaya birləşdirir və onun ədəbi dilə qarşı qoyurlar. Lakin qeyd etməliyik ki, elmi ədəbiyyatda bu fikri qəbul etmirlər.

Bütün bunlar onu göstərir ki, ümumi slenq ədəbi dilə aid olmayan ümumxalq sadə dilə aiddir. Məsələ bundadır ki, ümumi slenqin hissəsi ədəbi dilin danışıq leksikasına keçir. Məsələn, ədəbi danışıq leksikasına aşağıdakı kimi sözlər keçmişdir:

O.K – all right – yaxşı

A – bomb – atom bombası

jazz – caz

hawk – militarist, hərbcı

dove – nasifist (yatıran, susduran, sakitləşdirən (üsyani))

disc jockey – radio stansiyasında veriləcək verilişlərin qeydini aparan işçi.

Jack is working as a disk jockey at the local FM station (3, s.91)
«Cek yerli FM stansiyasında veriliş aparıcısı işləyir».

Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi danışıq dili ümumi slenqdən çox ciddi şəkildə ayrılır. Məsələn, «Whispering campaign» - «yalan şayiələrin yayılması» ifadəsi «Amerika slenq lüğətində» slenqizm kimi izah edilir, lakin «Random House» lüğətində ədəbi dilin vahidi kimi verilir. Lakin bundan belə nəticə çıxarmaq lazımdır ki, ədəbi leksika və slenq arasında bir aralıq yol vardır. Digər tərəfdən ümumi slenqin ədəbi dilə daxil edilməsi faktiki olaraq slenqlə ədəbi danışıq leksikasını arasında qarşıdurmanı aradan götürür. Başqa sözlə slenqlə ədəbi danışıq leksikasını arasında fərq itir.

Sosial-lingvistik baxımından onu demək olar ki, xüsusi və ümumi slenq arasında azca fərq vardır. Lakin bu fərq ciddi qarşıdurma yaratmır. Başqa sözlə bu fərq ədəbi dilin ümumxalq dili ilə qarşıdurmasına aid deyil. Xüsusi slenqin vahidi cəmiyyətin sosial stratifikasiyası (layı) ilə əlaqədardır.

Onu da göstərmək lazımdır ki, ümumi və xüsusi slenqə bir sıra ümumi cəhətlər xasdır. Məsələn, istər ümumi və istərsə də xüsusi slenq vahidinin

əmələ gəlməsində metoforik köçürmə böyük rola malik olur. Ümumi slenqə misal:

coffin nail – siqaret:

«**I stopped smoking**», Algernon said. «**In fact, I haven't had a coffin nail in well over a year**» (2, s.68) «Mən siqaret çəkməyi dayandırdım», - dedi Algernonun «Əslində mən il ərzində əməlli — başlı siqaretim olmayıb».

ball-and-chain – arvad

scalper – teatr bileti satan alverçi

tank – sərxoş

wiq – səfeh

snow – kokain

loaf – qız

nut – dəli:

Hod dog dildə məcazi mənə da əldə etmişdir. Bu söz əsasında yaranan **to hotdog** feli güc və fiziki bacarıq nümayiş etdirməklə başqalarının diqqətini cəlb etmək, özünü göstərmək anlamına gəlir:

Skiers hotdogging down the slopes – «nümayişkaranə şəkildə yamacdan üzü aşağı sürüşən xizəkçilər» (3, s.644).

İngilis dilində içi ət və yaxud meyvə cemi ilə doldurulan, üstü şirinləşdirilən dairəvi qoğalı bildirən **pie** sözü bu yeməyin dadlı və şirin olması ilə assosiasiya nəticəsində bir kəsin başqasına yaxşı münasibət bəsləməsi konnotasiyasını əldə etmişdir:

Bill was nice as pie to us? But I still felt uncomfortable around him (3, s.1012).

Hər fən «Bilin bizə münasibəti qoğal kimi idi (çox yaxşı idi), lakin mən onun yanında özümü hələ də narahat hiss edirdim» kimi səslənən bu cümlədəki **pie** sözünün Azərbaycan dilindəki frazeoloji ekvivalentindən (bal-yağ) istifadə etsək tərcümə daha düzgün və emosional olar: «Bil bizimlə bal ilə yağ kimi idi».

Bu qənaətə gəlmək olur ki, ingilis danışiq dilindən qaynaqlanan slenqlər çox təsirli obrazlı ifadə vasitələri olub, öz metaforik çalarlıqları ilə leksik üslubi ifadə vasitələri arasında önəmli yer tutur.

Ədəbiyyat

1. Brigit Viney. The History of the English Language. London, 2009.
2. Adam Makkai. A Dictionary of American Idioms. M.Y.: Baron's, 2004.

3. Longman Dictionary of English Language and Culture. Longman, 1998.

A.Muslumzadeh

Slangs as a branch of English connotative vocabulary

Summary

The article deals with English slangs, that have acquired a significant place within lexical stylistic devices. Used by limited groups of society, slangs serve as vulgar, or unpolite versions of English literary words. They are used to create high emotion and are often used by writers to characterize the social level of their characters.

A group of slangs are used in language for a long period, tend to turn from the slangs of different groups into widely used common slangs. The common slangs are characterized as lexical units belonging to common colloquial speech. Serving as very expressive metaphorical devices, getting acquainted with slangs has a great practical importance for translators and for those who communicate with the English.

A.Муслумзаде

Сленг как часть английской коннотативной лексики

Резюме

Статья посвящена изучению английского сленга, имеющего важное место среди лексических стилистических средств. Они используются ограниченными социальными группами и являются вульгарными и невежливыми версиями слов литературного языка. Они используются для выражения высокой эмоции и очень часто писатели используют чтобы характеризовать социальный уровень их персонажей.

Группа сленгизмов используются в языке в течении длительной времени и превращаются из сленгизмов ограниченной группы людей в общенародную использованию. Последние характеризуются как лексические единицы принадлежащие к общеразговорному языку. Будучи очень выразительными метафорическими средствами изучение сленгизмов является важным как для переводчиков, так и для тех кто используют английский язык как средство коммуникации.

Rəyçi:

Çingiz Qaraşarlı

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

GÜNEL ŞAMXALOVA
Pedaqoji Universitet
gunel@mail.ru

XALQLAR ARASINDA ƏLAQƏLƏRİN İNKİŞAFINDA DİLİN ROLU VƏ ONUN ÖYRƏNİLMƏ YOLLARI

Açar sözlər: dil, əlaqə, ünsiyyət vasitəsi, tələffüz, informasiya

Ключевые слова: язык, связь, средства связи, произношение, информация

Keywords: language, relation, communication means, pronunciation, information

Dünya xalqları arasında ədəbi və mədəni əlaqələrin inkişafında ən başlıca amil kimi dilin rolunu xüsusi qeyd etmək gərəkdir. Çünki XXI əsrin qloballaşma, o cümlədən dünyaya inteqrasiyanın yüksək mərhələsi kimi diqqəti cəkbədiyi bir zamanda insanlar arasında ünsiyyətin yaranması zəruriyyəti doğur. Bu baxımdan elmin bütün sahələrində, beynəlxalq əlaqələrin qurulmasında, dövlətlər arasında iqtisadi və siyasi münasibətlərin yaradılmasında xarici dillərin öyrədilməsi həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Hal-hazırda texnikanın inkişafı, kompüter və internet şəbəkəsindən, audiovizual vasitələrdən istifadə yolları xarici dillərin tədrisinin bir növ asanlaşmasına xidmət edir, çünki informasiya qaynağı kimi fəaliyyət göstərən kompüterdən istifadə edən hər bir şəxs dünya hadisələrindən, gündəlik həyatımızda baş verən hadisələrdən xəbərdar olacaq, elmin bir çox sahələrinə yiyələnmək üçün hər cür informasiya almaq yollarından geniş istifadə edə biləcəkdir. Dünya kitabxanalarında saxlanılan və əldə olunması son dərəcə çətin olan nadir kitabların, eləcə də əlyazmaların əldə edilməsində kompüterdən istifadə edilməsinin başlıca rolu zəruridir. “Beləliklə, təbii ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyasından, kompüter və internet şəbəkəsindən daha məharətlə istifadə edə bilənlər biliklər əsrində istər təhsil, istərsə də əmək fəaliyyəti sahəsində daha böyük uğur qazanacaq. Bu gerçəkliklə ayaqlaşma bilməyənlər isə olduqca böyük çətinliklərlə üzləşəcəklər” (3,108). Çünki sürətli inkişaf mərhələsinə daxil olan bir dövlətdə fəaliyyət göstərən hər bir fərd öz tələbatını ödəmək üçün müasir texnikanın sirlərinə bələd olmalıdır. Buna görə də xarici dilləri tədris edən müəllimlər ilk növbədə özləri müasir texnikanın sirlərinə dərindən yiyələnməlidirlər. Bu vacib məsələ hər bir müəllimin qarşısında həll olunması vacib sayılan bir işdir. Lakin bütün bunlarla yanaşı xarici dillərin tədrisində ən başlıca amil kimi dilin ilk növbədə fonetikasının, qrammatikasının, leksikasının, söz ehtiyatının-lüğətinin mənimsədilməsinin təmin edilməsi əsas, başlıca təlim üsullarından sayıla bilər. Tədris zamanı ilk

növbədə dilin daha asan və qısa müddətdə qavranılmasında seçilən dərslərlərin, əlavə oxu materiallarının, hər bir dilə xas olan fərqli tələffüz qaydalarının öyrədilməsi üçün xüsusi tapşırıqların seçilməsi, qrammatikaya aid çalışmaların düzgün seçimi, şifahi nitqin inkişafı üçün asan əzbərlənə biləcək dialoqların və şeirlərin, mahnıların təşkili xarici dillərin tədrisində mühüm rol oynayır. Xüsusilə hər hansı bir dilin öyrənilməsində onun qrammatikasını bilmək zəruridir, vacibdir. “Qrammatika sözlərin dəyişməsi və onların cümlədə birləşməsi qaydalarının məcmusudur. Qrammatika bizə nitqimizi düzgün qurmaq və işlətmək, onları bir-biri ilə necə əlaqələndirmək, hansı ardıcılıqla düzmək və s. qayda-qanunları öyrədir. Qrammatikanı bilmədən düzgün söz sırasına malik olan cümlələr qurmaq, təbii ki, mümkün deyil. Bir sözlə, qrammatika dilin quruluşu haqqında elmdir” (2, 125). Onu da qeyd etmək gərəklidir ki, öyrənilən hər hansı bir əcnəbi dilin qrammatikasını öyrənməzdən öncə öz ana dilinin qrammatikasını bilmək mütləqdir. Cümlədə sözlərin düzülüşü, düzgün ifadə tərzini, səlislə danışmaq bacarığına yiyələnmək, eləcə də cümlələri müqayisə edərkən doğma dilin qrammatikasını bilməyə böyük ehtiyac duyulur. Dil öyrənən şəxsin öyrəndiyi dillə bağlı nə qədər söz ehtiyatı olsa belə, qrammatikasız bunlar ancaq söz yığını funksiyasını daşıyır. Onu da qeyd etmək ki, dilin qrammatikasını öyrənərkən təkcə nəzəriyyə ilə də kifayətlənmək olmaz. Bunu həm də paralel olaraq əyani şəkildə gətirilən müxtəlif tipli cümlələrdə, oxu materiallarında mənimsətmək lazımdır. Dili öyrədərkən oxu materiallarından geniş istifadə edilməlidir. Elə mətnlər seçilməlidir ki, öyrəncinin həm marağını, həm də səfiyyəsinə təmin etsin.

Bir vacib məsələ də dil öyrənən şəxsin yazı mədəniyyətinə sahib olmasıdır. Belə ki, göz və əl yaddaşı keçilən sözün yaddaşda daimi qalmasına köməklik edir. Məhz bu baxımdan sözlərin yaddaşda daha yaxşı qalması üçün bəzən sözlərdən bir neçə dəfə yazmaq, mətnin üzünü köçürmək, sözləri cümlədə işlətmək kimi üsullardan istifadə etmək məqsədəuyğun hesab olunur. Eləcə də ünsiyyət qurmaq, öyrənilən sözləri işlətmək üçün danışmaq vacib sayılır. Bunun üçün bir qayda olaraq əcnəbi dildə danışan şəxslə ünsiyyət qurmaq, onu dinləmək qabiliyyətinə malik olmaq, xarici dildə olan filmlərə baxmaq, bu dildə olan tamaşalara getmək, musiqiyə qulaq asmaq v.s. dilin öyrənilməsinə yardımçı olar.

Xarici dilləri öyrədərkən sözlərdə qoyulan vurğuya da diqqəti çəkmək vacibdir, çünki, vurğu düzgün qoyulmadıqda öyrənci bu dildə danışan şəxsi başa düşməkdə çətinlik çəkir. Bu, xüsusilə ingilis dili üçün xarakterikdir. “Vurğu söz və söz formalarına məna verir, onları leksik və qrammatik cəhətdən bir-birindən fərqləndirir, dolaşığı aradan qaldırır. Biradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, vurğunun düzgün işlənməsi məna ilə obrazın vəhdətini təmin edir, sözün mənasının qavranılmasını aydınlaşdırır. Məsələn: He is an iron

master. - O, dəmirçidir. He is an 'aron master - O, ciddi ustadır. Və yaxud: 'overall – kombinizon, over'all – hər yerdə" (6, 378). Bir məsələni də diqqətə çəkmək lazımdır ki, dilin fonetikas, sözlərin düzgün tələffüzü dilin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hər hansı bir dildə danışarkən, hətta dil anlaşılmaz olsa belə, bu dilin hansı dil olması, misal üçün fransız, alman, ərəb və s. danışanın tələffüzündən anlaşılır. Əgər tələffüz normalarına yiyələnmədən söz düzgün tələffüz edilməzsə, təbii ki, məna dəyişər, söz tamam başqa anlam verər ki, bu da anlaşılmazlığa gətirib çıxarar. Ona görə də xarici dilin, xüsusilə ingilis dilinin öyrədilməsində tələffüzə ciddi fikir verilməlidir. Spesifik səslərin düzgün deyilməsi üçün təkrar-təkrar məşq olunmalı, bu səslərə aid müxtəlif yönlü çalışmalar üzərində iş aparılmalıdır. Eyni zamanda düzgün tələffüzə yiyələnmək üçün texniki vasitələrdən, linqofon kabinetlərdən istifadə müsbət nəticə verir, çünki, "texniki təlim vasitələri nitq inkişafı məşğələlərinin intensivliyini artırır, ədəbi dil normalarının şüurlu mənimsənilməsini təmin edir. Onlar texniki vasitələrlə işləyərkən müşahidələrini canlı danışiq, nümunəvi tələffüz və ifadəli oxu üzərində aparır, şifahi ədəbi dilin ifadəlilik vasitələrini (orfoepik qaydalar, intonasiya və məntiqi vurğu və s.) eşitmə vasitəsilə qavrayırlar" (9, 360). Əgər göstərilən vasitələrə düzgün əməl edilmədikdə sözlər düzgün anlaşılmaz. Misal üçün, ingilis dilində olan "thin" sözü ("nazik", "incə", "arıq", "seyrək", "duru", "zəif", "miskin", "tutarsız", "əsassız", "xoşagəlməz" və s. mənalarını verdiyi halda, bu söz "sin" kimi tələffüz edilərsə, ("günah", "suç", "təqsir") tamamilə fərqli bir məna alınar.

Bir şeyi də qeyd etmək gərəklidir ki, ingilis dilini öyrədərkən intonasiyaya xüsusi diqqət verilməlidir, çünki "intonasiya cümlələrdə o qədər incə məqsəd və emosional münasibətlər toplusu yaradır ki, onların heç bir qrammatik vasitələrlə verilməsi mümkün olmur. İntonasiyanın belə ciddi təsir qüvvəsi ilə danışanın məqsəd və münasibəti arasındakı sıx əlaqədən çıxış edərək dilçilikdə cümlənin dörd əsas kommunikativ növü fərqləndirilir: Nəqli cümlə, sual cümləsi, əmr cümləsi, nida cümləsi" (5,81).

Xarici dillərin tədrisində dərsləklərdən istifadə edilərkən dilin öyrədilməsi zamanı bədii mətnlərdən də geniş istifadə edilir. Belə mətnlərin seçimində ilk növbədə dil öyrənən hər bir öyrənci, tələbə və yaxud fərd bədii mətnlərin dilin qavranılmasında vacib olduğunu qəbul etməlidir. Oxu vərdişinə yiyələnmiş hər bir kəs üçün təbii ki, bunun çətinliyi yoxdur, lakin buna alışmayanlar üçün ilk vaxtlar çətinliklər yarana bilər ki, bu da dil öyrəncilərin marağının azalmasına gətirib çıxara bilər. Odur ki, bədii mətnlər seçilərkən öyrəncinin qavrama və maraq dairəsini də nəzərə almaq lazım gəlir. Bədii mətnlərdən istifadə və onların tərcüməsi üzərində işləmək öyrədilən hər hansı xarici dilin bütün incəliklərinə sahib olmaq üçün ən dəyərli üsullardan biridir, xüsusilə müxtəlif mövzunun seçilməsi eyni zamanda dil öyrəncisinə bir çox

xalqların tarixi, adət-ənənəsi, mədəniyyəti, yaşayış tərziləri ilə yaxından tanış olmaq imkanı verir və onun gözəl tərcüməçi olmağına zəmin yaradır. Məhz buna görə də mətn seçərkən müxtəlif janrlarda jazılmış bədii əsərlərdən, hekayə, roman, novella, dedektiv əsərlərdən, qəzet materiallarından və s. istifadə etmək xarici dilin daha effektiv qavranılmasına yardım edir. Xarici dillərin tədrisində müxtəlif xalqlara məxsus deyim tərzlərinin, ifadə vasitələrinin, frazeoloji birləşmələrin, atalar sözləri və məsəllərin, aforizmlərin, idiomların öyrədilməsi, onların tərcüməsi, qarşılığının müəyyənləşdirilməsi, tərcümənin müxtəlif prinsiplərindən istifadə edilməsi bu dillərin incəliklərinə yol açmasına başlıca amillərdəndir. Tədris zamanı frazeoloji ifadələri izah edərkən nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, “bir sıra sözlər başqa sözlərə nisbətən bir-biri ilə daha sıx bağlılığa meyl edir. Dildə sabitləşən bu birləşmə “frazeoloji ifadə” adlanır... misal üçün “gözüm çıxdıya salmaq”, “ayaqından çəkmək”, “özünü oda-közə vurmaq” “ağzına su almaq” və s. (1, 46-47). Atalar sözləri və məsəllərin, eləcə də idiomların izahı zamanı bir çox çətinliklər ortaya çıxır və bu zaman ehtiyatlı olmaq tövsiyə olunur. İlk növbədə bunları bir-birindən fərqləndirmək, oxşar və fərqli cəhətlərini izah etmək lazım gəlir. Atalar sözləri ilə idiomlar arasında elə bir kəskin fərq olmadığından bəzən idiomlar atalar sözü kimi də işləyə bilər, “lakin atalar sözləri idiomlarla tam eynilik təşkil etməyib, həm semantik, həm də struktur, həm də daşdığı funksiyalara görə bir-birindən fərqlənirlər. İdiomlardan fərqli olaraq, atalar sözləri həmişə cümlə tərkibli olur (nəqli, sual, əmr). İdiomlar isə azı iki komponentdən ibarət olub, heç bir cümlə xarakteri daşımır... atalar sözləri isə daha çox mürəkkəb cümlə şəklində olub tabeli və ya tabeli mürəkkəb cümlənin bir tərəfi kimi çıxış edir” (4,130). Beləliklə, bu nəticəyə gəlmək olur ki, idiomatik ifadə mənsub olduğu dilin qrammatik qanunları əsasında meydana gələn, ümumi mənası tərkib hissələrinin təklidə götürülən mənası ilə düz gəlməyən, məcazi mənalı sabit söz birləşməsidir” (7, 126). Bu kimi söz birləşməsinin qarşılığını ingilis dilində verərkən fərqli məna daşıyan ifadələrə rast gəlinə bilər kimi, uyğun gələn qarşılığa da təsadüf edilir. Misal üçün: “gözdə-qulaqda olmaq”, “ağ eləmək”, “qanadı altına almaq” (həməyə etmək) kimi ifadələr” ingilis dilində belə səslənir: “to keep one’s eyes and ears open”, “to carry too far”, “to take smb. under one’s wing” və s. Bu faktı qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif dillərdəki idiomların müvafiq qarşılıqları, hər fi tərcümə olmadığından müşahidə edilən struktur fərqləri də təbiiidir” (7, 127). Buna görə də “tərcümə üçün başlıca cəhət bir dilin vasitələrinin köməyi ilə digər dilin məzmununun adekvat ötürülməsidir. Deməli, tərcümə nəzəriyyəsində dil vahidlərinin müqayisəsi yalnız onların ifadə etdiyi birləşmənin əsasında, başqa sözlə, müqayisə olunan dillərin semantik və məna birləşməsi əsasında aparıla bilər... yəni onların qrammatik, leksik və başqa vasitələrə ehtiyatlı yanaşma, onların semantik oxşarlığı, yəni ifadə olunan

məzmununun vahidliyi vacib rol oynayır” (8,121). Lakin bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, bütün bu vacib metodlardan bəhrələnmək üçün ən başlıcası dilin fonetik, leksik, qrammatik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə bələd olmaq tələb olunur. XXI əsr texnika əsri olduğundan və hətta bu əsr “biliklər əsri” adlandırıldığından təbii ki, xarici dillərin tədrisində texnologiyanın bütün növlərindən istifadə etmək lazım gəlir. Bu informasiya əsrində sürətlə inkişaf edən zamanla ayaqlaşmaq məqamında bu kimi texnikadan bir çox sahələrdə, eləcə də dillərin tədrisində və mənimsədilməsində yetərinə istifadə edilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Aslanova U. Frazеologizmlərin dilin zənginləşməsində rolu. Tədqiqlər.- Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1998
2. Bəşirova. A. “Xarici dilin öyrənilməsində qrammatikanın rolu və əhəmiyyəti”. Filologiya məsələləri. № 2, Bakı,” Elm və təhsil“ , 2017
3. Cəfərova İ. “İngilis dilinin tədrisi prosesində kompüter texnikasından və internet şəbəkəsindən istifadə üsulları”. Filologiya məsələləri, № 2, Bakı, “Elm və təhsil“, 2017
4. Cəfərova. L.“Atalar sözlərini idiomlardan fərqləndirən xüsusiyyətlər”. Filologiya məsələləri, № 6, Bakı, “Elm və təhsil”, 2012
5. İbrahimova F. “İngilis dilində cümlə intonasiası”. Filologiya məsələləri, № 6, Bakı, “Elm və təhsil”, 2012
6. Kərimova İ. “Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində vurğunun funksional aspektinə dair”, Filologiya məsələləri, № 5, Bakı, “Elm və təhsil”, 2007
7. Nəcəfova L. “İngilis dilində idiomatik ifadələr və onların Azərbaycan dilində ekvivalentləri”. Filologiya məsələləri, № 2, Bakı, “Elm və təhsil”, 2008
8. Səfərova N. “Müxtəlif sistemli dillərə məxsus atalar sözləri və məsəllərin tərcümə prinsipləri”, Filologiya məsələləri, № 6, Bakı, “Elm və təhsil, 2012
9. Yusifova G. “Ədəbi tələffüz və intonasianın mənimsədilməsi. Filologiya məsələləri, № 5, Bakı, “Elm və təhsil”, 2007

G.Shamkhalova

The role of the language and ways of its teaching in the development of the relation between people

Summary

The article deals with the role of the language among the different people of the world. Here is shown the determinant important on the teaching of the foreign languages among all the fields of the science, forming the international relations, founding the economical and political attitude and etc. One of the way of teaching the languages is to use computer and internet net. As a necessary important task during the teaching the foreign language in a an easy and short way is necessary to choose the special exercises for improving grammar.

The teacher has to use the method for good pronunciation, and to develop the oral speech. At the same time in the article is investigated the role of proverbs, saying and proverbial phrases of training language.

Г.Шамхалова

Роль языка и пути его преподавания в развитии отношений между народами

Резюме

В статье рассматривается роль языка среди разных людей мира. Здесь показан фактор, важный для преподавания иностранных языков во всех областях науки, формирования экономических и политических международных отношений и т. д.

Одним из способов обучения языкам является использование компьютерных и интернет-сетей. Для легкого и быстрого обучения иностранному языку необходимо выбрать специальные упражнения для улучшения грамматики. Учитель должен избрать метод для постановки хорошего произношения и развития устной речи. В то же время, в статье исследуется роль пословиц, поговорок в изучении языка.

Rəyçi: Leyli Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ZƏHRA QƏHRƏMANOVA
ADU
zahra@mail.ru

DİL FAKÜLTƏLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN ƏNƏNƏVİ VƏ TƏLƏBƏYÖNÜMLÜ TƏLİMİNİN MÜQAYISƏLİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: kommunikasiya, şifahi nitq, kontekst.

Key words: communication, oral speech, context.

Ключевые слова: коммуникация, устный речь, контекст.

Hazırda digər sahələrdə olduğu kimi təhsil sistemində də əsaslı islahatlar aparılır, təhsilin humanistləşdirilməsi, demokratikləşdirilməsi, inkişaf etmiş dünya dövlətlərinin təhsil sistemində inteqrasiyası istiqamətində işlər görülür. XXI əsr- şəxsiyyətin formalaşmasında intellekt, yaradıcılıq, fərdiyyətçilik, tolerantlıq əsri kimi dəyərləndirilir. Yaradıcı təfəkkürün inkişafı, həmrəylik, müstəqillik cəmiyyətin demokratikləşdirilməsindən, şəxsiyyətin inkişafından və onun vətəndaş kimi formalaşma səviyyəsinin asılıdır. Yalnız yaddaşa, yəni aktiv və passiv yaddasaxlama ilə tələb olunan bütün informasiyaların öhdəsindən gəlmək mümkün deyildir. Ona görə də tədris-təlim prosesində təfəkkür fəaliyyətinə geniş imkanlar yaradılmalıdır. Fəal təlimdə tələbə zəruri biliklərə hazır şəkildə deyil, müstəqil yiyələnir; təlimin optimallaşdırılması nəticəsində tələbənin təşəbbüskarlığı, təlimə, proqram materialına marağı artır və təlim prosesinin fəal iştirakçısına çevrilir; dərstdə tələbənin öyrənmə fəallığı artır, təlimin səmərəsi yüksəlir; mexaniki yaddaş öz yerini təfəkkür əməliyyatlarına verir; tələbə bilikləri konkret məsələlərin həlli prosesində dərk edir; müəllim tələbələrin biliklərə yiyələnməsində fasilitator rolunu oynayır; mexaniki yaddasaxlamadan fərqli olaraq məlumatın dərk edilməsinə və ondan yaradıcı şəkildə faydalanmağa üstünlük verir; tələbənin şəxsiyyətinə hörmətli münasibət, onun təşəbbüskarlığına, müstəqilliyinə geniş meydan vermək onun öz qüvvəsinə inamını artırır. [4, s.32]

Dərsi 7 hissəyə bölmək olar: 1. Motivasiya; 2. Tədqiqatın təşkili; 3. Məlumatın mübadiləsi; 4. Məlumatın təşkili; 5. Nəticələrin çıxarılması; 6. Tətbiqetmə; 7. Qiymətləndirmə və ya refleksiya. Motivasiya – yəni müəllim tərəfindən problemin qoyulması, tələbə tərəfindən fərziyyələrin irəli sürülməsi deməkdir. Fəal dərs motivasiya ilə başlanır. Motivasiya-tələbələrdə dərsə aid yaradılan maraqdır. Motivasiyanın rolu şagirdi maraqlandırmaq, onun diqqətini cəlb etmək və onu aktiv təlim fəaliyyətinə təhrik etməkdir. Məsələn, suallarla motivasiya; şəkillə motivasiya; inteqrasiya ilə motivasiya; mövzunun adını suallarla almaq; şəkildə nə görürsən?; mövzu haqqında film, şer demək.

Tədqiqatın təşkili – müəllim problemin həlli istiqamətində sinfə iş tapşırır. İş cütlüklərdə, fərdi, bütün siniflə, qruplarla aparıla bilər. Müəllim mövzuya və verəcəyi tapşırığa uyğun iş forması seçməlidir. Məlumatın mübadiləsi - bu o deməkdir ki, tədqiqat işini bitirmək üçün şagirdlər (iş formasından asılı olaraq – qruplarda, və ya cütlüklərdə) öz aralarında verilən tapşırıqla əlaqədar fikir mübadiləsi edirlər. Məlumatın təşkili – bu zaman tələbələr (cütlüklər və ya qruplar) öz aralarından qrupun tapşırıqla əlaqədar ümumi fikrini seçdikləri lider vasitəsilə müəllimə çatdırırlar. Nəticələrin çıxarılması – müəllim məlumatları topladıqdan sonra tədqiqat işi ilə əlaqədar yanlış fikirlər varsa, lazımı istiqamət verib, ümumi nəticə çıxarır. Tətbiqetmə - əldə olunan biliklərə əsaslanaraq, müəllimin verdiyi tapşırığın sinifdə və ya evdə yerinə yetirilməsidir. Qiymətləndirmə və ya refleksiya – dərsin hər mərhələsində aparıla bilər. Fəal dərsin üstünlüyü ondadır ki, tələbə əməyinin ağırlıq mərkəzi ev işindən dərse keçirilir. Belə də olmalıdır. Bu zaman tələbələrdə: fərdi yaradıcılıq bacarığı göstərilir; müstəqil öyrənmək qabiliyyəti effektiv inkişaf etdirilir; hadisələri tədqiq etmək bacarığı formalaşır; eksperiment prosesində nəzəri nəticələr çıxarılır; hadisələri modelləşdirmək bacarıqları formalaşır;

Tədris-təlim prosesinin əsasını təşkil edən və bir-birilə üzvü əlaqədə olan-məqsəd, məzmun, forma, metod, üsul və vasitə kimi komponentlərin ümumi vəzifəsi fəal təlimin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsini təmin etməkdir. Tələbəyönümlü tədrisdə isə müəllimin vəzifəsi tələbələri bu prosesə cəlb etməkdir. Fəal tədris üsulunu tətbiq edən zaman hər hansı bir kiçik element də onun keyfiyyətli alınmasına kömək edə bilər. Əlbəttə, ilk növbədə auditoriya düzgün təşkil edilməlidir – o işıqlı, təmiz olmalı, bütün texniki avadanlıqlarla təchiz edilməlidir. Keçiləcək mövzu ondan əvvəlki məşğələdə müəllim tərəfindən bir daha elan edilir və tələbələrə hazırlaşmaq üçün müəyyən tapşırıqlar verilir. Məşğələ zamanı məqsədə çatmaq üçün nəzərdə tutulan mövzu, mövzunu əhatə edən plan və istifadə ediləcək ədəbiyyat və mənbələr elan edilir. Onun ardınca müəllim tərəfindən mövzunun qısa məzmunu təqdim edilir, çünki tələbələr artıq mövzunu hazırlayıblar. Müəllim tələbələrə müəyyən istiqamətlər və izahatlar verir. Məqsədə çatmaq üçün müəllim və tələbələr tərəfindən interaktiv üsullar seçilir, lazım olan vaxt müəyyənləşdirilərək elan edilir və start verilir. Bu üsuldan istifadə edilən zaman müəyyən metodlara üstünlük verilir. Onlardan mövzunun müxtəlif aspektlərdən müzakirəsi, intervyular, sual - cavab sessiyaları, problemlə bağlı tədris materiallarından istifadə, təsir göstərə biləcək effektiv suallar, oyunlar, qruplarla iş (böyük və ya kiçik qruplarda iş ola bilər), debatlar, mövzudan asılı olaraq əyani vəsaitlərdən istifadə (əyani vəsaitlər müxtəlif ola bilər – xəritə, disk, fərdi çəkilən rəsmlər, cədvəllər, xronoloji cədvəl və s.), müxtəlif kompüter proqramlarından istifadə və s. ola bilər. Bu

metodlardan mövzunun müzakirəsi zamanı, qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq və nəticə əldə etmək üçün istifadə edilə bilər. Məqsədə çatmaq üçün bütün işlərə nəzarət edən, yol göstərən və iştirakçıları həvəsləndirən müəllim isə fasilitator rolunu oynamalıdır. Bu metodların izahatı metodiki ədəbiyyatda belə verilir:

- Müzakirələr dedikdə müəllim tərəfindən dolayısı yolla və ya bilavasitə bələdçilik yolu ilə tələbələr arasında aparılan söhbətlər nəzərdə tutulur.
- İntervyular mövzu ilə bağlı tələbələrin obyektiv və ya subyektiv fikirlərinin öyrənilməsidir.
- Sual – cavab sessiyaları müəllim – tələbə və ya tələbələrin özləri arasında müəyyən yeni məlumatlar əldə etmək üçün tətbiq edilir.
- Problemlərlə bağlı tədris materiallarından əsasən əyani vəsait kimi istifadə edilir və bu da mövzunun mənimsənilməsi üçün müxtəlif müəlliflərin fikirlərindən istifadə üçün imkan yaradır.
- Təsir göstərə biləcək effektiv suallardan əks tərəfdən mövzu ilə bağlı lazımı məlumatı əldə etmək üçün istifadə edilir.
- Böyük qruplarda iş əsasən qərar qəbul etmə, xüsusilə də alternativ qərarların və onların nəticələrinin müzakirəsi zamanı istifadə olunur.
- Kiçik qruplarla iş auditoriyada, xüsusilə də zəif auditoriyalarda aparılır. Qrupların ölçüsü kiçik - iki nəfərdən ibarət olmalıdır. Qrupun qarşısına aydın məqsədlər qoyulmalı və tapşırığın hər mərhələsi və nəticələr tam aydın şəkildə tələbələrə izah edilməli, həvəsləndirmək üçün şərait yaradılmalıdır.
- Debatlara qarşı tərəflərin mövqelərini bildirmələri, sorğu-suallar, iki tərəfin müdafiəsini və mövqelərini inkar etmək daxildir. Bu üsuldən hər hansı problem haqqında ziddiyyətli fikirlər mövcud olduqda və bu fikirlər tam aydın olduqda həmin ziddiyyətli fikirləri dostcasına təqdim etmək üçün istifadə edilir. Debat təşkil edilən zaman təşkilatçı (biz onu moderator da adlandıra bilərik) iştirakçıları iki qrupa ayırır və onlara simvolik olaraq ad da verilir. Bu qruplara ayırma iştirakçıların öz istəkləri və ya çəkiliş yolu ilə ola bilər.
- Mövzudan asılı olaraq əyani vəsaitlərdən istifadə (əyani vəsaitlər müxtəlif ola bilər – xəritə, disk, fərdi çəkilən rəsmlər, cədvəllər, , internetdən çıxarılmış məlumatlar və s.) adətən vizual görüntü yaratmaq məqsədi ilə edilir. Bu mövzunun mənimsənilməsi üçün ən effektiv vasitələrdən biridir. Əyani vəsaitlər ümumi proqram əsasında və ya şəxsən hazırlana bilər. Hətta tələbələrdən də əyani vəsaitlərin hazırlanmasında istifadə edilə bilər. Müxtəlif kompüter proqramlarından istifadə fəal təlim üsulunu zənginləşdirən elementlərdən biridir. İnnovasiya sistemindən istifadə müasir təhsildə beynəlxalq standartlar deməkdir. Elektron vasitələrdən istifadə etmək üçün ilk növbədə müəllimin kompüter bilikləri olmalı və o, onlardan istifadəni bacarmalıdır. Proqramlar içərisində Power Pointə önəm verilir. Məhz bu

proqram vasitəsi ilə müəllim mövzuya uyğun müəyyən slaydlar hazırlayaraq vizual görüntü yarada və əyani vəsait kimi ondan istifadə edə bilər. Tələbələr eşitdiklərini vizual gördükləri zaman mövzu daha aydın və maraqlı olur. Power Point proqramı interaktiv üsulla keçirilən məşğələlərdə tələbənin mövzuya tənqidi yanaşmasını və beyin hücumunu inkişaf etdirmək üçün çox vacib bir vasitədir. [3,s.78] Yuxarıda sadalanan metodlar fəal təlim üsulunun tədrisi üçün çox vacib elementlərdir. Xüsusi ilə Power Point proqramından interaktiv üsul kimi istifadə edərək mövzunun təqdim edilməsi məşğələləri daha da maraqlı və cəlbedici edir. Müasir dərslərin əsas cəhətlərindən biri tələbələrin fəallığıdır ki, buna da interaktiv (fəal) təlim metodlarından istifadə etməklə nail olmaq mümkündür. Bu metodlara əsasən iş forması müəyyən edilir: fərdi, cütlərə, böyük və kiçik qruplarla iş daha əlverişlidir. Tələbə ünsiyyət prosesində özünü daha yaxşı dərk etdiyinə görə istər qrup, istərsə də cütlərlə işdə fəallıq, tələbələrin fəaliyyətində bir-biri ilə əməkdaşlıq, yaradıcılıq, qarşılıqlı münasibətlər formalaşır. Müəllim dərslərini seçərkən tələbələrin marağını nəzərə almalıdır. Bugün dərslərdən mühtəsib mövcud informasiya vasitələrindən fəal istifadə edən tələbə dərslərdə onlar üçün maraqlı olanları görmək istəyir. Bunun üçün müəllimin İKT-dən yüksək istifadə etmək bacarığı olmalıdır. Həm də bu texniki təminatı lazımı materiallarla zənginləşdirməyi bacarmalıdır. Başqa sözlə desək, mövzuya uyğun resursları seçməlidir ki, bu resursların da rəngarəngliyi dərslərin maraqlı keçməsinə, qarşıya qoyulan məqsədə nail olmağa imkan yaradacaqdır. Belə dərslərdə həmçinin digər texniki təminatların olması dərslərin səmərəliliyini artırır. Müəllim dərslərini yaradıcı yanaşmalıdır, məzmun standartlarına əsasən dərslərin məqsədini müəyyənləşdirməlidir. Bu zaman öyrədici, inkişafetdirici, tətbiqedici funksiyalar nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Raz, H. 1992. The Crucial Role of Feedback and Evaluation in Language Curriculum Development. *RELC Journal* 15 (1): 1-29.
2. Richards, J. C. 1984. Language Curriculum Development. *RELC Journal* 15(1): 1-29.
3. Riley, P. 1989. Keeping Secrets; ESP/ LSP and the Sociology of Knowledge. In *European Journal of Teacher Education*. Vol. 12, pp. 69-81.
4. Savignon, S. 1983. *Communicative Competence: Theory and classroom practice*. Reading, Mass: Addison Wesley, p 47.

Z. Qahramanova

**On the comparative analyses of traditional and student
– centred ways of ELT
Summary**

The article deals with the **comparative analyses of traditional and student –centred ways of ELT**. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The author tries to detect and describe the ways on this problem. The whole process of teaching speech should be goal-oriented systematic. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively.

З. Гахраманова

**К вопросу о сопоставительному анализу к традиционные и
современные методы на преподавании иностранного языка.
Резюме**

В данной статье рассматриваются **к вопросу о сопоставительному анализу к традиционные и современные** методы на преподавании иностранного языка. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования. Процесс английского языка в целом и процесс обучения речи должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке.

**Rəyçi: Nuriyyə Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**

RƏSMİYYƏ BABAYEVA
ADIU
rəsmiyyə.@.mail.ru

**AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ
İTERLEKSEMLƏRİN LEKSİK VƏ SEMANTİK
PARALELİZMİN FORMALAŞMASI PROSESİ HAQQINDA**

Açar sözlər: Azərbaycan və ingilis dilləri, dubletlik və semantik korrelyasiya paralellizm

Key words: Azerbaijani and English Languages Doublet and Semantic Correlation

Ключевые слова: Азербайджанский английский языки, дублетность и семантика

İstənilən müxtəlif sistemli dillər, o cümlədən, ingilis və Azərbaycan dilləri arasında müşahidə edilən leksik müvazilik hadisənin məntiqi davamı kimi sistem-daxili semantik paralellik situasinya meydana çıxır. Belə ki, interleksemlərin ortaya qoyduğu terminoloji leksika və ümumişlək sözlər bu sözləri mənimsəmiş dilin leksik sistemində yer alan digər leksemlərlə semantik korrelyantlıq situasiyasını yaradırlar. Həmin korrelyantlıq situasiyasının əmələ gətirdiyi semantik paralelliyyənin dəyərləndirilməsi məsələsində yekdilliyin hökm sürdüyünü söyləmək olmaz. Xatırladaq ki, dubletlik vəziyyətinin sinonimiya hadisəsinə aidliyi məsələsində ən fərqli və demək olar ki, bir-birini istisna edən yanaşmalar mövcuddur. Birinci qrup dilçilərin nümayiş etdirdiyi yanaşmaya görə, dubletlik hadisəsinə sinonimiyadan kənar araşdırmaq doğru deyil. İkinci qrup mütəxəssislərin ortaya qoyduğu yanaşmaya görə isə, belə həmməna sözləri “sinonimliyin əsas əlamətlərini əks etdirmədikləri üçün sinonim hesab etmək düzgün deyil”. Bu mənada, mövcud yanaşmalardakı ziddiyyətlərin ümumi anlayışın (sinonimiyanın mahiyyətinin) dərkinə xidmət etmədiyini düşünən D.N.Şmelyovun fikirlərini xatırlatmaq yerinə düşərdi. Dilçi yazır: “Bunu (yəni sinonimiya ilə bağlı fikir ziddiyyətlərinin mövcudluğunu elə anlamaq lazım deyil ki, dildə hər hansı “əsl” sinonimiya mövcuddur. Dilçilər isə, sadəcə olaraq, onun (həmin “əsl sinonimiyanın”) adekvat təyinləndirilməsinə bu və ya digər səviyyədə yaxınlaşmağa müvəffəq olurlar. Əslində isə dildə **müxtəlif semantik yaxınlaşma növləri** (kursiv- D.N.Şmelyovundur.) mövcuddur və onlar sinonimlərin fərqli şəkildə qruplaşdırılıb təyinləndirilməsində öz əksini tapırlar”. Semantik yaxınlaşma növləri sırasında, təqdim edilən tədqiqat baxımından, marağa səbəb olan xüsusi semantik yaxınlıq növü kimi dubletliyi qeyd etmək olar. Əslində, burada yuxarıda adları çəkilən birinci qrup tədqiqatçıların da tam haqlı olaraq, bildirdiyi kimi, semantik yaxınlıqdan deyil, tam semantik

eyniyyətdən söhbət gedir ki, bu da onları fərqli semasioloji söz qrupları kimi səciyyələndirməyə imkan tanıyır. Belə ki, bəzi hallarda “əsasən terminologiyada müşahidə edilən (məsələn, linqvist-dilçi) və mənaların tam şəkildə üst-üstə düşməsi ilə səciyyələnən mütləq (absolyut) sinonimiya” hadisəsi çərçivəsində nəzərdən keçirilən dubletlik situasiyası “terminologiyada alınmaların leksik-funksional paralelliyi” nəzərdən keçirilir. Sonuncu yanaşmanın tərəfdarları terminin alınma termin sayəsində elmi mətnə, işgüzar sənədə və s. bu kimi mətn nümunələrinin ümumi mətninə heç bir xələl gətirilmədən, əlavə yozuma, mənə interpretasiyasına imkan tanımadan tam şəkildə əvəzlənə bilməsi hadisəsini semantik paralellər olaraq səciyyələndirirlər. Belə ki, onlara görə və konkret olaraq, S.Sadiqovaya görə, “sinonimlər yaxın və eyni mənəni bildirən sözlərdir. **Paralellər isə eyni məfhumun müxtəlif sözlərlə ifadəsinin xüsusi növləridir.** “Leksik mənə eynidirsə, sinonimlikdə heç bir üslubi varlıqdan və ya emosional-ekspressiv fərqdən söhbət gedə bilməz” və sinonimlərdən fərqli olaraq, “dubletlər dominantlıqdan məhrumdur,... formaca müxtəlif olsalar da, semantik və üslubi cəhətdən fərqlənmirlər”. Düşünürük ki, təqdim edilən yanaşma dubletliyin bir sistemdaxiliseantik paralellik hadisəsi kimi mahiyyətini tam dolğun şəkildə açıqlamış olur və onun sinonimiya hadisəsindən fərqli təbiətə malik olması fikrini birmənalı şəkildə əsaslandırır. Maraqlıdır ki, sistemdaxili semantik paralelliyi təcəssüm etdirən dubletlərin sinonimiya hadisəsinə münasibəti bu semasioloji qrupla bağlı olan yeganə nəzəri problem deyil. Belə ki, bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında dubletlik situasiyasının neqotiv və ya pozitiv planda dəyərləndirilməsi məsələsi ilə bağlı ən fərqli fikirləri səsləndirməkdədir. Ən maraqlısı isə odur ki, hətta bu məsələdə yekdil olan, yəni dubletliyi sinonimiyadan kənar xüsusi növ semantik korrelyasiya hadisəsi kimi nəzərdən keçirən dilçilər arasında da qeyd edilən problemə nəzərən fikir müxtəlifliyi hökm sürür. Belə ki, A.Qurbanov ona görə xarici dildən lazımsız olan leksik mənuimsəmə sayəsində ortaya çıxmış sinonim müvazilik vəziyyətlərini (məsələn: **səksən-həştad** dubletliyinin) təhlili çərçivəsində edir ki, “dildə müəyyən anlayışı **eynilə bildirən söz ola-ola**, bəzən başqa dildən **həmin anlayışı eynilə bildirən** başqa bir söz alınması” və “dillərin bu cür bir-birinə qarşılıqlı təsirini **mənfi hal hesab edilməlidir**”. Bu məsələyə terminoloji sinonimiya çərçivəsində toxunan M.Qasimov yazır: “Terminologiyada sinonimlərin olması zərərli deyil. Əgər ümumi ədəbi dildə sinonimiya təbii bir hal hesab edilirsə, yaxud onun üslubi rəngarəngliyini dəyişirsə, nitqə incə fərdi kalorit verirsə, terminologiyada dubletlər belə bir xassəyə malik deyildir”. “terminologiyada paralel şəkildə işlənən terminlərin olması işarələrin seçilməsi prosesinin axıra çatdırılmadığını, terminoloji sistemin hələ qaydaya düşmədiyini göstərən amillərdən biri” kimi səciyyələndirən və onun (terminoloji paralelliyin) “elmi dili ağırlaşdırdığını” önə sürən S.Sadiqova məsləni daha obyektiv nöqtəyi-nəzərdən dəyərləndirir. Dilçi yazır: “Terminolo-

giyada paralellik qüsurlu hal sayılsa da, onun mövcudluq faktını inkar etmək qeyri-mümkündür.... Terminologiyada paralellik, əslində, terminoloji sistemin formalaşması dövrünün tələbi ilə meydana çıxır və nəticədə müəyyən dövrdə müsbət hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Göründüyü kimi, dilçi alim özlüyündə terminologiyada sinonimiyanın müsbət hal kimi qiymətləndirilməsinin etirafı fonunda, paralellik vəziyyətinin müəyyən zaman kəsiyində dilin öz daxili tələbatının nəticəsi olduğunu da diqqətdən kənar qoymur və bu məsələdə həqiqətin bir-birini inkar edən yanaşmalarda deyil, həmin yanaşmaların tam obyektiv dərki nəticəsində meydana çıxan orta və tam adekvat məxrəcində olduğunu əyani şəkildə təsdiqləmiş olur. Xatırladaq ki, digər bir qrup alimlər “dubletlərdən nitqdə tautologiyaya yol verməmək məqsədi ilə istifadə olunduğunu” önə sürməklə, dubletlik hadisəsinin müsbət aspektlərinə diqqət çəkmişdir. Semantik paralellik hadisəsinə formalaşma mərhələsinə görə, təxminən iki qrup daxilində fərqləndirmək olar. 1. Alınma sözün işarələdiyi məfhumun nominasiyasına xidmət edən leksik vahidin mövcudluğu şəraitində yaranan semantik paralellik; 2. Alınma sözün işarələdiyi məfhumun nominasiyasına xidmət edən leksik vahidin qeyri-mövcudluğu şəraitində nənimsənən və zamanla qarşılıqlıq meydana gəlməsi sayəsində yaranan semantik paralellik. Alınma sözün işarələdiyi məfhumun nominasiyasına xidmət edən leksik vahidin mövcudluğu şəraitində yaranan semantik paralellik halları birincinin (alınma sözün) iki halda mümkün olur. 1a) alınma sözün aid olduğu dilin intensiv leksik interferensiya cəhdləri qarşısında loyallığın nəticəsi kimi; 1 b) interleksəm kimi aktiv işləkliyi səbəbiylə müvazi işləkliyin məqsədmüvafiqliyinin nəticəsi kimi. Alınma sözün aid olduğu dilin intensiv leksik interferensiya cəhdləri qarşısında loyallığın nəticəsi kimi meydana çıxan semantik paralellik situasinya əsasən uzunmüddətli aktiv-proksimal, aktiv-distal bilinqvizm situasiyalarında mümkün olur. Bilinqvizimin növlərinə görə təsnifatlandırılmasını aparmış T.A.Bertaqayevin bölgüsünə əsasən məlumdur ki, aktiv bilinqvizm hər hansı bir cəmiyyətin daşıyıcısı olduğu dildən başqa, ikinci bir dilə normal ünsiyyət qura biləcək səviyyədə bələd olması ilə səciyyələnir. Distal bilinqvizm situasinya isə onun qarşılıqlı olan proksimal bilinqvizmdən fərqli olaraq, ikinci dilin əsas ünsiyyət vasitəsi olan dilə dərin təsiri ilə səciyyələnir. Bu növ ikidillilikdə qarşılıqlı və ya təktərəfli interferensiya faktları, əsasən leksik sistemlə məhdudlaşır. Onu da xüsusi olaraq qeyd edək ki, digər növ bilinqvistik situasiya (yəni proksimal bilinqvizm) dilin qrammatik sistemində daha dərin nüfuz etməsi ilə səciyyələnir ki, bu da daha çox dil ittifaqı situasinya və ya yüksək intensivliyi ilə seçilən ikidillilik şəraiti üçün xarakterikdir. Xatırladaq ki, sonuncu məqam ingilis dilinin qrammatik sistemində özünü aydın şəkildə biruzə vermişdir. Belə ki, ingilis dili 1066-cı il Norman istilasından sonra ciddi şəkildə qrammatik “sadələşmə”, daha dəqiq desək, desintetikasiya (desintetikləşmə) mərhələsinə keçmişdir və nəticədə müasir analitik-flektiv

quruluşunu əldə etmiş olmuğudur. Azərbaycan dilinə gəlinə, dilimizin aktiv-distal bilinçvistik ortam təşkil etdiyi ikidillilik şəraitinin “iştirakçısı” olan ikinci dillər tam fərqli tipoloji quruluşa malik olduğu üçün dilimizin qrammatik sisteminin dərin qatlarına nüfuz edə bilməmişdir. Bundan fərqli olaraq, dilimizin leksik sistemi ərəb, fars və rus dilindən alınmalarla və eləcə də həmin dillərin tranzitliyi vasitəsilə digər dillərdən alınmalarla zənginləşmişdir. Məsələn, assosiativlik-birləşdirmə, **kommunikativlik-yerdəyişmə, distributivlik-paylama**, xarakter-xasiyyət; xasiyyətnamə-xarakteristika, **dəftərxana-konselariya; generativ-törədic**.**İngilis dilində ikidillik şəraitində mənimsənilmiş çox sayda alınmalar mövcuddur:** chauffeur “**şofer,sürücü**”, champagne “**şampan**”, machine “**maşın**”. Sonuncu qrup nümunələr özlüyündə interleksemləri təcəssüm etdirir. İnterleksemlər beynəlmiləl terminləri və məhdud qrup ümumişlək xarakterli sözləri əhatə edir. S.Sadıqovanın qeyd etdiyi kimi, “beynəlmiləl termin” anlayışı altında dilçilikdə ümumi semantikaya malik, orfoqrafik cəhətdən yaxın olan, beynəlmiləl əhəmiyyətli anlayışları ifadə edən, dünyanın bir çox dillərində işlənən terminlər nəzərdə tutulur. Dilçinin tam haqlı olaraq, qeyd etdiyi kimi, beynəlmiləl terminologiyada ortağ istifadə, özlüyündə, aparıcı və həlledici məqamı təşkil etsə də, həmin qrup leksik inventarın müəyyən fonomorfoloji, orfoqrafik və semantik fərqliliklərdən məhrum olmadığını da inkar etmək olmaz. Bununla belə, onu da diqqətdən kənara qoymaq olmaz ki, Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemində, xüsusilə də terminoloji inventarında paralellizm faktlarının meydana çıxmasında beynəlxalq terminoloji standartlaşma təşəbbüsləri heç də sonuncu rol oynamamışdır. Belə ki, L.K.Qraudina və Y.N.Şiryayevin qeyd etdiyi kimi, təkcə XX əsrin 80-ci illərində dünya üzrə 15 mindən artıq milli terminoloji standartlaşma komissiyaları mövcud idi ki, onlardan da 200-ü Beynəlxalq Standartlaşma Təşkilatında qeydiyyatdan keçmişlər və bir o qədər də SEV (“Qarşılıqlı yardım və əməkdaşlıq təşkilatı”) tərəfindən tanınmışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti (tərtib edəni: Seyidəliyev N.); Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424s; 174-175
2. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Maarif, 1982, .
3. Abbasova S.Ş. Onomastik əsaslı söz və söz birləşmələri. Bakı. “Elm” 1998 il.

Р.Бабаева

**Факты Паралелизмов Между Лексическими Системами
Азербайджанского И Английского Языков
Рэюме**

В статье исследуются факты параллелизмов между лексическими системами азербайджанского и английского языков. Автор исследует данную группу языковых явлений в свете проблемы дублетности и семантической корреляции. Автор на основе исследований приходит к тому выводу что, некоторых случаях лексические параллели между азербайджанским и английским языками приводят к дублетности. Так как заимствующиеся интерлексемы в некоторых случаях проявляют полную семантическую адекватность к уже имеющимся в языке лексическим единицам. В статье также рассматривается роль и значение некоторые примеры лексических систем параллелизмов Английского языка в Азербайджанском языке и в частности латинского происхождения. В данной статье анализируется метод трансформации в общей лингвистической системе проблемы дублетности и семантической корреляции.

R.Babaeva

**The Parallelism Facts Observed Between The Lexical System Of The
Azerbaijani And English
Summary**

In this article the parallelism facts observed between the lexical systems of the Azerbaijani and English Languages are studied in the aspect of the problems of the interlingual doublet and intersystem parallelism/ According to the carried analysis the author determines that sometimes the doublet cases between the Azerbaijani and English languages wakes way for the semantic parallelism in this languages. So, the adopted interlexemes can demonstrate complete semantic adequacy with the other term which exists in the local language base. The article focuses on the changes in the communicative types of the sentence throughout the development of the English language. The content of the article comprises the following problems- the changes happened in the structure of the declarative sentences? the use of the analytical forms in the formation of the negative and interrogative sentences.

Rəyçi:

**Həbib Mirzəyev
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

QÖNÇƏ KƏRİMOVA
ADIU
qönçə.@mail.ru.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZÖNLÜ TIPLI FRAZEOLoji
BİRLƏŞMƏLƏRİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN
BƏZİ MƏNA ÇALARLARINA DAİR

Açar sözlər: *sözünü kəsmək, təzahür etmək, içəri soxulmaq, əlaqəni kəsmək.*

Ключевые слова: *вспыхнуть, прерывать, прекращать, вырваться.*

Key words: *to break out, to break into, to break up.*

Məlumdur ki, frazeologiyanın bir diçilik problemi kimi geniş şəkildə ilk dəfə tədqiq edən V.V.Vinoqradov olmuşdur. Dilçilik tarixində frazeologiyanın tam bir müstəqil problem kimi formalaşmasında V.V.Vinoqradovun xidmətləri böyükdür. O, rus dilinin dil material əsasında frazeologizmləri üç semantik qrupa bölmüşdür, bu da frazeologizmlərin ətraflı tədqiq olunmasına böyük təkan vermişdir. 1950-1960-cı illərdə frazeologiya sahəsində ciddi tədqiqatlar aparılmış və frazeologiya dilçiliyinin xüsusi şöbəsi kimi elmi aspektdə şərh edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə frazeologiyanın inkişafı tam yeni istiqamət almışdır, frazeologiya sahəsində böyük işlər görülmüşdür. Azərbaycan diçiliyində də bir sıra əsərlər yaranmış, frazeologiyanın xüsusi və ümumi məsələləri aydınlaşdırılmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə B.Çobanzadə və F.Ağazadə «Türk, grameri» dərslisində «idiomatizm» terminini işlətməmişdir. Hər bir dil mürəkkəb frazeoloji sistemə malikdir. Dildə frazeologizmdə tiplərə ayırmaq üçün əsas meyar həmin birləşmələrdəki sözlərin bir-birinə yanaşma və qovuşma dərəcəsidir. Frazeoloji vahidlərin komponentlərinin bir-birinə qovuşma dərəcəsi olduqca müxtəlifdir. S.Balli frazeoloji vahidlərin xarici cəhətinin xüsusiyyətindən bəhs edərək onları əlamətinə görə üç qrupa bölmüşdür:

1. onların tərkibindəki sözlər ayrı yazılır (break up);
2. bu birləşmələrin tərkibindəki sözlər sabit sıradadır və onların komponentləri arasında başqa söz daxil etmək qeyri-mümkündür (to break out, to break off etc.);
3. bu tip birləşmələrin heç birin başqa sözlə əvəz etmək olmur (to break through, to break down etc.).

Bu ifadələr müəyyən bir morfoloji vahid yaratdıqlarından bu birləşmələr frazeoloji birləşmələr hesab edilir. Məlumdur ki, fel+sözünü tipli frazeoloji birləşmələr müasir ingilis dilində geniş yayılmış ifadələrdir, bu

birləşmələrdə ciddi struktur modeli hökm sürür, birinci yerdə fel, ikinci yerdə sözünü.

Fel+sözünü tərkibli birləşmələr haqqında rəylər mübahisəlidir. Bu ona görə belədir ki, fel+sözünü tərkibli birləşmələr strukturuna görə sözə yaxınlaşır. Hətta bəzi dilçilər bu birləşmələri mürəkkəb sözlərlə eyniləşdirirlər. Doğrudur, həm mürəkkəb sözlər, həm də fel+sözünü tərkibli birləşmələr əsasən iki elementdən ibarətdir. Ancaq məlumdur ki, mürəkkəb sözlərin mənası komponentlərin mənasından asılı olan birləşmələrdir. Frazeoloji birləşmələr isə ümumi mənası komponentlərin mənasının cəminə bərabər olmayan birləşmələrdir. Eyni zamanda, fel+sözünü tərkibli birləşmələr konkret olaraq fellə sözünün birləşməsi nəticəsində yaranan və yeni mənam kəsb edən birləşmələrdir. Məsələn:

to break out – peyda olmaq, təzahür etmək;

to break off – fasilə etmək danışmamaq.

U.Maslov bu cür birləşmələri dilin lüğət tərkibində özünə yer tutmuş hazır ifadələr, yəni «dil ştampları» adlandırmışdır .

Felin şəxsiz formasının felin şəxsi forması ilə birləşib bir leksik vahid kimi işlənməsi frazeoloji birləşmələrə məxsus olan spesifik xüsusiyyət kimi xarakterizə edilir. Buradan belə aydın olur ki, sözlər sadəcə olaraq lüğət tərkibini təşkil edən vahid deyil, onlar lüğət tərkibində işlənərək özlərinə məxsus olan müəyyən qrammatik qanun daşıyıcısı və simvolu kimi çıxış edir. Məsələn, to break feli felin məlum və məchul növündə (breaks, is broken), felin müxtəlif zaman formalarında (breaks, is breaking, has broken və s.), felin şəxsi və şəxssiz formalarında (She is breaking the cup, It is broken və s.). To break feli müxtəlif sözlərlə işlənərək dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir və yeni semantik çalarlıqlar yaradır.

Müasir ingilis dilində fel+sözünü tipli frazeoloji birləşmələr geniş yayılmışdır. Bu cür birləşmələrdə ciddi struktur, model hökm sürür, yəni birinci yerdə fel, ikinci yerdə isə sözünü dayanır. Məsələn:

To break up – 1. (insan haqqında) – zəifləmək;

2. (məktəb haqqında) – tətilə getmək;

3. (əlaqə haqqında) – əlaqəni kəsmək.

To break in – içəri soxulmaq;

Syn. To break into – içəri soxulmaq.

To break off – sözünü kəsmək, danışmamaq.

To break out – peyda olmaq, təzahür etmək.

To break+sözünü tərkibli birləşmələrin iki müxtəlif Oksford və Kolinz Koybiod lüğətlərindəki mənalərini nəzərdən keçirək.

1. to break down (Oksford)

1. to collapse (of health) – səhhəti zəifləmək;

2. (of Engine) – sınmaq;

3. (of a man mentally) – zəifləmək.

Koylinz Koybiod lüğətində

To break down

1. (of machine or vehicle) – sınmaq, işləməmək;
2. (of plan, system, discussion) – məğlubiyyətə uğramaq, baş tutmamaq;
3. (of a substance) – tərkibini formasını dəyişmək;
4. (of a person) – lazımsız yerə gülmək;
5. (of a door or barrur) – sındırmaq.

Bu misallardan göründüyü kimi, break down birləşməsi çoxmənalıdır. Araşdırma göstərmişdir ki, to break in, to break off, to break out, to break up birləşmələri də çoxmənalı birləşmələrdir.

To break+sözünü tərkibli birləşmələr arasında sinonim ifadələrin olması nitqi daha obrazlı ifadə etməyə imkan verir. Məsələn,

1. to break in – zorla içəri soxulmaq.

Syn. to break into

2. to break up

to break down – zəifləmək

3. to break away – əlaqəni kəsmək, tərgitmək

Syn. to break off – üz döndərmək

Syn. to break with

Gördüyümüz kimi, bu sinonim ifadələrin birinci elementi eyni feldir (to break), dəyişən isə ikinci elementdir, yəni sözlərdir. Deməli, to break+sözönlü birləşmələr arasında struktur sinonim cərgəsi yaradan ifadələr mövcuddur, bunlar da dilin lüğət tərkibində bir lay təşkil edirlər.

Bu birləşmələrdə sözləri (in, into, up, down, away, off, with) fel tərəfindən icra edilən işi dəqiqləşdirir və fellə cümlənin başqa üzvləri arasında əlaqəni aydınlaşdırır.

To break+sözünü tərkibli birləşmələr həm canlılara, həm də cansızlara aid edilə bilər.

Yalnız cansızlara aid olan birləşmələr:

1. to break away – to give up habits or helief thought – adət-ənənədən üz çevirmək, tərgitmək.

Can't you break awpy from old habits?

Məgər köhnə adətlərdən əl çəkə bilmirsiniz?

2. to break in – binaya soxulmaq, ev oğurlamaq.

The house was brokenq in – Evə giriblər (oğurlayıblar).

3. to break off (conservation, engagement) – söhbəti yarımçıq kəsmək, nişanı qaytarmaq

Let's break off and have some tea – Gəlin çay içmək üçün fasilə edək və s.

Yalnız canlılara ail olan birləşmələr:

1. to break out – qəzəblənmək.

He broke out in a rage – O, qəzəbləndi.

2. to break in – zorla içəri soxulmaq.

Please don't in on our conversation – Xahiş edirəm söhbətimizə qarışmayın.

3. to break up – tətilə getmək.

When do you break up for Christmas – Nə vaxt Milad bayramı tətilinə çıxırsınız?

To break+sözünü tərkibli birləşmələr cümlədə sözlər kimi, cümlənin müxtəlif üzvü funksiyasında işlənə bilirlər. Məsələn:

1. The meeting broke up at seven o'clock. broke up – cümlənin xəbəri.

2. Before breaking into the house the burglars had to discuss it again – zaman zərfliyi.

3. The weather shows signs of breaking up – tamamlıq və s.

To break+sözünü tərkibli ifadələr sözlər kimi çoxmənalıdırlar. Yeni səs tərkibindən ibarət olan ifadə və sözün müxtəlif mənalarda işlənməsi çoxmənalılığın əsas şərtidir.

Bu keyfiyyət to break+sözünü tərkibli sözlərə də xasdır.

Ədəbiyyat

1. N.Məmmədov, A.Axundov. «Dilçiliyə giriş». Bakı, 1966.
2. В.Н.Жигадло и др. «Современный английский язык». Москва, 1956.
3. А.В.Кунин. «Фразеология современного английского языка». Москва, 1972.
4. И.Ф.Гальперин. «New English – Russian dictionary». Москва, 1972.

Г.Керимова

Семантические особенности глагольного словосочетания «to break+предлог»

Резюме

В этой статье «to break+prep» классифицируются под названием глагольные словосочетание семантический и синтаксические особенности каждого из них описывается отдельно с примерами. Одним из богатых элементов в словарном составе языка являются фразеологизмы. Фразеология совокупность устойчивых выражений, имеющих самостоятельное значение. По структуре фразеологизмы делятся на простые и сложные. «To break+предлог» состоит из двух элементов.

В статье также рассматриваются семантические и грамматические свойства префиксов на современном Английском языке, а также их структуры в словах и словосочетаниях. Особое место занимает фразеологическое выражения «to break» с глаголом, их употребление в сфере техники медицины, скульптуры, химии, гуманитарном сфере, а также кораблестроение, биологии и философии.

G.Kerimova

Semantic characteristics of the phraseological unit «to break+preposition»

Summary

To break+ preposition, phrases are fixed expression, they exist in the vocabulary system of the English language. These phrases are used in the language to make the narration semantically more colorful. Such units are formed by verb +preposition. This pattern is common and such phrases are remarkable for their semantic meaning we have consulted two different dictionaries. Collins Cobuld «Essential English Dictionary» and Oxford Dictionary have discovered different meanings of break+ preposition phrases, which makes the investigation more important. We have used transformation method to make the semantic meaning of to break+ preposition phrase.

The article deals with the prefix “ to break” contemporary English, its terminological peculiarities and its use at the technical sphere, medicine, -sculpture, chimists, humanitarian sphere, also ship building, biology and philosophy.

Rəyçi:

Nuriyyə Rzayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

XAVƏR HACIYEVA
ADIU
xavər.@mail.ru.

İNGİLİS DİLİNİN AMERİKA VARIANTINDA YENİ ZÖZ VƏ TERMINLƏRİN YARANMASININ METOD VƏ ÜSULLARI

Açar sözlər: amerika ingilis dilisi, lüğət fondu, yeni sözlər, müqayisə, leksika, termin.

Key words: American English, vocabulary stock, new words, comparison, lexis, term.

Ключевые слова: американский английский, словарный запас, новые слова, сравнение, лексика, термин.

Üç əsrdən daha çox bir müddətdə Amerika lüğət tərkibi Britaniya (İngilis) lüğət fondundan tam və ya qismən asılı olaraq inkişaf etmiş və yaranmış yeni mühitin də bu lüğət fondunun inkişafına böyük təsiri olmuşdur. İngiltərədə “to advocate” (vəkillik etmək), to placate (plakat çəkmək), “to antagonize” (ziddiyyət yaratmaq) terminlərinə qarşı ədəbiyyatçılar 19-cu əsrdə müharibə elan etmişlər. Çünki bu sözlərin yerli hinduların dilindən götürüldüyü güman edilirdi. Lakin “amerikanizm”ə daxil olan bütün sözləri Amerikanın yerli əhalisi hinduların dilindən hazır şəkildə götürüldüyünü demək də düzgün olmazdı. Elə sözlər var ki, onlar amerikan həyat tərzini və əşyanı adlandırmaq üçün verilən terminlərdir. Məsələn, hamıya tanış olan “telephone” (telefon), “photograph” (fotoqraf) və s.bəzi başqa sözlərin köklərinin “amerikanizm” olduğu bəllidir. Məsələn, “to lunch” (cəzalandırmaq), “jazz” (caz) və s. Bəzən isə yaranmış söz hamı tərəfindən qəbul edilərək, başa düşüldükdən sonra adlaşır. Məsələn, “hue və hue and cry” (hay-küy) sözlərindəki “hue” (rəng) sözünün mənası artıq “hue və cry” sözündəki “hay-küy” mənasını vermir. Yaxud “meat” (ət) sözü “One man’s meat is another man’s position” atalar sözündə “sweet meat” (yemək) mənasında, yəni “birinin cörəyi-əti o biri üçün zəhərdir” – mənasında işlənir.

Bəzən yeni terminlər siyasi məqsədlər üçün yaradılır və dildə də uzun müddət işlədilir. Məsələn, “superdövlətlər” olan Birləşmiş Ştatlar və Sovetlər İttifaqı (dağılmazdan əvvəl) bəzi müstəmləkə zülmündən azad olmuş ölkələri “Third World” (Üçüncü Dünya) ölkələri, yaxud “underdeveloped” (inkişaf etməkdə olan) ölkələr adlandırmışlar. Bu dövrdə “rat-race” (yavaş sürətli yarış), “consolium” (məsləhət, məşvərət), “confrontation” (qarşıdruma), “update” (hazırkı) və s. kimi terminlər yaradılır. Elə yeni sözlər, terminlər meydana çıxır ki, onların əksəriyyəti demək olar ki, müəyyən şeylərə verilən ad kimi üzə çıxır, yaranır. Məsələn, “a bubble car” (avtomobil) termini maşının yuxarı hissəsi, damı plastmas materialdan düzəldilmişdir, həm də köpüyə

bənzədiyi üçün bu maşına həmin ad “a bubble car” köpük maşını adı verilmişdir. Məsələn, “paper pack” (kağız torbacıq) termini də öz mənasını məhz aid olduğu şeydən almışdır. Belə ki, əvvəllər mağazadan kitab alan zaman həmin kitabı kağız torbacıqda bükün verərmişlərmiş, sonralar isə bu hadisə getdikcə yayılmış, təkcə kitab deyil, başqa şeyləri də kağız torbacıqları büküb verirlərmiş ki, həmin termini “kağız torbacıq” mənasını daşımışdır.

Yeni söz və terminlərin yaranması və mənə dəyişiklikləri demək olar ki, 1960-1980-ci illərdə aparılmış statistik məlumatlara əsasən (bu dövrdə çoxlu kitab və jurnallar nəşr olunmuşdur ki, bunlarda da heç şübhəsiz, xeyli sözlər və mənalar öz əksini tapmışdır) tədqiq olunmuşdur. Hər hansı bir sözün strukturu, yaxud mənası Britaniya ingiliscəsinə oxşamadığı halda, dərhal onu “amerikanizm” adlandırmaq səhv olardı. Bu məsələdə də israfçılıqdan yan keçə bilməyənlər “amerikanizm” hesab olunan sözlərə qarşı müəyyən dövrlərdə mübarizə aparmışlar. Ancaq süni vasitə və üsullar dilin təbii inkişafının qarşısını ala bilməmişdir.

Amerikan ingiliscəsində yenis sözlərin yaranmasına təkcə yeni texnika deyil, həmçinin də yeni texnoloji dəyişikliklər zəmin yaratmışdır. Məsələn “gasoline” (benzin), “alcohol” (alkoqol, spirt) terminlərinin yaranması ilə əlaqədar bunlara aid oxlu derivativlər meydana gəlmişdir. Adamların benzinə, yaxud spirtə olan tələbatı ilə də ya da benzinin, spirtin qiymətinin qalxıb-düşməsi ilə əlaqədar terminlər yaranmışdır. Belə texnoloji dəyişikliyə dair terminlər (təyyarə və avtomobillərdə qəza və digər təhlükəsizlik texnikası ilə əlaqədar terminlər, İkinci Dünya Müharibəsi zamanı yaranmış terminlər s.) artırmaq da olar.

“Computer” (kompyüter, sayğac) sözü hələ İkinci Dünya Müharibəsindən əvvəl İctimaiyyətə “sayan adam” mənasında “to compute” kimi məlum idi. Hazırda həmin söz “sayan maşın” mənasında istər böyük “mainframe”, yaxud kiçik “micro-computer”-lə əlaqədar çoxlu yeni sözlər, ifadələr meydana gəlir. Leksikoqrafların fikrincə, ingilis dilinin lüğət tərkibi öz tarixində heç bir zaman 20-ci əsrdəki kimi çoxlu dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Bütün bunların başlıca səbəbi Birləşmiş Ştatlarda yeni sözlərin yaranması, bu ölkədə əsas etibarilə texnologiya və elmin inkişafı ilə bağlıdır. Əlbəttə, Amerikan ingiliscəsində nə qədər təmiz söz olduğunu (yəni Amerikan ingiliscəsinin məhz özünü sözləri) heç kəs deyə bilməz. Hətta onu da demək mümkün deyil ki, Amerikan ingiliscəsində say etibarilə nə qədər söz var. Son zamanlar buraxılmış Amerikan ingiliscəsinə dair bir sıra lüğət kitablarının köməyi ilə sözlərin yaranması ilə əmələ gəlmiş dəyişiklikləri müqayisə edərək aydınlaşdırmaq mümkündür. Amerikan ingiliscəsinin lüğət tərkibindəki sözlərin say etibarilə nə qədər artdığını Veboterin lüğətinə baxdıqda görə bilərik.

Amerikan söz və ifadələri artıq dildə hiss olunmaq dərəcəsinə gəlmiş zaman etibarən “amerikanizm” haqqında mübahisələr başlandı. Əvvəlcə ingilislər amerikalıları ingilis dilini təkrar etməkdə, on yeddinci əsrdə İngiltərədə işlənmiş sonra isə arxaikləşmiş və dilin lüğət tərkibindən çıxmış sözləri yeni “amerikanizm”-lər adı altında götürülüb nitqdə işlətmələri üstündə tənqid etməyə başlamışlar.

Sonralar ingilis tənqidçiləri sakitləşən kimi amerikalılar özlərini müdafiə etməyə, həm də bütün amerikalıları dillərinin təmizliyi uğrunda mübarizə aparmağa çağırdılar. İngilislərlə amerikalıların bu mübahisəsi bütün on doqquzuncu əsrdən indiyə qədər davam etməkdədir.

Qeyd olunduğu kimi, “Amerikanizm” sözünü ilk dəfə termin kimi işlədən şəxs Con Vinderspun olmuşdur. O, ilk dəfə bu sözü termin kimi ən yuxarı təbəqədə, təhsil sistemində, alimlər arasında ingilis dilindən fərqli bir ifadə kimi işlətməmiş və həmin sözün lüğət tərkibində özünə yer tutması üçün yazmışdır: “Amerikanizm” sözü mənim dediyim, tələffüz etdiyim şəkildə, yaranışına, ifadə funksiyasına görə “Skotizm” (Şotlandiya dili) yaranması ilə eynidir. Əgər bir şotland özünün ingilis olmadığını bilirsə və öz dilinin də “şotland dili” olduğunu başa düşürsə, ingilis dilinin qayda-qanunlarını şotland dilininki hesab etmirsə, mən də deyirəm, “amerikanizm” də onun kimidir. Amerika Birləşmiş Ştatlarını o dövrdəki prezidenti Cefferson həmin mübahisə ilə əlaqədar demişdir: “Hər sözdən ötrü hay-küy qaldırmaq lazım deyil. Biz yeni sözlərin yaranmasına, nitqdə işlənməsinə etiraz etmirik. Lakin ingilis dilini, London dilini, onların ayrıca dövlətləri olduğu kimi bizim dilimiz ingilis dilindən tamamilə fərqlənincəyədək işlədəcəyik. Bəli, mən etiraz edirəm, lakin arzum budur ki, bizim dilimizin elə imkanı olsun ki, arxaikləşmiş, lakin bizim başa düşdüyümüz sözlər birlikdə yeni ifadələr yaratmağa imkan olsun”. Amerika Birləşmiş Ştatlarında ilk “amerikanizmlər” lüğəti 1816-cı ildə Con Fikkerin rəhbərliyi altında Amerika Birləşmiş Ştatlarında çox işlənən söz və ifadələrin lüğəti” adı ilə çap olunmuşdur. Con Fikkerin lüğətin girişində göstərir ki, o, həmvətənlərinə ölkəsinin dilinin saflaşdırmaq arzusu ilə bu lüğəti hazırlayıb. Onun bu təşəbbüsünü bütün dünyada öz “Vebster” lüğəti ilə məşhur olan Noah Vebster onun haqqında bir az geniş danışmaq qərarına gəlir. Noah Vebster deyirdi ki, yeni sözlər (o, “amerikanizm”ləri nəzərdə tuturdu) ingilislərin icazəsi olmadan da yaranacaqdır, çünki artıq mübarizə başlanmışdır.

Daha mükəmməl “amerikanizm”lər lüğəti 1848-ci ildə Con Bartlet tərəfindən çap edildi. Müəllif üç il Meksika ərazisi ilə sərhəddə işləmiş və bu müddət ərzində sərhəd həyatından topladığı yeni sözləri lüğətə daxil etmişdir. Bilyam Dnin habelə yazırdı: “Bizim romançılar çalışırlar bütün epizodları amerikanca yazsınlar. Eybi yoxdur, yazsınlar. Çünki onlar da

Amerikada doğulublar, indi onların növbəsidir. Amma mən istərdim ki, onların qəhrəmanları düzgün amerikan variantında danışsınlar, yəni tennensiyalı, bostonlu, filadelfiyalı kimi öz dialektlərində danışsınlar, Nyu York aksentində danışsınlar. “Amerikanizm”lərin hətta ayrıca “Amerika dili”nin olması üçün həddindən artıq fəaliyyət göstərən hazırda bütün dünya ölkələrində məşhur olan “Vebster lüğətləri” –nin yaradıcısı və müəllifi olmuş Noah Vebsterin böyük zəhməti olmuşdur. Xarici dil mütəxəssisləri, daha doğrusu, ingilis dilini öyrədənlər, onun leksikologiya, leksikoqrafiya və eləcə də lüğət ilə məşğul olan hər bir şəxs üçün Noah Vebster haqqında məlumata malik olmaq çox maraqlı olardı. Çünki dünyanın elə bir kitabxanası, kitab mağazası yoxdur ki, orada “Vebster” ingilis dili lüğəti olmasın. Amma həmin lüğətlərdə də Vebsterin şəxsiyyəti, tərcümeyi-halı haqqında heç bir məlumat yoxdur.

Ədəbiyyat

1. English (United States) at Ethnologue (18th ed., 2015)
2. "Unified English Braille (UEB)". Braille Authority of North America (BANA). 2 November 2016. Retrieved 2 January 2017.
3. Bailey, Richard W. (2012). Speaking American: A History of English in the United States 20th-21st century usage in different cities

KH.Gadjieva

New words included in american english word stock, their comparison with standart english and creation of american lexics

Summary

Over three centuries, the American vocabulary has evolved entirely or partially from the British (English) word stock and has created a great impact on the development of this word stock.

It was supposed that most words were taken from the native Hindu language. But all the words included in “Americanism’ would not be right to say to have been taken out of the Indian language. There are words that these are the terms used to call the American lifestyle and items.

It would be a mistake to call it “Americanism” immediately, unless the structure or meaning of any word resembles the British one. In this case, Filologiya məsələləri, №10, 2017 246 those who could not overcome wastefulness fought in certain situations against the word “Americanism”. However, artificial means and methods could not prevent the natural development of language.

Х.Гаджиева

Новые слова, включенные в американский английский словарь, их сравнение с стандартным английским и созданием американская лексика

Резюме

Более трех веков американский словарь полностью или частично эволюционировал от английского (английского) словарного запаса и оказал большое влияние на развитие этого слова.

Предполагалось, что большинство слов было взято из родного индусского языка. Но все слова, включенные в «американизм», не были бы прав, если бы они были выведены из индийского языка. Есть слова, что это термины, используемые для обозначения американского образа жизни и предметов.

Было бы ошибкой назвать это «американизмом» сразу, если структура или значение какого-либо слова не будет напоминать британский. В этом случае те, кто не мог преодолеть расточительность, сражались в определенных ситуациях против слова «американизм». Однако искусственные средства и методы не могли помешать естественному развитию языка.

Rəyçi: Adilə Zeynalova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

VALİDƏ KƏRİMOVA

Xəzər Universiteti

E-mail: kerimovavalide@yahoo.com

N. XOMSKİNİN KARTEZİAN DİLÇİLİYƏ MÜNASİBƏTİ DİLİN ANADANGƏLMƏ OLMASI PRİNSİPİ

Açar sözlər: dilin əmələ gəlməsi, dilin mahiyyəti, dilin funksiyası, karteziyan dilçilik, dilin anadangəlmə olması prinsipi

Keywords: language formation, the essence of the language, the function of the language, Cartesian linguistics, the language conception

Ключевые слова: сущность языка, образование языка, функции языка, картезианское лингвистика, прерожденность языка

XVII əsr dilçiliyin güclü inkişaf etdiyi dövrlərdən biridir. N. Xomskini xələflərindən fərqləndirən bir mühüm məqam vardır. O, hesab edir ki, dilin empirik tədqiqi təfəkkürün və ümumi məntiqin öyrənilməsinə daha çox xeyir verə bilər, nəinki əksinə. O, bu prinsipi əsaslarla sübuta yetirən istisna alim sayılır.

Dilin yaranmasında kifayət qədər geniş yayılmış fikir səs təqlidi nəzəriyyəsidir. İnsan dilində yaranan ilk sözlər primitiv olmaqla təbiətdəki səslərin təqlidindən törəyib. Ətraf aləmdə canlıların çıxardığı hər bir səs təqlid olunaraq dildə ayrı-ayrı sözlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Elə Platonun “Kratil” əsərinə görə, hər şeyin adını təbiət verir (Physes). Qarşı tərəf isə bütün adların cəmiyyətdə razılışma əsasında (Thesis) meydana gəldiyini israr edir. İngilis alimi D. Jounz 1918-ci ildə yazırdı ki, danışan şəxs bir saniyədə 45 səs impulsu çıxarda bilər. Azərbaycanın görkəmli dilçisi, filologiya elmləri doktoru, professor Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlliyə görə, dilin mahiyyəti və funksiyaları aşağıdakı kimi şərh edilməkdədir:

dilin əmələ gəlməsi, dilin yaranışının səs təqlidilə izahı, danışmaq aktının modeli, dil işarələr sistemi kimi, dil işarələrinin sistemliliyi, dilin funksiyaları, ulu dil məsələsi, dilin yayılmasında iqtisadi amilin rolu. [1; s. 27-44] F. de Sössür görə, dil işarələr sistemidir, V. fon Humboldt dili “erqon” deyil, “energeia” kimi dəyərləndirir, amerikalı alim E. Sepir dili fikirlərin, emosiyaların və arzuların ifadəsi üçün qeyri-instinktiv vasitə adlandırır, R. Holl dili insanların insanların qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən institut adlandırır və N. Xomskiyə görə dil cümlələr çoxluğu kimi başa düşülür, müəyyən uzunluğa malik və sonu məlum elementlərdən düzəlir.

Dil bütövlükdə geniş mənada insan və heyvan ünsiyyətlərini əhatə edir. Dilçiliyin əsas vəzifələrindən biri onun əsas obyekt olan sözlü (verbal) ünsiyyəti açıb göstərməkdir. Dilçilik adətən dil haqqında elm kimi müəy-

yənləşdirilir. O, dili təbii fenomen kimi götürür. [4; s. 15] Burada hansı yanaşmadan (diaxron, sinxron və.s) hansı materiallardan istifadədən və hansı metodların tətbiqindən asılı olaraq aparılan tədqiqatların nəticələri müxtəlif olacaqdır. [2; s. 27-44]

Dilçilik ilk növbədə “Dil nədir?” sualına cavab verir. Bu zaman iki cəhət fərqləndirilməlidir: 1) ümumi insan fəaliyyətinin nəticəsi olan dil; 2) konkret tarixi, sosial və coğrafi şəraitdə formalaşmış dil. Dil bizim hər birimizin həyatında mühüm rol oynayır. [5; s. 15-20] İnkişafımız, iqtisadiyyatımız, ailədə, cəmiyyətdə, siyasi, elmi və ümumiyyətlə, gündəlik fəaliyyətimiz dillə bağlıdır, dildə keçir. Yəni dil onun üçün obyekt yox, öz ünsiyyət tələbatını ödəmək üçün alətdir.

Son dövrlərin araşdırmaları göstərir ki, dünyada bütün canlılardan yalnız insanlar anadangəlmə dil sərəştəsinə malikdirlər. Bu “innate idea” orta əsrlərdə çox hallanırdı. Ancaq müasir dilçilikdə N.Xomskinin sayəsində bu ideya son dövrlərdə tamamilə qəbul edilən bir konsepsiyaya çevrildi. Məşhur dilçiyə görə, ünsiyyətdə iştirak edən hər iki tərəf ideal dil daşıyıcılarıdır və onların hər ikisində dil bilgisi və dil sərəştəsi (competence) olmalıdır ki, onlar istənilən yerdə və məqamda bir-birilə ünsiyyətə girə bilsinlər.

Hər bir ölkənin öz inancına görə dil yaranma ənənəsi vardır. İncilə görə Allah Adəmi yaratdı və onun adını verdi. Bundan sonra ona dedi ki, göydəki quşları və heyvanları adlandırın. Hind ənənəsinə görə, dil Brahmin arvadı Sarasvatidən başlayıb. Əksər dinlərə görə, insana dil ilahi qüvvə tərəfindən bəxş olunub. Yəni insanda dil sərəştəsi anadangəlmədir, ancaq onun tətbiqi təkcə ümumi kognitiv bacarıqların tətbiqilə şərtlənmir. Dilöyrənmədə (valideyn) müəllim hər hansı bir yayınma hiss etdikdə müalicə haqqında dərhal qərar qəbul etməlidir. [2; s. 9]

Dildə yanılmaq da, səhv və ya dəyişik salmaq da çox böyük psixoloji problemdir. Hazırda psixolinqvistikada dilin yaranması ilə bağlı iki hakim fikir mövcuddur: N. Xomski (1928) iddia edir ki, uşaqda anadangəlmə spesifik dil potensialı vardır, bu da uşaq böyüdükcə inkişaf edir, sonra bu dilin manifestasiyasına gətirib çıxardır, yəni uşaq danışmağı öyrənir (qaçmaq kimi, yerimək kimi və.s). Y.Piaje (1896-1980) isə hesab edir ki, dil sərəştəsi anadangəlmə olmayıb kognitiv fəaliyyətlərin nəticəsidir. Dillər formal sistemlərdə eyniləşdirildikdə, məhdud formalizm yaranır. [3; s. 10] Dilləri məhdudlaşdıran qayda və prinsiplər universaldır, ona görə də anadangəlmə kimi nəzərdən keçirilməlidirlər. Bütün insanlar eynidir, onların uşaqları da dili öyrənəndə səhvə yol verirlər, ancaq bu səhvlər universal qayda və prinsiplərlə toqquşmurlar. N. Xomskiyə görə, dilçinin vəzifəsi ideal danışan və dinləyənin dil sərəştəsini şərh etməkdən ibarətdir, dilçilik isə danışanın dil sərəştələrini səciyələndirməkdir.

Psixoloqlar insan təfəkkürünü dillər bağlı götürürlər. Dilçilər də, bu fikirdədirlər ki, psixo-sosial amil qrammatikanı və leksikonu hərəkətə gətirir. Elə bu araşdırmaların nəticəsi olaraq psixolinqvistika meydana gəldi. Psixolinqvistika çox gənc elmdir. Psixoloqlar insanların dil davranışlarını çoxdan müşahidə edirdilər.

N. Xomskiyə görə, bütün dillər eyni model üzrə qurulub, amma bu o demək deyil ki, ayrı-ayrı dillər arasında eyni cür uyğunluq var. Sonralar N. Xomski bunu uşaq dili ilə bağlı inkişaf etdirdi və universal qrammatikanı yaratdı. Bu da dil səriştəsi (competance) və onun işlənməsilə, tətbiqilə (performance) bağlıdır. X. Putnam 1968-ci ildə “Anadangəlmə ideyalara dair” simpozumda bəyan etdi ki, “Anadangəlmə müraciət dilə yiyələnmə problemini sadəcə kənara qoyur, nəinki onu həll edir”. V. Veyselova öz dissertasiyasında bu məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Uşağın ilk qığıltıları sadəcə tələffüz olunan səs ardıcılığı olsa da onun 10 və 18 aylıq arasında çıxartdığı səslər ictimai mənə daşımağa başlayır. [6; 1996] Dil çox mürəkkəb və sirli hadisədir. İnsanın ən mühüm əlaməti, onu bütün digər canlı aləmdən fərqləndirən yeganə məziyyəti dildir. Dünyada heç bir varlıq insan kimi anadangəlmə dil səriştəsinə malik deyildir, bu qədər tez bir vaxtda dil öyrənə bilməz. Dil və təfəkkür birgə hərəkət edir.

Fəlsəfədə rəşionalizm cərəyanının və xüsusilə də, karteziyan fəlsəfəsinin banisi fransız riyaziyyatçısı və filosofu R. Dekartın olmuşdur. Qeyd edək ki, “karteziyan” sözü də elə onun adının latın dilində yazılışından götürülmüşdür. R. Dekart universal fəlsəfi dil yaratmağı təklif edirdi. N. Xomski R. Dekartın rəşionalist fikirlərinə dərin rəğbət bəsləyir. O, bu məsələyə dair xüsusi əsər yazmışdır. “Karteziyan dilçiliyi” adlanan bu əsərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, XX əsrin strukturalistləri keçmişdə əldə olunanlara, xüsusilə rəşionalist ideyalara arxa çevirməsəydilər, dilçilik elmi məlum böhran vəziyyətinə düşməz və hal-hazırda daha çox nailiyyət əldə etmiş olardı. Ötən əsrin 60-cı illərində N. Xomski öz törəmə qrammatikasını 17/18-ci əsrlərin ümumi qrammatikalarının fəlsəfi əsnələrinə bağlamaq istəyirdi. Nəticə olaraq xeyli tənqiddə məruz qalan “Karteziyan dilçiliyi” (1996) əsəri meydana gəldi.

Dilin fəlsəfəsinə dair tədqiqatların müəllifləri arasında F. Bekon, C. Lokk və Q. V. Laybnisin də adları xüsusi qeyd olunmalıdır. F. Bekonun fəlsəfəsinin əsasında empirik qavrama prinsipi dayanır. O, süni fəlsəfi dil yaratmaq ideyasını irəli sürürdü. İngilis filosofu C. Lokk isə sözün tədqiqinə böyük əhəmiyyət verirdi. O, sözü fikrin fiziki təcəssümü olaraq görür və bu məsələni dilin mahiyyəti ilə əlaqələndirirdi. Onun dilçiliyə dair fəlsəfi fikirləri “İnsan idrakı haqqında” əsərində öz əksini tapmışdır.

N. Xomskini karteziyan fəlsəfəsinin davamçısı adlandırmaq olar. Karteziyan fəlsəfəsinə görə, dil və təfəkkür ayrılmazdır. Dilin öyrənilməsi

təfəkkür öyrənilməsinə aparıb çıxara bilər. Buna görə də, N. Xomski hesab edir ki, dil insan psixologiyasının bir hissəsidir. Hal-hazırda o, dilçiliyi də psixologiyanın bir qolu hesab edir. Kartezian nəzəriyyəsində fraza mürəkkəb ideyaya uyğun gəlir və cümlə fraza ardıcılıqlarına, onlar isə öz növbəsində frazalara bölünür və beləliklə, bu üzvlənmə söz səviyyəsinə kimi davam edir. Bu yolla biz həmin cümlənin, belə demək mümkünsə, “üst strukturunu” əldə edirik.

Sonda müəllif məqaləsini N. Xomskinin aşağıdakı fikri ilə tamamlayır:

“Dil deyəndə elə cümlələr çoxluğu (sonlu və sonsuz) başa düşülür ki, onlardan hər birinin son uzunluğu var və sonu məlum elementlərdən düzəlir”.

Ədəbiyyat

1. Veysəlli. F.Y. Dilçiliyin əsasları. StudiaPhilologica. VI. Bakı: Mürtəcim, 2013, s.27-44
2. Veysəlli. F.Y. Dil. StudiaPhilologica. VI. Bakı: Təhsil, 2007, s. 9
3. Veysəlli. F.Y. Dil. StudiaPhilologica. VI. Bakı: Təhsil, 2007, s. 10
4. Veysəlli. F.Y. Dil. StudiaPhilologica. VI. Bakı: Təhsil, 2007, s. 15
5. Veysəlli. F.Y. Dil. StudiaPhilologica. VI. Bakı: Təhsil, 2007, s. 15-20
6. Veysəlova. V.F. Uşaq dilinin formalaşması və inkişafı. ND, Bakı, 2002; E. Lenneberg. Biologische Grundlagen der Sprache. Frankfurt, 1996.
7. Veysəlli. F.Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003.
8. Xomski. N. Dil və təfəkkür. İngiliscədən tərcümənin və giriş məqaləsinin müəllifi A. Məmmədov, redaktoru F. Veysəllidir. Bakı, 2006.
9. Z. Harris. Structural Linguistics. Chicago, 1969

V. Karimova

N.Chomsky's attitude toward Cartesian linguistics.

Principle of language being innate

Summary

The main purpose of the presented research is to investigate the linguistic views of N. Chomsky and to convey to the readers the ideas of this scientist, which led to a great deal of contravention of the linguistic world, in the linguistic science. The article also speaks of N. Chomsky as a follower of Cartesian philosophy, Cartesian linguistic meetings, Cartesian linguistics, language and thinking, and language as an integral part of human psychology. Language is a biological and cultural event. From generation to generation, not only language competence is transferred, but also culture. The equality of languages does not mean that they are the same, but different

languages reflect the culture of the peoples who speak in them. Language and thinking are interrelated, and language and culture are a reflection of the spirit and thinking of the nation. The researcher came to the conclusion that the language opens up to a culture and a transgender of literature. That is why language and culture must be mutually studied. The irreconcilable views of linguistic science and the influence of this scientist's scientific theory on the world linguistics as well as on philosophy, logic, and psychology also discussed. Thus, the main task facing the research was to uncover the essence of N. Chomsky's linguistic views.

В. Керимова

Отношение Н. Хомского к Картезианской лингвистике

Принцип прерожденности языка

Резюме

Основная цель представленной работы - исследовать лингвистические взгляды Н. Хомского и передать читателям идеи этого ученого, которые привели к значительному противоречию в лингвистической науке. В статье также говорится о Н. Хомском как о последователе картезианской философии, картезианской лингвистики, языке и мышлении, а также о языке как неотъемлемой части человеческой психологии. Язык является биологическим и культурным событием. Из поколения в поколение передается не только языковая компетенция, но и культура. Равенство языков не означает, что они одинаковы, но разные языки отражают культуру народов, которые говорят в них. Язык и мышление взаимосвязаны, а язык и культура являются отражением духа и мышления нации. Исследователь пришел к выводу, что язык открывается культуре и трансгендеру литературы. Вот почему язык и культура должны быть взаимно изучены. Обсуждались также непримиримые взгляды на лингвистическую науку и влияние научной теории этого ученого на мировую лингвистику, а также на философию, логику и психологию. Таким образом, основной задачей, стоящей перед исследованием, было раскрытие сущности лингвистических взглядов Н. Хомского.

Rəyçi:

Elmira Əliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

KÖNÜL QOCAYEVA
ADIU
könül.@.mail.ru

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
MƏSDƏR VƏ MƏSDƏR TƏRKİBLƏRİNİN
MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI

Açar sözlər: dil, aspekt, funksional, məsdər, tərkib, mübtəda, tamamlıq, sözünü.

Key words: language, aspect, functional, infinitive, construction, subjunctive, objective, preposition

Ключевые слова: язык, аспект, функциональный, инфинитив, оборот, подлежащее, дополнение, предлог.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində məsdər və məsdər tərkiblərinin müqayisəli araşdırılması bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir. Əvvəla, müxtəlif sistemli dillərdə məsdər və məsdər tərkiblərinin yaranması prosesinin araşdırılması dillərin həmin istiqamətdəki qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. İkinci, belə tərkiblərin tədqiqi dilin və onun leksik sisteminin semantik inkişafı haqqında düzgün təsəvvür əldə etməyə kömək edir ki, bu da dilçilik nəzəriyyəsi baxımından həmişə maraqlıdır. Məsdər və məsdər tərkiblərinin strukturunun, onların ayrı-ayrı dillərdə yeri və mövqeyinin açıqlanması, tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi, milli və beynəlmiləl mahiyyətinin şərhə, onların işlənmə xüsusiyyətlərinin və istifadə olunma sahələrinin təhlili həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktualıq kəsb edir. Məqalədə əsas məqsədimiz müasir ingilis və Azərbaycan dillərində məsdər və məsdər tərkiblərinin xüsusiyyətlərinin linqvistik topoloji müqayisəsinin öyrənilməsidir.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində məsdər və məsdər tərkiblərinin spesifik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün aşağıdakı məsələlərin araşdırılması qarşıya qoyulmuşdur: müxtəlif sistemli dillərdə məsdər və məsdər tərkiblərinin formalaşma yollarını araşdırmaq; məsdər və məsdər tərkiblərinin strukturu və əlamətlərini araşdırmaq, onların əlaqələrini müəyyənləşdirmək; nitq prosesində məsdər tərkiblərinin daxilində baş verən struktur variasiyaları təhlil etmək. Bütün cəmiyyət və təbiət hadisələri kimi dil də öz yaranışı, mənşəyi, inkişaf tarixi və müasir mənzərəsi etibarlı ilə olduqca zəngin hadisə və qanunauyğunluqlardan, rəngarəng vahidlər sistemindən ibarətdir. Bu cür mürəkkəb bir prosesin elmi təhlilini vermək, buradakı obyektiv hadisə və qanunauyğunluqları aşkar etmək, hər hansı bir dilin spesifik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və s. problemlər dilçilik tədqiqatlarında aşkar olur.

Qeyd etdiyimiz kimi, həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində məsdər və məsdər tərkiblərinin dildə oynadığı rolu nəzərə alaraq hər iki dildə onun müqayisəli şəkildə tədqiqinə ehtiyac duyulur. Məsdər və məsdər tərkiblərinin tədqiqat obyektini kimi seçilməsində əsas məqsəd onların dilçilikdə işıqlandırma dərəcəsini və onun ingilis və Azərbaycan dillərində oynadığı rolu müəyyən etməkdən ibarətdir. İlk baxışdan onlar nə qədər sadə görünsələr də, öz qrammatik quruluşuna, semantik xüsusiyyətlərinə görə çox müxtəlif və geniş imkanlara malikdir. Bildiyimiz kimi, ingilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif dil ailələrinə mənsubdur. İngilis dili analitik (flektik), Azərbaycan dili isə aqqlütinatik dil qrupuna daxildir. Buna görə də, bu dilləri bir-biri ilə tutuşdurmaq ümmi və fərqli cəhətdən aşkar etmək müəyyən mənada çətinlik törədir. Buna baxmayaraq, hər iki dildə felin şəxssiz formalarından olan məsdəri müqayisəli şəkildə öyrənmək vacibdir. Bu mövzu ilə əlaqədar rus və ingilis dillərində əhəmiyyətli dərəcədə elmi ədəbiyyat olduğu halda, felin şəxssiz formaları haqqında Azərbaycan dilində verilən məlumatlar elmin bu sahəsinə olan tələbatı tam ödəmir. Müasir dilçilikdə dil hadisələrinin funksional aspektdə öyrənilməsinə diqqət əhəmiyyətli dərəcədə artdığını qeyd etmək olar. Funksional yanaşma məsdər tərkiblərinin araşdırılmasında da mühüm əhəmiyyətə malikdir, çünki məsdər felin digər şəxslə formaları kimi əsas nitq hissələrinin arasında yerləşir və ikili xarakter nümayiş etdirir, məhz funksional aspektdə, yəni fəaliyyət prosesində həmin nitq hissələrinin bu və ya digər xüsusiyyətləri özünü biruzə verir. Təbii ki, funksional aspektdə məsdər tərkiblərinin felilik və isimlik dərəcəsinin tədqiqi, məndə işlənmə ehtimalının səviyyəsinin təyin edilməsi, fel və isim arasında aralıq mövqə tutan məsdər tərkiblərinin ikili xarakterinin dərindən araşdırılmasına imkan verir. Baxmayaraq ki, ingilis dilində məsdər və məsdər tərkibləri qərb və rus dilçiliyində dəfələrlə müxtəlif səviyyəli tədqiqat işlərinin obyektinə olmuşdur, bir sıra məsələlərə münasibətdə mübahisəli və ya fikrə müxtəlifliyinə səbəb olan məqamlar qalmaqdadır. Mübahisəli məsələlər silsiləsindən məsdər və məsdər tərkiblərinin nitq hissələri paradigmasında statusu və yeri, feli isim vahidində feli və ismi əlamətlərin nisbətən, feli isimin müəyyənlişməsinin meyarları və s. misal göstərmək mümkündür. Onu da əlavə etmək istərdik ki, müasir qrammatikada məsdər tərkiblərinin predikativ birləşmələrə bərabər tutulduğu hallara da rast gəlmək mümkündür. Predikativ birləşmə dedikdə isə dilçilikdə əsas tərəfi felin şəxssiz formalarından biri ilə ifadə olunan birləşmələr nəzərdə tutulur. Bundan başqa, məsdər tərkiblərinin, ümumiyyətlə, iki hissədən ibarət olduğu da göstərilir. Həmin birləşmələrdə birinci komponent ya isim, ya da əvəzlilikdən, ikinci komponent isə felin şəxssiz formalarından biri ilə ifadə edilir. Qrammatikada elə buna görə də birinci tərəfi bir qayda olaraq nominal hissə, ikinci tərəfi isə feli komponent adlandırırırlar. Belə birləşmələrin komponentləri arasındakı

əlaqə mübtədə ilə xəbər arasındakı əlaqəyə uyğun gəlir. Ə. Abdullayev, Y. Seyidov, A. Həsənovun birgə hazırladıqları «Müasir Azərbaycan dili» kitabında feli birləşmələr aşağıdakı kimi səciyyələndirilir: «Feli birləşmələrdə hərəkətdə onun aid olduğu, ya da ona aid edilən müxtəlif anlayışlar arasındakı əlaqələr əks olunur. ... Azərbaycan dilində feli birləşmələrin əmələ gəlməsi üç forma ilə – feli bağlama, feli sifət və məsdərlə bağlıdır». O. İ. Musayevin «İngilis dilinin qrammatikası» kitabında məsdər tərkiblərini belə şərh edilir: «Müasir ingilis dilində bir qisim təsirli fellərdən sonra ümumi halda isim (yaxud oyeht halda əvəzlik) və məsdərlərdən ibarət birləşmə işlədilir və birləşmələr məsdər tərkibləri yaradır. Məsdər tərkibləri ismə və yelə xas xüsusiyyətləri özündə birləşdirən və feldən düzələn formadır. Azərbaycan dilində isimlərdən və isimləşən sözlərdən əvvəl mövqə tutub, onların əlamətini bildirir, təyin olunan sözlə yanaşma əlaqəsi əsasında birləşib zamana. Şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir. Məsələn: Azərbaycan dilində /məktub yazmaq/, /məktubu yazmaq/, /söz demək/, /cihaz işlətmək/, /tifaqı dağıtmaq/ və s.». Görkəmli dilçi A. İ. Smimitskiyə görə, dildə bir qrup məsdərlər vardır ki, özlərinin semantik və qrammatik təbiətinə görə postpozisiyada işlənmələr onlar üçün norma sayıla bilər. Müasir ingilis dilində felin şəxssiz formalarına feli sifət, gerund və infinitiv (məsdər) aid edilir. Bu formaların təhlili müasir ingilis dilinin quruluşunun ümumi xarakteristikası baxımından maraq kəsb edir və bu formaların səciyyəvi cəhəti felin şəxssiz formaları sisteminin inkişaf etməsi və onların işlənmə xüsusiyyətləri ilə birbaşa bağlıdır. İngilis dilində də felin şəxssiz formaları feli və ismi xüsusiyyətləri olması ilə diqqəti cəlb edir. Məşhur dilçi B. N. Jiqadlo qeyd edir ki, felin şəxssiz formalarının feli əlamətləri aşağıdakılardır:

1) onlara xas əlamətlər, lakin özünəməxsus xüsusiyyətlərə də malik olan zaman, tərz və növ;

2) vasitəsiz tamamlıq qəbul etmək qabiliyyəti və zərliklə təyin edilməsidir. Bu xüsusiyyət felin şəxslil formalarının daxil ola bildikləri eyni tipli birləşmələrdə öz əksini tapmışdır. Beləliklə, felilə əlaməti ingilis dilində felin şəxssiz formalarında zaman, tərz və növ kateqoriyalarında və həmçinin öyrənilən formaların fəaliyyət göstərdiyi söz birləşmələrinin xarakteristikasında öz əksini tapır.

Müqayisə et: to read a book aloud – I want to read a book aloud.

Əksər linqvistik mənbələrdə felin şəxslil formaları şəxssiz formalardan fərqləndirən əsas əlamət kimi feli sifət, gerund və infinitivə şəxs, zaman və tərz qrammatik kateqoriyalarının məxsus olmamasıdır ki, bunun nəticəsi kimi onların felin şəxslil formalarına xas olan xəbər sintaktik funksiyasını yerinə yetirə bilməməsidir. Felin şəxssiz formalarının ismi xüsusiyyətləri onların yerinə yetirdikləri sintaktik funksiyalarda təzahür edir. Bu

münasibətdə felin şəxssiz formaları eynicinslideyildir və hər bir forma onu digərlərindən fərqləndirən, yəni yalnız ona xas mənalarda çıxış etməsindədir.

Bu münasibətdə şəxssiz formaları (məsdər və cərund) onlara xas olan ismi və sifətə xas olan (feli sifət) xüsusiyyətləri hifz edib saxlayır, halbuki feli əlaqələr onların tarxi inkişaf prosesində qazanlıqları keyfiyyətdir. Şəxssiz formaların inkişaf tarixi onların tədricən feli sistemə daxil olmasının tarixidir və bunun nəticəsi kimi müasir ingilis dilində onların xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasında həqiqi ismi xüsusiyyətlə müqayisədə feli xüsusiyyətləri daha mühümdür. Məsdər feil və ismə xas xüsusiyyətləri özündə birləşdirir, İsmi xassəsi məsdərin ilkin xassəsi olub, əsasən onun sintaktik funksiyasında özünü büruzə verir. Məsdərin felə xas xüsusiyyətlərə zaman, növ, tərz kateqoriyalarına malik olması, asılı sözə malik olması və zərfliliklə təyin olunmasındadır. İngilis dilində felin digər şəxssiz formaları kimi, məsdərlər də isimlərlə və əvəzliliklərlə birlikdə sintaktik bərkiblər əmələ gətirir. Qeyd etmək lazımdır ki, məsdər felin şəxssiz formalarından biridir və felin xüsusiyyətləri ilə yanaşı, ismin xüsusiyyətlərini də özündə cəmləşdirir. Məsdər üç kompleksin tərkibinə daxil olur: tamamlıq məsdər tərkibi (the Objective with the Infinitive Construction), mübtədə məsdər tərkibi (the Sbjective Infinitive Construction) və for sözlü məsdər tərkibi (the For - to- Infinitive Construction). Tərkibin birinci hissəsi ümumi halda olan isim və ya objekt halında olan əvəzliliklədən ibarətdir. İkinci hissə isə şəxs tərəfindən icra edilən hərəkəti və ya isimlə və ya əvəzliliklə ifadə olunmuş və üzərində iş yerinə yetirilən obyektini bildirən məsdərdən ibarətdir.

Məsələn: ingilis dilində /I saw him walk in the garden/ (Mən onun bağda necə gəzdiyini gördüm) və ya /I want you to open the window/ (Mən sənənin pəncərəni açmağını istəyirəm).

O.İ. Musayev də müasir ingilis dilində aşağıdakı məsdər tərkiblərinin olduğunu qeyd edir: tamamlıq-məsdər tərkibi, mübtədə məsdər tərkibi, for sözlü məsdər tərkibi.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə,
2. Abdullayev K. və başqaları. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Dərs
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. I kitab. -Bakı: 1963.
4. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. -Bakı: Qismət, 2007.

K.Godjaeva

**The comparable investigation of Infinitive and Infinitive constructions
in the modern English and Azerbaijani languages**

Summary

The article deals with one of the non-finite forms of the verb Infinitive and Infinitive constructions in the English and Azerbaijani languages. According to the real sources it has been distinguished that the Infinitive has three constructions in the so-called languages. The article investigates the similar and various characteristics of the Infinitive constructions on both languages. The explanation of the indicative modal expressing modality in modern Azerbaijan in English language was thoroughly given in this article. The category of the indicative mood, the expression method of modality by grammatical and morphological ways are also explained.

This article deals with the place and the kind of modal types of words in the parts of speech on the English and Azerbaijani language, their situation in the sentences.

К.Годжаева

**Сравнительное исследование инфинитива и инфинитивных
обороты в современном английском и азербайджанском языках**

Резюме

В данной статье изучается инфинитив и инфинитивные обороты, являющиеся безличными формами глагола в современном английском и азербайджанском языках. Становится ясно, что в английском языке есть три вида инфинитивного оборота. А также доказывается, что и в азербайджанском языке есть три вида инфинитивного оборота. В статье изучаются сходные и различительные особенности инфинитивных оборотов в обоих языках. В статье также рассматриваются модальных тип глаголов, их употребление в перфекте, а также различные формы времени, морфологические аспекты модальных глаголов в настоящих и прошедших времена. В статье также исследуется модальность в современном Азербайджанском и Английском языках, их роль и значение в простых и сложных предложениях, а также исследуется их место значение в части речи в обоих языках.

Rəyçi:

Yusif Süleymanov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SƏİDƏ ƏLƏSGƏROVA

ADIU

səidə.@mail.ru.

TOPONİM SÖZLƏRİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ LEKSİK-SEMANTİK VƏ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Hnqvistika, toponomika, omonim, diaxronik metod, sinxronik metod,

key words: linguistics, toponymy, homonym; diachronic method; synchronistic(al) method,

ключевые слова: лингвистика, топонимика, омоним, диахронический метод, синхронический метод,

Dilin lüğət tərkibindəki xüsusi sözlərin bir qrupunu toponimlər təşkil edir. Toponimlər cəmiyyətin həyatında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Toponimsiz inkişaf etmiş xalq, millət təsəvvür etmək mümkün deyil.

Bildiyimiz kimi söz yaradıcılığı dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Həm İngilis, həm də Azərbaycan dillərində xüsusi adlar yeni söz yaranmasının mən mənbələrindən biridir. Belə ki, xüsusi adlar asanlıqla antroponimlərdən toponimlərə və əksinə toponimlərdən antroponimlərə keçə bilər. Məsələn :

İngiliscə:

ki, xüsusi həmçinin ümumi adlarında yaradılmasında iştirak edir burada əsas yer həm ingilis, həm də

Azərbaycan dillərində olduğu kimi söz düzəldici şəkilçilərə verilir və bu şəkilçilər

əsas yaradıcı kökü leksik-qrammatik qrupa keçirir.

İngiliscə:

London(şəxssiz)

Londoner (şəxslı)

Azərbaycanca:

Bakı (şəxssiz)

Bakılı (şəxslı)

V.A.Superanskaya görə, toponimlər aşağıdakı formalarda təsnif oluna bilər: Adların adlandırılan obyektlərlə əlaqəsi; təbii yaranmış və süni yaranmış adlar; makro və mikro adlar; adların strukturası; adların xronoloji təsnifi; adların etimoloji təsnifi ilə əlaqədar olaraq onların ilkin və gətirilmə adlara bölünməsi; adların onlarda əks olunmuş anlayışlara görə təsnifi; stil və estetik təsnifat

V.A.Juçkeviç bu məsələdən bəhs edərkən yazır ki, toponimlər bir neçə cür təsnif oluna bilər. Müəllifin fikrincə, toponimlərin linqvistik baxımdan tədqiqi üçün, ən əvvəl onları dil mənsubiyyətinə görə təsnif etmək lazımdır.

Bundan çıxış edərək o, morfoloji cəhətdən toponimləri sadə, düzəltmə və mürəkkəb adlara bölməyi tövsiyə edir. Toponimlərin etimoloji prinsipə görə təsnifində isə adlar aydın, tədqiqat nəticəsində aydınlaşdırılan və naməlum adlara bölünməlidir.

Toponimlərin təsnifatı məsələsi ilə E.M, Çernyavskaya da məşğul olmuşdur. Müəllif bir sıra xarici və rus tədqiqatçıların toponomik təsnifatını təhlil edərək belə nəticəyə gəlir ki, indiyə qədər ki toponomik tədqiqatlarda əsas etibarilə aşağıdakı prinsiplər qabarıq şəkildə özünü göstərir:

1. Leksik-semantik;
2. morfoloji-sözdüzəldici
3. leksik-semantik və morfoloji

Ç. Mirzəzadəyə görə, coğrafi adların yaranmasında aşağıdakı amilləri əsas götürmək lazımdır; etnik adlar, antroponimlər, yadellilərin hücumu, landşaft, oxşarlıq, mədəniyyət, fəaliyyət xarakterli hadisə, tarixi dəyişikliklər, qütbü adlar.

Göründüyü kimi, ümumiyyətlə toponimiyada vahid təsnifat işlənilib hazırlanmamışdır.

Müasir ingilis toponomikası adların çoxəsrlik inkişafının nəticəsidir. Toponimlərin bir sistem kimi öyrənilməsində 2 metoddan: sinxronik və diaxronik metoddan istifadə olunur.

İngilis toponomiyasının əsas xüsusiyyətlərindən biri də, toponimi təşkil edən komponentlərin nadir hallarda müasir ingilis dilində uyğunluğunun olmasıdır.

Bəs bu nə ilə izah olunur? Bu suala diaxroniya cavab verir. Diaxroniya adların morfoloji strukturunun dəyişməsinə təsir göstərən faktorları aydınlaşdırır: sözün əvvəlində, ortasında və sonunda səs düşümü, yaxın məxrəcli səslərin əvəz olunması və s. Bu istiqamətdə ən xarakterik faktorlardan biri toponimlərin morfoloji sadələşməsidir ki, bu zaman əvvəllər bir neçə morfemdən ibarət olmuş toponimlər bir tam kimi başa düşülür. (Ogie<Ocg'a's hill; Clare<Clayey slope)

İngilis toponomiyasının ən geniş yayılmış strukturu monoleksem strukturdur. Bu struktur iki hissədən ibarət olur və bu hissələr digər toponimlərdə təkrar olunaraq, toponomik sıranı əmələ gətirir.

Adlington-Burmington-Butterton-Blendwarton-Hauton-Marlston sırası= ton son komponentin ümumiliyi ilə;

Ashfield- Ashford - Ashlay- Ashmore- Ashover-Ashow sırası isə Ash-başlanğıc komponentinin ümumiliyi ilə yaranır.

Toponimlərin morfoloji təsnifi son elementin spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Nadir hallarda müasir sözlərlə bilavasitə əlaqədə olan son elementlərə rast gəlmək olar (Ashfield)

Əksinə, əksər hallarda toponimlər elə son elementlərlə xarakterizə olunur ki, müasir leksikada qarşılığı olmayan, onlarla müəyyən bir leksik əlamətlə birləşib coğrafi termin əmələ gətirir;-ham (qəd ing ham-kənd,ferma,malikanə),-ton(qəd ing tünçəpərlənmiş yer, ferma, kənd, şəhər)

Bu elementlər-toponimik şəkilçilər bir sıra toponimlərin yaranmasında fəal iştirak edir. Bu şəkilçilər vasitəsilə yaranan adlar (Fenton, Fordham) bütün ingilisdilli əhali tərəfindən oykonimlər kimi qəbul edilir.

İngilis dili toponimləri morfoloji təsnif üzrə üç yerə bölünür:

Sadə yer adları (Deal)

Mürəkkəb yer adları (Elmwood)

Düzəltmə yer adları (Little Houghton)

Sadə toponimlər bir elementdən ibarət olur. Bunlar ya tam sadələşmə nəticəsində meydana gəlir(Tring-qəd ing +trio+hanqra;İden-qəd ing ig+denn), ya da bir əsaslı adların başlanğıc dəyişmələri nəticəsində (Ore,Hoe)

Bu qrupa hətta bir kökdən ibarət, müasir sözlərlə bilavasitə əlaqədə olan adlar daxildir: Buth,Cliff

Mürəkkəb toponimlərdə iki morfem birləşib sözün əsasını əmələ gətirir: Beambrige.Ninetanks

Düzəltmə toponimlərinin: Throp in the Hill.Applely Magna

Düzəltmə toponimlərinin yaranmasında əsas rolunu sözlərinin və zərflərin oynadır. Onların funksiyası coğrafi terminlərin adlandırılmasına müdaxilə yolu ilə obyektin yerini müəyyən etməkdir. Ən geniş yayılmış under sözləndir ki, bu da çox vaxt obyektin təpə ətəyindəki vəziyyətini ifadə edir:

Ashton under Hill, Thorp under Stone

Sözlərinin iştirakı müxtəlif morfoloji strukturların adlarında müşahidə edilir;

Underriver, Underskiddow

İngilis toponimlərində müasir dövrdə sözlərinin heç də həmişə ayırmaq olmur. Məsələn, İngilis toponimlərinin yaranmasında

fəal iştirak etmiş at sözləndir çox nadir hallarda ayrılır. River toponiminin tərkibində əvvəllər at sözləndir olmuşdur.

Under sözləndən əlavə in_(Norton in the Moors), by (Throp byWater), on(Bourton on the Water), upon(Stanford upon Soar),next (Stoke next Guilford)

Zərflərlə yaranan adlar başqa struktura malik olur, Without zərflə şəhərdən kənarda obyektin vəziyyətini ifadə edir: Newton Without, Furrington Without

Düzəltmə toponimlər təkcə təyinlərin əksliyi ilə formalaşmır, eyni zamanda müxtəlif planda diferensasiya nəticəsində də formalaşır. Bu yolla əlaqəli toponomik sıra əmələ gəlir: Dry Sandford, Sandford on Thames, Sandford St. Martin, Sandford Oscar

Toponimlər bu və ya digər xalqın formalaşmasında iştirak etmiş tayfa və qibələlərin adlarından, həmin xalqın və etnik qrupların dillərinə mənsub sözlərdən ibarət olduğuna görə toponomika tarix, dilçilik və coğrafi elmləri ilə qırılmaz surətdə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Беленьская В.Д. «Топонимы в составе лексической системы языка» Москва 1969 стр-85
2. Морозова М.Н.»Вопросы топонимики» Москва 1969 стр-73
3. Никонов В.А, «Введение в топонимику» Москва 1965 стр-18
- 4.Белевкая В.Д. «Очерки английской топонимики» Москва 1977 стр-21
- 5.Будагов Р.А.»Введение в науку о языке» Москва 1965 стр-67

S.Aleskerova

Some TOPONYMIES AND their morphological classification in the Azerbaijani and English languages Summary

This article deals with toponymies and their morphological classification in the azerbaijani and english languages. some toponymies serve as a source of coining new words in the azerbaijani and english languages. they occur as homonymous words in both compared languages. the ways of their formation are studied in this article.

The article deals with the problem of toponymies in English.The investigation of toponimies

Shown that the study of this problem is very necessary in linguistics. Some toponymies connected with death are shown in this article. Different forms of toponymies with death are given with the factes.The article speaks about toponimy English and Azerbaijani,it is analysed lexic and semantic peculiarities and somen kinds of translation from foreign language into native language.

The classificationand investigation of Azerbaijan and English language linguists and the linguists from all over the words also represented in the article.

**Некоторые топонимы и их морфологическая классификация
Азербайджанском и Английском языках**

Резюме

В этой статье говорится о топонимых и их морфологической классификации в азербайджанском и английском языках. Некоторые топонимы служат источником слова образования в азербайджанском и английском языках. В обоих сравниваемых языках они переходят в омонимы. В этой статье изучаются пути их формирования.

Представленная статья также посвящена топонимам в разносистемных языках, как в Английском, так и в Азербайджанском и они обосновывается на примерах. Исследование топонимов в Английском и в Азербайджанском языках показывает, что изучение этой проблемы является очень необходимым в лингвистике. Некоторые топонимы в Английском языке резко отличаются от Азербайджанских топонимов, и в отдельных случаях они по структуре совпадают и сходны.

В этой статье также рассматриваются некоторые типы топонимов, их различные виды в современном Английском и Азербайджанском лингвистике.

Rəyçi: Rauf İsmayılov
Filologiya elmləri doktoru, professor

MƏLAHƏT SƏMƏDOVA
Odlar Yurdu Universiteti
malahat.samadova@yahoo.com

TÜRK VƏ SLAVYAN DİLLƏRİNDƏ KÖKSÖZ YUVALARININ SEMANTİK-FUNKSIONAL VƏ STRUKTUR İNKİŞAFI

Açar sözlər: kök söz yuvası, kök söz paradıqmi, semantik qrup, ifadə vasitələri

Ключевые слова: словообразовательное гнездо, словообразовательная парадигма, семантическая группа, средства выражения.

Key words: word root, word root paradigm, semantic group, means of expressions.

Köksöz yuvalarının semantik-funksional və struktur təkamülündən bəhs edərkən qeyd etməliyik ki, Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin inkişafında ictimai-siyasi hadisələrin təsiri böyükdür. Belə ki, cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, ictimai - mədəni həyatındakı inkişaf əlaqədar olaraq dilin leksik - terminoloji potensialının zənginləşməsinə real zəmin yaradır. Dilin yeni sözlərlə zənginləşməsi və mövcud mənalarının dəyişilməsi ictimai həyatda və ictimai fikirdə yaranan yeni inkişaf əlaqədardır. Yəni dilin lüğət tərkibi təlabatla bağlı müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır. Türk dillərində ən qədim köksözlər dedikdə ilk türk yazılı abidələrində rastlanan ilk türk düşüncəsini ifadə edən təkhecalı sözlər nəzərdə tutulur. Bu qədim sözlərin bir çoxu digər törəmə sözlərin tərkibində toplanmış, qəlibləşmiş, bir qismi arxaizmə çevrilmiş, bir qismi isə müasir dövrə qədər gəlib çıxmışdır. Qədim köksözlərinin bir çoxunun mənşəyi sakral anlayışlarla bağlıdır. Türk dillərində bəzi söz keçidləri qədim dialekt fərqləri kimi ortaya çıxmışdır. Məsələn, sor-söz sözlərindəki fonosemantik parçalarına əski r/z dialekt fərqi əks etdirir. Türk dillərində olan ən qədim köksözlərin bəzilərinin etimoloji şərhinə nəzər salaq. Qeyd edək ki, türk dillərində mövcud olan ən qədim söz köklərini bir neçə qrupa bölmək olar. 1. Əsl türk mənşəli kök sözlər; 2. nostratik mənşəli kök sözlər; 3. Altay dilləri ilə ortaq söz kökləri; 4. Ural dilləri ilə ortaq söz kökləri. Eyni dil quruluşuna malik olan Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz dilləri bir dil ailəsinə mənsub olmalarına baxmayaraq müxtəlif inkişaf yolları keçmişdir. Bu dillərin müxtəlif məkan və müxtəlif inkişaf səviyyəsində mövcudluğu eləcə də Azərbaycan, türkmən və qaqauz dillərinin ruslaşdırmaya məruz qalmaları bəzi araşdırmalara zəruri ehtiyac olduğunu göstərir. Oğuz qrupu türk dillərinə daxil olan və Azərbaycan dili ilə eyni dil qrupunda olan türk, türkmən və qaqauz dillərinin müqayisəsi dilimizin tarixi aspektdə tədqiqində ahamiyyətlidir. Bu xüsusda

əvəzlilərin araşdırılması maraqlı faktlar üzə çıxarır. Köksöz yuvalarının semantik-funksional və struktur təkamülünə nəzər salarkən dastan leksikasını unutmamaq olmaz. Belə ki, adı gedən leksikada kifayət qədər köksöz yuvalarına rast gəlmək mümkündür. Dastan leksikasına məxsus bir qrup söz və ya söz sinonimi tərəfindən sıxışdırılmış, ya da onun bağlı olduğu predmet mahiyyətini itirmişdir. Bu səbəbdən ədəbi dildə işlənmə normativliyi passiv xarakter daşıyan bəzi leksik vahidlər yalnız dialektlərdə qalmışdır. Dialekt leksikasının əhəmiyyətli mövqeyi K. Musayev tərəfindən belə qiymətləndirilmişdir.: “Müasir türk dilləri dialekt leksikasının müqayisəli tədqiqi türk dillərinin tarixi əlaqəsinin bərpası üçün qiymətli material verir. Canlı türk dialektləri türk dillərinin leksikasının qədim türk abidələrində əldə olunmayan, həmçinin dil, dialekt və şivə əlaqələri prosesində leksikanın sonrakı inkişaf xüsusiyyətlərini, hər bir konkret dialekt və şivənin fərdi xüsusiyyətlərini daha qədim əlamətlərini qorumuşdur” [2, s.56]. Dəpər – orta əsrlərdə balta tipli silah. Dəli bəg dilədi ki, dədəyi dəpərcə çala (KDQE, s.1,56). Zaman keçdikcə ədəbi dilimizdə dəpər sözü əsas lüğət fondundan çıxaraq arxaıqlaşmışdır. Lakin rus dilindəki “balta” mənasını bildirən topor sözü diqqəti cəlb edir. Müəyyən fonetik dəyişikliklə rus dilinə keçmiş bu ləksə öz mənşəyindən uzaqlaşmış, məhz bu dildə ümumişləklilik xüsusiyyəti qazanmışdır. Bu sözün izi ilə Azərbaycan dilinin dialektlərinə nəzər salaq: Neftçala, Salyan, Yevlax və s. şivələrdə semantik dəyişikliyə uğrayaraq təpər sözü hələ də işlənməkdədir. Məs: Bi damcə qolının təpəri yoxdu; O: ün ağzının təpəri (yaxud kəsəri) yoxdu (Neftçala); Ürəyimdə təpər qalmıyef; Gözümün təpəri yoxdu (Yevlax). Göründüyü kimi ağzın təpəri, gözün təpəri ifadələrində onların balta kimi iti olması; qolun təpəri, ürəyin təpəri ifadəsində onların balta kimi güclü olması nəzərdə tutulur. Yalnız türkmən dilinin dialektlərində “balta” mənalı təpər ləksəmi qeydə alınmışdır (TDDS, 176). Müasir Azərbaycan dilində təpər sözünün “qeyrət, bacarıq, namus” mənalı da qeydə alınmışdır (ADİL, c 111, s.112). Qağan- 1. qədim tarixdə ulu dövlət başçısı, xaqa; 2. vəhşi, yırtıcı (İL, 47). Xaqan titulunun tarixi funksiyası – səlahiyyətləri əhatəli verildiyi üçün biz məsələnin başqa bir tərəfinə nəzər salacağıq. “Dədə Qorqud boyları”nda qağan sözü müstəqil titul kimi işlənməsə də, qağan aslan ifadəsinin tərkibində qalmışdır. B. Abdulla “qağan Aslan” ifadəsi ilə bağlı M. Seyidovun fikrinə (onu nəinki Basatın, hətta onun soyunun qəbilə birləşməsinin zoomorfik onqonu, antropomorfik tanrısı hesab etməsinə) öz münasibətini bildirmiş, sonda Basatın söylədiyi “Atam adın sorar olsan Qaba Ağac, anam adın deyirsən Qağan Aslan” mətn parçasındakı Qağan Aslan birləşməsinə “ona meşədə süd verən aslan” kimi mənalandırmışdır.

Göstərilənlər S. Əlizadə və H. Araslı nəşrlərində bir qədər fərqli şəkildə əks olunmuşdur. Belə ki, bu nəşrlərdə “qaba ağac” – ana, “qağan Aslan ” isə

ata adı kimi verilmişdir (Zeynalov F., Əlizadə S. “Kitabi Dədə Qorqud”. Bakı, “Yazıçı”, 1988, s.102), M.Ergin, M.Kösəyev, S.Tezcanın tərtib etdikləri nüsxələrdə və KDQE isə “qaba ağac”-ata, “Qağan Aslan” isə ana kimi təqdim olunmuşdur (KDQE, s.1, s.93,s. 8, s.199, s.9, s.118, s.303; s.10, s.153). Çünki digər mənbələrdə də “Kağan Aslan” dedikdə dişi heyvan nəzərdə tutulur. XV əsrə qədərki digər bir yazılı abidəyə nəzər salaq: İki arslan çıka gəldi, biri erkək, biri kağan idi (TS, c.IV, 2161).Buradan belə məlum olur ki, kağan arslan ifadəsi dişi heyvana aid olub, yazılı abidələrdə daha çox bənzətmə məqamında işlədilib.“Tarama sözlüyü”nə əsasən deyə bilərik ki, XIV-XIX əsrlər arasında yazıya alınmış bir çox abidələrdə “coşmuş, qəzəbli” mənalarında kağan a (r) slan birləşməsi işlənmişdir.Kağan arslan kibi sabaş girdi (XV əsr, Tarixi Ali Səlcuq tərcüməsi).Kağan sözü Azərbaycan dilinin Lənkəran, meğri dialektlərində “igid, qüvvətli” (-Qardaş, o day qağandı, adam- madam saymır; (ADL, 301)), Neftçala dialektində isə “böyük, qüvvətli” mənalarında işlənir (-Əli qağan igid çıxıb ki, ya mə; o, nan qorxırsan?).S.Əlizadənin fikrincə, “xalq arasında indi də ata-babaya və ya böyük qardaşa müraciətlə işlənən “qağa” sözü əsətiri bir relik olmaq etibarilə burdandır”- xaqa sözündəndir (Zeynalov F., Əlizadə S. “Kitabu-Dədə- Qorqud”. Bakı, “Yazıçı”, 1988 s.261). Biz hesab edirik ki, qağa sözü xaqa sözünün relik forması ola bilməz. Çünki, “DTS”- də qayan “xaqa” leksemi ilə yanaşı, qayadaş “qohum”/ qadaş “qohum-qardaş” leksemləri də qeydə alınmışdır (DTS, s. 401,405). Qağan leksemi isə Q. Ramstedtin fikrincə, Çin dilindən alınmışdır və iki sözdən ibarətdir: ke “böyük”+ kuan “hökmdar” =ke – kuan “böyük xan” qayan [66, s. 155].İ.Qasımov isə Ə.Dönük və digər türk tədqiqatçılarına istinadən bildirmişdir ki, “kan və kağan” türk dillərinə daha əvvəllərdən ən azı (b.e.ə I əsrdə) mövcud olmuş, bütün türk dillərində işlədilmiş, eləcə də bir çox qonşu dillərə keçmişdir. Dünlük-bacanın ortüyü. Dünlүgü altun ban evimin qəbzəsi, oğul. Baybörə bəgün dünlүgü altun ban evinə şivən gəldi (İL, 81)Dünlük sözü lüğətlərdə “damın üstü”, “tüstü”, yaxud “hava təmizləmək üçün dəlik”, “pəncərə, baca”, “çadırın başındakı açıqlıq, damda açılmış dəlik”, “baca dəliyinin örtüyü” (İL, 81; KDQE, c. 1. 150; DTS, 597) mənalarında qeydə alınmışdır.Oğuz dillərində yalnız türkmən dilinin Salır dialektində “pərdə” mənasında (tünük) işlənir [1, s.18] .H.Zərinəzadə tütүн “tüstü” sözündən bəhs edərkən, “fars dilində “hamamın ocağı və tüstü bacası” mənasında işlənən (tün) sözü də tütүн sözünün ixtisarıdır”-deyə vurğulamışdır [3,s.236].

Onun fikrinin davamı olaraq A.Rəhimov bildirmişdir ki, “tünlük” sözünün kökü olub, tün ilə fars tün sözü arasında həm fonetik, həm də semantik yaxınlıq var ki, bu da onların eyni mənşəliliyini güman etməyə əsas verir. Türk dillərində sözün ikinci hecasında iki səsin düşə bilməsi imkanını (məs: xaqa- xan) nəzərə alsaq H.Zərinəzadənin tün < tütүн fikri tamamilə

inandırıcıdır>>. Fikrinin yekunu olaraq tünlük sözünü etimoloji baxımdan “tüstü yeri” mənasında izah etmişdir [3, s. 41]. Biz hesab edirik ki, əgər fars dilində rastlaşdığımız tün sözü “tüstü bacası” mənasındadırsa, deməli, tünlük “tüstülü bacanı örtən”, yəni “pərdə, örtük” anlamındadır. Burada-lük şəkilçisi ismə artırılıb, əşyaya aid olan, onu əhatə edən mənalı yeni söz yaradıb (gözlük, nəfəslik və s. kimi). Bu sözün yakut dilində də “pəncərə” mənasında (tünlük) müşahidə olunması (YRS, 412) onun türk dilinin daha qədim dövrlərində formalaşmasından xəbər verir. Azərbaycan, türk, ingilis və rus dilləri arasında leksik paralellərə aid çoxsaylı nümunələr sırasında *kap arxetipinin fonosemantik törəmələrini gözdən keçirək. Azərb. qab “içərisinə hər hansı bir şey qoyulan, yığılan qab, yaxud mətbəxdə istifadə olunan qab, boşqab” – ing. cap “papaq, baş geyimi”. * Bu sözlərin həm aid olduqları dildə, həm də müvafiq qohum və qohum olmayan dillərdə çoxlu sayda fonosemantik törəmələri mövcuddur. Azərb. variantının qədim türkcədə paralelləri; qap “qab”, “kisə” – ağzı yuxarı vəziyyətdə, “torba”, qapa “qalxmış”, “uca”, qapay “alaqarı, qarı”, qapaq “örtük”, “qapaq” – ağzı aşağı vəziyyətdə, “göz qapağı” (müq. et; azərb, göz qapağı), qapya/qapty/qapuy “alaqarı, qarı” (müq. et; azərb. qarı, qapamaq), qaban “boşqab, sini, nimçə”, qabaq “balqabaq, kudu” (müq. et. azərb. qabaq, balqabaq, ing. cabbage “kələm”, rus kabak “balqabaq növü”) qabırcaq “yeşik, sandıq”, “tabut”. P.Y.Çernıx [4,s.364] və M.Fasmer (V.V.Radlova istinad edərək) rus, ukr, bir, bolq., кабак/кабачок, çex kabaçok fitonimlərinin türk dillərindən alınma olduğunu təsdiq edirlər [5, s.148]. E.Kleyn isə ing. cabbage “kələm” sözünün qəd.frans. ca-ön şəkilçisi ilə frans. bosse “şişmiş, qabarmış” sözündən yaranmış qəd. sim. frans, caboche “baş” sözündən alınmış və orta ing. caboche sözü əsasında formalaşdığını qeyd edir [6,s.216]. E.Kleynin etimoloji təhlil üçün gətirdiyi paralellərin *kap arxetipinin törəmələri olduğu şübhəsizdir. Sadəcə, ingilis dilində bu alınmada təhrif baş vermişdir; “qabaq/balqabaq, kudu” tərəvəz adını bildirən söz “kələm” anlayışına şamil edilmişdir. Oxşar hadisə məlum bitki anlayışını ifadə edən ərəb mənşəli *** (kətan0 fitoniminin, çox güman ki, ispan dili vasitəsilə alınmada təhrif olunması (isp. coton “pambıq”) və digər Avropa dillərində (frans, coton, ital, cotone, port. cotao, danim. katoen, alm. Kattun “pambıq”, o cümlədən, ingilis dilində (cotton) “pambıq” anlayışını ifadə etməsidir. Bu qəbildən olan misallar çoxdur. Bununla yanaşı M.Rəsənenin mövqeyini də qeyd edir; rus kabırqa sözü türk kabırğa, türkmən ğapırğa “quşun döş sümüyü” sözündən alınmadır. İng. cap “baş örtüyü”, qədim ing. caeppe, orta ing. cappe “başlıq”, “baş örtüyü” sözlərini E.Kleyn erkən orta əsr lat. cappa sözündən alınma olduğunu hesab edir və ing. cape “qolsuz plaş, bürüncək”, frans. qəd. Provenç * capa, isp. capa sözlərinin də erk. orta ə. lat., cappa “plaş, bürüncək” sözləri ilə eynimənşəli olduğunu qeyd edir. O, müasir ingilis dilində caparison “çul”,

capeline “oxatanın papağı”, capuche “başlıq” (>erk. orta ə. lat. cappa, ital., frans., cappucio “başlıq” sözlərindən alınma), capuchin “başlığı qadın plışı”, chape “çənbər, ucluq”, chapean “başlıq” (>e.o.ə. lat. capellus, frans, cappa, cap “başlıq”), chapel “kilsə qulləsi”, chapelet “su qaldıran təkərin çalovları”, chaperon “başlıq” (>qəd.frans., frans. chape “başlıq”), cape “örtük, qalıq”, “göy qubbəsi”, “qalpaq, papaq” sözlərini də bu sıraya daxil edir [6, s. 234]. E.Kleynin ing. cup “fincan”, “qədəh” sözünün bu sıraya daxil etməməsi anlaşılmaqdır [6,s.34]. Halbuki, bu sözün fonosemantik baxımdan cap sözü ilə eynimənşəli olması göz qabağındadır. O, müasir ing.cup sözünə paralel olaraq növbəti sözləri misal gətirir; qəd. ing., orta əsr ing. cuppe, orta aşağı-alm. kopp, qəd. yux. alm. chuph, kopf “fincan”, “qədəh”, chupfa “başlıq”, orta yux. alm. kopf “içki üçün qab”, “kəllə”, alm. Kopf “baş”, norveç kop “fincan”, erkən danimark kop “baş”, danimark kop “fincan”. Bunların o.ə.lat cuppa “fincan”, itaış coppa, qəd. provenç cop, cobs “kəllə”, qəd. frans. cope “yüksəklik, ucalıq, yuxarı səviyyə”, lat.cupa, e.o.ə.lat.cuppa “çəllək”, “ləyən”, “birəlli”, “çən”, qəd.hind küpah “çuxur, çala, çökəklik, yorğan”, “oyuq, mağara”, qəd.ing.hyf “arı pətəyi, təkne”, qəd. norveç hufir “gəminin gövdəsi”, litov kuopa “qalaq, yığın, topa”, kupstas “təpə”, qəd. slav., kupu, litov kaupas, qəd.ing.heap “qalaq, yığın, topa”, qəd. yux. alm. hubil, qəd. saks. Huvil “təpə” sözləri ilə homogen olduğunu qeyd edir.E.Kleyn bütün bu sözlər üçün qəd. hind-Avropa * qeu-p “əyilmək”, “tağ”, “alaqarı”, “tavan”, “qübbə” arxetipini bərpa edir., hesab edir ki, -p- protetik səs artımıdır, kök söz * qeu-arxetipidir.[6,s.56] Coop “qəfəs”, cupola, cupula, cupule “qüllə” sözlərini də bu sıraya daxil edir. Müəllifin gətirdiyi bütün misalların kökündə auslautda p/f samiti olduğu halda onu protetik sayması anlaşılmaqdır. Müasir ing. cupboard “qab-qacaq dolabı” sözü də “uca, yüksək” mənasında cup-və-board “rəf” sözlərindən yaranmışdır. Qətiyyətlə demək olar ki, *kap və *qeup formatları homogen arxetipləridir. Türk kafa “baş”, ərəb *** (kafəs) “qəfəs” **** (kovs) “qövs” sözlərinin də bu sıradan olması istisna deyil. Sadəcə, sonuncuların auslautda -əs/s sonluqlarına əsasən demək olar ki, bunlar ərəb dilinə yunan dilindən alınmadır.Türk kafa, qəd.provenç cop, cobs “kalla”, erkən danimark kop “baş”, qəd. frans. cope “yüksəklil, ucalıq, yuxarı səviyyə” sözlərinə fono-semantik paralel olaraq ing. cop sözünün –“təpə”, “zirvə” mənalarını “qoz”, “topa”, “yumaq” mənasında isə cob sözünün göstərmək olar. A.Liberman qeyd edir ki, cob sözü çoxmənəlidir (heyvan adları, yumru, şiş, dairəvi əşya adları “baş”), tez-tez cop sözü ilə qarışdırılır, lakin cop yalnız “baş” bildirir. [7,s. 20 Tarixən cop sözünün alm. Kopf, lat. kaput “baş” sözləri ilə eynimənşəli olması qaranlıq məsələdir. Qəd. ing. cop “gəmi” sözü cop “baş” sözü ilə omonimdir. Ümumiyyətlə, german dillərində “papaq”, “fincan”, “baş” mənalarında cop sözünün roman və qeyri hind-Avropa dillərində iki düjünə

yaxın sinonimi mövcuddur. Cob sözü heç bir mənasında skandinav, yaxud kelt dillərindən alınma deyil. H.Kuhna istinad edərək onu da vurğulayırlar ki, “baş” mənasında alm. Kopf və ing. cop sözləri arasındakı yaxınlıq qədərdir. Azərb-türk dillərində gəmi sözünün kökü (gəm-), p-b-m səsəvəzlənməsi nəzərə almaqla, qəds ing. cop “gəmi” sözü də daxil olmaqla,* kap arxetipinin törəmələridir. Auslautda-i, sadəcə səsartımıdır.Qap formatının “qab”, “kisə”, “örtük”, “torba” (formaca ağız aşağı) mənələrindən çıxış edərək demək olar ki, rus kana “papaq”, qəd. rus *kana “fata formasında qadın baş örtüyü” sözləri də bu formatla homogendir. M.Fasmer bu sözün lat. cappa sözü ilə paralelliyini ehtimal edir. A.Matsenaue rus kanap, kanop “baş geyimi növü” sözlərinin kap kökündən yaranmış holland kaper “papaq” sözündən alınma olduğunu qeyd etmişdir. M.Fasmer bu sərəya ital. capparо, capero sözlərini də əlavə edir [5, s.184]P.Y.Çernıx rus, bir, ukr kenka (qeyd: k-ş səsəvəzlənməsinin nəticəsi olaraq, rus шапка “papaq” sözü də kenka sözünün fonetik variantıdır), bolq, kenu, çex, pol, kepi “dımdıqlı kişi papağı” sözlərinin frans. kepi sözündən, fransız dilinə isə güney Reyn alman ləhcələrindən (kappe “papaq” sözünün kiçiltmə kaeppi variantından) alınma olduğunu qeyd edir [4, s.393]. Rus dilində “torba”, “pul qabı” mənələrində işlənən капчук sözünə paralel olaraq, M.Fasmer rus dili ləhcələrindən капчук “torba”, “tənbəki kisəsi”, polyak dilindən kapczuk, kapciuk, kapciuch “tənbəki kisəsi” sözlərini göstərir və bunların türk, tat, kapçık, cığatay kapçuk “kisəcik”, “tənbəki kisəsi”, “pul qabı” sözlərindən alınma olduğunu qeyd edir [5,s.189].

Ədəbiyyat

1. Атаджанов М. Садырский диалект туркменского языка, АКД, Ашхабад, 1959, s.18.
2. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (западнокыпчакская группа). Москва, “Наука”, 1975, с. 135-210.
3. Zərinəzadə Н. Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü). Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962, s. 51.
4. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка Т.І.М. «Русский язык» 1999, s.393.
5. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т.Г.М. «Прогресс», 1986 s.292.
6. Ernest Klein A. Comprehensive Etymological of the English language, Volume I. Amsterdam, London, New-York “Elsevier Company”, 1966 s. 234.
7. Liberman A. An Analitic Dictionary of English Etymology. Minneapolis, University of Minnesota Press: 2008 ,s.1-32.

Малахат Самедова

**К вопросу семантического-функционального и структурного
развития словообразовательных гнезд разносистемных
славянских и тюркских языков**

Резюме

Данная статья посвящена рассмотрению истории семантического-функционального и структурного развития словообразовательных гнезд. Во время анализа большое внимание обращено на факты, полученные из литератур. В этой статье говорится о проблеме связанной со словообразованием и разными подходами к этой проблеме. В статье автор проводит анализ и высказывает свои мысли. Автор пытается раскрыть факты в этом плане. Словообразование представляет собой особую систему тюркских языков. Система словообразовательных гнезд тюркских языков – сложная иерархическая система. Понятие словообразовательное гнездо молодое в теории словообразования тюркских языков.

Malahat Samadova

**The semantic-functional and structural development of word roots
in multisystem slavic and turkish languages**

Summary

The article deals with the history of semantic-functional and structural development of word root. The investigation of semantic-functional and structural development of word roots in multisystem slavic and turkish languages is very actual and interesting. While analyzing great attention was given to the facts taken from literature. This article deals with the problems of word – formation and different approaches on it. In the article the author analyzes these problems and notifies her opinions. The author tries to detect and find out the facts in this field. Word formation presents special system of Turkish languages. The system of word formation roots of Turkish languages is a compound system. The notion of word root is younger in theory of word formation of Turkish languages.

Рәүчи: Svetlana Məmmədova
filologiya elmləri namizədi, dosent

ЛЕЙЛА СЕЙИДЗАДЕ
Азербайджанский Университет Языков
leyla-suleymanova9@rambler.ru

АНГЛИЙСКИЙ И АМЕРИКАНСКИЙ ВОЕННЫЙ СЛЕНГ
ПЕРИОДА ДВУХ МИРОВЫХ ВОИН В АНГЛИЙСКОЙ
ЛИНГВИСТИКЕ

Açar sözlər: termin, hərbi slenq, hərbi jarqon, birinci və ikinci dünya müharibələri

Ключевые слова: термин, военный сленг, военный жаргон, Первая и Вторая Мировые Войны

Keywords: term, military slang, military jargon, First and Second World Wars

Военные условия в течение первой и второй мировых войн способствовали развитию нового сленга. В течении двух этих мировых конфликтов, военным пришлось обучать огромное количество призывников гражданского населения подчиняться приказам без лишних вопросов, и им (призывникам) следует оставить свои желания, нужды, безопасность ради своего батальона или полка. Это первое условие, приведшее к развитию военного сленга: повышенное желание для самовыражения. Когда индивидуальность скрывается под униформой, специальной стрижкой и необходимостью беспрекословно подчиняться желание быть отдельной личностью становится проблемой. Отказываться соответствовать не является вариантом (альтернатива): солдат, который решил подогнать свою форму или маршировать по правилам обязательно будет дисциплинированным. Но бунтарские инстинкты могут найти безопасное выражение в использовании неуставном языке, как (начиная со Второй Мировой) *crud* «реальная или вымышленная болезнь» (1932-, первоначально США), *gremlin* «вредное существо, которое вызывает у оборудования неисправность», *skin-head* «(новобранец) член американского корпуса морской пехоты» (1943-, также имеет значение «лысый человек» (1945-) и выбритый хулиган (1969-).

Сокращая свои фамилии, солдаты придумывали новые слова для использования между собой: они давали прозвища друг другу и новые «ярлыки» (клички) офицерам, а также объектам и мероприятиям в военной жизни. Эти термины давались новобранцами, когда они жаловались или были недовольны едой, снаряжением, а также начальством. Солдаты также использовали юмор для оживления скучного режима ежедневной жизни. Это показывает второе условие,

приводящее к развитию сленга: люди, использующие сленг обычно будут располагаться на нижней ступеньки иерархии. В военной обстановке все поступки, которые потенциально угрожают иерархии тщательно контролируются, и нарушения правил иногда жестоко наказываются, но сленг дают возможность для незначительного сопротивления, которое обычно не будет встречено серьезными последствиями. Это также может быть реакцией против учебы и использования новых официальных терминов. Придумывая смешные термины, солдаты издевались над помпезностью официальный жаргонов (Жаргон – технический или профессиональный язык, с профессиональным сленгом, занимающий пространство между сленгом и жаргоном. Термины жаргона имеют точные и установленные значения. Ошибка в употреблении правильного жаргона показывает компетентность в этом вопросе. Сленг более изменчивый в значении и использование термина является необязательным) таких как (относящихся к 1 мировой войне) *debus* «высаживаться из автобуса» (1915-), *humanresources* «люди» (1915-), *low-maintenance* «требующий незначительного внимания», *ibreakthrough* «достижение, которое ведет к резкому росту прогресса» (1918-). Однако, большинство людей, находящихся около дна иерархии, отказываются в самовыражении путем сленга, и следовательно они не являются создателями сленга. Третий фактор – должен быть смысл групповой тождественности (особенности). Живущие под общими обстоятельствами неполноценности и единообразия, люди будут использовать сленг между собой, чтобы усилить чувство солидарности. Солдаты, например, дают большое количество пренебрежительных имен для офицеров и военного начальства, упонимают элементы их униформы, которая отделяет высшее военное руководство от военнослужащих рядового состава. К таким прозвищам (именам) для офицерского состава можно отнести следующие: *swab* (1793-1850 в британских военно-морских силах относится к офицерским эполетам, офицерский погон), *chicken-guts* (1882-, американское, сейчас историзм, относится к золотым украшениям или медалям), *brasshat* (1893-, первоначально относилось к британской армии высокий чин/штабной офицер), *redtab* (1899-, использовался в британской армии), *scrambledegg* (1943-, ссылаются на золотую тесьму или знак отличия, и, как следствие, относится к самому офицеру). Такие термины способствуют развитию солидарности между сверстниками и расшатывают иерархию, в то же время определяются тот факт, что у офицеров есть своя униформа, как и военнослужащих. Ссылаясь на внешние символы ранга таким образом, утверждается, что они всего лишь пустые символы: все люди равны под своими униформами. Четвертый фактор – это то, что притесненная группа ощущает, что их положение

несправедливо и где-то абсурдно, а также потому, что они обычно обладали большей свободой в прошлом или надеются на нее (свободу) в будущем. Притесненные группы, находящиеся на дне иерархии, лишены своей индивидуальности в окружающий их обстановке, но такие условия идеальны для развития сленга, где люди сообща сопротивляются силам, действующим на них, иногда даже посредством небольшого физического насилия.

Однако жизнь в сложных условиях на дне иерархии редко бывает гармоничной, а армейский сленг, в свою очередь, также помогал призывникам вести переговоры о различиях между собой, вплоть до создания альтернативных иерархий, в которых каждая ветвь службы презирала всех остальных. Сленг позволяет солдатам сказать: «Я могу быть на дне этой жизни, но по крайней мере я не в армии / военно-морском флоте / военно-воздушных силах / морской пехоте / офисе / кухне (или где бы то ни было)». Такие термины включают *flatfoot* плоскостопие «матрос» (1835-1932) и «пехотинец» (1864-), *webfoot* паутина «пехотинец» (1865-1928, США), *gravel-crusher* гравий-дробилка или *cruncher* скребковый «пехотинец» (1889-), *leatherneck* «солдат» (1890-1916, Великобритания) или «моряк» (1907-, США), *flyboy* 'авиатор, летчик' (1937-, США) и *brownjob* 'солдат; армия' (из-за цвета хаки униформы) (1943-, Военно-воздушные силы Великобритании). Дембеля (долгослужащие) используют сленг, чтобы выразить свое презрение к новобранцам и другим людям, которые не знают тяжелой работы. Термины сленга, используемые для этих функций, следующие: *coffee-cooler* «человек, уклоняющийся от работы/обязанностей; солдат, исполняющий легкое или безопасное задание» (1862-1977, США), *dog-robber* «дежурный офицер» (1863-, США), и *boy scout* «неопытный солдат» (1918-1929, США). Эти примеры предполагают, что альтернативная иерархия работает в тандеме с официальной, но такие термины, как *old soldier* «человек, уклоняющийся от обязанностей/работы; тот, кто избегает опасных назначений» (1723-) указывает, что иногда те, кто достигает вершины альтернативной иерархии, - это те, кто умело противостоит власти. Напротив, солдат, который ищет возможности произвести впечатление на своего начальства называют *an eager beaver* (1943-, первоначально США). В то время как *ace* в период Первой мировой войны обозначало слово «летчик, который сбил конкретное (но разное) количество вражеских самолетов» (1916-), то со времен Второй мировой войны *ace* чаще всего саркастически используется и обозначает «неуклюжий или глупый человек» (1925-), и к тому же поясняет, что термины могли меняться по смыслу в соответствии с контекстом. Несомненно, пехотинцы называли себя *gravel-crushers* и *flatfoots* в самопорицании, но также они

выражали гордость за свою способность противостоять трудным условиям и тяжелой работе, в отличие от среднестатистического *pancy boy*, «гомосексуального или женственного пола; женоподобный» (1927-) в военно-морских силах/администрации (и т.д.). Разногласие между людьми в совместной и неудобной ситуации происходит почти повсеместно как упоминалось выше, но для развития сленга необходимы разногласия внутри группы, хотя бы относительно незначительные. Условия должны препятствовать использованию насилия в решения личных трудностей. В военной обстановке это связано с тем, что борьба (спор) среди рядовых встречается суровым наказанием, но также может быть выражено другими способами самосохранения: если один военнослужащий нападает на другого, у него могут быть сторонники, которые присоединятся во время или отомстят позже. Безопаснее высказать свое раздражение и обиду с помощью сленговых терминов в лицо человеку или, даже более осмотрительно, за его спиной.

Военная обстановка, особенно в условиях призыва на военную службу, собирает людей, которые в других обстоятельствах не вступали бы в контакт друг с другом: люди из разных городов, социальных классов, уровней образования и представителей различных этнических групп. Эти несовместимые между собой люди будут говорить по-другому, и различия будут порождать комичные поддразнивания или восхищенное подражание. Некоторые люди попытаются потерять свою самобытность, но другие захотят выделиться, используя новые или необычные термины. Если они достаточно харизматичными, или если условия достаточно интересные, другие могут копировать их. Все обсуждаемые до сих пор факторы встречаются на многих рабочих местах: люди, имеющие разное происхождение и находящиеся внизу иерархии (работники производственной линии, например, продавцы или люди, работающие в колл-центрах), должны вести себя уважительно к тем, кто выше них, и работать для достижения общей цели компании, которая часто противоречит их индивидуальным пожеланиям или желаниям. Иногда они отказываются от своих индивидуальных особенностей, когда от них требуется носить униформу, или необходимо общаться с представителями общественности, используя официально утвержденный язык. Они будут наказаны, если возмутятся, как правило, будучи уволенными. Между этими рабочими также могут возникнуть трения, которые не могут быть решены дракой: один будет работать слишком усердно, другой - недостаточно хорошо; один будет слишком громко смеяться над шуточками менеджера, другой же не сможет показать требуемые уровни старания и сотрудничества; один будет говорить слишком много, другой будет дышать слишком громко. Люди в таком

окружении обычно предпочитают выражать свое подавленное негодование (возмущение), раздражение и гнев, ворча на товарищей по работе или вне работы, друзьям и родственникам. Если есть единомышленники, то эти эмоции также могут выражены через юмор: посредством подражания, преувеличения или обычных шуток. Продавец, который замечает, что начальник берет неурочное количество перерывов, шутит, что последний (начальник) часто отлучается, чтобы понюхать кокаин. Повторяясь это может стать постоянной шуткой на какое-то время и более широко использоваться: «I'm just off to have a quick snort» может значить «Я иду в туалет», например «He's in the loo» может сказано как намек для тех, кто знает предполагаемой значение. То, что работает против перехода от шутки к сленгу на большинстве рабочих мест, заключается в том, что рабочие приходят и уходят: они могут перейти на другую позицию в компании или на другую работу в любое время, к тому же они обычно общаются с другими людьми за пределами своей работы. То, чего им не хватает – это то, что солдаты-призывники имели в избытке (изобилии): насыщенную социальную жизнь в сети, которая вела к чувству принадлежности, уединения и связности. Сленг лучше развивается там, где угнетенная группа отделена от внешнего мира, ограничена в своих взаимодействиях физическими границами и правилами, и где по крайней мере некоторые ключевые люди остаются в этом положении в течение нескольких лет, а не месяцев. Сленг также развивается лучше, когда индивидуальность группы сильнее или, по крайней мере, более привлекательна, чем внешние связи и узы. Индивидуальность группы усиливается воздействием, которое может быть результатом принудительной позиции неполноценности, но существуют и другие воздействия, которые также могут оказывать влияние: особенно страх (смерти, неудачи, отказа и т. д.). В некоторых ситуациях приемлемо выразить страх напрямую, словами или слезами, но в других прямое эмоциональное выражение интерпретируется как признак слабости и рассматривается как угроза общим интересам группы. Это, явно, имело место в воинских частях, где солдат, который плакал перед заданием, не только бы змешал всем остальным не задумаваться о своих собственных страхах, но также заставлял всех беспокоиться о том, что их слезливый товарищ как бы вынуждает выполнять свой долг под давлением. Вместо прямого выражения страха люди в таких ситуациях используют сленговые термины, которые признают и умаляют их проблемы, такие как фейерверк «бомбардировка, зенитный огонь» (1864-), оловянная шляпа «стальной шлем» (1903-., первоначально Британский, в настоящее время просто историческое слово), граната/снаряд «высокоскоростной немецкий

артиллерийский снаряд» (1915-, британский, в настоящее время просто историческое слово), могила «окоп, неглубокая траншея» (1918-1930, США) и летающий гроб "опасный самолет" (1918-, США). Хотя все эти условия соблюдены во флоте, не все термины на море квалифицируются как сленг. Еще в 1590-х годах, в ответ на сообщения о подвигах сэра Фрэнсиса Дрейка, береговой линии была предоставлена возможность изучить язык моря с помощью справочников о морской жизни. Это обычно включает нестандартные термины случайно, наряду с более энциклопедической информацией об узах, диаграммах и ветрах. Разница между языком, используемым солдатами-призывниками и призывными моряками в течение двух мировых войн, заключается в том, что многие из терминов, которые новичку- моряку придется учить, был в использовании в течение многих веков. Они были закреплены по смыслу и широко использовались по иерархии на борту корабля, включая такие термины, как головы «уборные судна» (1748-), камбуз «кухня на борту корабля» (1750-) и кают-компания «комната, в которой офицеры личного состава корабля обедают" (1758-), ни один из которых не является сленгом. Конечно, существует морской сленг: есть термины, которые используются только на палубе моряками, чтобы противостоять иерархии высшего состава судна и выразиться из-за стресса, вызванного трениями внутри и среди экипажа, например (в британском ВМС) затруднение - «кредит» (1914-1948), канава-«море» (1914-1942 гг., использовавшаяся ВВС Великобритании позже) и бородавка - «военно-морской кадет» (1916-1962). Важнейшим различием между военным и военно-морским окружением является то, что уровни изоляции и преемственности в военно-морском флоте слишком велики: некоторые термины, которые могли начаться как сленг, оказались жаргонами, в результате чего люди говорили о морском сленге, им часто бывает трудно различать жаргон и сленг или решать, что различие не имеет значения. Сленг обычно действует в противодействии против стандартной формы, но в военной обстановке он находится в оппозиции к стандартному английскому языку и военным жаргонам. Без стандартной формы языка для сравнения, невозможно сказать, что конкретное использование является нестандартным. Поэтому не случайно, что публикации, касающиеся нестандартного английского языка, появились одновременно с тем, что стандартная письменная форма постепенно кодифицировалась. В нескольких книгах и брошюрах, датированных шестнадцатым и семнадцатым веками, речь идет прежде всего о языке нищих и воров, но первый словарь, пытающийся ограничиться тем, что мы теперь называем сленгом, являлся Классическим словарем Гросса

Вульгарного языка (1785). Грозе рассмотрел свой словарь для сравнения и противодействия с довольно весомым словарем английского языка Самуэля Джонсона (1755). Джонсон попытался сделать границы вокруг стандартного английского языка: сделать окончательные решения о том, что входило в состав словаря и что не входило, и он вообще опустил термины, которые он не считал хорошим в употреблении. Это позволило Грозе и другим сосредоточиться на терминах и чувствах, полностью обозначенных как нестандартные путем исключения из более заслуживающих уважения словарей. Хотя это менее интересно, чем некоторые другие факторы, это, пожалуй, самое центральное: без признанной стандартной формы языка не может быть никакого сленга, хотя нет необходимости использовать это правило к отдельным словам.

В военной среде сленг также играет множество функций, полезных тем, кто занимает высшее место в официальной иерархии. Это способствует развитию духа товарищества, помогает поддерживать моральный дух и обеспечивает безопасный выход за незначительные обиды. Поскольку офицеры часто проходили через те же условия, что и рядовые, они понимают важность сленга и поэтому склонны закрывать глаза на его использование, даже если оно действует как акт мелкого возмущения. Офицер, который пытался запретить использование сленга, неизбежно потерпит неудачу, и он выставил бы себя нелепо в этом процессе. Тем не менее, можно предусмотреть ситуацию, удовлетворяющую всем другим условиям, которые мы определили, в которых сленг не будет процветать, потому что изобретатели или пользователи неофициальных терминов были так жестоко наказаны, что возмущение перестало быть безопасным: если использование сленга наказывалось смертью, вы также, возможно, попытались бы избежать опасности.

Список использованной литературы

1. *Судзиловский А.Г.* Сленг – что это такое? Английская просторечная военная лексика. Англо-русский словарь военного сленга. – М.: Ордена Трудового Красного Знамени Военное Издательство Министерства Обороны СССР, 1973. – 180 с.
2. *Волошин Ю.К.* Общий американский сленг: состав, деривация и функция (лингвокультурологический аспект). Автореф. дис... д-ра филолог. наук. – Краснодар, 2000. – 43 с.
3. *Маковский М.М.* Современный английский сленг: онтология, структура, тимология. М.: Либроком, 2013. – 168 с.

4. Хомяков В.А. Введение в изучение слэнга – основного компонента английского просторечия. – М.: Либроком, 2009. – 104 с.
5. Митчелл П.Дж. Английский военный сленг: понятие, способы образования, тематическая классификация // Язык и культура. 2014. № 3 (27). С. 64-73.
6. Коровушкин В.П. Введение в изучение англоязычного военного жаргона : учеб. пособие. Череповец : ЧВВИУРЭ, 1989.
7. Белова И.В., Павлова Ю.Е. Лексико-семантические особенности военного сленга в американском варианте английского языка // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Сер. Лингвистика. 2008. № 1 (101). С. 33-38.
8. *Green J. The Vulgar Tongue: Green's History of Slang.* – Oxford University Press, 2014. – 432 p.
9. *Dickson P. War Slang.* 3rd ed. Mineola, NY : Dover Publications, 2011.

Seyidzadeh Leyla

**English and American military slang in period of two world wars in
English linguistics
Summary**

Military conditions during World War I and World War II were particularly favourable to the development of new slang. During both conflicts, military forces had to train large members of conscripted civilians to obey orders question, and to put their own needs, wishes, and safety after those their battalion, ship, or regiment. This created the first condition conducive to slang development: a heightened desire for self-expression. Where all individuality is stripped away by uniforms, regulation haircuts, and the necessity of obeying orders without question, the desire to identify oneself as a separate human being becomes problematic. For individuals who haven't chosen their situation, this is particularly difficult. Refusing to conform in other ways isn't an option: a soldier who decides to customize his uniform or march out of step on principle will certainly be disciplined. Reduced to their number or last name, soldiers created new words for use among themselves: nicknames for each other and new labels for officers and for the objects and activities of military life. These terms allowed conscripted servicemen to grumble about food, equipment, and those in authority over them. They also offered the opportunity to use humour to enliven the dull routine of daily life. This illustrates the second condition conducive to slang development: slang speakers will usually be situated on the lower rungs of a hierarchy. The third factor is that there must be a sense

of group identity. Living under shared circumstances of inferiority and uniformity, individuals will use slang among themselves to heighten their sense of solidarity.

Seyidzadə Leyla Eldar q.

**İngilis dilçiliyində iki dünya müharibələrin dövründə ingilis və
amerikan hərbi slenqi
Xülasə**

Birinci və ikinci dünya müharibəsi ərəfəsində hərbi şərait yeni slenqlərin inkişafı üçün xüsusilə münasib idi. Hər iki münaqişə ərzində hərbi qüvvələr lazımsız suallar olmadan əmrlərə tabe olmaq üçün çox sayda səfərbər edilmiş mülki əhali hazırlamalı idi və onlar öz batalyon və alaylarının təhlükəsizliyi uğrunda öz istək və arzularından keçməli idilər. Bu, hərbi slenqin inkişafına gətirib çıxaran ilk şərtidir: özünü ifadə etmək üçün arzu. Bütün fərdlərin formada olması, xüsusi bir saç düzümü və sualsız əmrləri yerinə yetirməyin vacibliyi zərurət olduğu halda, özünü müstəqil bir insan kimi təqdim etmək arzusu problemə çevrilir. Uyğunlaşmaqdan imtina etmək seçim deyil: formasına uyğun qərar verən və qaydalara uyğun hərəkət edən bir əsgər mütləq intizamlı olacaq. Əsgərlər öz soyadlarını ixtisar edərkən onlar öz aralarında istifadə etmək üçün yeni sözlər yaratdılar: bir-birlərinə, zabidlərə, habelə hərbi obyektlərə də ləqəblər verdilər. Bu terminlər əsgərlər şikayətləndikdə və ya qida, avadanlıq və həmçinin komandanlıqdan narazı olduqda onlar tərəfindən verilir. Əsgərlər həmçinin gündəlik həyatın darıxdırıcı rejimini canlandırmaq üçün yumordan da istifadə edirdilər. Bu, slenqin inkişafına gətirib çıxaran ikinci şərti göstərir: slenqdən istifadə edən insanlar iyerarxiyanın aşağı pilləsində yerləşəcəklər. Üçüncü amil qrup şəxsiyyətinin hissi olmalıdır. Nisbətən aşağı və ümumi şəraitdə yaşayanlar öz aralarında həmrəylik hissini artırmaq üçün slenqlərdən istifadə edəcəklər.

Rəyçi Qönçə Əbdülrəhimova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TURKAN JALILOVA,
TURKAN AGAYEVA
Ganja State University
turkan82@mail.ru

WORD STRESS AND SENTENCE STRESS

Key words: syllable, stress, word, sentence, place of stress.

Açar sözlər: heca, vurğu, söz, cümlə, vurğunun yeri.

Ключевые слова: слог, ударение, слово, предложение, место слог.

When we pronounce a word consisting of two or more syllable we may clearly hear that not all the syllables are pronounced with the same degree of energy. Some seem to stand out as more distinct and tense, other are weak and lax. The distinct, strong and tense syllables are said to be stressed. Thus, stress is the degree of force with which a sound or a syllable may be pronounced. There are different means of making a syllable stressed.

1. If stressed syllable is pronounced with a greater degree of energy and tensivity of utterance, such kind of stress is said to be dynamic.

2. If a stressed syllable is pronounced a tone higher than that of other syllables, such kind of stress is said to be musical or tonic stress.

3. If the stressed syllable becomes longer than the rest of syllables of the word, such kind of stress is said to be quantitative stress.

4. If a vowel of stressed syllable is clear and tense than the same vowel in unstressed syllable, such kind of stress is said to be qualitative stress.

English stress is mainly dynamic and all other means of making syllable stressed play secondary role.

Stress is fixed or definite if it falls on a certain syllable in all the words of a language. In the Azerbaijani and the French languages it generally falls on the last syllable of a word.

Stress is said to be free if it falls on different syllables in different words. In Russian and more or less in English stress fall on different syllables in a word.

The nature of stress is simple enough: practically everyone would agree that the first syllable of words like 'father', 'open', 'camera' is stressed, that the middle syllable is stressed in 'potato', 'apartment', 'relation' and that the final syllable is stressed in 'about', 'receive', 'perhaps'. Also, most people feel they have some sort of idea of what the difference is between stressed and unstressed syllables, although they might explain it in many different ways.

What are the characteristics of stressed syllables that enable us to identify them? It is important to understand that there are two different ways of approaching this question. One is to consider what the speaker does in producing stressed syllables and other is to consider what characteristics of sound make a syllable seem to a listener to be stressed. In other words we can study stress from the point of view of production and of perception; the two are obviously closely related, but are not identical. The production of stress is generally believed to depend on the speaker using more muscular energy than is used for unstressed syllables. Measuring muscular effort is difficult, but it seems possible, according to experimental studies, that when we produce stressed syllables, the muscles that we use to expel air from the lungs are often more active, producing higher sub glottal pressure. It seems probable that similar things happen with muscles in other parts of our speech apparatus.

Many experiments have been carried out on the perception of stress, and it is clear that many different sound characteristics are important in making a syllable recognizably stressed. From the perceptual point of view, all stressed syllables have one characteristic in common, and that is prominence. Stressed syllables are recognized as stressed because they are more prominent than unstressed syllables.

Prominence, then, is produced by four main factors: loudness, length, pitch and quality. Generally these four factors work together in combination, although syllables may sometimes be made prominent by means of only one or two of them. Experimental work has shown that these factors are not equally important; the strongest effect is produced by pitch and length is also a powerful factor. Loudness and quality have much less effect.

We now come to a question that causes a great deal of difficulty, particularly to foreign learners: how can one select the correct syllable or syllables to stress in an English word? As is well known, English is not one of those languages where word stress can be decided simply in relation to the syllables of the word, as can be done in French (where the last syllable is usually stressed), Polish (where the syllable before the last-the penultimate syllable-is usually stressed) or Czech (where the first syllable is usually stressed). Many writers have said that English word stress is so difficult to predict that it is best to treat stress placement as a property of the individual word, to be learned when the word itself is learned. Certainly anyone who tries to analyze English stress placement has to recognize that it is a highly complex matter. However, it must also be recognized that in most cases, when English speakers come across an unfamiliar word, they can pronounce it with the correct stress; in principle, it should be possible to discover what it is that the English speaker knows and to write it in the form rules. The

following summary of ideas on stress placement in nouns, verbs and adjectives is an attempt to present a few rules in the simplest possible form.

As it has already been mentioned, word stress in English may fall on any syllable, but there is a tendency to stress the root syllable of the word. This tendency is called recessive and that type of stress is termed the recessive stress. The place of stress is also connected with the origin of words in English. Most of the English words of Anglo-Saxon and Scandinavian origin consisting of two or three syllables have stress on the first syllable. For example: 'childhood, 'sometimes, 'written, 'window, 'husband, 'woman, 'happiness, 'usually, 'popular etc. Words with a weak prefix have stress on the second syllable. For example: in'deed, be'cause, re'peat, for'give, be'lieve, re'turn etc. The great majority of words borrowed from French the 16th century have stress on the first syllable. For example: 'cloud, 'centre, 'family, 'energy. Other words of French origin borrowed into English after the 16th century has kept their original stress on the last syllable. For example: ma'chine, tech'nique, po'lice.

Polysyllabic words with suffixes "-ise", "-ize", "-fy", "-ate" have mostly stress on the third syllable from the end. For example: 'recognize, com'municate, i'dentify, app'reciate. In some verbs of four syllables with the suffix "-ize" stress falls on the first syllable. These verbs are: 'characterize, 'regularize, 'centralize etc. Nouns ending "-ion" usually have stress on the syllable preceding the suffix. For example: o'pinion, di'vision, lo'cation, con'nection. The same rule applies to nouns ending in "-ian", e.g. mu'sician, phy'sician. Nouns ending in "-logy", "-logist", "-cracy" have stress on the third syllable from the end. E.g. bi'ology, psy'chology, pho'nology, ge'ologist, de'mocracy. Adjectives ending in "-jous", "jent", "-ual", "-ier" and "-ian" also have stress on the syllable presiding to the suffix. E.g. fic'titious, er'roneous, ef'ficient, con'textual. The nature of Azerbaijani word stress is somewhat different. First of all the energy of articulation in Azerbaijani is not so much centered in the stressed syllable, but more or less equally distributed among the unstressed syllables. That is why the Azerbaijani vowels do not differ much in quality in stressed positions and are never neutralized. That proves that though the Azerbaijani stress is also dynamic it is weakly centered and the qualitative component is absent in it. On the other hand, the musical element is stronger in the Azerbaijani word stress. The quantitative component is also present, in emphatic speech especially the first element is more important have stress on the first element, e.g. 'bedroom, 'railway, etc. If the second element is also important they have two strong stresses, e.g. 'gas'stove, 'tea-'set, 'gas-'shell, etc.

'abstract (adjective) but ab'stract(verb); 'import (noun) but im'port (verb); 'insult (noun) but in'sult (verb); 'perfect (adjective) but per'fect

(verb); ‘produce (noun) but pro’duce (verb) etc. In English there are cases when the primary stress is opposed to the zero (absence) stress. Compare: re’cover (become well), ‘re’cover (cover again), pre’cession (advance), ‘pre’cession (cession beforehand). The secondary stress is opposed to the primary stress which is also contrastive. This is mainly observed in free word combinations. Compare: ‘iron’master (a very severe master); ‘iron,master (manufacture of iron)

1. Absolute forms of possessive pronouns are stressed in the sentence, e.g. *That book is mine, but this one is yours.*

2. Personal and dependent forms of possessive pronouns are stressed when a contrast is expressed, e.g. *I am Mr. Black. My wife is Mrs. Black. I like his painting better than her drawing.*

Literature

1. S. Babayev, M. Qarayeva, “İngilis dilinin fonetikasi”, Bakı, 2011
2. F. Zeynalov, “Practical English Phonetics”, Bakı, 2007
3. Peter Roach “English Phonetics and Phonology, Cambridge University Press, 2000
4. M. Yusifov “Azərbaycan dili fonetikasının əsasları”, Bakı, 2013
5. H. Nağıyeva “English”, Bakı, 1982
6. O’Connor J.D. “Phonetics”, London, 1977

**Cəlilova Türkan,
Ağayeva Türkan**

SÖZ VURĞUSU VƏ CÜMLƏ VURĞUSU

Xülasə

İngilis dilində iki və ya daha çox hecadan ibarət olan hər bir sözün vurğusu var, vurğulu heca digərlərindən daha vacibdir (üstündür). Bu böyük üstünlük müxtəlif fiziki vasitələrlə əldə edilir.

Gündəlik ingilis dilində bir, iki, bəzən də üç hecadan ibarət olan çoxsaylı qısa sözlər vardır. Vurğulu sözlər arasında onların özlərinə məxsus leksik mənası və vurğusu olur. Cümlədə sözləri, düzəltmə fellər, tamamlıqlar, bağlayıcılar, ədatlar və s. kimi vurğusuz elementlər vardır. Vurğulu və ya vurğusuz hecaların bir-birini əvəzlənməsi ingilis dilinə xas olan bir xüsusiyyətdir və bu ingilis dilində vurğunun ritmik strukturunu formalaşdırır.

Hər bir sözdə vurğulu və vurğusuz hecaların ardıcılığı xüsusi metodik plan formalaşdırır, hər bir hecanın özünün tonu olur. Biz həm də deyə bilərik ki, ingilis dilində söz vurğusu həm də musiqilidir. İngilis dilində vurğu əsasən dinamikdir.

**Джалилова Туркан,
Агаева Туркан**

УДАРЕНИЕ СЛОВ И УДАРЕНИЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ

Резюме

В английском языке каждое слово, состоящее из двух или более слогов, имеет стресс. Ударный слог, кажется, выделяется более заметным, чем другие. Это большее значение может быть достигнуто с помощью различных физических средств.

Ежедневная английская речь изобилует множеством коротких слов, состоящих из одного, двух, а иногда и трех слогов. Между подчеркнутыми словами, имеют свое лексическое значение и собственный стресс. Мы находим множество грамматических элементов, таких как предлоги, вспомогательные глаголы, местоимения, союзы, частицы и т.д, которые не подчеркиваются в предложении. Таким образом, чередование напряженного и безударного слога характерно для английского, что делает ритмическую тенденцию английского напряжения очень сильной.

В каждом слове последовательность напряженных и безударных слогов формирует определенный мелодический дизайн, каждый слог имеет свой собственный тон тона. Мы можем сказать, что английское стресс также является музыкальным. Английский стресс в основном динамичен.

Rəyçi: Mehdi Rəhimov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MƏLEYKƏ ASLANOVA,
ZÜMRÜD RZAYEVA
Gəncə Dövlət Universiteti
meleyke71@mail.ru

**THE FUNCTIONING OF FRENCH BORROWINGS IN THE
FIELD OF FASHION, FOOD, CLOTHES**

Açar sözlər: alınma sözlər, dialektlər, Orta dövr, fransız modeli, ərzaq, geyim formaları

Key words: borrowed words, dialects, the Middle period, French model, food, clothing

Ключевые слова: заимствованные слова, диалекты, средний век, французская модель, питание, формы одежды

Borrowing as means of replenishing the vocabulary of present-day English is of much greater importance and is comparatively active only in the field of scientific terminology and social-political terminology as many terms are often made up of borrowed morphemes, mostly morphemes from classical languages.

The influence which English exerted on our language is seen in all aspects of life, social, political and hardly any walk of life was unaffected by it. The first point to be emphasized is that here we are not dealing with completely new ideas introduced from a different type of civilization and culture, but rather the imposing by a dominant race of their own terms for ideas which were already familiar to the subject race. Such a state of affairs obviously means that there will arise pairs of words the native and the foreign term for the same idea and a struggle for survival between the two, so that one of the words was eventually lost from the language, or survived only with some differentiation of meaning. Borrowed words have been called «The milestones of philology» – said O. Jespersen – because they permit us (show us) to fix appreciatively the dates of linguistic changes. They show us the course of civilization and give us information of the nations». The well-known linguist Shuchard said «No language is entirely pure», that all the languages are mixed. Borrowed words enter the language as a result of influence of two main causes of factors; linguistic and extra-linguistic. The number of borrowings on Old English was meager. In the Middle English period there was an influx of loans. It is often contended, that since the Norman conquest borrowing has been the chief factor in the enrichment of the English vocabulary and as a result there was a sharp decline in the productivity and role of word-formation. Historical evidence, however,

testifies to the fact that throughout its entire history, even in the periods of the mightiest influxes of borrowings, other processes no less intense, were in operation – word – formation and semantic development, which involved both native and borrowed elements. If the estimation of the role of borrowings is based on the study of words recorded in the dictionary, it is easy to overestimate the effect of the foreign words, as the number of native words is extremely small compared with the number of borrowings recorded. The only true way to estimate the relation of the native to the borrowed element is to consider the two as actually used in speech. If one counts every word used, including repetitions, in some reading matter, the proportion of native to borrowed words will be quite different. On such a count, every writer uses considerable more native words than borrowings. Shakespeare, for example has 90%, Milton 81%, Tennyson 88%. This shows how important is the comparatively small nucleus of native words. Different borrowings are marked by different frequency value. Those well established in the vocabulary may be as frequent in speech as native words, whereas other occur very rarely. The great number of borrowings in English left some imprint upon the language. The first effect of foreign influence is observed in the volume of its vocabulary. Due to its history the English language, more than any other modern language, has absorbed foreign elements in its vocabulary. But the adoption of foreign words must not be understood as were quantities change. Any importation into the lexical system brings about semantic and stylistic changes in the words of this language and changes in its synonymic groups. An important imprint that the Normans left in England is their language. The language they brought with them when they disembarked on the English shore was Anglo-Norman, a dialect of French. Thanks to the exclusively Norman aristocracy that spread on the British Isle, Anglo-Norman was spoken and preserved for four centuries. During the first decades of the settlement of the Normans in England, Anglo-Norman and English coexisted nearly without influencing each other. As Anglo-Norman had been introduced and was spoken by the nobility, it had a much higher prestige than English, which was only spoken by members of the lower classes. This difference of prestige determined the use of both languages: Anglo-Norman as a highly esteemed language was used in all written documents (alongside with Latin) and had the status of a language of court and administration. By contrast, English was mainly used in oral communication, and only by the lower classes. As the Anglo-Norman nobility and the English population rarely mixed, language contact was at first too weak to initiate a real language change. But within fifty years, both ethnic groups began to intermingle. Norman soldiers who had been brought to England stayed there and married English women, and the English got

accustomed to their rulers and reluctance to accept them faded. In this context, bilingualism became increasingly common. English servants had to speak the language of their Norman lords, children of bicultural marriages naturally spoke both languages. [8]Anglo-Norman and Central-French words penetrated the English language up to the 15th century. Considering that the Anglo-Norman language was only spoken by a minimal fraction of the English population, this may seem a very long time, and one may wonder how the Normans managed to protect and preserve their language in an all-English environment for several centuries. The prestige of this language is mainly responsible for this situation. The members of the aristocracy simply did not want to learn English. Even the English kings did not speak English, the language of their subjects, fluently until the 13th century. Another reason were frequent immigration waves from France. Travelling from Britain to the continent and back was also common, as much among the nobility that often owned lands in Normandy, as among merchants who bought goods on the continent. The Norman occupation lasted much longer than that of the Norse invasion and unlike the Scandinavians, who co-existed with the invaded, the Normans overwhelmed the English. The British status quo was tossed out as the Normans reconfigured the structures of England, from its legal system to its religions, by becoming the ruling masters of the island.

While the Normans brought their French to the British Isles, they, too, were also operating in a sense with borrowed words. If, as Greenough and Kittredge point out, French is simply Latin in a “corrupt form” then the conquered British inhabitants would have had to absorb two borrowed languages — French and Latin. And the question for them, if they chose to ask it, is from which genesis the written or spoken words the Normans brought to the shores came from — Latin or French. The invading Normans also introduced a sort of language class warfare to the Britons. If a foreign language is thrust upon the conquered, one would think that it would spread from top to bottom through all strata of the inhabitants. The “losing” language would thus disappear. Yet, that did not happen after the Normans’ arrival. The conquered nobles adopted the French model, but the peasants retained the Germanic tongue, setting up both a class and a linguistic divide that would remain until their languages, and borrowed words, blended into Middle English. Heavy borrowing from French occurred in two phases:

Art, Learning, Medicine: painting, sculpture, music, beauty, color, image, cathedral, palace, mansion, chamber, ceiling, porch, column, poet, prose, romance, paper, pen, volume, chapter, study, logic, geometry, grammar, noun, gender, physician, malady, pain, gout, plague, pulse, remedy, poison. Common words and expressions include nouns--age, air, city, cheer, honor, joy; adjectives--chaste, courageous, coy, cruel, poor, nice,

pure; verbs--advance, advise, carry, cry, desire; phrases--draw near, make believe, hand to hand, by heart, without fail (These are loan-translations).

Many of the above words differ from Modern French in form and pronunciation because of phonological changes such as the following:

French /s/ was lost before other consonants in the 12th century, so OF feste became MF fête (MnE feast). Cf. forest--forêt, hostel--hôtel, beast--bête. Some 10,000 French words were borrowed into Middle English, and about 75% (7500) of these words are still in use. These words were quickly assimilated into English; i.e., English suffixes, etc., were freely added to the borrowed French words; e.g., gentle, borrowed in 1225, is found compounded with an English word, gentlewoman, in 1230.

English and French words were retained with a differentiation in meaning:

hearty--cordial

ox--beef

sheep--mutton

swine--pork

calf--veal

house—mansion

Latin Borrowings. In a sense the French words were Latin borrowings since French developed from Vulgar Latin--as did all the Romance languages. The borrowings that came directly from Latin tended to be more learned in character--e.g., allegory, index, magnify, mechanical, private, secular, zenith. Aureate terms--direct borrowings from Latin--were a stylistic affectation of the 15th century Scottish Chaucerians such as James I, Henryson, and Dunbar. Some of these words have been dropped from English (or never really made it in) while others have survived, e.g., diurnal (daily or daytime), tenebrous (dark), laureate, mediation, oriental, prolixity.

It has been pointed out that as a result of Middle English borrowing from French and Latin, Modern English has synonyms on three levels: popular (English), literary (French), and learned (Latin), as in rise--mount--ascend; ask--question--interrogate; fire--flame--conflagration; holy--sacred--consecrated.

Bibliography

1. Иванова И.П., Чахоян Л.П., Беляева Т.М. История английского языка. - СПб.: Лань, 1999.
2. Советский энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1980.
3. Encyclopaedia Britannica 2004 Ultimate Reference CD-ROM

4. Encarta Encyclopedia Deluxe 2005
5. Iliyish B. 'History of the English Language', Leningrad, 1983, 351p.
6. Rastorgueva T.A. 'A History of English', Moscow, 1983, 347p.

**M.Aslanova
Z.Rzayeva**

**Moda, qida və geyim sahəsində fransız alınmaları
Xülasə**

Məqalədə müasir ingilis dilinin leksikasında işlədilən qida, dəb və geyimlə bağlı fransız alınmalarından bəhs edilir. İngilis-dili beynəlxalq dil olduğu üçün onun hərtərəfli, mükəmməl şəkildə keçilməsi vacibliyi əsas götürülmüşdür. Burada alınma sözlərin müasir ingilis dili lüğətinin yenilənməsində olan mühüm rolu göstərilmişdir.

Otto Cespersen alınma sözləri "Filologiyanın əsas mərhələləri" adlandırmışdır, çünki onlar bizə linqvistik dəyişikliklərin tarixlərini müəyyənləşdirmə imkanı yaradırlar. Məqalədə, həmçinin Qədim İngilis dilindən Müasir İngilis dilinə qədər olan dövrlərdə fransız alınmalarının rolu və hansı dəyişikliklərdən keçməsi və bugünkü gündə istifadəsi öz əksini tapmışdır.

**М.Асланова,
З.Рзаева**

**Функционирование французских заимствований
в сфере моды, продукты и одежды
Резюме**

В статье говорится об использовании заимствованных слов из французского языка, которые используются в лексиконе современного английского языка. Поскольку английский является международным языком, его преподавание в идеальной форме взято за основу. Здесь показана большая роль заимствования в пополнении словаря английского языка.

Отто Есперсен назвал заимствованные слова "Вехи филологии" потому, что они дают нам возможность определить даты лингвистических изменений. В статье также отражается роль заимствованных слов с французского в период от древнего до современного английского, а также изменения, которые она внесла в его использование сегодня.

**Rəyçi: Mehdi Rəhimov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

ZÜLFİYYƏ QƏHRƏMANOVA
GDU
zulfiya66@yahoo.com

ROLE OF EVALUATION/ASSESSMENT IN LEARNING ENGLISH AT SCHOOL

Açar sözlər: Qimətləndirmə, bacarıq, özünü –qiymətəndirmə, səmərəli müəllim qiymətləndirməsi, pedaqoq

Key words: Evaluation/assessment, skill, self-assessment, effective teacher feedback, educator

Ключевые слова: Оценение, навыки, самооценение, эффективное оценивание учителя, преподаватель

Assessment and Evaluation do mean the same thing in general terms but their meanings are differentiated in professional educational settings (teachers, schools, education authorities, school inspectors, examination boards).

"Assessment" is the process that a teacher/examiner conducts to measure how much a student/candidate has learned. e.g. The students will be assessed at the end of the year.

"Evaluation" is the process used to measure how effective a particular approach or method is to achieve specified ends. eg: The students are using computer-based learning this term and the teachers will evaluate its effectiveness at the end of the year.

Assessment is defined as data-gathering strategies, analyses, and reporting processes that provide information that can be used to determine whether or not intended outcomes are being achieved. Evaluation uses assessment information to support decisions on maintaining, changing, or discarding instructional or programmatic practices. These strategies can inform:

- The nature and extent of learning,
- Facilitate curricular decision making,
- Correspondence between learning and the aims and objectives of teaching, and
- The relationship between learning and the environments in which learning takes place.

We must evaluate the new methods of assessment to ensure that they are valid, reliable, relevant and fair. In teaching languages, teachers often have to measure students' language abilities, which they achieve by developing tests or quizzes or through more informal methods. In addition, they often select commercially-developed tests for use in their classrooms or language programs. In order to feel confident and comfortable with

assessment, this module will present different methods of assessing language as well as strategies for practice in the classroom.

Assessment for Learning (AfL) is the idea that learners should be part of the assessment process. It includes building learner's awareness of their progress in learning and encourages peer and self-assessment. Students may be asked to help design tests or the rubrics for scoring. They may also provide their classmates with suggestions and support. Assessment for Learning helps students evaluate their strengths and areas of needed improvement.

Instruments: Assessment instruments and processes can be used to collect data on many different attributes and performance characteristics. Instruments designed to collect the data may be placed into one of three broad categories:

- Content Knowledge
- Student Interest, Perceptions, and Attitudes
- Process Knowledge, e.g., teamwork, design

Assessment Stories: In addition to the instruments that have been developed across the Coalition, data has been collected on the curricular innovations that have been implemented on many different partner campuses. Stories constructed from the data are available on the Web site.

In an article by Chappuis and Stiggins (2002), three key components of *Assessment for Learning* are discussed:

Student involved assessment. Students are not passive in the assessment process but are engaged in developing the assessment, determining what a good performance entails, and learning to score through models provided by the teacher.

Effective teacher feedback. Teachers are the models for students to learn what is important in their performance. So feedback should be clear, descriptive, and illustrated for students. Students need guidance in giving their peers feedback as well as in evaluating themselves. This goal is grounded in the teacher modeling effective feedback.

The skills of self-assessment. AfL should lead to self-directed learning, which requires learners evaluate themselves. This skill is not easy and requires guidance from the teacher. Students should be asked to think about their goals, their current ability, and how to work from one to the other. Feedback and self-assessment are critical parts of this process.

Self-assessment accuracy is a condition of learner autonomy. If students can appraise their own performance accurately enough, they will not have to depend entirely on the opinions of teachers and at the same time they will be able to make teachers aware of their individual learning needs. The purpose of this article is (1) to summarize the literature on self-evaluation of foreign

language skills and (2) to show what it could mean to teachers and researchers. The conclusions of several self-assessment studies are somewhat contradictory, but these differences seem to support Stephen D. Krashen's Monitor Model/theory. Therefore both teachers and researchers should keep in mind that foreign language learners' self-estimates may be influenced to a varying degree by the use of the Monitor

English as a foreign language teaching is becoming increasingly important in all aspects the world's life. Everybody knows that language is one of the ways to communicate predictably. Those who are able to communicate well English will get a lot of advantage in their future. That's why teaching-learning process in every level is crucial for every student and teacher. (Wiriyachitra, 2002)

Children in primary and elementary school settings generally learn by actions (Piaget, 1995). Therefore, when children are learning science they need to be actively involved in science materials that they can manipulate. If this principle is extended to English as a foreign language (EFL) setting, it means that children language classes need to be active than passive; they need to be engaged in activities of which language is a part. They need to be working on meaningful tasks and use language to accomplish those tasks. They know that real progress in learning a foreign language is largely dependent upon having plenty of opportunities for practicing the correct use of the language. However, teachers feel that it is impossible to give such opportunities for the students in every lesson. Written work, of course, does provide a chance for every body to express ideas in foreign language It is difficult for foreign language teachers to cope with the big pile of correction works. It is a tiring job, of course, to correct endless piles of students' homework. The basic level here could be meant as learning at the elementary school. The aim of teaching English is socializing English language to children, building the basic knowledge of this language, and motivating them to learn English by considering their need of this language in future. That is not an easy job, since there are a lot of challenges. On elementary level pupils participated eagerly in self-assessment. They had filled in the questionnaires every week. At the end of the semester they themselves saw the results of their evaluation. As they counted the number of new words they had learnt. The outcome of their learning was the dialogues they had in class with the teacher and other students. On intermediate (basic) level, students as well participated in every week questionnaire. Teacher had checked their results and the checking proved that the students had evaluated themselves objectively. Peer-assessment caused a bit trouble for some of them. As they were shy to give objective assessment to their classmates, those who got negative results were insulted by their friends (classmates) evaluation.

These behaviors helped teacher to build up learner-centered learning in secondary level. But the students were dependant on teachers' explanations. Moreover, the learner-centered approach was more suitable for bright and highly-motivated students rather than slow learners.

The same research was carried in high level. Students' participation in this activity was high, as they felt the responsibilities to themselves and others. The students were much strict to each other then the teacher herself. And they conducted their learning process by themselves so well that there was no need of teacher's checking. The only case we faced during the research was connected with extravert and introvert students. Introvert students participated in self-assessments eagerly and extraverts in peer-assessments. But that does not cause any problems, as they were involved in working process the whole year round. We know every rule works as they are done regularly. They became routine and students are engaged with the work.

Benefit of the research: It is known that everything done always has benefit. There are two benefits of this study, namely theoretical and practical.

References

1. Breen, M. P & Candile, C. N. (1980). The essentials of a communicative curriculum in language teaching. *Applied Linguistics, I*, 89-112.
2. Lavoie, R. (1994) The Teacher's Role in Developing Social Skills. [Pttp://www.ldonline.org/article/The_Teacher's_Role_in_Developing_Social_Skills](http://www.ldonline.org/article/The_Teacher's_Role_in_Developing_Social_Skills).
3. Nunan, D. (1988). *The learner-centred curriculum: a study in second language teaching*. Cambridge/ New York/ Melbourne: Cambridge University Press. Piaget, J (1995)
4. Richard B. Baldauf Jr. and Karen Moni (2006). Learner-Centeredness in Teaching English As A Foreign Language.
5. Wiriyachitra, A. (2002). *English language teaching and learning in Thailand in this decade*. Thai TESOL Focus, 15(1), 4-9.

Z. Qahramanova

Məktəbdə ingilis dilinin tədrisində qiymətləndirmənin rolu

Xülasə

Məqalə məktəbdə müxtəlif mərhələlərdə qiymətləndirmə və özünü qiymətləndirmədən bəhs edir. Dil dərslərində özünü qiymətləndirmənin təqdim edilməsi tədris prosesini idarə edən müəllimə çox böyük səmərə verir. Bu cür qiymətləndirmə şagirdlərin motivasiyanı artırır.

Öyrənmə üçün qiymətləndirmə tələbələrin qiymətləndirmə prosesinin bir hissəsi olması fikridir. Bu, öyrənmədə əldə olunan irəliləyişlər barədə şagirdlərin məlumatlandırılması və özündən asılı olmayaraq özünü qiymətləndirməyə kömək edir. Tələbələrdən test imtahanlarına hazırlıq və ya yoxlama suallarına hazırlaşmaq istəyə bilərlər. Onlar həmçinin təkliflərini və dəstəyi ilə sinif yoldaşlarını təmin edə bilərlər. Öyrənmə üçün qiymətləndirmə tələbələrə lazımı inkişafın güclü sahələrini onları qiymətləndirməyə kömək edir.

З.Гахраманова

**Роль оценки в обучении
английский в школе
Резюме**

В статье рассмотрена роль оценивания и самооценивания разных школьных уровней. Самооценивание изучения иностранного языка для преподавателя является важным приоритетом, который не только контролирует но и является фасилитатором. Самооценивание также полезно для учеников возрастианию мотивизации в классах.

Оценка для обучения - это идея, что учащиеся должны быть частью процесса оценки. Он включает в себя информирование ученика о своем успехе в обучении и поощряет сверстников и самооценку. Студентам может быть предложено помочь разработать тесты или рубрики для подсчета очков. Они также могут предоставить своим одноклассникам предложения и поддержку. Оценка для обучения помогает студентам оценить их сильные стороны и области необходимого улучшения.

Rəyçi: Mehdi Rəhimov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

XANIM CAMALZADƏ
Gəncə Dövlət Universiteti
xanim@mail.ru

AZƏRBAYCAN DILININ FONETİK VƏ QRAMMATİK QURULUŞU

Açar sözlər: dəyişmə, hadisələr, dil vahidi, fonetik qanun, danışığ səsləri, isim halları, qoşma,

Key words: the change, events, language unit, phonetic laws, spoken voices, noun cases, trailer,

Ключевые слова: изменение, события, единица языка, фонетические законы на котором говорят голоса, существительное случаи, прицеп,

Azərbaycan dilinin fonetik, qrammatik quruluşu, eyni zamanda dilimizin lüğət tərkibi dəyişir, inkişaf edir. Bu dəyişmə, inkişaf bəzən keçici xarakter daşıyır, bəzən isə ümumiləşdirici məzmun və mahiyyətdə olur. Yəni dildə baş verən bəzi dəyişmələr, inkişaf həmişə təkrarlanır. Bəzən isə təsadüfi mahiyyət daşıyaraq keçici məzmun kəsb edir. Odur ki, dildə ən mühüm, ən zəruri, həmişə təkrarlanan hadisələr, proseslər qanuniləşir. Ancaq həmişə təkrarlanmayan, təsadüfən baş verən, yaxud da keçici şəkildə özünü göstərən hadisələr hadisə olaraq qalır. Bununla da dildə olan bəzi proseslər qanuniləşir, bəziləri isə hadisəyə çevrilir. Beləliklə, dildə qanunlar və hadisələr özünü göstərir. Qanun və hadisələr təbiətdə və cəmiyyətdə də mövcuddur. Məsələn, təbiətdə yaz, yay, payız və qış fəsilələrinin ardıcıl olaraq bir-birini əvəz etməsi bir qanunauyğunluqdur. Lakin yazda, yaxud yayda qar yağması təsadüfi bir hal olduğu üçün hadisədir. Deməli, hadisə təsadüflər nəticəsində baş verir, qanun səviyyəsinə yüksələ bilmir. Qanun isə eynicinsli hadisələrin təkrarı əsasında, həmişə mövcud olması ilə yaranır. Məsələn, səhərin açılması, qaranlığın çökməsi həmişə təkrarlandığına görə bir qanunauyğunluq yaradır.

Hər bir elmin özünəməxsus qanunları vardır. Məsələn, fizikada Arximed qanunu, Nyutonun qanunu və s., dialektik və tarixi materializmdə inkarın inkarı, əksikliklərin vəhdəti və mübarizəsi, kəmiyyət dəyişikliklərinin keyfiyyət dəyişikliklərinə keçməsi qanunları və s. Hər bir elmdə olduğu kimi dilçilik elmində də dilin qanunları mövcuddur.

Dilimizin fonetik qabığında elə dəyişmələr baş verir ki, bunlar hələlik qanun şəklini almamış olur, fonetik hadisə olaraq qalır. Qanun isə hadisə və predmet arasında ən mühüm, ən zəruri, həmişə təkrarlanan əlaqələrin ifadəsidir. Bəs fonetik hadisə nədir? Dil vahidlərinin fonetik qabığında müxtəlif çalarlıqda təzahür edən hadisələr ümumiləşmiş halda fonetik hadisələr adlanır.

Dilimizin lüğət tərkibi ilə qrammatik quruluşu vəhdətdə olub, daim bir - birini zənginləşdirməkdədir. Lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin bir qismi inkişaf prosesində tədricən müstəqilliyini itirərək köməkçi sözə və şəkilçiyə çevrilmiş, qrammatik quruluşun ixtiyarına keçmişdir. Öz növbəsində həmin köməkçi sözlər və şəkilçilər də lüğət tərkibindəki müstəqil mənalı sözlərə qoşularaq yeni sözlərin və birləşmələrin yaranmasına, lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

Hər bir dil özünün fonetik sistemi, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu ilə bir dil kimi mövcud olur və bu üç tərkib hissənin birgə fəaliyyəti ilə ünsiyyətə xidmət edir. Səslər söz şəklində birləşdikdə, sözlər qrammatik quruluşun ixtiyarına keçdikdə ünsiyyətin əsas vasitəsi olan dil də təşəkkül tapır. Səslər - dilçiliyin bir şöbəsi olan fonetikada, lüğət tərkibi leksikologiyada öyrənilir. Dilin qrammatik quruluşu isə "qrammatika" adlanan elm sahəsinin tədqiqat obyektinə daxildir.

Danışıq səsləri əsasən sabit olur və nisbətən az dəyişikliyə uğrayır. Lüğət tərkibində inkişaf və yeniləşmə daha güclü olur. Keçən minillik ərzində xeyli söz arxaikləşmiş, dilin lüğət tərkibinə çoxlu yeni sözlər daxil olmuşdur. Alınmaların mənbəyi və işləkliyi tez - tez dəyişmişdir.

Dilimizin qrammatik quruluşu isə bunların hər ikisinə nisbətən daha sabitdir. Lakin bu, qrammatik quruluşun dəyişməz olduğu demək deyildir. Əvvəlki yüzilliklərə nisbətən, XX əsrdə isim hallarının, fel şəkillərinin qrammatik mənası xeyli konkretləşmiş, isim halları və fel şəkillərində müvazi əvəzlənmələr azalmışdır. Şəkilçilərdə arxaikləşmə vardır. Az işlənən alınma qoşma və bağlayıcılar arxaik fonda keçmişdir. Əvəzlilər arxaik formalardan, söz birləşmələri izafətlərdən təmizlənmişdir. Mürəkkəb cümlə tipləri daha da zənginləşmişdir. Dilimizin lüğət tərkibi ilə qrammatik quruluşu vəhdətdə olub, daim bir - birini zənginləşdirməkdədir. Lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin bir qismi inkişaf prosesində tədricən müstəqilliyini itirərək köməkçi sözə və şəkilçiyə çevrilmiş, qrammatik quruluşun ixtiyarına keçmişdir. Öz növbəsində həmin köməkçi sözlər və şəkilçilər də lüğət tərkibindəki müstəqil mənalı sözlərə qoşularaq yeni sözlərin və birləşmələrin yaranmasına, lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Sözlün leksik mənası ilə yanaşı, semantik mənası da var. Sözlün leksik və semantik mənalı nə qədər yaxın olsa da, müəyyən dərəcədə fərqlənir. Semantik məna nitq və ya mətn cəhətində sözlün leksik məna əsasında qazandığı mənadır. Semantik məna – leksik mənaya tabedir. Semantik məna sözlün leksik mənasında müxtəlif yol və vasitələrlə əmələ gələn məna incəlikləridir. Leksik məna məfhumun bilavasitə ifadəsidir. Semantik məna məfhumla bağlı olsa, da onun müstəqil ifadəçisi deyil. Ona görə “leksik semantika” ifadəsini işlədirik ki, sözlün leksik mənası geniş anlayışdır semantik məna leksik mənanın içindədir. O leksik mənadan ayrı deyildir, ondan kənarında yaşaya bilmir.”

Səsyerdəyişməsi (metateza) hadisəsi. Söz tərkibində yaxın yanaşı səslərdən biri digəri ilə öz yerini tələffüzdə dəyişir. Buna səsyerdəyişməsi hadisəsi deyilir. Məsələn; məşhur- məhşur, süfrə- sürfə, qeyrət -qiryət, layihə- lahiyə və s.

Azərbaycan dili üçün ahəng qanunu çox xarakterikdir. Ahəng qanunu dilimizdə çox geniş yayılmışdır. Burada həm saitlərin, həm samitlərin, həm də uyğun saitlə samitlərin bir birini izləməsi müşahidə olunur. Bütün buna əsasən Azərbaycan dilində Ahəng qanununun 3 növü olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

- 1) Saitlərin ahəngi
- 2) Samitlərin ahəngi
- 3) Saitlə samitlərin ahəngi.

Saitlərin ahəngi. Sözdə dilin və dodaqların vəziyyətinə görə saitlərin bir birini izləməsinə saitlərin ahəngi deyilir. Azərbaycan ədəbi dilində dilin və dodaqları vəziyyətinə görə saitlərin ahəngi aşağıdakı formada özünü göstərir.

1) Dilin vəziyyətinə görə saitlərin ahəngi. Dilin vəziyyətinə görə saitlərin ahəngi 2 cür olur- dilönü ahəng və dil arxası ahəng. Dilönü ahəngə görə sözdə və sözə bitişən şəkilçilərdəki saitlərin hamısı dilönü saiti olmalıdır. Məs. Məktəblilər, işçilər, ördəklər və s. Dilarxası ahəngə görə sözdə və sözə qoşulan şəkilçilərdəki saitlərin hamısı dilarxası saitlər olmalıdır. Məs. Arıçılıq, armuddan və s.

2) Dodaqların vəziyyətinə görə saitlərin ahəngi. Dodaqların vəziyyətinə görə saitlərin ahəngi də 2 cür olur- dodaq və damaq ahəngi. Dodaq ahənginə görə sözdə və sözə qoşulan şəkilçidəki saitlərin hamısı dodaqlanan olmalıdır. Məs. Oduz, uzunçuluq və s. Damaq ahənginə görə sözdə və sözə bitişdirilən şəkilçidəki saitlərin hamısı dodaqlanmayan olmalıdır. Məs. Gəmiçi, genişlik və s. **Samitlərin ahəngi.** Azərbaycan dilində saitlərin öz tiplərinə görə bir birini izləmələri olduğu kimi samitlərin də bir birini izləməsi qanunu vardır.

Sözdə kar samitlərin kar, cingiltili samitlərin isə cingiltili samitləri izləməsinə samitlərin ahəngi deyilir. Samitlərin ahəngi 2 şəkildə olur- kar samitlərin ahəngi və cingiltili samitlərin ahəngi.

Kar samitlərin ahənginə görə sonu kar samitli sözlərə kar samitlə başlanan şəkilçi qoşulmalıdır. Məs. Seçki, səpki, kəskin və s.

Cingiltili samitlərin ahənginə görə sonu cingiltili samitlə bitən sözlərə cingiltili samitlə başlanan şəkilçi qoşulmalıdır. Məs, sərgi, vergi, vurğu, durğu və s. **Saitlərlə samitlərin ahəngi.** Müasir Azərbaycan ədəbi dilində təkcə saitlərlə saitlərin və ya samitlərlə samitlərin deyil, saitlərlə samitlərin də həmahəngləşməsi qanunu vardır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində saitlərlə samitlərin ahənginin 2 növünü göstərmək olar.

- 1) **Dilin vəziyyətinə görə həmcins saitlərlə samitlərin ahəngi**
- 2) **Səs tellərinin vəziyyətinə görə həmcins saitlərlə samitlərin ahəngi**

Diin vəziyyətinə görə həmcins saitlərlə samitlərin ahəngi əslində arxa sıra və ön sıra sait səslərin uyuşmasından ibarətdir. Həqiqətən arxa sıra a, ı, o, u saitləri ilə q, ğ, x dilarxası samitləri, dilonü ə, i, e, ö, ü saitlərinin k,g,y dilortası samitlərlə müvaziliyi vardır. Səs tellərinin vəziyyətinə görə həmcins saitlərlə samitlərin cingiltiəşməsi prosesi bir fonetik hadisədir. Bu isə ümumiyyətlə , səslərin ünlü və ünsüz növləri ilə bağlıdır. Qrammatik quruluş dilin kristal hissəsidir. Onu dağıtmaq, məhv etmək çox çətindir. Demək olar ki, mümkün deyildir. Qrammatik quruluş hər bir yad təsirə qarşı müqavimətlidir. Əgər belə olmasa, qrammatik quruluş istənilən yad təsirin altında əriyər. Nəticədə dildəki qayda- qanunlar, qrammatik qanunauyğunluqlar pozular. Bütövlükdə dil məhv olar. Halbuki, Azərbaycan dili uzun illər ərəb-fars dillərinin təsirinə məruz qalsada, öz qrammatik quruluşunu qoruyub saxlamışdır. Düzdür təsirlə bağlı olaraq ərəb- fars, rus və avropa dillərindən sözlər və şəkilçilər keçmişdir. Məsələn, fəda, fəğan, aşina, cəngavər, ş kaf, stol, qrammatika, roman və s. Şəkilçilər – iyyət, -xor, -izm, -ist və s. Lakin bunlar dildə istisnalıq təşkil edir və yad ünsür kimi diqqəti cəlb edir. Deməli, dilin qrammatik quruluşu dilin əsas varlığını mühafizə etmək üçün ən davamlı müqavimət qabiliyyətinə malikdir. Qrammatik quruluş millidir. Milli olduğu üçün dildəki hər hansı qüsuru tez üzə çıxarır. Əgər başqa millətin nümayəndəsi qrammatik quruluşu mənimsəmədən həmin dildə danışarsa, onda onun aksenti aydın şəkildə seçilir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı 1984
2. Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi . Bakı 1973
3. Abdullayev A. Fonetika tədrisinin metodikasi. Bakı 1954
4. Abdullayev Ş. Azərbaycan dilində söz vurğusunun təbiəti. Bakı 1964
5. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı 1970
6. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı 1988
7. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin səs quruluşu. Bakı 1983

Х,джфмфлзаде

Фонетическое и грамматическое структура азербайджанского языка

Резюме

Фонетические и грамматические структуры языка лексики меняется и развивается. Каждая наука имеет свои собственные законы. Накройте фонетические изменения, которые происходят в нашем языке, что они еще не сформировавшегося еще стать законом, остается

фонетическую событие. Каждый язык в своей фонетической системе, лексики и грамматического строя языка, как он станет доступен. По сравнению с предыдущими веками, двадцатый век, заболеваемость существительных, глаголов, грамматическое значение картин в бетон, существительное и глагол образует, параллельные случаи уменьшились. Известно, что каждый язык имеет определенную грамматическую структуру. Слова на языке являются грамматическими правилами после того, как грамматическая структура прошла. Это возможно как в самом языке, так и в произнесенных словах. Слова ввода также будут отвечать требованиям грамматической структуры после ввода словарного запаса.

X.Camalzade

**Phonetic and grammatic structure
of azerbaijani language**

Summary

The phonetic and grammatical structure of the language vocabulary is changing and developing. Every science has its own laws. Cover the phonetic changes that occur in our language, that they have not formed yet become law, there is a phonetic event. Each language in its phonetic system, vocabulary and grammatical structure of the language, as it becomes available. Compared to previous centuries, the twentieth century, the incidence of nouns, verbs, grammatical meaning of the paintings in the concrete noun and verb forms parallel cases decreased. It is known that each language has a specific grammatical structure. The words in the tongue are grammatical rules after passing the grammatical structure. This is possible both in the language itself and in the words spoken. Acquisition words will also respond to the grammatical structure requirements after entering the language's vocabulary.

Rəyçi: Mehdi Rəhimov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ZÜLFIYYƏ HÜSEYNOVA
Azərbaycan Dövlət Tibb Universite
kriteri2017@mail.ru

NİTQ SƏSLƏRİNİN AVTOMATİK FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: informasiya, fonetika, nitq axını, avtomatlaşdırma, meyar

Ключевые слова: информация, фонетика, речевой поток, автоматизация, критерий

Key words: information, phonetics, speech flow, automatization, criterion

Elm və texnikanın sürətli inkişaf etdiyi bir zamanda informasiya nəzəriyyəsi, radiotexnika, tez hesablayıcı vasitələr də günü-gündən inkişaf edir. Belə bir şəraitdə isə nitq informasiyasının istifadəsi üçün geniş imkanlar açılır və bu imkanlar əlaqə vasitələrinin ekomonikliyini ortaya qoyur. Bu da öz növbəsində real imkanların tətbiqini həyata keçirmək üçün tətbiqi dilçilik sahəsinə olan tələbatı önə çəkir.

Akustiklər, əlaqə mühəndisləri, fizioloqlar və dilçilər nitq üzərində aparılan intensiv tədqiqatlarda şifahi nitqin avtomatitk fərqləndirilməsini, nitq informasiyasının uzaqdan idarə edilən maşın və cihazlara yönləndirilməsi, əlaqə kanallarının darlaşması və genişləndirilməsi məsələsini əsas məqsəd kimi gördülər. Müəyyənləşdirilmişdir ki, ötürülən sonluqda əlaqə kanallarının nitq səsələrinin avtomatik fərqlənmə vasitəsilə darlaşması, qəbul olunan sonluqda onların kodlaşdırılması, sintezi və ya nitqin yenidən bərpası, gələn kod siqnallarının idarəsi zamanı kanalın eni 2000-3000 hersdən 8-12 hersə qədər azaldıla bilər.

Nitqin avtomatik fərqləndirilməsi məsələsi bununla bitmir. Tədqiqatçıların əsas diqqət mərkəzində səs obrazlarının necə qurulması və formalaşması məsələsidir. Səs obrazlarının formalaşması onların ayrı-ayrı səslərə bölünməsini, informasiyanın sintezləşməsini ehtimal edir, bu da müəyyən qanunlar əsasında baş verir. Bununla bağlı olaraq, əsas məsələ obrazın komponentləri və əlamətləri haqqında məlumatın müəyyən vaxt ərzində yaddaşda qalması və onların zaman ardıcılığında qoruması məsələsidir.

Nitq səsələrinin avtomatik fərqləndirilməsi yolunda əsas maneə seqmentasiya məsələsidir, yəni daim dəyişən nitq axınında informasiyanın diskret linqvistik üsürlərə – fonemlərə keçməsi və yenidən qurulması qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsidir. Tədqiqatçılar linqvistik meyarı nitq axınının parçalanması əsası kimi götürürlər, nitqin təhlil zamanı belə bir fikir irəli sürürlər ki, müxtəlif nitq səsələri bəzi ümumi akustik parametrlərin mövcudluğu nəticəsində bir fonemdə birləşir. Nitq təhlilinin belə nəticələri

səslərin avtomatik fərqləndirilməsində heç bir müsbət nəticəni göstərməmişdir. Nitqin avtomatik fərqləndirilməsində səslərin diferensial əlamətlərini istifadəsi də nitq axınının parçalanması məsələsinə aydınlıq gətirməmişdir, belə ki, bu və ya digər diferensial əlamətin hansı akustik ana aid edilməsi məlum deyil. Dilin linqvistik üsürlərinin tərkibindən asılı olmayaraq nitq axınının seqmentasiyasının obyektiv üsullarını daha qısa kəsiklərə və seqmentləri təyin etmək, informasiyanın yerləşdirilməsi və yenidən qurulmasını müəyyənləşdirmək məsələsi ön plandadır. Bu, linqvistik üsürlərin ayrı-ayrı əlamətləri nitq informasiyasının yenidən təşkili və qavramanın psixoakustik qanunlarını nəzərə alaraq ciddi müəyyənləşmiş qanunlar üzrə yerinə yetirilə bilər.

Məqalədə qoyulan məsələ analitik və sintetik səciyyə daşıyır. Təhlil üçün material ayrı-ayrı sözlər və qapalı mənasız hecalar seçilmişdir. Qeyd etməliyik ki, məşhur orolarinqoloq O.Volf əvvəl ayrı-ayrı sözləri, sonra isə mənasız hecaları tədqiqatə cəlb etmişdir (16, s. 94). Sonradan H.Ebbiqhaus öz təcrübələrində iki ünsür arasında assosiasiyanın olmaması baxımından mənasız hecalardan istifadə etmişdir (15, s. 30). Tələffüz üslubu adidir. Eyni bir hecanın yazılmış variantını ossiloqram, fonoqram və digər eksperimentlərə köçürmək olar.

Köçürmə nitq axınının ayrı-ayrı kəsiklərinin və ya onun fiziki əlamətlərinin əvəz olunması və ya qarşılıqlı əvəz olunmasına yönəlmiş bir təcrübə metodudur; o, bir yerdən digər yerə keçməni və ya silinməni özündə əks etdirir. O, nitq axınının ardıcıl yerləşmiş kəsiklərində informasiyanın uyğunluğu haqqında faydalı məlumat verir və köçürülmüş nitq kəsiklərinin uyarlılığı və ya qeyri-uyarlıq səbəblərinin aşkarlanmasına kömək edir. Bu metod, əsasən, keçid prosesləri rolunun müəyyənləşməsində istifadə olunur, o, həmçinin akustik səviyyədə daha çox variantın aşkara çıxarılmasına xidmət edir. Bununla belə, bu metodun ilənmə dairəsi bitmir.

Qeyd etməliyik ki, ayrı-ayrı səslərin köçürülməsinin ilk cəhdləri səsyazmadan kino plyonkasına, yəni fonoqrama köçürülmə olmuşdur. Təcrübi-fonetik tədqiqatlarda fonoqramın ilkin tətbiqi 1932-ci ildə V.Lenka və E.Skripçurun məqalələrində verilmişdir. V.Lenkanın məqaləsinin əsas hissəsi səsyazmanın kino yazma aparatında əldəedilməsi üsuluna həsr edilmişdir (19, s. 95-100). E.Skripçur isə öz məqaləsində V.Lenkanın seçdiyi saitlərin bəzi fiziki səciyyələrini göstərmişdir (13, s. 101-107). Hər iki tədqiqatçı fonoqramları qrafik yazmada ən dəqiq üsul kimi götürmüşdür.

A.Tanakadete öz məqaləsində yapon fonetisti Taquti ilk dəfə fonoqram materialında səslərin köçürməsinə etdiyini və ayrı-ayrı səslərin sözlərdən sintez imkanları haqqında məsələni qoyduğunu qeyd etmişdir (11, s. 18-21). Onun ardınca ondan xəbərsiz bu cəhd P.Menserat tərəfindən edilmişdi (18, s.

31-41). P.Menserat sonradan ayrı-ayrı ünsürlərdən diftonqların təhlil və sintezini aparmışdır (17, s. 112-119).

1953-cü ildə S.Hərrisin məqaləsi çap olunmuşdur. Bu məqalədə o, ingilis dili materialları əsasında ayrı-ayrı səslərin nitq sintezi nəticələrini tədqiq etmişdir. O, CVC tipli sözlərdə saitin və müxtəlif saitlərin qarşısında ilkin samitlərin əvəzlənməsini göstərmiş və saitə sonrakı samitə təsirini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. O yazır: “Eksperimentlər göstərir ki, nitq – hər bir sait və ya samit üçün bir səs bloku (building blok of speech) üzrə sintezləşməsi qeyri-təbiidir” (12, s. 962-969). Təbiilik əldə etmək üçün səslər arasında mümkün təsiri faktorunu nəzərə almaq lazımdır. Ayrı-ayrı linqvistik ünsürlərin ifadəsi üçün yalnız bir səs blokundan istifadə etmək bu işi asanlaşdırır.

Sintezləşmiş sözlərin dinlənməsi göstərir ki, -t, -tʃ, -s, -z, -l, -r səsləri hər hansı saitlərlə uyğunluqda tanınmasının yüksək faizini göstərirsə, digər samitlərlə faizi yüksək deyil, məsələn, dodaq sonantı -w -l, bəzən isə -n, -p, -f kimi qavranılır, -m sonantı -n, -l kimi, bəzən isə -w, -j, -b kimi qavranılır.

Lakin bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, S.Hərrisin məqaləsində müəyyən dərəcədə qaranlıq qalan məsələ onun hansı prinsip üzrə (artikulyator, akustik və eşitmə) və ilkin samitin sonrakı saitdən ayrılmasını hansı cəhətlərə uyğun aparmışdır. Belə ki, bu növ təcrübələrdə bunların olması vacibdir, belə ki, təcrübənin nəticələrində əksliklər nəzərə çarpır. Digər bir məsələ onun “səslər arasında vacib təsir faktoru” dedikdə nə nəzərdə tutduğu qaranlıq qalır.

Maraq doğuran digər bir məqalə R.Şatsın “Partlayan samitlərin qavranmasında kontekstin rolu” adlı məqaləsidir. Bu məqalədə canlı nitq və sintetik material əsasında təcrübənin nəticələri təsvir olunur. Sintetik nitqdəki səs yazılarında CV tipli hecalarda -p, -t, -k samitlərinin qavranması ilə bağlı təcrübəni müşahidə etmək olar. Bunun üçün 360 hs enlikli səs spektrinin xəttində parlayışlardan istifadə olunmuşdur ki, bu zaman 12 vəziyyətdə orta tezlikli xətt seçilmişdir. Hər bir səs partlayışı sonrakı yeddi sintetik saitlə birləşir. Belə sintezləşdirilmiş hecalar (cəmi 84 heca) dinləyicilər tərəfindən qulaq asılırdı, bu dinləyicilərə -p, -t, -k samitlərini tanınması tapşırılırdı. 3000 hs-dən yüksək olan orta tezlik xəttləri hər hansı bir saitin qarşısında -t kimi qavranılırdı. Buna uyğun olaraq demək lazımdır ki, belə diapazon xətti üçün məhz xəttin tezlik vəziyyəti kontekstdən asılı olmayaraq necə qavranılacağını müəyyənləşdirir. 3000 hs-dən aşağı olan xəttin tezlik vəziyyətində partlamanın qavranması məhz kontekstdən asılıdır. -k samiti kimi qavranılan partlama xəttinin tezlik vəziyyəti -i saitin qarşısında 2880-dən başlayaraq aşağı düşərək dəyişir, -u saitin qarşısında 720 hs olur. 780 hs-li partlama xəttinin tezlik vəziyyəti -a saitin qarşısından -p kimi, -u saitin qarşısında -k kimi qavranılır. Beləliklə,

müəyyən tezlik xəttində partlama müxtəlif saıtlərin qarşısından müxtəlif cür qavranılır. Analoji CV birləşmələrində canlı nitqdə yoxlanılmanı tələb edir, lakin məqalədə yalnız -k samitinin qavranılması ilə bağılı nəticələr göstərilir. Müəllif belə bir qərara gəlir ki, -k samitinin qavranılması canlı nitqdə kontekstdən, yəni sonrakı saıtdən asılıdır.

1955-57-ci illərdə Rumıniya Akademiyasının Dilçilik İnstitutdakı eksperimental fonetika laboratoriyasında A.Rosettinin rəhbərliyi altında fonogrammlar əsasında rumın ea və oa diftonqları üzərində təcrübələr aparılmışdır. e, o, a saıtləri ilə müqayisədə ea və oa diftonqlarına daxil olan ünsürlərin uzunluq münasibətlərini göstərmək üçün məhdud sayda söz və cümlələr lentə alınmışdır. İlkin hissəsi e və a -ya uyğun olaraq ea və oa diftonqlarının ilkin ünsürlərinin qarşılıqlı köçürülməsi bu fikri təsdiqlədi ki, tembrə görə diftonqların ilkin ünsürləri uyğun saıtlərdən fərqlənmir, buna görə ea və oa uyğun yarısaıt e və o ilə başlayır və a-ya birləşir.

Rumın dilində ea və oa diftonqları ilə bağılı tədqiqatlar maraqlıdır, lakin bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, eksperimentin nəticələri dinləyənlərin obyektiv yoxlanılması ilə baş versə idi, daha effektiv olardı. Ayrı səsin cümləyə köşürülməsi nəticələri qeyri-göstərişlidir, belə ki, informasiyanın çox cüzi hissəsi onun payına düşür.

E.Fişer-Yorqerson “Kommutasion təcrübələr və onların fonematik təhlilə tətbiqi” adlı məqaləsində eksperimental kommutasiyanın nəzəri əsaslarını təhlil etməyə çalışmışdır. Kommutasiyanın ümumi prinsipi kimi belə formalaşma götürülür: “eyni paradıqmdə iki vahidin dəyişməsi dilin digər reallığında dəyişikliyə uğrayırsa, bu iki vahid kommutasiyalıdır” (14, s. 141). Kommutasiya, yəni iki səsin köçürülməsi ilə bağılı təcrübələri eyni paradıqmdə və ya eyni əhatədə aparmaq lazımdır. Eyni əhatə dedikdə isə funksionallıq baxımından eyniyyət təşkil edən və ya təhlil zamanı bizim eyniyyət təşkil etdiyi qənaətinə gəldiyimiz əhatəni nəzərdə tuturuq. Kommutasiya üzrə təcrübələrin keçirilməsi üçün zəmin yaradan eyniyyət təşkil edən əhatənin həcmiini aşkarlayarkən müəllif belə bir qənaətə gəlir ki, onun təcrübələrində müəyyən qədər ziddiyyət mövcuddur. O təsdiqləyir ki, köçürülmədə çətinlik həm eyni, həm də fərqli əhatədə analojidir.

Ədəbiyyat:

Azərbaycan dilində

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984
2. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2007
3. Mahmudov Ə. Mətnin formal təhlili sistemi. Bakı, 2002
4. Veysəlov (Veysəlli) F. və b. Eksperimental fonetika. II hissə, Bakı, I, 1980

5. Yadigar (Veysəlli) F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, 1993
Rus dilində
6. Дукельский Н.И. Принципы сегментации речевого потока. М., 1962
7. Ревзин И.И. Модели языка. М., 1962
8. Ревзин И.И. Современная структурная лингвистика. Проблемы и методы. М., 1977
9. Скредлин П.А. Сегментация и транскрипция. Санкт-Петербург, 1999
10. Шаумян С.К. Структурная лингвистика. М., 1965
İngilis dilində
11. A.Tanadakete. La phonétique japonaise au point de vue phonologique et son application a l'orthographe nationale. Etudes de linguistique japonaise. Paris. Tokyo, 1936
12. Cyril M.Harris. A study on building blocks in speech. The journal of the acoustical society of America. Washington, 1963
13. E.W.Scripture. Bemergunken zu den Filmkurven von Lenk. Fb&c Limited, 2016
14. Eli Fischer-Jorgerson. The commutation test and its application to phonemic analysis. The Hague, 2002
15. H.Ebbinghaus. Über das Gedächtnis. Leipzig, 1881
16. Oscar Wolf. Sprache und Ohr. Braunschweig. Leipzig, 1871
17. P.Menzerath. Der Diphthong. Bonn und Berlin, 1941
18. P.Menzerath. Neue Untersuchungen zur Lautabgrenzung und Wörtsynthese mit Hilfe von Tonfilmaufnahmen. Paris, 1937
19. W.Lenk. Der Sprechfilm im Dienste der Experimentalphonetik. Zeitscher für Experimental-Phonetik. Bd. I, Leipzig, 1932

З. Гусейнова

**Проблемы автоматического дифференциации речевых голосов
Резюме**

Статья посвящена автоматической дифференциации речевых голосов. Автор пытается просмотреть все предыдущие исследования по этому вопросу. Это историческая экскурсия, он показывает, как это было начато и продолжается в наши дни.

Главным препятствием для различения автоматически звуков речи является вопрос сегментации, то есть определение закономерностей при изменении дискретных лингвистических элементов на фонемы и их трансформация в постоянно меняющемся речевом потоке. Исследователи берут лингвистический критерий как основу для расщепления речевого потока, и в анализе речи они предполагают, что разные звуки

речи объединяются в фонеме в результате существования некоторых общих акустических параметров. Результаты анализа не показали никаких положительных результатов в автоматическом распознавании речевых звуков. Использование дифференциальных сигналов при автоматическом обнаружении не выяснило проблему расщепления речевого потока.

Z. Guseynova

**The issues on automatic differentiation of speech voices
Summary**

The article is dedicated to the automatic differentiation of speech voices. The author tries to view all previous investigations about this issue. It is a historical excursion, he shows how it was begun and continues up nowadays.

The main obstacle in distinguishing automatically speech sounds is the issue of segmentation, i.e. determining the lawfulness in changing of discrete linguistic elements into phonemes and their transformation in a constantly changing speech stream. The researchers take the linguistic criterion as the basis for the splitting of the speech flow, and in the analysis of the speech they suggest that different speech sounds are combined in a phoneme as a result of the existence of some common acoustic parameters. The results of the analysis did not show any positive results in the automatic discrimination of speech sounds. The use of differential signals in auto detecting did not clarify the problem of splitting the speech stream.

Rəyçi: Rasim Heydərov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SİMRUQ QASIMOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
simruq@mail.ru

FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏRCÜMƏSİNDƏ DİLLƏRİN MÜQAYİSƏSİ

Açar sözlər: tərcümə, frazeoloji birləşmələr, dil, xüsusiyyət, müqayisə, sintaktik

Key words: translation, phraseological combinations, language, feature, comparison, syntactic

Ключевые слова: перевод, фразеологические комбинации, язык, особенности, сравнение, синтаксические

Frazeoloji birləşmələrin tərcüməsində, frazeoloji vahidləri, dil sisteminin müxtəlif normalarının pozulması bir sıra hallarda müşahidə etmək mümkündür. Leksik səviyyədə ədəbi dil norması frazeoloji vahidlərin müəyyən komponentlərə (sözlərə) malik olmasını tələb edir. Sözdüzəldici səviyyədə ədəbi dilin norması bu və ya digər komponentin müəyyən sözdüzəldici şəkildə formalaşmasını nizamlayır. Morfoloji səviyyədə frazeoloji vahidin hər hansı bir komponentinin müəyyən morfoloji normalara uyğunlaşması tələb olunur. Sintaktik səviyyədə ədəbi dil norması frazeoloji vahidin ciddi normativ mənaya malik olmasını nizamlayır. Tərcümədə çətinlik ondadır ki, “norma” anlayışının özü indiyə kimi kifayət qədər aydın və müəyyən deyildir. Frazeoloji birləşmələrin tərcüməsində, dilçilik ədəbiyyatında normanın mahiyyətinin təhlili onun iki aspektdən dərkinə və tərcüməsinə imkan verir: bir tərəfdən, norma dil daşıyıcıları üçün məcburi olan nümunədir (yəni norma nüvəfiq nitq faktı üçün nümunəvi dil vasitəsidir), digər tərəfdən norma frazeoloji birləşmələrdə dil vasitələrindən istifadənin məcburi qaydasıdır. Norma cəmiyyətə xidmət edən istifadə olunan frazeoloji birləşmələrin daha yararlılarının məcmusudur. Dil sisteminin normaları, frazeoloji birləşmələrin ictimai nitq praktikasında qəbul edilmiş qaydalarıdır. Frazeoloji birləşmələrin, dil sisteminin frazeoloji vahidlərin dil sisteminin strukturundan asılılığı təkcə bir səviyyədə deyil, adətən sintaktik səviyyədə və dilin bir-birilə qarşılıqlı münasibətdə olan bütün yarım sistemlərində özünün göstərir. Müasir dilçilik tədqiqatlarını öyrənən, dil faktlarının müqayisəsi olmadan dillər müqayisə etmək mümkün deyil. Frazeoloji birləşmələrin ana dilinə tərcüməsində baş verən spesifik xüsusiyyətlər dedikdə, dillərin frazeoloji sisteminin müqayisəli-tipoloji tədqiqinin əhəmiyyəti bizim üçün çox maraqlıdır. Formaların, kateqoriyaların və digər dil hadisələrinin qarşılıqlı müqayisəsi, tutuşdurulması onların hər birinin səciyyəsi, bu dil oxşarlığının müəyyənləşdirilməsi üçün

zəruri şərt sayılır. Linqvistik müqayisənin əsas elementi-oxşar (inteqrativ) və fərqli (differensial) cəhətlərin aşkar edilməsidir. Forma və məzmun cəhətdən müqayisədə tutuşdurmada frazeoloji birləşmələrin dil sisteminin bütün yarusları-qrammatik paradigmlar, leksik semantik qruplar, sinonim cərgələr, antonim cütlüklər və s. fərqləndirilir. Eyni zamanda istənilən ayrı-ayrı dil hadisəsinin müfəssəl təsviri, bir tərəfdən o dildə olan son dərəcədə müxtəlif aspektlərin, formaların, mənaların məcmusunu müəyyənləşdirməyə, digər tərəfdən, onların digər dillərdəki uyğun elementlərlə müqayisəsinə şərait yaradır. Bu cəhətlər tamamilə frazeoloji vahidlərin tədqiqinə və frazeoloji vahidlərlə birləşmələrin təhlilinə, tədqiqinə müqayisəli yanaşmaqla, tədqiqatda dilin öz daxilindəki müqayisə daha çox ehtiyac duyulduğunu göstərir. Müxtəlif konstruksiyalar uzun müddət tutuşdurulur, onlar bir kateqoriya kimi qruplaşdırılır və bundan sonra bu vahidlərin xüsusi dilçilik şöbəsində-frazeologiyada öyrənilməsi müəyyənləşdirilir. Bir dilin daxilində olan müqayisə aşağıdakı əsas şərtlərin yerinə yetirilməsini tələb edir: a) müqayisə üçün kəmiyyət bazası olmalı; b) bütün müqayisə olunan faktların təsvirində vahid təlim, vahid metod və vahid terminoloji sistem olmalıdır. Frazeoloji birləşmələrin ana dilinə tərcüməsində müxtəlif dillərin müqayisəsində, məqsəd əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir, belə ki, burada bir-birini tamamlayan və vahid bir sistemdə cəmləşməyən formalar, kateqoriyalar, müxtəlif dil vahidləri tutuşdurulur. Buna görə də ayrı-ayrı dillərdən frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi zamanı müqayisə nəticəsində dil faktlarının sistem əhəmiyyəti aşkar edilə bilmir. Müqayisəli tədqiqatların faktlarının sistem əhəmiyyəti aşkar edilə bilmir. Müqayisəli tədqiqatların əksəriyyətində bu növ araşdırmaların çətinliyi qeyd edilir və onların aradan qaldırılması yolları göstərilir. Bununla belə müqayisəli-tipoloji tədqiqatlara aid irəli sürülmüş müddəaları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Frazeoloji birləşmələrin tərcüməsində, dillərarası tədqiqatlara nisbətən dildaxili faktların təsvirinin ilkinliyi;
2. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəsinin birtərəfli, yaxud ikitərəfli xarakteristikası
3. Frazeoloji birləşmələrdə müqayisəli təhlil dil formasından məzmun forma-sına istiqamətində (semosioloji yanaşma), yaxud əksinə, məzmundan onun dildə ifadə formalarına istiqamətində (onomosioloji yanaşma) aparıla bilər.
4. Müqayisəli tədqiqat və sinxron müqayisəli, yaxud diaxron müqayisəli (müqayisəli-tarixi) ola bilər.
5. Müqayisəli təhlilin mənbələri: müqayisə olunan hadisələr hər bir ayrıca dildə və bu dildə yazılmış əsərlərdə, yaxud tərcümə əsərlərində öyrənilə bilər.

Müxtəlif dillərin frazeoloji sisteminin sinxron müqayisəli tədqiqi müstəqil tədqiqat sahəsi kimi formalaşmaqdadır. Ümumiyyətlə dilin frazeoloji birləşmələrinin tərcümə sisteminin tədqiqi bir neçə cəhətdən aktualdır. Bu səpkidə olan tədqiqatlar bir tərəfdən nitq mədəniyyətinin və nitq ustalığının artırılmasına şərait yaradır, digər tərəfdən isə xalqlar arasında mədəni əlaqələrin geniş miqyasda inkişaf etdiyi bir dövrdə bir dildən başqa dilə tərcümə texnikasının artmasına kömək edir. son vaxtlar leksik və frazeoloji vahidlərin müqayisəli tipoloji cəhətdən öyrənilməsi tədqiq olunan dillərdəki dil hadisələrinin qanunauyğunluqlarının və özünəməxsus cəhətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir ki, bu da konkret bir dilin əlahiddə tədqiqi zamanı mümkün olmur. Bir sıra dilçi alimlərin səyi nəticəsində yeni istiqamət qoyulmuşdur. Məsələn: dillərdə frazeoloji vahidlərin müqayisəsi məsələsi frazeologiya elminin təşəkkülü və inkişafı boyu bir neçə dəfə irəli sürülsə də, frazeoloji tədqiqatların mərkəzində frazeologiyanın predmetinin dəqiqləşdirilməsi, frazeoloji tədqiqatların özünəməxsus metodlarının işlənməsi, müxtəlif və ayrı-ayrı dillərin frazeoloji sisteminin öyrənilməsi məsələsi olmuşdur. Frazeoloji birləşmələrin tərcüməsinə, müqayisəli tədqiqinə maraq artmaqdadır. Müxtəlif sistemli dillərdə işlənən frazeoloji birləşmələrin tipologiyası, onların müqayisəsi bir sıra ümumi cəhətlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Frazeoloji birləşmələrin bu ümumiliyi aşağıdakı hallarda özünü göstərir: frazayaratma bazasının əsas üsulları, semantik mexanizmi, komponent tərkibinin tematik mənsubiyyəti və tipik obrazlar (frazayaratma modelləri); əsas sintaktik strukturlar və onların frazeologiyada reallaşması.

Frazeoloji birləşmələrin tərcüməsində frazeoloji vahidlərin yaxınlığı, onların struktur-semantik oxşarlığı dil daşıyıcılarının assosiativ-obrazlı düşüncəsinin ümumiliyini sübut edir.

Frazeoloji birləşmələrin ana dilinə tərcümədə eyni sistemə malik dillərin tərcüməsində müqayisəli təhlili, tərcüməsi belə bir ümumi nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, bu dillərin frazeoloji sistemində köklü keyfiyyət oxşarlığı müşahidə edilir. Bu oxşarlıq əsasən aşağıdakı aspektlərdə özünü göstərir: frazayaratmanın əsas üsulları, semantik mexanizm və derivasiya bazaları; komponentlərin tematik mənsubiyyəti və tipik obrazlar (frazayaratma modelləri); aparıcı sintaktik strukturlar məcmusu və onların frazeologiyada realizə olunması. Dillərin frazeologiya sistemindəki fərqlər dilin fərdi xüsusiyyəti daha çox kəmiyyət baxımından üzə çıxır. Fərqlər eyni zamanda frazeoloji vahidlərin komponentlərinin qrammatik mənsubiyyəti ilə bağlıdır. Bu fərq fel komponentlərində xüsusilə özünü göstərir. İngilis dilində fel frazeoloji vahidlərin tərkibində leksik cəhətdən unifikasiya xarakterlidir. Bir sıra fellə yüzlərlə frazeoloji birləşmələrin tərkibində fəal iştirak edə bilər.

Müxtəlif dillər genetik cəhətdən bir-birindən nə qədər uzaq olsa da frazeoloji sistemdə ümumi bir qanunauyğunluq, frazayaratma mexanizmində oxşarlıq özünü göstərir. Belə ümumi cəhətlərdən ən əsası tərcümədə frazeoloji vahidlərin komponentlərinin məcazi səciyyə daşması, onların obrazlılığıdır. Müxtəlif sistemli dillərin frazeoloji vahidlərinin ana dilinə tərcümədə müqayisəli-tipoloji təhlili, qohum dillərdə mövcud olan birləşmələrdən bir sıra spəsifik fərqli xüsusiyyətləri üzə çıxarmağa imkan verir. Bu fərqlər, hər şeydən əvvəl hər dil ailəsinin özünəməxsus struktur-qrammatik quruluşa malik olması ilə bağlıdır.

Ümumilikdə frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Frazoloji birləşmələrin tərkibi dəyişməz olur.
2. Bu ifadələr dildə hazır şəkildə mövcud olur.
3. Frazoloji birləşmələrin tərkibinə daxil olan sözlər öz ilkin həqiqi mənalarını itirir və yalnız məcazi mənada işlənir.
4. Frazoloji birləşmələr iki və daha artıq sözdən ibarət olur.
5. Frazoloji birləşmələr bütöv leksik vahidlərdir, lüğətlərə düşürlər.
6. Frazoloji birləşmələrin əksəriyyəti bir sözlə ifadə oluna bilirlər.
7. Frazoloji birləşmələr tərkib hissələrinə ayrılmadan bütöv bir cümlə üzvü olurlar.

Bu baxımdan frazeoloji vahidlərin tərcüməsində göstərilən bu xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1970.
3. Hacıyeva Ə, Hacıyeva A.. İngiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət. Bakı. 2006.
4. Həsənov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, 1979.
5. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, 1963.
- 6.

S. Gasimova

Comparison of languages in phraseological units translation

Summary

Comparative analysis of translation of phraseological units into mother tongue, translates into the same generalized conclusion that a fundamental similarity in the phraseological system of these languages is observed. This similarity is mainly reflected in the following aspects: basic methods of expression, semantic mechanism and derivation bases; thematic

affiliation of components and typical images; a collection of leading syntactic structures and their realization in the phraseology.

Differences in the languages of the phraseology system, the individual features of the language appear in more quantitative terms. Differences are also related to the grammatical affinity of the components of the phraseological units. This difference is particularly evident in verbal components. The English language has a lexical unifying character within the phraseological units. A number of verbs can be actively involved in the composition of hundreds of phraseological units.

С.А.КАСУМОВА

**СРАВНЕНИЕ ЯЗЫКОВ В ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ
ПЕРЕВОДА
РЕЗЮМЕ**

Сравнительный анализ перевода фразеологических единиц на родной язык приводит к тому же обобщенному выводу, что наблюдается фундаментальное сходство в фразеологической системе этих языков. Это сходство главным образом отражается в следующих аспектах: основные методы выражения, семантический механизм и основы деривации; тематическая принадлежность компонентов и типичных изображений; сборник ведущих синтаксических структур и их реализация во фразеологии.

Различия в языках системы фразеологии, отдельные особенности языка появляются в более количественных выражениях. Различия также связаны с грамматическим сродством компонентов фразеологических единиц. Эта разница особенно очевидна в словесных компонентах. Английский язык имеет лексически объединяющий характер в фразеологических единицах. Ряд глаголов может активно участвовать в составе сотен фразеологических единиц.

Rəyçi: Sevil Əliyeva
filologiya elmləri namizədi

JALƏ SALMANOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
salmanovajala@gmail.com

DE L'APPROCHE COMMUNICATIVE VERS LA PERSPECTIVE ACTIONNELLE

Açar sözlər: Təhlil etmək, Tədris, Kommunikativ məqsəd, Linqvistik məqsəd, Öyrənmək

Ключевые слова: Анализировать, Обучение, Коммуникативная цель, Лингвистическая цель, учиться

Key words: Analyze, Learning, Communicative Goal, Linguistic Objective, Learn

Il est clair qu'une approche communicative est un terme de la didactique des langues correspondant à une vision de l'apprentissage basée sur le sens et le contexte de l'énoncé dans une situation de communication. Elle est essentiellement centré sur les besoins langagiers de l'apprenant visant à susciter le désir d'apprendre la langue cible par l'utilisation et le développement de ses connaissances et de son expérience.

Il faut également noter que l'approche communicative a eu et a un rôle indispensable dans l'enseignement des langues étrangères. Elle s'est développée en France à partir des années 70 et 80 dans l'enseignement/apprentissage des langues étrangères. De nos jours, les auteurs des dernières méthodes préfèrent suivre cette approche. Effectivement, grâce à cette méthodologie d'enseignement les apprenants étrangers peuvent s'approprier les savoirs et les compétences à acquérir et à développer selon les orientations du CECRL (le cadre européen commun de référence pour les langues). Nous devons avouer que les programmes d'enseignement et les manuels récents sont toujours plus nombreux et s'inscrivent dans cette approche.

L'influence des travaux du Conseil de l'Europe, et plus particulièrement du Niveau-Seuil, est déterminante sur les méthodologies prônant l'apprentissage de la compétence communicative. Comme c'est déjà noté dans CECRL qu'en approche communicative tout programme ou manuel qui vise à promouvoir l'aptitude à la communication doit prendre en compte ses composantes (ou sous-compétences), que van EK résume ainsi [8]

1. **Compétence linguistique** : la connaissance d'éléments de vocabulaire et la maîtrise de certaines règles syntaxiques grâce auxquelles ces éléments sont combinés de manière à produire des énoncés signifiants ;

2. *Compétence socio-linguistique* : la capacité d'utiliser et d'interpréter des éléments linguistiques de manière appropriée en fonction de la situation de communication ;

3. *Compétence discursive* : la capacité de percevoir et d'assurer la cohérence d'énoncés distincts dans des échanges communicatifs ;

4. *Compétence stratégique* : la capacité "de recourir à des stratégies de communication, verbales ou non-verbales, afin de compenser une connaissance imparfaite du code"

5. *Compétence socioculturelle* : "une certaine familiarité avec le contexte socioculturel dans lequel la langue est utilisée" ;

6. *Compétence sociale* : la volonté d'engager une interaction avec autrui, et la confiance en soi que cela suppose, ainsi qu'une aptitude à "l'empathie et un savoir-faire en matière de relations sociales".

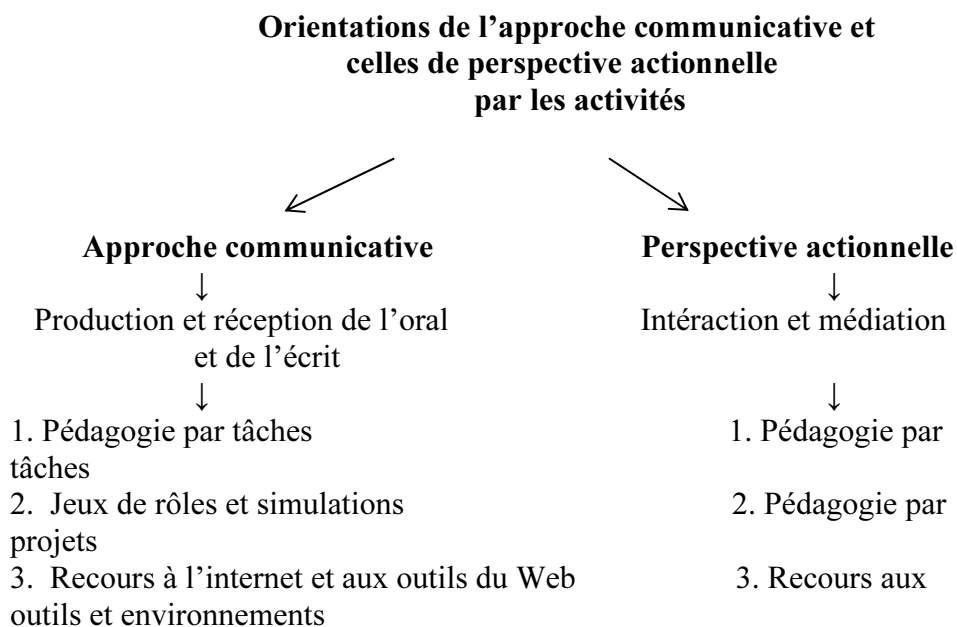
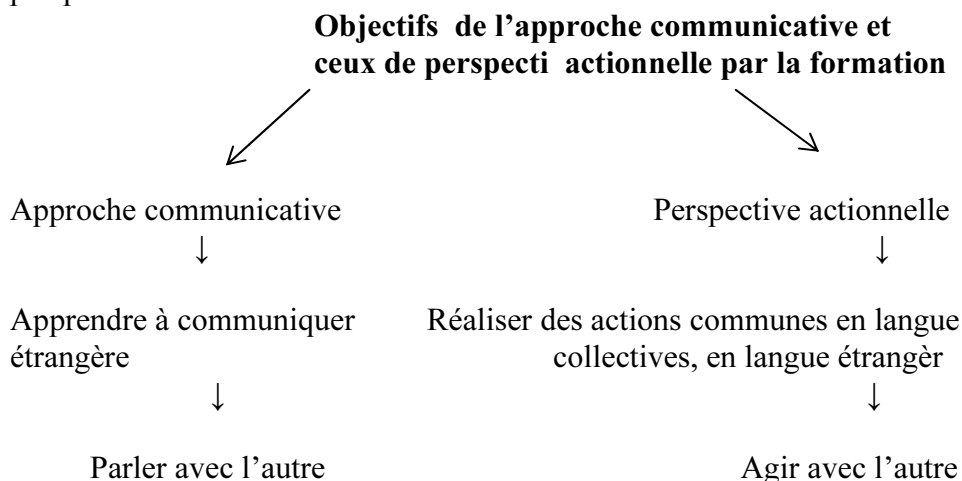
Quelle différence et ressemblance entre l'approche communicative et la perspective actionnelle ?

Quant à **La perspective actionnelle**, il faut mentionner qu'elle est une dernière méthodologie d'enseignement proposée en tant que la suite de l'approche communicative par le Cadre Européen Commun de Référence, présentée par le Conseil de l'Europe en 2001. Elle propose une base commune pour l'enseignement et l'apprentissage des langues qui réalise les trois étapes suivantes [2]: 1) *Les six niveaux communs de référence* allant du niveau A1 (niveau introductif) au niveau C2 (maîtrise), en passant par les niveaux A2 (niveau intermédiaire), B1 (niveau seuil), B2 (niveau avancé) et C1 (utilisateur autonome). 2) *Les cinq activités langagières*, à savoir: la compréhension orale, la compréhension écrite, la production orale en continu, la production orale en interaction et la production écrite. 3) *Les trois composantes de la compétence communicative* : la composante linguistique (qui a trait aux savoirs et savoir-faire relatifs au lexique, à la syntaxe et à la phonologie), la composante socio-linguistique (qui considère la langue comme un phénomène social avec ses marqueurs de relations sociales, ses dialectes et accents) et la composante pragmatique (qui fait le lien entre le locuteur et la situation dans ce sens qu'elle renvoie directement au choix de stratégies discursives pour atteindre un but précis).

En outre, à la différence d'autres méthodologies d'enseignement la perspective actionnelle considère avant tout l'utilisateur et l'apprenant d'une langue comme des acteurs sociaux ayant à accomplir des tâches dans des circonstances et à l'intérieur d'un domaine d'action particulier.

En ce qui concerne **la perspective actionnelle** en comparaison de **l'approche communicative**, nous allons les définir sous les différents points importants:

Les objectifs par la formation et les orientations par les activités sont analysés sous les différents schémas en approche communicative et en perspective actionnelle :

Comme nous avons mentionné dans les deux schémas, la perspective actionnelle s'est basé sur l'action et s'inscrit dans un nouveau modèle cognitif et pédagogique qui s'inspire de l'approche communicative. La perspective actionnelle reflète le passage du paradigme de la communication au paradigme de l'action. On ne communique plus seulement pour parler avec l'autre mais pour agir avec l'autre. Si l'apprenant est progressivement

amené à agir avec les autres en contexte scolaire et universitaire, il est également amené à agir en contexte social. Le cadre rappelle que [5, p.146] si les actes de parole se réalisent dans des activités langagières, celles-ci s'inscrivent à l'intérieur d'actions en contexte social qui leur donnent leur pleine signification. La perspective actionnelle appelle ainsi l'apprenant de réaliser ses tâches par les actions sociales et de devenir un acteur social. Par là-même, les tâches qu'il est amené à réaliser sont à la fois scolaires et sociales. Les apprenants réalisent donc toutes les actions par les tâches. Elle offre donc plusieurs visages, plusieurs approches didactiques qui se déclineront et s'adapteront selon les besoins des apprenants et les objectifs des enseignants. Jusqu'à ici, nous avons mis le point sur l'approche communicative en vue de pouvoir mieux comprendre son successeur, la perspective actionnelle. Elle n'est pas en mesure d'être acceptée comme une méthode mais comme une approche ou une perspective. La langue est conçue non seulement comme un objectif de communication mais surtout comme un instrument de communication en but de réaliser une action, un fait nécessaire. De même, d'après Christian Puren, [4], la perspective actionnelle est également appelée l'approche « coactionnelle ». Elle se propose de motiver les apprenants non seulement à communiquer avec l'autre mais essentiellement à agir avec l'autre, l'action se veut commune, co-construite, et donc, co-actionnelle. Après avoir défini et analysé les deux approches méthodologiques (l'approche communicative et la perspective actionnelle), nous présenterons un exemple concernant un cours réalisé en perspective actionnelle :

Support matériel : les dessins sur les rochers de Gobustan

Durée du cours : 1 journée

Niveau des apprenants : A1(débutant)-A2 (intermédiaire)

Objectif communicatif : Développer chez les apprenants les compétences langagières en langues étrangères.

Objectif linguistique :

- **Lexique :** utiliser le lexique de la terminologie spéciale (la grotte, le premier Homme, dessins pariétaux, funéraires, des constructions en mégalithes, des traces d'habitat et des sépultures etc.) et des métiers (du premier homme) au cours de l'activité.

- **Grammaire :** utiliser l'imparfait, le comparatif et le superlatif

Objectif interculturel :

- ouverture culturelle sur l'histoire azerbaïdjanaise grâce à la visite au musée de l'Homme.

- Comparaison interculturelle de l'histoire azerbaïdjanaise et celle de la France

Tâche finale :

1. Organisation de la journée
2. Comprendre et s'exprimer en langue étrangère en classe de langue
3. Compétence développée : Expression orale en continu/ expression orale en interaction.

Le cours a été réalisé au musée de l'Homme à Gobustan, en Azerbaïdjan. Les étudiants et leur professeur ont découvert et étudié ensemble les œuvres du musée. Chaque apprenant devient expert en dessin sur les rochers. Ainsi, ils ont le droit d'analyser et de faire un échange d'opinions par rapport au sujet. L'apprenant devient donc un vrai usager qui cherche à communiquer dans la langue étrangère pour agir et interagir. C'est un utilisateur de langue susceptible qui agit dans un environnement socioculturel où la langue d'apprentissage s'utilise à l'écrit et à l'oral. De ce fait, cette approche demande à l'apprenant non seulement d'évaluer ses capacités linguistiques mais aussi de se développer dans un travail collectif. Grâce à cette activité organisée en dehors de la classe, les apprenants agissent, co-agissent, collaborent, s'entraident en interaction pour mieux progresser en groupe dans leur apprentissage.

Pour conclure, dans notre article nous avons indiqué le rôle et les particularités de l'approche communicative, notamment ceux de son successeur, la perspective actionnelle qui est une des nouveautés en didactique du CECRL et qui est destinée à faire travailler les apprenants dans les multiples tâches et à améliorer chez eux les compétences de co-agir et d'agir dans les situations actionnelles. Elle considère avant tout l'apprenant comme un acteur social qui sait mobiliser l'ensemble de ses compétences. D'ailleurs, nous avons également présenté un exemple sur: l'approche « co-actionnelle » de Christian Puren et un autre exemple concernant un cours réalisé par l'auteur de l'article en perspective actionnelle avec les étudiants de l'Université des langues d'Azerbaïdjan.

Bibliographie

1. BERTOCCHINI, Paola, COSTANZO, Edvige. *Manuel de formation pratique pour le professeur de FLE : cours activités corrigés*. Paris : CLE International, 2008. 271 p. ISBN 9782090353792.
2. BOURGUIGNON, C. & PUREN, C. (2007) *Evaluer dans une perspective actionnelle : l'exemple du Diplôme de Compétence en Langue*, Le Havre, Editions Delbopur.
3. PUREN, C. *Perspectives actionnelles et perspectives culturelles en didactique des langues-cultures : vers une perspective co-actionnelle co-culturelle*, Langues Modernes, 2002, Paris.

4. SHEILS, J. *La communication dans la classe de langue*, Strasbourg: Les éditions du Conseil de l'Europe, 1991
5. TAGLIANTE, C. *La classe de langue*. CLE International Paris, 2001.
6. TAGLIANTE, C. *L'évaluation et le cadre européen commun*, Paris, CLE international, 2005
7. Van Ek, J.A. *Objectifs de l'apprentissage des langues vivantes .Vol.I: Contenu et portée*, (1988); *Vol. II: Niveau*, (1989), Strasbourg: Conseil de l'Europe.
8. WILLIS, J. *A Framework for Task-Based Learning*, Harlow, Longman, 2005

J. Salmanova

Kommunikativ yanaşmadan fəaliyyət yönümlü metoda keçid

Xülasə

Təqdim etdiyimiz məqalədə kommunikativ yanaşmadan fəaliyyət yönümlü metoda keçid dövründən bəhs edilir. Məlumdur ki, kommunikativ yanaşma 70-80-ci illərdən başlayaraq Fransada xarici dilin tədrisində tətbiq olunmağa başlayıb və dil öyrənənin ünsiyyət bacarıqlarını formalaşdırır. Kommunikativ yanaşmadan fəaliyyət yönümlü metoda keçid 2001-ci ildən Avropa Şurasının qərarı ilə təsdiq edilib. Bu metod kommunikativ yanaşmanın standartları çərçivəsində tərtib edilib və dil öyrənəni xarici dil dərslərində sərbəst şəkildə özünü ifadə etməyə çağırır. Beləliklə, öyrənən dil dərslərində öz fikirlərini ifadə edərək reaksiya göstərir və hərəkət yönümlü fəaliyyətlərdə aktiv bir obraza çevrilir. Buraya həm sinifdaxili həm də sinifxarici fəaliyyətlər daxildir. Hesab edirik ki, təhsil ocaqlarında təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, cəmiyyət üçün inkişaf etmiş, beynəlxalq standartlara cavab verə biləcək şəxsiyyətin formalaşdırılması üçün bu metodun dil dərslərində tətbiqi məqsədə uyğundur. Məqalədə bəhs etdiyimiz metodla əlaqədar müxtəlif metodistlərin nəzəri və praktik ədəbiyyatlarına müraciət etmişik. Həmçinin həmin metoda istinad etməklə bir dərslərin gedişatını təsvir etməyə çalışmışıq.

Ж.Сальманова

От коммуникативного подхода к перспективе действия

Резюме

В статье мы говорим о переходе от коммуникативного подхода к ориентированному на действия методу. Известно, что коммуникативный подход начал использоваться при преподавании иностранных языков во Франции с 70-80-х годов и формирует коммуникативные навыки тех, кто хочет выучить язык. Переход с коммуникативного на практический

подход был одобрен резолюцией Совета Европы с 2001 года. Этот метод был разработан в контексте коммуникативного подхода и призывает тех, кто хочет свободно изучать язык в классах иностранных языков. Таким образом, в классах изучения языка, выражая свои мысли и реагируя, они становятся активным объектом в ориентированных на действия в действиях. Мы считаем, что это соответствует цели повышения качества образования в учебных заведениях. Развития общества и формирования идентичности, которая может соответствовать международным стандартам в внеклассных работах. Поэтому ученики выполняют все действия по задачам. Таким образом, перспектива действия предлагает несколько лиц, несколько дидактических подходов, которые будут разработаны и адаптированы в соответствии с потребностями учащихся и целями учителей.

J.Salmanova

From the communicative approach to the action perspective

Summary

In the article, we talk about the transition from a communicative approach to an action-oriented method. It is known that the communicative approach began to be used in the teaching of foreign languages in France from the 70's and 80's and forms the communication skills of those who want to learn the language. The transition from a communicative to a practical approach has been approved by the Council of Europe resolution since 2001. This method was developed in the context of a communicative approach and encourages those who want to freely learn the language in classes of foreign languages. Thus, in language classes, expressing their thoughts and reacting, they become an active object in action-oriented actions. We believe that this is consistent with the goal of improving the quality of education in educational institutions. The development of society and the formation of an identity that can meet international standards in extra-curricular activities. Learners therefore perform all actions by tasks. We applied the theoretical and practical literature of different methodologists to the methodology mentioned in the article, and also tried to describe the course of the lesson by referring to this method.

Rəyçi: Rəfiqə İsayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NİGAR HACIYEVA
BDU
shalala@mail.ru

AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA İNVERSİYALI CÜMLƏLƏR SİNTAKTİK EKSPRESSİVLİK VASİTƏSİ KİMİ

Açar sözlər: inversiya, espressivlik, nağıllar, sintaksis, cümlə, emosionl-ekspressiv, frazeoloji vahidlər

Ключевые слова: инверсия, экспрессивность, сказки, синтаксис, предложение, эмоционально-экспрессивный, фразеологические единицы

Key words: inversion, expressiveness, fairy tales, syntax, sentence, emotionally expressive, phraseological units

Dil vahidlərinin sırasının özünəməxsus qanunları mövcuddur. Bu qanunların öyrənilməsi digər sintaktik məsələlərin də aydınlaşmasına işıq salır. Belə ki, “cümlədə söz sırası onun kommunikativliyi məsələsi ilə bağlıdır” (11, 25). Məhz kommunikativlikdə ekspressivlik yaratma məqsədi ilə söz sırası müəyyən təzahürlərə malik olur.

XX əsrin II yarısından başlayaraq üslubiyyatın, ekspressiv sintaksisin yeni tədqiqat istiqaməti öyrənilməyə başlanılmışdır. İnvəsiya böyük potensiala malik dil hadisəsidir; o, birbaşa dilin sintaktik səviyyəsi ilə bağlıdır. Sintaktik strukturda inversiya yolu ilə ekspressiv effektin alınması fikrin yeni məntiqi-estetik axara salınması ilə bağlıdır; digər tərəfdən bu hadisə sintaktik konstruksiyanın konnotasiyasıdır; cümlə strukturunun qapalılığının dağılmasıdır. Yəni sintaktik struktur fikri cəhətdən yenidən işlənir. Cümlədə söz sırası qrammatik funksiya yerinə yetirir. Ekspressiv-üslubi funksiya inversiyaların bədii dildə işlənən optimal variantıdır. Bu variant müəyyən sintaktik ölçüyə malikdir. İnvəsiyanın təyin oblastı invariant sintaktik strukturdur.

Niyyət şüurun hansısa predmetə və ya hadisəyə yönəlməklə arzunun, ideyanın ifadəsidir. Arzu bir kateqoriya kimi nəyinsə həyata keçməsi ilə bağlı olur. Mətni göndərənin niyyəti dinamikaya əsaslanır, o, hansısa hadisənin və ya predmetin üzərinə köçürülür və hansısa kommunikativ məqsədi nümayiş etdirir. Çünki insan düşüncəsi – şüuru məndən fərqli olaraq daha çox hadisə və predmetləri əhatə edir. Burada dilçiliyin payı mətnin ifadə tərəfidir; daha doğrusu, biz xarici aləmi dil formaları ilə dərk edirik. Həmçinin istənilən bədii mətn dildən kənarında mövcud deyil.

Mətni göndərənin dünyagörüşü, onun ideyaları onun dilində ifadə olunur. Dilçilikdə müəllif şəxsiyyətinə linqvistik nöqtəyi-nəzərdən “nitq şəxsiyyəti”, “dil şəxsiyyəti”, “kommunikativ şəxsiyyət” və s. terminlərdən

istifadə olunur. Bunların içərisində “dil şəxsiyyəti” termininə üstünlük verilir. Dil şəxsiyyəti cəmiyyətdə formalaşır.

Müəllif şəxsiyyəti – müəllif niyyəti və dil vahidlərindən istifadə maksimallığı mətnin öyrənilməsində çox vacib məsələlərdəndir. Deməli, mətndə müəllif niyyəti onun üslubu, ekspressivliklə müşayiət olunur. Bunların hər ikisi müəllifin hadisə və predmeti dəyərləndirmə aktı ilə bağlıdır. Müəllifin mətndə ifadəsini tapan üslubu, onun daxili aləmindəki üslubunu təzahür formasıdır. Müəllif modallığı da budur.

Mətni göndərən xarakteri ilə bağlı emosiya, ekspressivlik müxtəlif dil vasitələrindən yerli-yerində istifadəsini şərtləndirir. Bu xüsusiyyət istər bədii, istərsə də digər tip və janr mətnlərdə mövcuddur. Bədii mətndə müəllifin dilin potensialından istifadə qabiliyyəti dəyərləndirməyə xidmət edir; mənfi və müsbət emosiyaların seçilməsi, variant cümlə quruluşlarından istifadə olunması fikrə adekvat inversiativ cümlələrin seçilməsi mətnin linqvistik tərəfi ilə bağlıdır.

İnversiya olunan vahidlərin bədii tərcümədə yeri məsələsi inversiyanın praktik istifadəsi ilə bağlıdır və mətn praqmatikasında xüsusi dəyərə malikdir.

İnversiya olunan cümlə bədii mətndə işlənsə, onun mətnqurucu funksiyası üslubi funksiyası ilə üst-üstə düşür. Belə bir çoxplanlı xüsusiyyət inversiyanın dildəki fəaliyyət dairəsinin genişliyi ilə izah oluna bilər. Bunların içərisində diqqətimizi cəlb edən cümlə üzvlərinin inversiativ yerdəyişməsidir. Demək olar ki, bütün cümlə üzvləri inversiya oluna bilər. Aktuallaşma nöqtəyi-nəzərindən zəif və güclü mövqe ilə bağlı inversiya olunan üzv ekspressivliyə malik olmaqla mətndə praqmatik vəzifə daşıyır. Çünki inversiya olunan üzv əsas hədəf kimi nitqin üst qatına çıxır, onun semantikasını bir cümlə hüdudu ilə məhdudlaşdırmayıb, daha geniş radiusu əhatə edir. Ona görə də dilçilikdə belə bir fikir var ki, cümlədə söz sırası fikrin məntiqi strukturu ilə üst-üstə düşür. Cümlədə sözlərin bünövrə sintaksisinə nəzərən inversiativ düzümü üslubi-ekspressiv amil kimi mətn praqmatikasına xidmət edir. Mətnin müəllifi bu cür inversiya vasitələrini öz niyyətini çatdırmaq alətinə çevirir.

Söz sırasındakı qanunlar haqqında çox yazılsa da, hələ də onların dəqiqləşdirilməmiş məqamları vardır. Həmçinin də “dilin daxili qanunları əsasında yaranan söz sırası ilə danışanların, həmsöhbətlərin arzusundan asılı olaraq bəzən edilə biləcək dəyişiklik bir-birilə qarışdırılmışdır” (3, 5).

Azərbaycan dilçiliyində söz sırası ayrıca olaraq Ə.Cavadov tərəfindən tədqiq edilmişdir (7). Tədqiqatda söz sırasının ciddi qanunlara söykəndiyini əsaslandırılmaqla yanaşı, yalnız danışq dilində deyil, ədəbi dildə də bu qaydanın tez-tez pozulduğu da qeyd edilir. Məqsəddən asılı olaraq cümlədəki söz və ifadələr yerini dəyişə bilər. Belə inversiya danışq dilində daha tez-tez baş verir; bu isə danışq dilinin nisbi sərbəstliyi ilə bağlıdır.

Lakin söz sırasının məqsədli şəkildə pozulması nəinki fikrin anlaşılmasına mane olmur, əksinə, bu hal fikrin daha dəqiq, düzgün çatdırılmasına xidmət edir. T.Hacıyev söz sırasının pozulmasının ciddi poetik hadisə olduğunu qeyd edərək, burada da müəyyən nizamın, həddin və yerin gözlənilməsini əsas şərtlərdən sayır. “Qrammatik qanunların tətbiqində də tarixilik var, qrammatik tətbiq dil prosesi ilə şərtlənir. Sözlərin normatik qrammatik sırası dəyişikliyə məruz qalırsa, əvvələn, burada ciddi üslubi məqsəd olmalıdır, ikincisi, söz sırasının pozulması süni görünməməlidir. İncisiyanın ifadə etdiyi emosionallıq, ekspressivlik, effekt təbiilik dairəsində olmalıdır” (8, 19).

Cümlədə söz sırasının dəyişməsi aktuallaşma ilə bağlıdır. Bu zaman sıralanmadakı dəyişmələr müəyyən üslubi məqsəd daşıyır və elə buna görə də burada da müəyyən sərhəd gözlənilməlidir. Lakin incisiya bununla yanaşı başqa məqsəd də daşıya bilər. “Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bədii əsərdə cümlə üzvlərinin sıralanması, bunların yerinin müvafiq surətdə dəyişdirilməsi müəyyən çərçivə daxilində olmalıdır. Lakin o zamankı şəraiti, yəni xalqın savadsızlığını, avamlığını nəzərə alan C.Məmmədquluzadə bu çərçivədən kənara çıxmış, sözlərin ümumxalq danışığı dilindəki kimi sıralanmasından daha çox istifadə etmişdir (1, 64-65).

Dünya dillərində incisiyanın iki mühüm funksiyası fərqləndirir. Birincisi, sintaktik-semantik funksiya, ikincisi isə üslubi-ekspressiv funksiya. Birinci funksiyanın mahiyyəti bundan ibarətdir ki, cümlədə sözlərin yeri dəyişdikdə həm cümlənin mənası, həm də sözün sintaktik vəzifəsi dəyişir. İncisiyanın üslubi-ekspressiv funksiyası o deməkdir ki, cümlədə sözlərin yeri dəyişdikdə sözün sintaktik funksiyası və cümlənin mənası dəyişmir, bu və ya digər üzv aktuallaşdırılaraq daha qabarıq nəzərə çarpdırılır (9,163).

M.Bayramov yazır: “cümlə üzvlərinin incisiyasına yazıçının məqsədindən asılı olaraq yol verilir. Bu, bilavasitə mətnə bağlı şəkildə özünü göstərir. İncisiya intonasiyanın bir sıra növləri ilə müşayiət edildiyi üçün bədii üslubda məna çalarlığı yaradılmasına xidmət edir. İncisiya hadisəsinin dildəki rolunu nəzərə alaraq, bir sıra əsərlərdə onun, məhz üslubi məqsəd daşmasını qeyd etmişlər” (5, 69).

Nağıl dilində cümlədə sözlərin sırası müasir ədəbi dilimizə nisbətən tez-tez pozulur. Bu da təbiidir, ona görə ki, nağıl dilində müəyyən sərbəstlik vardır. Nağıl dilində söz sırasının pozulması çox vaxt mənanın dəyişməsinə gətirib çıxarmır. Söz sırası pozulsa da, fikrin dinləyənlə düzgün çatmasına, mənanın dəyişməsinə səbəb nağıl dilində istifadə olunan vurğu, intonasiya və fasilədir. Vurğu, intonasiya və fasilə pozulmuş sıranı tənzimləyir və dinləyənlə üçün heç bir pozğunluq hiss olunmur. Mənanın düzgün anlaşılmasına bir səbəb də cümlə üzvləri ilə onların aid olduqları üzv

arasında qrammatik baxımdan sabit bağlılığın olmasıdır. Qeyd etməliyik ki, ümumiyyətlə, nağıl dilində cümlə üzvlərinin sırasının pozulması xalq danışığı dilinin əlaməti olmaqla yanaşı, həm də bədilik - ekspressivlik vasitəsi kimi çıxış etməsidir.

Nağılların dilində də cümlənin üzvləri mətndən, kommunikasiyadan və ekspressiv ifadə funksiyasından asılı olaraq yerlərini dəyişə bilər. Aktualıqla bağlı əksinə sıra - inversiya hadisəsi yaranır. Cümlə üzvləri inversiya zamanı əks sıra ilə düzülür: yer və zaman determinantları, xəbər, mübtəda. Təyinlə təyin olunanın sırası isə cümlə çərçivəsindən kənara çıxdığından onun yeri sabit olur. Nəticə etibarlı ilə mübtəda və determinant üzvlər yerlərini dəyişir, ona görə bu hal baş verir ki, dinamik vurğu müşayiətedici funksiyaları yerinə yetirir. Şübhəsiz, belə bir sıra ekspressiya doğurur və üslubi maneranı gücləndirir.

S.Yusifli yazır: “Söz sırası personajların tipikləşdirilməsində, onların daxili vəziyyətləri, emosiyaları və s. açılmasında mühüm rol oynayır. Söz sırasında, onların seçilməsində, iştirak edən surətlərin müəyyən dərəcədə sosial mənşəyi, təhsili, dünyagörüşü əks olunur. Bədii əsərlərdə personajlar, bir qayda olaraq, adi danışığı dilində ifadələrin xətti-sintaxmatik törəməsilə şərtləndirilən, məişət nitqinə xas olan söz sırası ilə danışirlar (10, 23).

İnversiya hadisəsi dialoq şəraitində personajların nitqində aşağıdakı qruplar üzrə müəyyənləşə bilər:

1. Tamamıq cümlənin digər üzvlərindən sonraya keçir: *Səhəri gün padişah başladı dava tadarükünə* (AN, III, 76); *Şah razılıq verdi ki, barışdırım onları* (AN, IV, 76).

2. Zərflik cümlənin digər üzvlərindən sonraya keçir: *Gərək yenə gedəsən həmin qalaçaya bir təhər eləyib o qızı başdan çıxarasan ki, qardaşını bir gedər-gəlməz yola göndərəsən* (AN, III, 83).

İnversiya hadisəsi cümlə sintaksisinin paradoksal sırası sayılır. Həmin sırada intonasiya aktuallaşır. Bu hadisə nəticəsində nağıl dilində də qüvvətli emosionallıq və ekspressivlik formalaşır. İnversiyalı cümlələr nağıl dilində funksional işləkliyi ilə seçilir, hər an belə cümlələrlə qarşılaşmaq mümkündür.

Söz sırasının pozulması ekspressivlik doğurur: *Qoydular bu qızı kəcavəyə, köçürtdülər* (AN, IV, 105); *Az gedib, çox dayandı, çox gedib az dayandı, bulaqlardan bir oymaq su içib, iynə yarım yol gedəndən sonra özünü çatdırdı İsfahana* (AN, IV, 118).

Nağılların bədii sintaksisi ədəbi dil normalarına bəzən uyğun gəlsə də, bu folklor dilində cümlə üzvlərinin inversiyası da əsas yer tutur. Amma bu inversiya süni emosionallıq, ekspressivlik vasitəsi olmayıb, canlı dilin xüsusiyyətləri və məntiqi vurğu ilə əlaqədardır.

1) *Şirşad yetişdi məhəlli-məxsusa* (AN, II, 107).

2) *Tezdən qırmızı geyinip çıxdı taxda.* (AN, I, 46).

- 3) *Kimdən sizə deyim, əyyam qədimdə bir keçəl vardır.*(AN, III, 62)
- 4) *Qaytarıb apardılar verdilər anasına* (AN, II, 117).
- 5) *Üz qoydu qalaçaya tərəf*(AN, II, 93).
- 6) *Gəldilər barığaha* (AN, II, 95).
- 7) *Alın bundan beş dirhəm pul!* (AN, III, 125).
- 8) *Paçcah dedi: -Vır, bu saat baqqalın boynun.*(AN, I, 45).
- 9) *Balıqçı dənizin qırağında balıq tuturdu. Gördü yıxılıb bir cavan oğlan* (AN, I, 28).
- 10) *Bir neçə gündən sonra tər gəldi Hüseyinə, ayıldı* (AN, I, 28).
- 11) *Sabah onlar canların salamat qurtara bilsələr, mənim əlimdən, bura da gələrlər* (AN, I, 30).

Qeyd olunan həmin cümlələrdə ekspressivlik, bədiilik və emosionallıq başlıca yer tutur. “Bu cür cümlələrin bir əlaməti də odur ki, mübtədalar, əsasən, sadə mübtədalardır və yerdəyişmə sadə geniş cümlələrdə özünü göstərir. Bəzən də mübtədə sadə geniş cümlələrdə xəbərdən sonra deyil, feili bağlama tərkibindən və ya sadəcə feili bağlama ilə ifadə olunmuş zərfliklərdən sonra, xəbərdən əvvəl gəlir” (4, 71).

Nağıl dilində ən çox ekspressivliyə xidmət edən cəhət frazeoloji vahidlərlə ifadə olunmuş üzvlərin komponentlərinin inversiyasıdır. Məlumdur ki, frazeoloji vahidlərin tərkibindəki sözlərin sırası, adətən, sabit olur. Bu hal frazeoloji birləşmələrin sabit quruluşa malik olması, dəyişməz xarakteri və bir leksik anlama bərabər tutula bilməsidir. Bu baxımdan onlarda sözlərin yerdəyişməsi və ya söz düşümü kimi faktların diqqəti çəkməsi çətindir. Lakin danışıq dilinin təsiri ilə bu sferada da müəyyən inversiya hadisəsi müşahidə olunur. Nağılların dili üzərində apardığımız müşahidələr əsasında deyə bilərik ki, bu dildə bir sıra hallarda frazeoloji vahidləri təşkil edən sözlərin sırasında dil normalarından fərqli cəhətlər özünü göstərir. Frazeoloji vahidləri təşkil edən sözlərin sırasında olan dəyişikliklər də, sözsüz, nağıl dili ilə bağlıdır. Belə hallarda nağıl danışanın məqsədi, arzusu, savad dərəcəsi, dünyagörüşü nəzərə alınmış olur. Xalq dilinin incəliklərini özündə qoruyub saxlayan nağıllarımızda işlənən frazeoloji tərkiblər daxilində sözlərin sırasının pozulması hələ tamamilə möhkəmlənməmiş, yeni əmələ gələn tərkiblər daxilində daha çox müşahidə olunur. Məs.: *Padşahla vəzir d ü ş d ü l ə r y o l a* (AN, I, 43), *Düşdü padşahın ayaqlarına. Keçəlin ürəyi gedir acından... gedim çarə qılım başıma, ay nənə! –Vəzir, şikayətlər qulağıma çatır* (AN, I, 43, 87).

“Söz sırasının qeyri-ekspressiv, ədəbi normaları vardır. Həmin normaya əsasən, əvvəlcə cümlənin nüvəsini təşkil edən üzvlərdən mübtədə, sonra xəbər işlədilir” (50, 163). Məsələn: *Şah Abbas birdən - birə Kürd Hüseyinin yox olduğunu eşidib çox sevinmişdi*” (AN, I, 35) cümləsində söz sırası, demək olar ki, pozulmamışdır. Ona görə də bu cümlənin sırasında

ekspressivlik yoxdur. Amma, “*Divləri öldürəndən sonra dəmirçi Səməd mağaranın içərisinə girdi*” (AN, I, 331) cümləsində determinant üzv əvvəldə gəlmiş, mübtəda ilə yerini dəyişmişdir. Aktuallaşmada mübtədanın sırası pozulmuş və bu zaman ekspressivlik güclənmişdir.

Tamamlıqla xəbərin inversiyası ekspressiv üslubi xarakter kəsb edir. Məs.: *Apardılar suyu evə* (AN, I, 331).

Zərfliklə xəbərin inversiyası ekspressiv-üslubi xarakter daşıyır: *Düşdülər yola* (AN, I, 338).

İdarə əlaqəli üzvlər inversiyaya uğrayaraq xəbərdən sonra işlədikdə ekspressivlik - ifadəlilik qüvvətlənmiş olur, tamamlıq və zərfliklər aktuallaşır. Məs.: *Şah on nəfər güclü pəhləvan ayirib verdi qarıya* (AN, VI, 98),

Nəhayət, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, nağıl dilində cümlə üzvlərinin sırasının pozulması, bir tərəfdən, dilimizin qədim dövrləri ilə bağlı məsələdirsə, digər tərəfdən isə mənanı, ekspressiyayı qüvvətləndirmək meyili ilə əlaqədardır.

Bu məsələnin tədqiqi, bir tərəfdən, dilimizin ekspressiv sintaktik quruluşunun izlənməsi, o biri tərəfdən isə, ədəbi dil ilə danışmaq dilinin bir sıra ciddi fərqlərini meydana çıxarılması, həmçinin də Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunlarının müəyyənləşdirilməsi baxımından önəmlidir.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva F.M. Nəsrimizdə danışmaq dilinin bəzi cümlə konstruksiyaları // (M.F. Axundov adına APDİ-nin Elmi əsərləri, XII seriya (Dil və ədəbiyyat), №3, s.63-83.

2. Ağayeva F.M. Şifahi nitqin sintaksisi. Bakı: Maarif, 1975, 390 s.

3. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti (Oçerklər). Bakı: “Elm”, 1970, 355

4. Bağirov Q. Bədii əsərlərdə danışmaq dilinin qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı: APİ-nin nəşri, 1978, 95 s.

5. Bayramov M.M. Cümlə üzvlərinin inversiyasının üslubi rolu // Azərbaycan dilçiliyi məsələləri (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi), Bakı: Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri, 1981, s. 69-74

6. Cavadov Ə.M. Dil vahidlərinin sırası (Azərbaycan dili materialları əsasında). Doktorluq dissertasiyası, Bakı, 1975.

7. Cavadov Ə. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı: Elm, 1977.

8. Hacıyeva N.M. Yarımçıq təkrarlar // Azərbaycan Dillər Universitetinin Xəbərləri, №4, Bakı, 2010, s.50-55.

9. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2002. 400 s.

10. Yusifli Ş. Azərbaycan dilinin üslubi sintaksisi. Kirovabad, 1972. 76 s.

11. Садыхов А. Исторический синтаксис азербайджанского языка (на материале памятников прозы). АДД, Баку, 1988, 22 с.

Н.Гаджиева

**Предложения с инверсией как средство синтаксической
экспрессии в азербайджанских сказках**

Резюме

Одной из основных функций языка является коммуникативная функция, функция общения между людьми. Коммуникативность в языке сопровождается экспрессивностью. Эмоционально-экспрессивная оценка в речи передается разными способами и средствами выражения. Одним из таких изобразительных средств выражения является перестановка порядка слов в предложении или инверсия в предложении.

Для языка сказок по сравнению с современным азербайджанским языком характерна перестановка порядка слов в предложении. В языке сказок с помощью инверсии художественной речи придается большая выразительность. Это связано также с тем, что язык сказок близок к разговорной речи. Инверсия в таких предложениях является художественно-экспрессивным средством.

В статье рассматриваются перестановка разных членов предложения, компонентов фразеологических выражений для особой интонации, эмоциональной окраски.

N. Hajieva

**Proposals with inversion as a means of syntactic expression in
azerbaijani tales**

Summary

One of the main functions of the language is the communicative function, the function of communication between people. Communicative language is accompanied by expressiveness. Emotional-expressive evaluation in speech is transmitted in various ways and means of expression. One such visual means of expression is the permutation of the word order in the sentence or the inversion in the sentence.

For the language of fairy tales, in comparison with the modern Azerbaijani language, the order of words in the sentence is rearranged. In the language of fairy tales, with the help of the inversion of artistic speech, great expressiveness is attached. This is also due to the fact that the language of fairy tales is close to colloquial speech. Inversion in such proposals is an artistic expressive means.

The article deals with the permutation of various members of the sentence, the components of phraseological expressions for special intonation, emotional coloring.

Rəyçi: Nailə Məmmədova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktori, dosent

AYNUR MƏMMƏDOVA
ADU
ulvi-mammedov@mail.ru

**DİL FAKÜLTƏLƏRİNİN I-II KURS TƏLƏBƏLƏRİNDƏ İNGİLİS
DİLİNDƏ DİSKURSIV KOMPETENSİYANIN
FORMALAŞMASINA DAİR**

Açar sözlər: diskurs , şifahi nitq ,kontekst.

Key words: discourse , oral speech ,context.

Ключевые слова: дискурс , устный речь, контекст

Məlum olduğu kimi, ali məktəblərin dil fakültələrində dil müəllimləri, filoloqlar, tərcüməçilər və beynəlxalq münasibətlər sahəsində mütəxəssislər hazırlanır. Dil fakültələrinin məzunları ixtisas dilini mükəmməl şəkildə bilməli və bu dildə mədəniyyətlərarası kompetensiyaya yiyələnəlidir. İxtisas fakültələrinin məzunları həm dil daşıyıcıları, həm də ingilis dilinin daşıyıcısı olmayan, lakin bu dildən «lingua franca» kimi istifadə edən şəxslərlə ünsiyyət qurmaq bacarığına malik olmalıdırlar.

Bu gün tədris edilən xarici dildən, xüsusilə də müasir dünyada qlobal ünsiyyət dili statusunu qazanmış ingilis dilindən kommunikativ məqsədlərə nail olmaq üçün istifadə etmək qabiliyyətinə malik olan gənclərin hazırlanması ölkəmizin həm orta, həm də ali məktəbləri qarşısında qoyulan əsas vəzifələrdən biridir. Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi dünyanın aparıcı dilləri və ilk növbədə qlobal miqyasda əsas ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dilinin tamamilə yeni tərzdə tədris edilməsi və hər hansı xarici dili öyrənən tələbənin tamamilə yeni keyfiyyətlərə yiyələnməsini tələb edir. Təhsil müəssisələri qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri tələbələrin dünyanın aparıcısı dilləri, o cümlədən, ingilis dilində kommunikativ kompetensiyaya yiyələnməsidir. Hazırda xarici dilin ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsənilməli olduğu danılmazdır. Hər hansı xarici dili öyrənən tələbə tədris edilən xarici dil vasitəsilə müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə etməklə, müxtəlif sahələrdə bilik səviyyəsini artırmalı, ixtisasları ilə bağlı olan dünya təcrübəsindən faydalanmaq və ondan konstruktiv şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinə malik olmalıdırlar.

Hər hansı dili bilmək və həmin dildən adekvat şəkildə istifadə etmək bir çox amillərdən asılıdır. Belə ki, dillərin tədrisi sahəsinə bilavasitə təsir göstərən amillərdən danışarkən ilk növbədə yaşadığımız tarixi dövr, milli-mədəni kontekst və eləcə də yaşadığımız cəmiyyətin üzvləri olan insanların fərqli tələbatları, maraq və ehtiyaclarıdır. Hər hansı dilə yiyələnmək həmin

dilin linqvistik baxımdan savadlı dil daşıyıcısına xas olan dərk etmə qabiliyyəti və səlistlik, leksik, qrammatik və üslubi baxımdan düzgün olan cümlələri və danışq mətnlərini qurmaq qabiliyyəti, fikir və ideyalarını yazılı şəkildə ifadə etmək bacarığını nəzərdə tutur. Başqa sözlə desək, dil fakültələrinin məzunları kommunikativ cəhətdən səriştəli olmalıdırlar. Kommunikativ kompetensiyanın ayrılmaz komponentləri olan qrammatik və yaxud linqvistik kompetensiya, diskursiv kompetensiya, sosiomədəni kompetensiya və strateji kompetensiya biri-biri ilə sıx əlaqəlidir və bir növ vəhdət təşkil edir. Şübhəsiz, ali məktəblərin dil fakültələrində təhsil alan tələbələrə adı çəkilən kompetensiyalar təcrid edilmiş şəkildə deyil, interaktiv şəkildə aşılmalıdır. Linqvistik, sosiomədəni və strateji kompetensiyalara yiyələnəməyən tələbə diskursiv cəhətdən səriştəli ola bilməz. Lakin kommunikativ yanaşmanın əsasında duran prinsiplərə riayət etmədən xarici dildə kommunikativ kompetensiyaya yiyələnəmək qeyri-mümkündür. Bu prinsiplərin ən önəmlisi dil təlimi prosesində mənimsənilməli olan hər bir dil vahidi və nitq modelinin kommunikativ cəhətdən mənalı olmasını təlb edir. Qoyulan məqsədlərə nail olmaq və istifadə ediləcək ən səmərəli metod və üsulları müəyyənləşdirmək üçün ilk növbədə bu və ya digər təlim kontekstində xarici dili öyrənən tələbələrin məqsədlərini, ehtiyac və tələbatlarını və eləcə də onların fərdi xüsusiyyətlərini araşdırmaq lazımdır.

Təlim prosesinin, o cümlədən aşağı kurs tələbələrinə ixtisas dilində diskursiv kompetensiyanın aşılması prosesinin çox vaxt uğursuzluğunu şərtləndirən amillərdən biri də dillərəarası və dildaxili interferensiyadır.

İngilis dilində diskursiv kompetensiyanı tələbələrə aşılayarkən müəllim bu sahədə dillərəarası interferensiyanı nəzərə almalıdır. Tələbələr ingilis dilində danışarkən ana dili olan Azərbaycan dilinin təsiri özünü göstərir. Bəzən ingilis dilini ixtisas kimi öyrənən azərbaycanlı tələbələr Azərbaycan dilinə xas olan nitq modellərini heç bir dəyişiklik etmədən ingilis dilinə keçirirlər. Məhz buna görə ingilis dilini ixtisas kimi tədris edərəkən azərbaycanlı tələbələrin diqqətini ana dili və tədris edilən xarici dil arasında danışq dili səviyyəsində mövcud olan fərqlərə və məhz ingilis dilinə xas olan nitq modellərinin xüsusiyyətlərinə cəlb etmək olduqca vacibdir. İngilis dilini ixtisas fakültələrində tədris edən müəllimlər kommunikativ təlim, xüsusilə də diskursiv kompetensiyanın inkişaf etdirilməsi sahəsində kifayət qədər nəzəri biliklərə malik olmalı, diskursiv kompetensiyanın tələbələr praktik şəkildə aşılmasına dair müvafiq bacarıqlara, kommunikativ təlim sahəsində innovativ xarakterli səmərəli fikir və ideyalarla tanış olmaq və onları auditoriyanın xüsusiyyətlərini, tədrisin baş verdiyi milli-mədəni konteksti nəzərə almaqla praktikaya yaradıcı şəkildə tətbiq etmək imkanlarına malik olmalıdır.

Aşağı kurslarda ixtisas dilində diskursiv kompetensiyanın tələbələrdə formalaşdırılması onların auditoriya şəraitində törətdiyi səhvlərin xarakterini nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir. Dərsi planlaşdırarkən, müəllimlər tələbələrə diskursiv kompetensiyanın aşılmasına xüsusi diqqət yetirməli və bu istiqamətdə fəaliyyəti düzgün, ayrılan vaxtdan səmərəli istifadə etməklə təşkil etməli və həyata keçirməlidir. İngilis dilini ixtisas fakültələrində tədris edən müəllimlər danışq dilinin xüsusiyyətlərini hər bir dərsin tərkib hissəsi kimi nəzərdə tutmalıdırlar. Danışq dilinin xüsusiyyətlərini, tədris edilən dildə diskursiv kompetensiyanı nəzərə almadan tələbələrdə öyrənilən dil haqqında tam şəkildə təsəvvür yaratmaq və onların ixtisas dilində kommunikasiya prosesinə uğurlu şəkildə qoşulmasını təmin etmək qeyri-mümkündür. Danışq dilinin xüsusiyyətləri aşağı kurslarda keçirilən praktik dil dərslərinə integrativ şəkildə daxil edilməlidir.

[2,s.137] Ixtisas dili dərslərini planlaşdırarkən müəllim müntəzəm olaraq ingilis danışq dilinin xüsusiyyətlərini tələbələrə anlatmalıdır. Eyni zamanda, ingilis dilini azərbaycanlı tələbələrə ixtisas kimi tədris edən müəllim diskursiv kompetensiyanın formalaşması prosesində onların hansı problem və çətinliklərlə üzləşə biləcəyini ehtimal etməli və diskursiv kompetensiyanın aşılması prosesini həmin amilləri nəzərə almaqla təşkil etməlidirlər.[3,s.100] İşin məhz bu istiqamətdə qurulması tələbələrə lazımı nəzəri bilikləri mənimsəmək və mükəmməl şəkildə mənimsənmiş nəzəri biliklərdən praktik məqsədlərlə istifadə etmək üçün səmərəli şərait yaradır.

Dil fakültələrində təhsil alan və ingilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələrin təlim prosesinə fəal iştirakçı qismində cəlb edilməsini təmin edə bilən şərtlərdən ən önəmlisi ixtisas dilinin tədrisi prosesinin onların tələbat və ehtiyaclarına, yaş səviyyəsinə, və eləcə də onların maraq dairəsinə uyğun olan tərzdə qurulmasıdır. Xarici dil mütəxəssisi hazırlayarkən, əsas fəaliyyət növləri olan eşidib-anlama, danışma, yazı və oxunun öyrədilməsi üsullarına ciddi diqqət yetirilməlidir. Eyni zamanda dilin aspektləri olan leksika, qrammatika və fonetikanın öyrədilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Lakin hər hansı xarici dilin, o cümlədən ingilis dilinin tədrisində əsas məqsəd dil fakültələri tələbələrinə ixtisas dilində kommunikativ kompetensiyanın aşılmasıdır. Ixtisası dil olan ali məktəb məzunu qrammatik (lingvistik), diskursiv, sosiomədəni və strateji kompetensiyalara yiyələnmişdir. Başqa sözlə desək, dil mütəxəssisi, ilk növbədə xarici dil müəllimi kommunikativ cəhətdən səriştəli olmalıdır. Kommunikativ cəhətdən səriştəli olmayan müəllim heç vaxt tələbələrdə kommunikativ kompetensiyanın, o cümlədən diskursiv kompetensiyanın formalaşdırılmasını təmin edə bilməz. Məhz bu səbəbdən ixtisası dil olan pedaqoji fakültələrdə təhsil alan və gələcəkdə xarici dil müəllimi olmaq arzusunda olan tələbələr və ixtisas dilində kommunikativ kompetensiya və onun ayrılmaz və vacib komponenti olan

diskursiv kompetensiyanın aşılmasına xüsusi diqqət yetirilməsi olduqca vacibdir. [5, s. 190]

Ixtisası dil olan ali məktəblərdə xarici dili tədris edən müəllimlərin, xüsusilə də qloballaşan dünyada əsas ünsiyyət dili olan ingilis dili müəllimlərinin tədris edilən dildə verbal və qeyri-verbal davranışı tələbələr üçün örnək olmalıdır. [1, s.138]

Məlum olduğu kimi, bu gün xarici dil tədrisində irəli sürülən ən əhəmiyyətli vəzifələrdən biri təlim prosesində interaktivliyin təmin edilməsidir. Interaktivlik isə yalnız tələbə-müəllim, tələbə-tələbə arasında münasibətlər deyil, həm də dil aspektləri və nitq vərdislərinin əlaqəli şəkildə mənimsənilməsi deməkdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dillərarası fərqlərin həm sistem, həm də normativ səviyyələrdə olduğu tələbələrə izah etməklə yanaşı, ixtisas dilinin təlimi prosesi həmin fərqləri nəzərə almaqla təşkil edilməlidir.

Zənnimizcə, ixtisas dili olan xarici dildə və tələbələrin ana dilində mövcud olan nitq modelləri və danışıq dili xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə təhlil edilməli və tədris edilən dildə diskursiv kompetensiyanın formalaşdırılması zamanı azərbaycanlı tələbələr üçün potensial problem olan danışıq dili normalarına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Alptekin C. 1993. "Target Language Culture in ELT Materials". ELT Journal, 47, 2, 136-43.
2. Breen, M.P., 1985. "The Social Context for Language Learning - a Neglected Situation?" In "Studies in Second Language Acquisition" vol. 7, pp.135-58.
3. Breen, MP. And Candlin, C.N. The Essentials of a Communicative Curriculum in Language Teaching. Applied Linguistics, 1980, v.1 (1), p.89-112.
4. Brown, H.D. Principles of Language Learning and Teaching. Longman Publication, 2002, 352 p.
5. Calvin, W. Y. 1986. The River that Flows Uphill. San Francisco: Sierra Club Books, 191 p.
6. Campbell, C and Kryszewska, H. 1992. Learner-based Teaching. Oxford: Oxford University Press.
7. McCarthy, M. 1991. Discourse Analysis for Language Teachers. Cambridge: Cambridge University Press.

A.Mammadova

On the development of discourse competence in I-II courses in language faculties

Summary

The article deals with the students speaking activity in FLT. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. Speaking comprehension is one of the most basic and important of the four skills in language teaching&learning. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively. Special attention should be paid to preparing materials and activities for speaking.

A.Мамедова

К вопросу о формировании дискурсивного компетенции у студентов на I-II курсах языкового ВУЗа

Резюме

В данной статье рассматриваются к вопросу устной речи студентов на преподавании иностранного языка. Процесс английского языка в целом и процесс обучения должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В условиях глобализации основная цель обучения иностранным языкам и их изучения состоит в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях коммуникации. Умение адекватно воспринимать информацию в процессе “speaking” является одним из самых важных и необходимых умений которыми должен обладать человек, изучающий язык в тех или иных целях. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке. Особое внимание должно быть уделено отбору материалов.

Rəyçi: Nuriyyə Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AYTƏN SADIQOVA
AzTU
sadiqovayten@gmail.com

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TEONİM VƏ DEMONİM
KOMPONENTLİ FRAZEOLoji VAHİDLƏRDƏ ALLITERASIYA
XARAKTERLİ İFADƏLƏR**

Açar sözlər: Azərbaycan dili, Alliterasiya, inisial, frazeoloji sistem

Ключевые слова: Азербайджанский язык, Аллитерация, начальный, фрейзиологическая система

Key words: Azerbaijan language, Alliteration, initial, frazeological system

Azərbaycan dilindəki istər alliterasiya, istərsə də assonans xarakterli təkrarların yer aldığı kifayət sayda teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidin mövcudluğu bu yanaşmanın doğruluq payına malik olduğunu əyani şəkildə sübut edir.

“Qədim qafiyə” kimi dəyərləndirilməsinə baxınayaraq :1) sözün sonuna deyil, əsas etibarilə sözün əvvəlinə yönəlik təkrarı hədəf alındığından, habelə 2) təkrar materialının yalnız müəyyən bir (və ya bir neçə) səslə məhdudlaşdığından alliterasiya və assonans qafiyədən əsaslı şəkildə fərqlənir

“Ritmik – sintaktik paralellizm – qədim türk xalq epik şeirinin əsası kimi” adlı əhatəli araşdırmasında alliterasiya və assonans hadisəsinin ən dərin bilicilərin-dən sayılan V.M.Jirmunski əcdadlarımızın söz sənəti xəzinəsində yer alan konsonant səs təkrarlarının iki növdə fərqləndiyini qeyd etmişdir. Tədqiqatçıya görə, daxili alliterasiya qafiyə çərçivəsində reallaşan samit təkrarını, xarici alliterasiya isə fərqli misralarda yer alan sözlərin samitlərinin, xüsusilə inisial konsonantlarının təkrarına istinad edir

A.M.Şərbak və bir çox başqaları alliterasiyanın mövqeyinin sözün əvvəli olaraq nəzərdən keçirənlər də, müasir türkoloji araşdırmaçıların ortaya qoyduğu elmi nəticə bu fonetik uyum hadisənin “coğrafiyasının”, yəni realizasiya mövqələrinin daha geniş olduğunu söyləməyə əsas verir. Belə ki, özünün “Çuvaş şeir yaradıcılığı və türk alliterasiyası” adlı geniş əhatəli araşdırmaında V.Q.Rodionov, tam haqlı olaraq, türk alliterasiyasının mövqələrinin, sadəcə olaraq, sözün inisial mövqeyi ilə məhdudlaşmadığını ortaya qoyur . Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində yer alan teonim və demonim komponentli vahidlər dilimiz üçün həm inisial mövqeli, həm də qarışıq əsaslı alliterasyon təkrarların xarakterik olduğunu əyani şəkildə nümayiş etdirir. Məsələn, inisial mövqeli alliterasiya: *Tanrıya təpik atmaq*, qarışıq alliterasiya: *Şeytana papiş tikmək*; sonuncu nümunənin daha geniş

formasını kimi təzahür tapan frazeoloji vahiddə də [ş] səsinin alliterasiyası müşahidə edilir: *Şeytana papiş tikir, başına da dəşik qoyur* .

Maraqlıdır ki, fərdi yaradıcılıq məhsulu kimi ortaya çıxan və uzual işləkliyi ilə seçilməyən frazeoloji vahidlərdə də alliterasiya priyomundan istifadə edilir. Məsələn, H.Cavidin “Knyaz” əsərində Marqonun dilindən səsləndirilən ifadəyə diqqət yetirək: *Almışdır onu Tanrı behiştə* [H.Cavid,IV,34]. “Tanrı behiştə almışdır” – ifadəsinin daşdığı mənə yükünü “Tanrı dərgahına aparılmışdır”, “Dünyasını dəyişmişdir”, “Vəfat etmişdir” və s. kimi anlamlarla səciyyələndirmək olar. Heç şübhəsiz ki, əsərlərində *Allah* və *Tanrı* teonimlərindən müvazi şəkildə yararlanan H.Cavidin təqdim olunan ifadədə seçiminin sonuncunun lehinə istifadə etməsində bu teonimin inisial samitinin *behişt* sözünün auslaut konsonantı ilə eyniyyət təşkil etməsi həlledici rol oynamışdır.

Assonansa gəlincə, bu istilah fraznsız dilində “uyumlu səsləniş, harmonik səsləniş” mənasını ifadə edən assonance sözündən əmələ gəlmişdir və hər hansı bir “nitq kəsimində (hissəsində) vurğulu saitin təkrarına əsaslanan priyomu” ifadə edir. Geniş yayılmış rəyə görə, “şairlər onu sillobotonik və tonik şeir tiplərində ritmikanın vurğulanması vasitəsilə istifadə edirlər” Lakin bir çox tədqiqatçıların haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, alliterasiyada olduğu kimi, assonansın da istifadə dairəsini yalnız müəllif yaradıcılığı nümunələri ilə məhdudlaşdırmaq doğru olmazdı. Belə ki, istər Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində yer alan dil faktları, istərsə də ingilis, rus, alman və digər dillərdəki frazeologizmlərdə müşahidə edilən analogi fonetik obrazlılıq nümunələri bunu söyləməyə tam və birmənalı şəkildə əsas verir. Konkret olaraq, rus, ingilis, alman dillərinin frazeoloji sisteminin müqayisəli təhlili əsasında bu fikri hasil etmiş A.O.Dolqova həmin fonetik obrazlılıq vasitəsinin alliterasiyadan və ya daxili qafiyədən daha az aktiv olmadığına diqqət çəkmişdir (daha ətraflı bax: . Rus və ingilis frazeoloji sistemlərinin müqayisəli tədqiqatını aparmış O.N.Volobuyeva da hər iki dildə alliterasiya və assonans priyomlarından aktiv şəkildə istifadə edildiyi, hətta ingilis dilinin bu sahədə xüsusi aktivlik nümayiş etdirdiyini qeyd etmişdir . V.Q.Loqaçova da ingilis frazeologiyasının təmsalında hər iki fonetik təkrar növünün “frazeoloji vahidlərin mənalılarının fonetik motivləndirilməsinə” xidmət etdiyini önə sürmüşdür. Məsələn: dilçiyə görə, *all is not gold that glitters* “*Hər parıldayan qızıl deyil*” frazeologizmində həm [l] və [t] səslərinin alliterasiyasına, həm də [o] səsinin assonansına yer verilmişdir . O da maraqlıdır ki, bəzi tədqiqatçılar fonetik obrazlılıq səviyyəsinə görə, hətta, assonansın alliterasiyadan daha üstün özəlliklərə malik olduğunu qeyd edirlər. Belə ki, Y.Zundeleviçin qeyd etdiyi kimi, sait səslərin fonosemantik reprezenasiya potensialı daha qabarıq ifadə oluna bilər.

Azərbaycan dilindəki teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərdəki assonans tipli təkrarları ən ötəri təhlili belə onu deməyə əsas verir ki, bu ifadələrin əksəriyyətində assonans uyumunu meydana gətirən səslərin yer aldığı sözlərdən istifadə ixtiyari xarakter kəsb etmişdir. Yəni mövcud sinonim cərgəyə müraciət zamanı dil daşıyıcısı həmin mövqedə artıq qəlib halını alan və aparıcı mənə yükü ifadəliliyini üzərinə götürən sözdəki səslərlə həmahəng olan sinonimə üstünlük verir. Əgər nəzərə alsaq ki, teonim komponentli vahidlərdə dəyişməz komponent kimi *Allah* sözü çıxış edir, bu zaman seçim zamanı [a] sait səs tərkibli sözlərə üstünlük verilməsi təsadüfi deyil. Məsələn: *Allah ağızından eşitsin*, yəni “dediyin, söylədiklərin çin olsun”; *ağızını Allah yoluna qoymaq* [Ali Berazende,36], yəni “ağızına gələnə danışmaq”; *Allah arzuna çatdırın*; *Allaha and vermək*; *Allah adına*, *Allah amanında*; *Allahın altında*; *Allahın adını çağırır*; *Allaha ağır getmək* “günaha batmaq” *Allahla allahlıq eləmək* (variant kimi ortaya çıxır. Əsli: *Allahlıq etmək* “heç kimlə hesablaşmamaq, istədiyini etmək” *Nəbi lap allahlıq edirdi*) [N.Seyidəliyev, 25] və s.

Təqdim edilən nümunələrdən də aydın göründüyü kimi, bir çox halda burada həlledici məqam dilimizdəki teonim sinonimiyasında üstünlüyün *Allah* sözünə verilməsi ilə bağlıdır. Teonimik komponentin digər sözlərin seçimində “öz təsir gücünü göstərməsini” digər müqəddəs adın yer aldığı nümunədə də izləyə bilərik. Belə ki, teonim anlayışının geniş təfsiri İslam təriqətlərinə görə müqəddəs simalardan sayılan bəzi şəxslərin adlarını da teonim komponenti kimi dəyərləndirməyə imkan verir. Belə ki, yunan mifologiyasındakı allahların adlarının teonim kimi səciyyələndirilməsi, habelə xristian dininə dair teonimikaya İsa Peyğəmbərin adının aid edilmə mümkünlüyü, İmam Əli İbn Əbu – Talibin adının da şərti olaraq teonimik komponent kimi dəyərləndirilməsinə imkan verir. Dilimizdə yer alan “*Əl tutmaq Əlidən qalıb*” ifadəsini bu kontekstdə təhlil etdikdə də sinonim seçimində Əli sözünün təsiri olduğunu təsbit etmək mümkündür. Belə ki, Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində qeyd edildiyi kimi, *əl tutmaq* mürəkkəb felinin ifadə etdiyi mənalar sırasında “*yardım etmək, maddi kömək etmək, borc vermək*” anlamları da mövcuddur (*Əl tutanın əlindən tutarlar* (Ata. sözü). *Bəzirgan Əhməd gəlib bunlara əl tutmaq üçün pul verdi*. “Aşıq Qərib”) [ADİL,II, 86]. “*Yardım etmək*”, “*kömək etmək*” feilərinin qeyd edilən ifadənin mənə tutumuna tam uyğunluğuna baxmayaraq, bu məqamda digər sinonimə, yəni işlənmə tezliyi həmin iki feildən daha aşağı olan birləşməyə verilməsi dediklərimizi əyani şəkildə sübut edir. Belə ki, bu seçimdə həlledici faktor rolunda, məhz, *Əli* teoniminin fonetik tərkibi çıxış etmişdir. Onu da qeyd edək ki, bəzi hallarda assonans xarakterli təkrar frazeoloji vahidin tərkibindəki bu və ya digər komponentin nitq anındakı tələffüz özəlliyinə istinad edir, yəni orfoepik fərqlilik ifadə daxilindəki vokal

səs uyumunun əldə edilməsinə yardımçı olur. Məsələn: *Allahın yarası da var, çarəsi də* [Vəhid Gərusi,6]. Lakin “çarəsi” sözünün bir çox halda [çarası] şəklində tələffüz edilməsi burada [a] səsinin assonanslığından danışımağa əsas verir.Yəni *Allahın yarası da var, [çarası] da*.

Ehtimallarımızı sübut etmək üçün H.Hadinin tərtib etdiyi “Atalar sözü, elin gözü” lüğətindəki orfoepik variantlılıq faktlarına diqqət yetirmək kifayətdir: “*el çarasız olmaz, mərd yarasız olmaz. (el çarasız, mərd yarasız olmaz)*” və “*mən ölürsəm yarə nə ?. yar ölürsə çarə nə ?*” [Həsən bəy Hadi,58]. Birinci halda *çarə* sözünün orfoepik “uyğunlaşması”nı müşahidə etdiyimiz halda, ikinci nümunədə həmin sözün digər komponenti öz məxrəcinə yaxınlaşdırmasının şahidi olur.

Teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərdə alliterasiya və ya assonans xarakterli təkrarların təmsil olunma səviyyəsində fərqləndirilməsinə onu qeyd etmək ki, birinci qrup ifadələrdə sait səs təkrarlarının daha aktivlik nümayiş etdirməsi danılmazdır. Belə ki, Allah sözünün Azərbaycan və digər türk dilləri üçün xarakterik olan sinharmonizm qanunamüvafiqliyi və üstəlik eyni sait səs təkrarına istinad etməsi həmin teonimdəki konsonant səslərin ritmik paralellik potensialına ciddi “zərbə” vurmuşdur. Dilimizdə *Allah* sözünün konsonant tərkibinə “xıtab edən” frazeoloji vahid çox az sayda olduğu halda, assonans təkrarlı frazeoloji vahidlərin çoxsaylılığı diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan dilində yer alan teonim komponentli frazeoloji vahidlərdə assonansın əsas fonetik obrazlılıq vasitəsi kimi çıxış etməsinə baxmayaraq, bu qrup frazeologizmlərdə alliterasiya elementləri də yox deyil. Maraqlıdır ki, bəzi hallarda biz, alliterasiyanın aktiv üslubi fiqur kimi çıxış etdiyini gördüyümüz halda, bəzi nümunələrdə alliterasiya və assonansın müştərəkliyini müşahidə etmiş oluruq. Allah teonimi komponentinin yer aldığı frazeoloji vahidlərdəki analogi nümunələrə diqqət yetirək. Məsələn, N.Seyidəliyevin nümunə göstərdiyi [ç] səsinin təkrarına istinad edən *Allah çarxını çevirsin* frazeologizmini qeyd etmək olar. Eləcə də [l] səsinin təkrarına əsaslanan *Al Allahın qulunu, zəbt eylə dəlini* [Vəhid Gərusi, 617]; [z] səsinin alliterasiyasının yer aldığı teonim komponentli nümunə: *Vuran öküzə allah buymuz verməz*; [ş] səsinin təkrarı ilə səciyyəli alliterasiya nümunələri misal gətirmək olar: *Allah əlinin boş, gününün xoş vaxtı yaratmış* [Vəhid Gərusi, 617]; *Allah bilir işini, ağlatmaz dərvişini* [Vəhid Gərusi, 617].

Sonuncu iki nümunədə daxili qafiyəni xatırladığından onu da qeyd etmək ki, alliterasiya və assonans hadisəsi haqqında aparılan bir çox nəzəri dəyərləndirmələrdən əldə edilən ümumi müddə burada özünün əyani təsdiqini tapır: alliterasiya və assonans qədim dil və erkən poetik təfəkkür mərhələsində, bir növ sadə qafiyə kimi meydana çıxmışdır. Zamanla qafiyənin bədii təfəkkürdə təsbiti və mənimsənilməsi alliterasiyanın özünün

bəzi hallarda qafiyə “kompensatoru”, əvəzləyicisi kimi çıxış etməyə sövq etmişdir. Yəni yaranan yeni harmonik sistem sətir önü mövqedən kənarlaşdığı halda, sətir sonu mövqedəki qafiyə uyumunun analoqu daha qısa həcmli mətnlərdə daxili qafiyə və ya daxili alliterasiya şəklində reallaşmağa müvəffəq olmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Mirzəliyeva M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Türk dillərinin frazeologiyası. 3 cildə, I ., Bakı: Nurlan, 2009, 216 s.
2. Musa Y. Payıza baxıram. Şeirlər. Bakı: “Araz”, 2010, 386 s.
3. Ramiz R. Nəfəs. Kitablar kitabı. Bakı: Qanun, 2006, 760,
4. Seyidəliyev N. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. Filol. elm. dok..... dis. Bakı, 2009, 271 s.
5. Seyidəliyev N. Dini məzmunlu frazeoloji birləşmələr // Filologiya məsələləri, № 4, Bakı, 2007, s. 138-146
6. Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992, 408 s.
7. Sona X. Şuşa bayrağı gözəyir. Bakı: “MBM”, 2011, 80 s.
8. Süleymanova İ. Azərbaycan poeziyasında (1990-2000-ci illər) üslubi frazeologiya. Filol. fəls. dok..... dis. Avtoref. Bakı, 2011, 25 s.
9. Tağısoy N. Şilyan: özü, sözü - çeşmənin gözü. Bakı: Mütərcim, 2009, 172 s.
10. Zahid X. Seçilmiş əsərləri. 6 cildə. II c., Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2008, 412 s.

A.Садыхова

Театральные подразделения с фразеологическими единицами на азербайджанском языке

Резюме

Несмотря на то, что в фонологических единицах теоретических компонентов на азербайджанском языке удивительными являются основные фонетические образы, в этой группе фразеологизмов также есть элементы аллитерации. Интересно, что в некоторых случаях мы видим, что аллитерация действует как активная стилизованная фигура, но в некоторых случаях мы наблюдаем сосуществование аллитерации и ассоциации. Давайте посмотрим на подобные примеры в фразеологических единицах, где находится компонент Бога. Например, можно отметить фрейологизм перевода Божьего колеса, ссылаясь на повторение звука примера Н. Сейдалиева. Как и слуга аль-Аллаха, который основан на

произнесении своего голоса, завоевание эго [Вахид Гарари, 617]; Пример теоретической составляющей, где аллитерация звука [z]: бог быка не дает рога; Вот несколько примеров повторяющихся шаблонов аллитерации: Он создал хорошее время для рук Бога [Вихид Гарари, 617]; Бог знает его работу, гантель [Вихид Гарари, 617].

A.Sadiqova

**Theatrical units with frazeological units in Azerbaijani language
Summary**

Despite the fact that in the phonological units of the theoretical components in the Azerbaijani language, astonishing is a major phonetic imagery, there are also elements of alliteration in this group of frazeologisms. Interestingly, in some cases, while we see that alliteracy acts as an active stylized figure, in some cases we observe the coexistence of alliteration and association. Let's take a look at similar examples in the frazeological units where God's component is located. For example, it is possible to note the frazeologism of the translation of God's wheel, referring to the repetition of the sound of N. Seyedaliev's example. As well as the servant of the Al-Allah, who is based on the recitation of his voice, the conquest of the ego [Wahid Garari, 617]; An example of the theoretical component, where alliteration of the [z] sound is: The bull-god does not give the horn; Here are some examples of the alliteration patterns that are repetitious: He has created a good time for God's hands [Vihid Garari, 617]; God knows his work, the dumbbell [Vihid Garari, 617].

Rəyçi: Nəriman Seyidəliyev
Filologiya üzrə elmlər doktoru

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

FƏRİDƏ (HICRAN) VƏLİYEVƏ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
feridehicran60@mail.ru

QUŞ DİLİ BİLƏN SÜLEYMAN OBRAZI XIII ƏSR ANADİLLİ TÜRK POEZİYASINDA

Açar sözlər: ruh, təsəvvüf, vüsət, rəvayət, əfsanə, Əhməd Fakih,
Yunus Əmrə

Key words: spirit, tasawwuf, scope, rumor, legend, Ahmad Fakih, Yunus
Emre

Ключевые слова: дух, суфизм, стремление, предание, легенда, Ахмед
Факих

Kamil insan obrazı, haqqa-həqiqətə Allaha qovuşmaq ideyası, nəcib hisslərin aşılınması, xeyirxahlıq təşəbbüsləri XI əsrdən Əhməd Yəsəvi hikmətləri ilə Anadoluda qurulan təkkə ədəbiyyatının yaranması və dini təsəvvüf ruhunun inkişaf etməsi nəticəsində çox geniş vüsət almışdır. XIII əsrdə isə artıq bu yolun fars dilində yazan Mövlanə Cəlaləddin Rumi ilə yanaşı ana dilində yazan Hacı Vəli Bektaş, Sultan Vələd, Əhməd Fakih, Dehqani, Şəyyad Həmzə və Yunus Əmrə kimi davamçıları fəaliyyət göstərməkdə idi. Daha çox öz dogma dillərində yazmağa meyl göstərən bu mütəfəkkirlərin dini təsəvvüfi mövzuda ərsəyə gətirdikləri əsərlərində Allaha və onun əməlisaleh bəndələrinə üz tutmaları aydın şəkildə izlənilir. Xalq yaradıcılığı nümunələri, o cümlədən dini rəvayətlərdə yeri olan əsas qəhrəmanların həyat hekayələrini əsərlərinə mövzu edən mütəsəvvüf şairlər Süleyman kimi məşhur bir obrazı da nəzərdən qaçıra bilməzdi. Görünən və görünməyən aləm, batini duyum, mütləq və nisbi həqiqət və s. bu kimi baxışlar XIII əsr poeziyasının əsas aparıcı istiqamətləri olduğu yəndən quş dili bilən Süleyman obrazı daha çox diqqət cəkirdi. İrfani-fəlsəfi təlim olaraq murəkkəb təkamül yolu keçmiş sufizmidə bu cür obrazlara muraciət olunması, mütləq varlığa catmaq üçün kamil insanın keçdiyi özünütanıma və vahidlə vəhdətə nail olma mücadiləsini təlqin etmə məqsədi güdür. Əslində bir çox tədqiqatçıların araşdırmasına görə bu hökmdar eramızdan əvvəl 965-928 ci illərdə yaşadığı ehtimal olunan Süleyman İbn Davuddur. X əsrin bu görkəmli hökmdarı haqqında sonsuz sayda rəvayətlər söylənilməsinə səbəb

60 illik ömrünün 40 ilini peyğəmbər və padşah kimi tanınması ilə bərabər, quş dili bilən Süleyman kimi tarixdə məşhurlaşmasıdır. Onun haqqında istər dini qaynaqlarda, istərsə də xalq yaradıcılığı məxəzlərində bir-birindən maraqlı müxtəlif variantlarda yetərinə rəvayətlər vardır. Hətta Süleyman şahın Qüdsdəki, Əqsa məscidini inşa etməsi də onun haqqında söylənən bu rəvayətlərin arasında hallanmaqdadır. Hökmdarın Qüdsdə tayı bərabəri olmayan möhtəşəm saray tikdirməsi, cinləri, ruzigarları özünə tabe etməsi, quş və bir çox heyvanların dilini bilməsi, məşhur sevimli üzüyünün qaşındakı ismi-əzəm duası ilə istədiyi canlıyı ram edə bilməsi və s. bu cür maraqlı rəvayətlərlə bağlılığı onun tarixdə dərin iz qoyub getməsinə səbəb olmuşdur. Quş dili bilməsi ilə bağlı rəvayət isə bu batini aləm arifinin həyat hekayətində əsas ana xətti təşkil edir. Əslində hər kəsə məlumdur ki dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmaqla bərabər həm də real praktik şüurun təzahürüdür. Yəni dilin mahiyyəti, onun əmələ gəlməsi, nitq hissələri, cümlə üzvləri, sözlə mənanın əlaqəsi, məntiqlə qrammatikanın münasibəti və s. bu cür elmi fikirlər çox qədim zamanlardan söylənsə də Dilçilik bir elm olaraq XIX əsrin birinci yarısından tarixi müqayisəli üsulun tətbiqi ilə başlamışdır (3-5). Dilçilik elmində sonsuz xidmətləri olan bu haqda yetərinə elmi mulahizələr irəli sürmüş akademik Ağamusa Axundovun “Dilçiliyə giriş” kitabında təhlil etdiyi Amala və Kamala hadisəsi və ya 1954-cü ildə yanvarın 17-də Hindistanda baş verən Ramu hadisəsinin izahlı şərhilə (3-11) dilin ictimai hadisə olmasına dair bir çox fikirləri təsdiq edərək bu cür müəmmalı məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Gökəmli alim dilin inkişaf xüsusiyyətlərindən bəhs edərək göstərmişdir ki, dil kollektivdə formalaşır və inkişaf nəticəsində reallaşır. Dünya şöhrətli alim Ağamusa Axundovun yaradıcılığında dil və şeir, dil və musiqi, dilin cəmiyyətindəki mühüm roluna həsr edilmiş “Şeir sənəti və dil” (Bakı, 1982) əsəri monoqrafik tədqiqat kimi özünün mövzu aktuallığı, orijinal dil faktorları və hadisələrinin elmi şərhləri baxımından həm dilçilik, həm də ədəbiyyatşünaslığımız üçün bu gün də əhəmiyyətlidir. Professor Ağamusa Axundov Azərbaycan dilinin türk dilləri ailəsindəki mövqeyi ilə bağlı, onun musiqiliyi, şeir sənətinə uyarlılığı, dilin musiqi ilə əlaqəli tərəfləri şair və ədiblərimizin ondan istifadə etmək qabiliyyəti nümunələr əsasında təkzib olunmaz faktlarla sübut edilmişdir. Bunlarla yanaşı dilin cəmiyyətdə onu əhatə edən mühit və təbiətlə təmasdakı rolu görkəmli türkoloqun diqqət mərkəzində olmuşdur. Dilin (sözün) Allahlara belə təsir edə biləcək (M.Qorki) qüdrətinə inanan insan, əsrarəngiz şeirləri və ovsunları yaradan, hifz eləyən bir ilahi mənbə kimi baxmışdır. Dil açmış insan sözün ilahi qüdrətinə inamı ucbatından təbiətdə bütün canlıların danışmalarını bir-birini səslər vasitəsi ilə başa düşdükələrinə inanmış xalq əfsanə və rəvayətlərində bu inamı “Ovçu Pirim”, “Ənuşirəvan və bayquşların söhbəti”, “Quşların söhbəti” şəklində ifadə

etmişlər. Bu cür obrazlardan biri də Quş dili bilən Süleyman obrazıdır. Lakin bir həqiqət də mövcuddur ki, hər bir fərdin özünə məxsus duyumu, fizioloqların fikrinə istinadən desək duyğu üzvləri, psixoloqların təbiri ilə desək duyma qabliyyətləri mövcuddur. İnsanın beynində yüz əlli milyard sinir hüceyrəsi, insanda yüz mindən çox gen olduğunu nəzərə alsaq bu məsələnin mahiyyətindən bəhs etməyin çətinliyi şübhə doğura bilməz.

Lakin ortada sadə bir məntiq də var. Varlıqların bir-birini nitqsiz başa düşməsi, danışmadan anlaması, bir baxışla musahibinin nə demək istədiyini duyması da inkar edilməz faktdır. Bu məsələnin bir çox tərəflərinin psixoloqlara aid olduğunu nəzərə alaraq psixoloq Elmir Vəliyevin də fikirlərinə istinad etməyi qərara aldım. Psixoloq Elmir Vəliyev göstərir ki, insan normal halda hər hansı bir hadisənin şərhini verərkən, bütün vücudu fəaliyyətdə olur, lakin nə hadisəni nəql edən, nə də dinləyən bunun fərqi varmır çünki, onların bütün diqqətini səs dalğaları çəkir. Psixoloq əlavə edir ki, əslində fikir yalnız dil ilə deyil, başqa üzvlərlə də söylənir. Xatırlayaq ki, hər hansı bir səsi eşidən pişiyin tüklərini qabartması və ya itlərin hadisələri öncədən hiss etmələri, bəzən onların ulayaraq uğursuz bir hadisənin baş verəcəyini anlatması psixoloqların həmişə diqqətini çəkən məsələlərdən olmuşdur. Yəni bu cür halların bir qismi daha çox başqa canlılara da şamilidir. Tarixdə də elə şəxsiyyətlər olub ki, onlar öz xüsusi duyum qabliyyətləri ilə başqalarından secilib, hətta bütün məxluqların məqsəd və niyyətlərini anlayıb, hər hansı bir hadisənin baş verəcəyini öncədən bilənlər də olub. Bu proses xalq arasında batini anlayış, tibb aləmində isə informasiya kanalının açılması kimi qiymətləndirilir. Hal-hazırda Tərtər rayonunun Səhlabad kəndində yaşayan Məhəmməd adlı bir qocanın gənc yaşlarından bu cür qabliyyətə malik olduğu coxlarına məlumdur, qarşısında oturan təsadüfi bir insanın kimliyindən, hansı işlə məşğul olmağından xəbər verən bu qoca illərdir ki, tanıdığı, gördüyü insanları heyretə gətirən duyum qabiliyyəti ilə təəccübləndirir (4-6). Çox güman ki, son dərəcə müdrik və fəhmlə olan, bəsirət gözünlün açıqlığı və xüsusi duyum qabiliyyəti ilə seçilən Süleyman peyğəmbərdə də bu cür xüsusiyyətlər olub və odur ki, bu günə qədər onun haqqında söylənən belə rəvayətlər bitib tükənmək bilmir. Xalq yaradıcılığı və daha çox dini qaynaqların əsas mövzusu olan Süleyman peyğəmbərlə bağlı bu cür hekayətlər, əsasən də quş dili bilməsi XIII əsr və hətta ondan əvvəlki şair mütəfəkkirlərin diqqətini çəkmiş, əsərlərində bu obraza dönə-dönə müraciət etməyə səbəb olmuşdur. “Tövrat və Quranı Kərim” kimi müqəddəs kitablarda da yad edilən Süleyman peyğəmbər obrazı, şifahi xalq ədəbiyyatında da əfsanəvi bir qəhrəman kimi daim izlənmiş və hətta atalar məsələsinə çevrilərək hikmətli kəlamlar sırasına daxil olmuşdur.

“Süleymana qalmayan dünya sənəmi qalacaq?”, “Süleyman şah deyilsən ki, sənə baş əyək”, “ Mülki Süleyman olasan fələk səni bir avar” və s. (4-6).

Qurani Kərimdə Suleymanla bağlı (Ənam-84), (Cad-30), (Həml-20-44), (Ənbiya 78-79), (Səba 14) və sairə bir çox fikirlər söylənilir. Lakin öncədən Süleymanın seçilmişlərdən olduğundan xəbər verilir. “Yəhudilər Süleymanın səltənətinə dair şeytanların oxuduqlarına (sehr kitablarına) uydular. Süleyman (bu kitablara uymadığı üçün) kafir olmadı”(2-15).

Təbii ki, Təsəvvüf poeziyasının Qızıl dövrü olan XIII əsr şairləri də Süleyman peyğəmbər kimi bir obraza öz münasibətlərini bildirməliydi. Ümumiyyətlə, mistik təlimlərdə daxili və xarici, zahiri və batini, mütləq və nisbi həqiqət arasında aleqoriya və simvollara həmişə geniş yer verilmişdir. Odur ki, Süleyman peyğəmbər kimi batini aləmi işıqlı olan bir obraz təsəvvüf poeziyasından kənar qala bilməzdi.

Mütəsəvvüflərə görə elm, Elm Zahir və Elm Batin olmaqla iki yerə ayrılır. Bunlardan ikincisinə Elm Həqiqət və ya İrfan deyilir. Elm Zahirin mənbəyi ağıl olub, kitablardan öyrənilir. Elm Batinin qaynağı isə köndür və o, ancaq güclü bir sezislə, yəni duyum ilə əldə edilir (11- 32). Həmin duyumdur ki, Süleyman quşların dilin həmin duyumla anlayır.

XIII əsr poeziyasının görkəmli Təsəvvüf şairi Xoca Əhməd Fakih də Çarx namə adlı türk dilində yazdığı mənzuməsində Süleyman obrazına üz tutarkən, dövrünün, zamanın, çərxi-fələyin, Süleyman kimi möhtəşəm bir şahın da taxt-tacından uzaq saldığını, hətta onun da bu fani dünyada qala bilməyəcəyini xatırladır.

Nedelüm, cün cihanun işi budur,
O derde oğradı Davud Süleyman
Anun kim tahtını yel götürdi
Ölüme oğradı, adı Süleyman (5-8).

Orta əsrlərin bütün mistik təlimlərində olduğu kimi, Xoca Əhməd Fakih də fəlsəfi irfani görüşlərinin əsasında mütləq varlıq dayanır. Zamanın fırlanan çərxinin sonunda tərkü dünyanın labüdüyunü dönə-dönə vurğulayan şair dünya tarixində iz qoyan ulu bir peyğəmbəri nümunə göstərməklə hər kəsi qarşıda bu yol gözləyir deməklə, ruhlar aləminə təmizlənmiş halda, imandan ayrılmadan getməyi tövsiyə edir.

Sufi təlimə görə hər bir təriqət yolçusunun son məqsədi haqqa-həqiqətə qovuşmaqdır. Burada həmin təlimin əsas idrak nəzəriyyəsini sufilər üç mərhələdə göstərir: Şəriət, Təriqət və Həqiqət. Sufizmə görə insanın əsl həyatı yox olma halı ilə, yəni fəna hal ilə həqiqətə çatmağıdır, yəni əbədiyyətə qovuşmağıdır (9-35). Burada ruhun laməkan dünyasındakı xəyali

həyatı və ülvüyyətə, yəni Tanrıya çatmaq yönündəki halları nəzərdə tutulur.

XIII əsrin daha mötəbər şairi olan, təsəvvüf poeziyasının əsas yaradıcılarından biri Yunus Əmrənin özünə məxsus sadə fəlsəfi konstruksiyasında bu mövzuya daha çox toxunulmuş və bu hadisəyə münasibət son dərəcə aydın, anlaşılıq arifanə fikirlərlə şərh edilmişdir. Dahi şairin Divanının təkcə Fateh nüsxəsində Süleyman obrazı on doqquz beytdə əks olunur:

Süleyman kuş dilin bilir dedilər
Süleyman var Süleymandan içəri (1-201)

Yunus bu kuş dilüdür, bunu Süleyman bilür
Gerçek aşik bu yolda ne kulasum sezerem (1-25)

Məsələ burasındadır ki, Yunus Əmrə özünün də batini aləmində fərqli bir duyum olduğunu hiss edir və bunu bütün yaradıcılığı boyu dönə-dönə vurğulayır. Yuxarıdakı beytdə əsl aşiq olaraq, yəni ilahi eşqin yolçusu kimi nə eşidirəm, nəyə qulaq asıramsa ordan bir mənə anlayıram deyən şair başqa bir beytdə:

Yarunum bu gün bene, hoş bayram bu gün bana,
Düşde gelür ün bana, eşidin ehbarimi (1-36)

deyərək ona yuxuda səs gəldiyini, yəni hər hansı bir fikrin çatdırıldığını da təsadüfi söyləmir. Hətta şair haqqında belə bir rəvayət də var ki, Yunusun Divanında toplanan şeirləri Qasım adlı bir mollaın əlinə keçir və molla onun şeirlərini bir- bir oxuyur, harda ki, “dinlə”, “şəriətlə” bağlı ifadələr görmür, onları cırıb suda axıdır və qəflətən onun gözü bir beytdə sataşır:

Dərviş Yunus bu sözü əyrü -üyrü söyləmə
Səni siğaya çəkər, bir Molla Qasım gəlir.

Bundan sonra Molla Qasım şeirlərə əlini vurmur və başa düşür ki, Yunus Əmrə seçilmişlərdəndir.

Bəşər tarixində rəyada çoxlarına elmi nəzəriyyələrin, seir, qafiyə və sairə bu kimi vəhylərin gəldiyi məlumdur və artıq bu gün bu cür spesifik hadisələri elm də inkar etmir. Quş dili bilən Süleymana gəlincə isə bu obraz Yunus Əmrə poeziyası üçün nadir bir inci, yeganə bir dürr idi. Odur ki, Yunus Əmrə Süleyman peyğəmbərlə bağlı bütün nüanslara toxunur, onun haqqında danışılan əhvalatları sanki şeir dili ilə təhlil edir.

Süleymandan irəli olmayasan
Həqiqətdir cahanda qalmayasan (1-22)
Bu dünya kimə qaldı, kimi berhudar kıldı
Süleymana olmadı onun berhudarlığı (1-138)

Şair, Süleyman Əleyhissalam hec kimin nail ola bilmədiyi bir mülkə, bir padşahlığa, üstəlik Allah taalanın mərhəməti, lütfü ilə hədsiz nemətə və hakimiyyətə nail olduğu təqdirdə sonda onun da dünyanın faniliyi qarşısında heç nəyə sahib olmadan köcub getdiyini təsvir etməklə yanaşı, nəfs, mal-mülk kimi maraqların fəzilətlərlə əvəz olumasını tövsiyə edir. Yunus Əmrə yaradıcılığında bu obrazın bütün sifət və atributları demək olar ki təsvir olunur, Süleyman peyğəmbərin, Süleyman İbn Davud olduğuna, gümrah-həmrah olsa da tərkü dünya olmağına da işarə edilir:

Şəriət əhli irak ,irmez bu mənzile
Ben kuş dilin bilirem, söyler Süleyman bene
Gah dutaram Davud olam, tahta süleymana ciham

Gah duram ,gumrah olam,hemrah olam hicran olam (1-201)

Şair bütün bu təqdimatdan sonra, yenidən Süleyman peyğəmbərin quş dili bilməsi məsələsinin üzərinə qayıdır (1-201). Hətta quşların səsindeki həzin bir musiqi, dürlü bir saz səsinin olduğunu da vurğulayır.

Bir bakgil saga sola, kayıkma degme yola
Dinle kuş dilini nece dürlü saz gəlir (1-46)

Süleyman peyğəmbərin quşlarla münasibəti barədə söylənən rəvayətlər də çox variantlıdır və burada daha çox diqqəti cəlb edən musiqinin şəfaverici xüsusiyyəti və icad olunmasının Ənqa quşu ilə bağlı tərəfləri də çox maraqlı nüanslardandır. Öncə onu qeyd edək ki, Süleymanın quş dilini bilməsi ilə söylənən rəvayətlərin arasında onun daha çox münasibəti bəzən Ənqa, bəzən Simruq, bəzən isə bu iki quşun Yunan mifalogiyasındakı Fenikslə eyniləşdirilərək göstərilən variantıdır. Bu quşlar arasında isə musiqinin icad olunmasında yalnız adı çəkilən Ənqa quşudur ki, Şamanizmə aid mənbələrdə də bu quşla bağlı söylənən rəvayətlər vardır. Şamanların musiqinin şəfaverici xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən, musiqi notlarının alındığı ilk mənbə Ənqa quşunun həzin səsi olduğu rəvayət edilir. (6-75) O zaman, tibb aləmində təsdiq olunduğu kimi musiqinin şəfaverici xüsusiyyətləri nəzərə alınarsa, belə bir nəticə çıxır ki, quşların da həzin musiqili səsinə şəfa qüdrəti var. Bu qüdrəti XIII əsrin təsəvvüf şairi Yunus Əmrənin xatırlatması da təsadüfi deyil. Süleymanın quş dili ilə bağlı söylənən bu

rəvayətləri Fars sairi Fəridəddin Əttarın “Bülbülnamə”, “ Məntiqüt Tayr”, özbək sairi Əlişir Nəvainin “Lissənüt Tayr” əsərlərində yer almışdır.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Yunus Əmrə. Əsərləri və Rizalatun Nüşhiyyə. Bakı. İstanbul Əbdülbakı Gölpınarlı
2. Quranı Kərim. Bakı. Azərnəşr ,1991
3. Ağamusa Axundov, Nəsir Məmmədov. Dilçiliyə giriş. Maarif, 1966
4. Ağamusa Axundov. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, 2005
5. Əhməd Fakih. Çarhname Mecud Mensur oğlu Pulhan. 1956
6. Ələvi Bektaş. Şeirleri. İsmail Ozman. Ankara,1998
7. Yaşayan Yunus Əmrə Beynəlxaiq elmi konfransın materialları Bakı, Elm və Təhsil 2013 .
8. S.Eraydın. Təsəvvüf və təriqətlər. İstanbul, 1997
9. Mifi narodov mira II -t. s.560 .
10. Əski türk ədəbiyyatı tarixi. pr. dok.Mine Mengi. Akçağ,1998. s.263

Фарида (Хиджран) Велиева

Образ Сулеймана – знатока языка птиц в тюркоязычной поэзии XIII века

Резюме

В статье анализу подвергается изучение места и роли в творчестве известных поэтов-суфиев образа Сулеймана, знавшего язык птиц. Несмотря на то, что язык – средство общения между людьми, с помощью языка и речи люди понимают друг друга, тем не менее у отдельных людей имеются способности, которые помимо этого владели иными возможностями. Исходя из этого, некоторые поэты-суфии в своих произведениях затрагивали именно эти особенности отдельных людей. В этом смысле отдельные поэты привлекли к анализу образа Сулеймана, знавшего язык птиц. При исследовании этих и других вопросов, связанных с особенностями языка, автор наряду с прочими, часто ссылается на теоретические мысли акад. Агамусы Ахундова. Именно при таком подходе детально анализируются специфические признаки языка птиц, связанные с особым чутьем человека. По воззрениям мыслителей XIII в. эти качества пророка Сулеймана были тесно связаны с его духовной связью с потусторонним миром. Знание

языка птиц в основном связано с глубокой интуицией человека, имевшего недюжинные знания, порядочность и логику. Принимая во внимание все сказанное, автор, изучая произведения тюркоязычных поэтов, в статье приходит к интересным определенным заключениям

Farida (Hijran) Valiyeva

**The image of “Suleyman speaking birds’ language” in
the Turkish poetry of 13-th century**

Summary

This article deals with the analysis of the poetic image of “Suleyman speaking birds’ language” in the works of many tasawwuf poets; the article studies the place and position of the aforementioned image in the poetry process. It is known that the language is a means of communication between people and it becomes clear namely with the help of a speech. But human kinds have an inner ability of feeling. This feeling ability coming into sight in various people differently is a theme touched upon, analyzed and even reflected in their works by the mystic poets. For this reason, Suleyman ibn Davud, known as Suleyman in the history was one of the remarkable characters of that era and the poets of the 13-th century accentuated regularly the inner signs of this image in their poems.

The article resolves the human kind’s feeling ability equalized with the birds’ language as a specific sign. It is known that according to the deep belief of the 13-th Sufi thinkers, these signs shared by the Prophet Suleyman (Solomon’s wisdom) are interpreted as holy mystery bringing news from unseen world. This article provides samples from the 13-th century Turkish poetry, which reflect ideas related to this element contained in Sufi literature of the said century. We know that the element of surmise was dominating in these samples. The author pays attention to the idea related to the origin of music notes and from this point of view she analyses the aforementioned poems.

Rəyçi: Məmməd Məmmədov
filologiya elmləri doktoru, professor

ŞAHBAZ ŞAMIOĞLU (MUSAYEV)
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
shindi61@mail.ru

“KƏMALÜDDÖVLƏ MƏKTUBLARI”: JANR, ÜSLUB VƏ
MÜƏLLİFİN MƏRAMI MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: M.F.Axundzadə, fəlsəfi əsər, janr, üslub, müəllifin məramı, satirik publisistika, pamflet

Key words: M.F.Akhundzade, philosophical work, genre, style, author's intention, satirical journalism, pamphlet.

Ключевые слова: М. Ф. Ахундзаде, философское произведение, жанр, стиль, авторское намерение, сатирическая журналистика, памфлет.

Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığında “Kəmalüddövlə məktubları”nın özünəməxsus yeri vardır. Azərbaycan və ümumən Şərq ədəbiyyatında tamamilə yeni səpkidə olan bu əsər ədibin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini, dünyagörüşünü və məramını qiymətləndirmək baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir. M.F.Axundzadə “Kəmalüddövlə məktubları”nı 1865-ci ildə Azərbaycan dilində yazmış, bir qədər sonra onu dostu Mirzə Yusif xanla birlikdə fars dilinə tərcümə etmişdir. Ədib əsərin Şərq dillərindən əlavə, rus və Avropa dillərində də çapını vacib hesab etdiyindən onu 1874-cü ildə Adolf Berje ilə birlikdə rus dilinə çevirmişdir. Əsər ilk dəfə 1924-cü ildə Yeni türk əlifbası komitəsi tərəfindən S.Ağamalıoğlunun ön sözü ilə latın və ərəb qrafikalı əlifbalarla ayrıca kitablar şəklində işıq üzü görmüşdür (1). Həmin vaxtdan günümüzədək olan dövr ərzində əsər tədqiqatçılar tərəfindən dənə-dənə araşdırılmış, onun əsasında bir sıra dissertasiya, monoqrafiya və məqalələr yazılmış, ən müxtəlif mövzulu tədqiqat əsərləri üçün bol-bol materiallar vermişdir və proses bu gün də davam etdirilir. Araşdırmaların mütləq əksəriyyətini filosofların və ədəbiyyatşünasların elmi tədqiqatları təşkil edir. Burada olduqca mühüm bir məqam üzərində dayanmağa dəyər. Bu, “Kəmalüddövlə məktubları”nın bədii, fəlsəfi, yoxsa bədii-fəlsəfi əsər olması məsələsinin bu günə qədər qəti şəkildə müəyyənləşdirilməməsi, yaxud bu barədə vahid elmi rəyə gəlinməməsi ilə bağlıdır. Ortada olan örnəklər əsərin bu vaxta qədər daha çox filosofların öhdələrinə buraxıldığından, “Kəmalüddövlə məktubları”nın əsasən fəlsəfənin “malı” olduğundan xəbər verməkdədir. Bu, yalnız əsərin mövzu və mündəricəsi, ideya və məzmunu ilə bağlı olmamış, həm də sırf siyasi subyektiv amillərdən qaynaqlanmışdır. M.F.Axundzadə allahsızlığı təbliğ edən sovet rejim üçün əsassız olaraq ateist, “Kəmalüddövlə

məktublari” isə, bu mənada, ən münasib əsər hesab edildiyindən ədəbiyyatşünaslar, bir növ, geriyyə çəkilməyə, meydanı daha çox filosoflara verməyə məcbur olmuşlar. Beləliklə, sovet siyasi rejimi “Kəmalüddövlə məktublari”ni, əgər belə demək mümkündürsə, daha çox filosofların sərəncamına verdiyindən uzun illər boyu ədəbiyyatşünaslar onu tədqiqata bədii əsər kimi cəlb etməmişlər. Fikrimizi cəmi bir neçə misalla əsaslandıracağıq. Görkəmli axundzadəşünas F.Qasımzadə “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə əsərdən “M.F.Axundovun nəsrini” paraqrafında deyil, məhz “M.F.Axundovun fəlsəfi əsərləri” paraqrafında bəhs etmişdir (2, s. 334-357). Yaxud axundzadəşünas N.Məmmədov “M.F.Axundovun realizmi” monoqrafiyasının “Realist nəsrin banisi” fəslində yalnız “Aldanmış kəvakib” povestinin təhlili ilə kifayətlənmişdir (3, s. 201-228). Eyni zamanda, əsərin daha çox fəlsəfi müstəvidə təhlili səbəbindən ədəbiyyatşünaslar “Kəmalüddövlə məktublari”nin janrı məsələsinə də həvəslə yanaşmamışlar. F.Qasımzadə əsəri traktat kimi təqdim etmişdir. Ədəbiyyatşünasların böyük əksəriyyəti də məhz əsərə fəlsəfi traktat kimi baxmışlar. Traktat ədəbi janr deyildir. Filosofları isə, tam təbii olaraq, əsərin janrı maraqlandırmamışdır. Bununla belə son illərin bir sıra ciddi tədqiqatlarında “Kəmalüddövlə məktublari”nin sırf bədii əsər olub-olmaması, onun janrı məsələsinə toxunulmuşdur.

Tanınmış tədqiqatçı Tahirə Məmməd “Kəmalüddövlə məktublari”ni bədii, daha dəqiqi isə bədii-fəlsəfi əsər hesab etmiş (4, s. 32), lakin məqaləsində başqa bir problemdən bəhs etdiyi üçün bədii hesab etdiyi bu əsərin janrı barədə danışmamışdır. Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının nüfuzlu tədqiqatçısı Zaman Əsgərli birbaşa problemə aid “Kəmalüddövlə məktublari: janr, üslub məsələsi” adlı məqaləsində (5, s. 20-32) əsəri milli ədəbiyyatda ilk yeni tipli publisist nəsrin – fəlsəfi povestin nümunəsi hesab etmiş, “Şübhəsiz ki, bu əsərdə bədiilik yoxdur” qənaətinə gəlmiş, əsərin janrı barədə təzadlı, mübahisəli fikirlərin qaynaqlanmasının səbəblərini aydınlaşdırmışdır (5, s. 20). Görkəmli ədəbiyyatşünas Y.Qarayevin fikrincə isə əsəri “bədiilikdən ayıraraq, tamam elmi-fəlsəfi janra yaxınlaşdırmaq və bu cür təhlil etmək ənənəsi daha geniş yayılmışdır. Onunla ən çox filosoflar məşğul olmuşlar. Lakin bu və ya digər mübahisələrə baxmayaraq, “Kəmalüddövlə məktublari”nin hələ mətbuat şəkli almamış mətbuatlaşmamış mətbuat janrı – satirik pamflet olması şübhə doğurmamışdır” (6, s. 237). Lakin Y.Qarayev ardınca əsəri bir neçə yerdə povest adlandırmışdır (6, s. 237).

Bir-birindən fərqli olsa da, əsərin janrı barədə qəti fikirlər bildirən hər bir tədqiqatçının öz arqumentləri vardır və ona görə də “Kəmalüddövlə məktublari” gah fəlsəfi povest, gah da pamflet adlandırılır. Əslində bu, əsərin özündən gələn bir məsələ olub, onun məzmunu, dil və üslubu, süjet və kompozisiyasından qaynaqlanır.

Maraqlıdır ki, M.F.Axundzadə “Kəmalüddövlə məktubları”na qədərki əsərlərindən bəhs edərkən “drama fənni”, “drama sənəti”, “roman da drama fənninin bir qismidir ki...” ifadələrlə əslində müəllifi olduğu əsərlərin konkret janrlarına (müəyyən mənada mübahisəli və nöqsanlı olsa da) işarə etsə də, “Kəmalüddövlə məktubları”nın janrı barədə heç bir fikir söyləməmiş, müasirlərinə yazdığı məktublarda əsərin yazılma səbəbləri və əhəmiyyəti, dil və məzmun xüsusiyyətlərindən bəhs etməklə kifayətlənmişdir. Lakin onun epistoliar irsindən, eləcə də “Kəmalüddövlə məktubları”na yazdığı müqəddimədən aydın görünür ki, o, bu əsəri bir yazıçı kimi deyil, məhz bir filosof olaraq qələmə almışdır. Təsadüfi deyil ki, ədib əsərlə bağlı məramından bəhs edərkən Volter, Reno, Mollayi Rumi, Şeyx Mahmud Şəbüstəri və Əbdürrəhman Caminin fəlsəfi əsərlərini önə çəkmişdir. Əvvəlinci iki avropalı çıxmaq şərti ilə şərqli klassikləri fəlsəfi fikirlərini açıq ifadə etməkdən qorxmaqda ittiham etmişdir: “Onlar filosofluğun mənasını çox yaxşı anlamışlar. Lakin qorxaqlıq və cəsarətsizlik üzündən fəlsəfənin mənasını bütün xalqa və bütün bəşəriyyətə söyləyə bilməmişlər” (7, s. 135). Yəni M.F.Axundzadə dolayısı ilə “Kəmalüddövlə məktubları”nın sırf bədii əsər olmadığını söyləmişdir.

Ümumilikdə “Kəmalüddövlə məktubları”na, janr məsələsi də daxil olmaqla, ədibin zəngin epistoliar irsindən – müxtəlif şəxslərə ünvanladığı ictimai-siyasi, elmi-ədəbi məzmunlu çoxsaylı məktublarından kənarında nəzər yetirmək mümkün deyildir. “Kəmalüddövlə məktubları” müəllifin uzun illərin məhsulu olan epistoliar irsinin məntiqi nəticəsi kimi ortaya çıxmışdır. Əsərdə ortaya qoyulan problemlər onun 1865-ci ilə - əsərin yazılmasına qədər olan dövr ərzində avropalı, rusiyalı, türkiyəli, iranlı və azərbaycanlı müasirləri ilə məktublaşmalarında müzakirə etdiyi məsələlərlə - ictimai-millidirçəliş, demokratik təsisatlar, fikir və söz azadlığı, Avropaya inteqrasiya və s. və i.a. – tamamilə üst-üstə düşür. Əgər M.F.Axundzadə milli prioritet hesab etdiyi məsələləri ən müxtəlif şəxslərlə məktublar vasitəsilə müzakirə edirdisə, burada özü sadəcə kənara çəkilmiş, fikirlərini Kəmalüddövlə və Cəlalüddövlənin yazışmaları ilə ifadə etməyə üstünlük vermişdir. Müqəddimə (“Kəmalüddövlə məktubları”nın üzünü köçürən şəxsin islam xalqlarının şəriət xadimlərindən birinə göndərdiyi məktubun üzü”) və Kəmalüddövlənin Cəlalüddövləyə üç, Cəlalüddövlənin Kəmalüddövləyə bir cavab məktubundan ibarət məktublar “Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə fars dilində yazdığı üç məktubun və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavabın türki dilində tərcüməsidir” adlı vahid süjetə malik bir əsər kimi ortaya çıxmışdır. Əslində hər bir məktubun ayrıca süjet xətti vardır, məktublardan hər hansı birini asanlıqla məndən kənarlaşdırmaq, onu müstəqil mətn kimi qavramaq, təhlil etmək mümkündür. Əsərin strukturu, epistoliar üslubu isə tamamilə müəllifin niyyətlərinə bağlı olan bir məsələdir.

M.F.Axundzadə çap olunacağına o qədər də bel bağlamadığı əsəri ən azı polemika mənbəyinə çevirmək istəyində idi. Əsərdə bununla bağlı konkret fikirlər də öz əksini tapmışdır: (Müqəddimədən: “İndi cənabınızın xahişinə görə həmin nüsxəni sizin xidmətinizə göndərirəm. Ancaq bu şərtlə ki, bu əsərdə olan mətləbləri rədd etmək üçün cavab yazmaq fikrində olasınız” (8, s. 197); “Kəmalüddövlənin birinci məktubu”ndan: “Kəmalüddövlənin mətləblərinin rəddinə şahzadə Cəlalüddövlə, hərçənd ki, gözəl və qaneedic cavab yazıbdır, amma o cavab bu nüsxəni köçürənin nəzərində çox da kafi görünmədi. Ona görə də ... Kəmalüddövlənin məktublarının məzmunu və batil xəyallarının rəddinə əqli və nəqli dəlillərlə layiqli bir cavab yazacağam, inşallah təala...” (8, s. 198).

M.F.Axundzadənin müxtəlif şəxslərə məktublarından aydın olur ki, əsərin əslində çoxlu sayda variantları olmuşdur. Çoxvariantlılıq da obyektiv səbəblərdən doğmuşdur. Müəllif müvafiq ünvan əsərin elə bir variantını göndərirdi ki, ən azı nəzəri cəhətdən onun həmin məkanda nəşrini mümkün hesab edirdi. Təsədüfi deyil ki, onun məktublarında əsərlə bağlı “mükəmməl nüsxə”, “naqis nüsxə” kimi ifadələr yer almışdır. Bu gün ədibin arxivində əsərin Azərbaycan, fars və rus dillərində olan versiyalarına nəzər salmaq da kifayətdir ki, çoxvariantlılığı təsdiqləmək mümkün olsun.

“Kəmalüddövlə məktubları” ilə bağlı diqqəti çəkən daha bir məqam müəllifin əsərin çapı uğrunda mübarizə apardığı illərdə mətn üzərində müntəzəm olaraq işləməsi, onu yeni-yeni elmi-fəlsəfi, elmi-publisist düşüncələri ilə daim zənginləşdirməsidir. Ədibin epistoliar irsindən görünür ki, o, hətta bəzən ən yaxın məslək dostlarının müvafiq fikir və mülahizələrini olduğu kimi, heç bir dəyişiklik etmədən “Kəmalüddövlə məktubları”na daxil etmişdir. Bu baxımdan dostu Mirzə Melkum xana yazdığı məktub diqqəti çəkir: “Hələlik “Kəmalüddövlə”nin rusca tərcüməsindən bir nüsxə sizin üçün göndərirəm. Görəcəksiniz “əlavələr”də (“Mülhəqat”ları nəzərdə tutur – Ş.Ş.) sizin öz yazılarınızdan bəzi şeylər də yadigar olaraq daxil edilmişdir” (7, s. 253). Manukci Sahibin ədibə göndərdiyi məktubdan isə aydın olur ki, M.F.Axundzadə ilə aralarında çox ciddi yaradıcılıq və dostluq əlaqələri olan şahzadə Cəlaləddin Mirzənin də əsərlə bağlı xüsusi əlavələri olmuş, lakin vaxtsız ölüm həmin əlavələri yazıçıya göndərməyə imkan verməmişdir: “Sizin “Kəmalüddövlə” kitabınızın mərhum şahzadədə idi və cənabınızın xahişi ilə o, bəzi şeylərin qaralamasını yazmışdır ki, həmin əsərə əlavə etsin. Lakin əcəl ona imkan vermədi. Həmin qaralamalar mənim əlimə gəlib çatdığından üzünü köçürüb xidmətinizə göndərdim ki, onun artırmalarından xəbərdar olasınız və lazım görülənləri əsl nüsxəyə əlavə edəsiniz. Hər halda, mümkün qədər bu əsərləri tamamlamaq və çap etdirmək yolunda hümmət göstərin ki, çox yerində yazılmış və hamı tərəfindən bəyənilən əsərdir” (9, s. 310).

Daha bir detal əsərin bədii təxəyyülün deyil, daha çox publisist düşüncənin məhsulu olduğunu təsdiqləməkdədir. Müəllif əsərdə bir sıra yerlərə, xüsusən də “Mülhəqat”lara özünün müxtəlif şəxslərə, yaxud müxtəlif şəxslərin ona göndərdiyi məktublardan parçaları olduğu kimi daxil etmişdir. “Kəmalüddövlə məktubları”nın “Mülhəqat”ında birinci məktubun demək olar ki, tam yarısı M.F.Axundzadənin İranın Londondakı səfiri Hacı Şeyx Möhsün xana göndərdiyi 4 fevral 1869-cu il tarixli məktubu (10, fond 2, 4 v., s.v. 115; 7, s. 271-274) təşkil edir. Müəllif sadəcə olaraq əsərin “Mülhəqat”ında birinci məktuba öz manerasına uyğun “Kəmalüddövlə məktubları”nın müəllifinin dostlarından birinin bu müəllifin sirdaşlarından birinə 1280-ci ildə yazmış olduğu məktubun surətidir” cümləsini əlavə etmişdir. M.F.Axundzadə burada hicri 1280-ci il tarixini təsadüfi qeyd etməmişdir. Çünki o, “Kəmalüddövlə məktubları”nı məhz hicri 1280-ci ildə qələmə aldığını göstərmişdir ki, bu da miladi tarixlə 1864-1865-ci illərə uyğundur. Hacı Şeyx Möhsün xana göndərdiyi məktub 1869-cu ildə yazılsa da, ədib onu sonralar “Mülhəqat”a daxil edərkən tarixi, bilərəkdən geriyyə çəkərək əsərin yazılması tarixinə (hicri 1280) uyğunlaşdırmışdır. Yaxud müəllif “Mülhəqat”ın üçüncü məktubunda bir sıra yerlərdə “1872-ci ilin mart ayının sonlarında Tehrana gedərkən Tiflisdən keçən və müvəqqəti olaraq burada qalan cənab Ruhül-Qüdsdən bir neçə məclisdə eşitdiyim məsələlərin şərh və təfsili” başlıqlı qeydlərindən (7, s. 201-210) istifadə etmiş, yaxud da qeydlərdən parçaları olduğu kimi vermişdir. Bütün bunlar M.F.Axundzadənin “Kəmalüddövlə məktubları” üzərində müntəzəm, fasiləsiz olaraq çalışdığını, ona məhz müxtəlif məktublarından və publisist düşüncələrinin məhsulu olan yazılarından əlavələr etdiyini göstərir. Bu faktlar da “Kəmalüddövlə məktubları”nın sırf bədii əsər olmadığını təsdiqləməkdədir.

Beləliklə, hesab edirik ki, “Kəmalüddövlə məktubları” əslində mətbuat janrındadır; satirik publisistikanın pamflet janrında qələmə alınmışdır. M.F.Axundzadənin bəzi şeirlərində, “Aldanmış kəvakib” povestində aşkar dram ünsürləri olduğu kimi, “Kəmalüddövlə məktubları”nda da epik növün “iz”ləri özünü aşkar surətdə büruzə verir. Əsəri fəlsəfi povest adlandıran tədqiqatçı Z.Əsgərlinin mülahizəsi bu baxımdan özünü doğruldur. Fikrimizi bir qədər də konkretləşdirərək söyləyə bilərik ki, “Kəmalüddövlə məktubları”nda mətbuat janrının dominantlığı ilə əslində janrların konsolidasiyası gerçəkləşmişdir. Müxtəlif elmi ədəbiyyatlarda, nüfuzlu nəzəriyyəçilərin əsərlərində saf və qarışıq janrlar məsələsinə toxunulmuşdur. Məsələ hələ mübahisəli olaraq qalsa da, M.F.Axundzadənin yaradıcılığının, konkret olaraq “Kəmalüddövlə məktubları”nın timsalında qarışıq janrlardan (janrların konsolidasiyasından) bəhs etmək mümkündür. Tanınmış nəzəriyyəçi N.Kopıstyanskaya “janr” anlayışından bəhs edərkən burada hər bir milli ədəbiyyatın özünəməxsusluğunun nəzərə alınmasını vacib saymış, üstəlik janrın formalaşma və

təkamülünü mövcud ənənə, ədəbi təcrübə ilə bağlamışdır (11, s. 182). M.F.Axundzadə də əsəri yazarkən ortada olmayan “milli təcrübə”yə deyil, məhz Avropa təcrübəsinə istinad etmiş (“... mənim bu əsəri Renanın əsərinə oxşatmaqdan məqsədim...”), ondan bəhrələnmişdir. Nüvəsini publisistika təşkil etsə də, əsərə bədii libas geyindirməkdə M.F.Axundzadənin xüsusi məqsədi olmuşdur. Çünki: “Felyeton, pamflet və parodiyada obrazla publisist düşüncəsi qarşılıqlı əlaqədə və təsirdədir, biri digərini tamamlayıb qüvvətləndirir. İnsanların düşüncə və hisslərinə emosional təsir göstərmək, inandırmaq məqsədi ilə satirik publisistlər obrazlı təsvir vasitələrindən – metaforalardan, epitetlərdən, frazeoloji vahidlərdən istifadə edirlər. Həmin janrlarda obrazlı ştrix, bədii detal mühüm rol oynayır; publisist onların köməyi ilə hadisənin aydın mənzərəsini yaratmaq... imkanına malik olur” (12, s. 19).

“Kəmalüddövlə məktubları” M.F.Axundzadənin ideallarını, həyata, cəmiyyətə baxışlarını əks etdirən bir əsər kimi meydana çıxmışdır. Onu düşündürən ən mühüm, çoxspektrli problemlər Kəmalüddövlə və Cəlalüddövlənin dilindən səsləndirilir; əsərin qəhrəmanları M.F.Axundzadənin əvəzinə danışrlar. Ona görə də əsəri müəllifin özündən özünə məktubları kimi xarakterizə etmək olar. Tədqiqatçı Y.Qarayev bunu nəzərə alaraq yazırdı: “Şübhəsiz ki, hər iki şahzadənin dili ilə danışan müəllifin özüdür” (6, s. 238). Əsas obrazların adları da simvolikdir; biri kamal (Kəmalüddövlə), digəri cəlal (Cəlalüddövlə) sahibidir və bununla da müəllif (bir çox tədqiqatçılardan fərqli olaraq) onlar arasında fərq qoymaq istəmədiyini göstərməkdədir. Kəmalüddövlə və Cəlalüddövlənin statusları da eynidir. Onların hər ikisi şahzadədir. İngilislər Kəmalüddövlənin atası Övrəng Zibi hakimiyyətdən salmış, Hindistanı müstəmləkəyə çevirmişlər və bu səbəbdən də Kəmalüddövlə Misirdə yaşamağa məcburdur. Şahzadə Cəlalüddövlə isə vətəni İranda despotizm hökm sürdüyündən Misirə mühacirət etmişdir.

Kəmalüddövlə Cəlalüddövlənin məsləhəti ilə Amerika və Avropa ölkələrindən sonra İrana gəlir və orada gördükləri onu dəhşətə salır, səfərindən peşman olur, Cəlalüddövləyə məktubunda yazır: “...kaş görməyəydim, kaş mənim həmməzhəblərim olan bu vilayətin əhlini heç görməyəydim, onların əhvalından xəbərdar olmayaydım. Ciyərim kabab oldu” (8, s. 198). O, gördüklərindən o qədər dəhşətə gəlir ki, istər-istəməz İranın tarixinə, Sasanilər dövrünə nəzər salır, o dövrün adil padşahlarından və qanunlarından, “Peymani-Fərhəng”dən, adamların az qala behişt içində yaşamalarından bəhs edərək onu ideallaşdırır, ərəb istilacılarının məmləkəti cəhənnəmə çevirdiklərini söyləyir, Firdovsinin “Şahnamə”sindən ərəblərin əleyhinə misallar gətirir. Kəmalüddövlə Cəlalüddövləyə göndərdiyi üç məktubdan birincisində İranın tarixini mədh edəndən sonra əsl mətləb üzərinə gəlir, müasir İranın ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi həyatının kəskin tənqidinə başlayır və tənqidləri havadan söyləmir, fikirlərini ən müxtəlif

misallarla möhkəmləndirir, yeri gəldikcə Avropa təcrübəsinə istinad edir. Kəmalüddövlənin birinci məktubundan aşağıdakı sətirlər əslində bütövlükdə İran əhalisinin faciəsinin anatomiyasını təşkil edir: “Sənin torpağın indi xarəbdır, əhalin indi nadandır və sivilizasiyoni-cahandan bixəbərdir və azadlıqdan məhrumdur” (8, s. 201). Əsərdə M.F.Axundzadəni düşündürən ən mühüm məsələ elə siyasi azadlıq problemidir. Ölkədə siyasi azadlıq yoxdursa, siyasi idarəçilik köhnəlmiş, sxolastik şəriət qanunlarına əsaslanırsa, iqtisadi, mədəni, mənəvi inkişafdan söhbət gedə bilməz. İnsanlar öz azadlıqlarını tələb etmədən, müti və qul vəziyyətində yaşamağa davam edəcəkləri, kor-koranə xürafat dalınca sürünəcəkləri, yalançı və firıldaqçı “din xadimləri”nin moizələrini həqiqət kimi qəbul edəcəkləri, dünyəvi elmləri günah bilib ona arxa çevirəcəkləri, saxta “kimya”ya möcüzə kimi baxacaqları, nəgmə oxumağı, musiqiyə qulaq asmağı haram biləcəkləri...təqdirdə cəmiyyətin yaraları heç zaman sağalmayacaq, zülmətdən işığa yol olmayacaq. Müəllif bütövlükdə əsəri bu ideya üzərində qurmuşdur. Kəmalüddövlə yalnız müşahidə etdiklərini yazmır, yalnız tənqidçi olaraq qalmır; o, vəziyyətdən çıxış yolları da göstərir.

Şübhəsiz ki, əsərdə Kəmalüddövlənin dili ilə islam dininin əsasları ciddi şəkildə tənqidlərə məruz qalır. Onun nəzərinə, islam dinini iranlılara sırayan ərəblərin özləri də ağ günə çatmayıblar (“İndi dünyada ərəblərdən geridə qalmış və bəxtiqara başqa bir tayfa yoxdur”), (“...əgər keçmiş dinləri olan bütperəstlikdə qalsaydılar, bəlkə də bir günə çıxardılar”). Kəmalüddövlənin məktubunda İranda atəşperəstlik dövrünün ideallaşdırılması, ərəblər üçün bütperəstliyin daha münasib olmasının göstərilməsi, əlbəttə, M.F.Axundzadənin özünün şəxsi baxışları deyildir. Cəlalüddövlənin cavab məktubunda atəşperəstlərin olduqca kəskin tənqid edilməsi, Firdovsinin ifşasına yönələn faktların gətirilməsi və s. isə onu göstərir ki, əslində M.F.Axundzadəni İranın nə siyasi keçmişi, nə də müasir siyasi quruluşu qane edir. İslam dininə gəlinə isə, onu “sair dinlərdən yaxşı və məqbul” hesab edən M.F.Axundzadə o dini üstün tutur ki, “onun vasitəsi ilə insan bu dünyada xoşbəxt və azad olsun”.

Əsərdə Kəmalüddövlənin arqumentləri və Cəlalüddövlənin əks arqumentləri bir fikir toqquşması halına gəlir. Onların hər ikisinin arqumentlərində rəşional məsələlər kifayət qədərdir, lakin qeyri-sağlam siyasi düşüncələr də özünə yer almışdır (Kəmalüddövlənin Sasani dövrünü ideallaşdırması, Cəlalüddövlənin “milli despot”a üstünlük verməsi və s. və i.a.). M.F.Axundzadə bu fikir toqquşmasından doğan həqiqəti qəbul və təbliğ edirdi. Bu baxımdan axundzadəşünas H.Məmmədzadənin mülahizələri tamamilə yerinə düşür: “... nə Kəmalüddövlə, nə də Cəlalüddövlə təklikdə M.F.Axundzadə ideyalarının təmsilçisi deyil, yalnız onların mübahisəsindən alınan məntiqi nəticələr M.F.Axundzadənin siyasi-fəlsəfi ideyası və müdrik dünyagörüşüdür” (8, s. 10).

Əsərdə Kəmalüddövlənin üç məktubuna Cəlalüddövlənin xeyli yığcam bircə məktubla cavab verməsi, yaxud bəzi məqamlarda dərinə getməməsi onun mövqelərinin zəifliyi, yaxud arqumentlərinin azlığı təəssüratı yarada bilər. Hər halda oxucu “balans”ın pozulduğunun fərqiəndədir. Nə üçün müəllif Cəlalüddövlənin bircə cavab məktubu yazması ilə kifayətlənmişdir? Bu sualın cavabına ədibin pəterburqlu naşir Y.A.İsakova yazdığı məktubda rast gəlirik: “Ola bilsin ki, bu əsərin bəzi yerləri, sizin fikrinizcə, zəif görünsün. Ansaq siz onlara toxunmamalısınız. Birincisi – ona görə ki, müəllif həmin zəif nöqtələr vasitəsilə bu əsər haqqında tənqid yazılmasını təmin etməyi ürəkdən arzulayır. Çünki ancaq tənqid bu əsərin bütün dünyaya yayılmasını təmin edə bilər. İkincisi – ona görə ki, zəif nöqtələr müəllifin sadələşməyini göstərə bilər ki, o, həmin vasitə ilə Avropanın dərin düşüncəli mütəfəkkir və filosoflarının hüsn-təvəccöhünü özünə cəlb etməyi nəzərdə tutur” (13, s. 311).

Fərqli fikirlərə malik olsaq da, “Kəmalüddövlə məktubları” ilə bağlı son illərin bu olduqca maraqlı elmi mülahizələrinin müəlliflərinə dərin minnətdarlıq hissimizi bildirməklə qeyd etmək istəyirik ki, sovet dövründə daha çox filosofların sərəncamında olan əsər, nəhayət ki, mötəbər ədəbiyyatşünasların çox ciddi və əhatəli, məqsədyönlü araşdırmaları sayəsində haqlı olaraq həm də yenidən ədəbiyyatşünaslıq elminin müstəvisinə gətirilməkdə, siyasi müstəqilliyimizin bərpasından sonra yaranan yeni ictimai-siyasi-tarixi şəraitdə tamamilə yeni rakursdan təhlil edilməkdədir.

Beləliklə, təhlilləri yekunlaşdıraraq qeyd edə bilərik ki, M.F.Axundzadə altı ölməz komediyası və “Aldanmış kəvakib” povesti, ərəb və fars dillərində qələmə aldığı hekayələri ilə milli ədəbiyyatımızda dram və realist nəsrin əsasını qoyduğu kimi, “Kəmalüddövlə məktubları” əsəri ilə satirik publisistikanın kamil nümunəsini – ilk pamfleti yazmaq şərəfinə nail olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Axundzadə M.F. Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə fars dilində yazdığı üç məktubun və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavabın türk dilində tərcüməsidir, Ön söz S.Ağamalı oğlu. Bakı Yeni türk əlifba komitəsi, 1924, **ərəb əlifbası ilə**; Axundzadə M.F. Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə fars dilində yazdığı üç məktubun və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavabın türk dilində tərcüməsidir. Ön söz S.Ağamalı oğlu. Bakı Yeni türk əlifba komitəsi, 1924, **latın əlifbası ilə**.
2. Qasımozadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1974.
3. Məmmədov N. M.F.Axundovun realizmi. Bakı: Elm, 1978.

4. Məmməd T. Tendensiyalı yaradıcılıq, müəllif mövqeyi və ədəbi qəhrəman. // Poetika. İzm. Ədəbiyyat İnstitutunun elmi əsərləri. Bakı: Elm və Təhsil, 2014, №1, s. 26-40.
5. Əsgərli Z. “Kəmalüddövlə məktubları”: janr, üslub məsələsi. // AMEA “Xəbərlər”inin humanitar elmlər seriyası (xüsusi buraxılış). Bakı: Elm, 2012, s. 20-32.
6. Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər. Bakı: Elm: 2002.
7. Axundov M.F. Əsərləri. 3 cildə 3-cü cild. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1955.
8. Axundov M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1987.
9. Axundov M.F. Əsərləri. 3 cildə 3-cü cild. Bakı: Elm, 1988.
10. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. M.F.Axundzadənin arxivi, fond 2.
11. Копыстьянская Н.Ф. Понятие «жанр» в его устойчивости и изменчивости. // Контекст 1986, Москва: Наука, 1987.
12. Əbdürrəhimova C. Qəzet satirasının əsasları (dərslük). Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1991.
13. Axundov M.F. Əsərləri. 3 cildə 2-cild. Bakı: Elm, 1988.

Shahbaz Shamioglu (Musayev)

**“Letters of Kamaluddovle”: matters of genre, style and author’s intention
Summary**

In this article there is noted that there were written tens of articles, thesis and monographs about “the Letters of Kamaluddovle” of M.F.Akhundov after its publishing firstly in 1924. As the author was presented as an atheist during the soviet era according to the interests of the soviet ideology, the mentioned work was subjected to the research more by philosophers. So, “the Letters of Kamaluddovle” was named as the philosophical treatise, but its genre was not determined in general.

During the last years, the literary critics have conducted series of researches in direction of determination of its genre. In this article the author has analyzed and examined these researches, as a result of which he has arrived at such a conclusion that “the Letters of Kamaluddovle” is a pamphlet, a genre of the philosophical and political journalism. This article dealt with the style and author’s intention expressed in this work.

Шахбаз Шамиоглу (Мусаев)

«Письма Камалуддовла»: проблемы жанра, стиля и творческих задач автора

Резюме

В статье отмечается, что после публикации в 1924 году «Писем Камалуддовла» М.Ф.Ахундова были написаны десятки статей, диссертаций и монографий по данной теме. Поскольку в соответствии с существующей идеологией в советскую эпоху автора представляли как атеиста, упомянутая работа стала объектом исследований философов. Таким образом, «Письма Камалуддовла» назвали философским трактатом, но вопрос его жанровой принадлежности остался, по существу, открытым. В последние годы литературоведы провели серию исследований в данном направлении.

В статье автор подвергает анализу существующие труды, в результате чего приходит к выводу, что «Письма Камалуддовла» - это памфлет, т.е. разновидность сатирической публицистики. Здесь же рассматривается проблема стиля автора и творческих задач, стоящих перед ним.

Rəyçi: Bədirxan Əhmədov
filologiya elmləri doktoru, professor

ŞƏLALƏ MAHMUDOVA
Filologiya ü.f.d., dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

“A.ŞAIQ VƏ M.SEYİDZADƏNİN UŞAQ ƏSƏRLƏRİ”
MÖVZUSUNDA MÜHAZİRƏNİN İNTERAKTİV TƏLİM
METODLARI İLƏ TƏDRİSİ

Açar sözlər: Uşaq ədəbiyyatı, mərhələlər, interaktiv metodlar və üsullar, motivasiya, informasiya

Ключевые слова: детская литература, этапы, интерактивные методы и способы, мотивация, информация

Key words: children's literature, stages, interactive methods and methods, motivation, information

Elmi ədəbiyyatda interaktiv təlim metodları ilə tədris edilən dərslərin, əsasən, yeddi mərhələsi məqsədamüvafiq (məqbul) hesab edilmişdir. I. Motivasiya, problemin qoyulması; II. Tədqiqatın aparılması; III. İnformasiya mübadiləsi; IV. İnformasiyanın müzakirəsi və təşkili; V. Nəticə, ümumiləşdirmə; VI. Yaradıcı tətbiqetmə; VII. Qiymətləndirmə və ya refleksiya [5, s.18-21]. Orta məktəblərdən fərqli olaraq, ali məktəbdə 2 dərslər tipi mövcuddur – mühazirə və seminar. Fərq yalnız dərslərin tipində deyil, dərslər ayrılma vaxtında da özünü göstərir. Yəni, əgər orta məktəbdə hər bir dərslər 45 dəqiqə vaxt ayrılırsa, ali məktəbdə mühazirə və seminar dərslərinin hər biri ayrılıqda 80 dəqiqə təşkil edir. Ənənəvi metoda əsasən, müəllim mühazirə dərslərində 80 dəqiqə ərzində fənnin nəzəri məsələləri ilə bağlı tələbəyə məlumat verirdi. Seminar məşğələləri isə tələbələrin müəyyən tapşırıqları yerinə yetirməsi və mühazirədə əldə etdikləri informasiyanı, demək olar ki, əzbər, yaxud, yadda qalanı söyləməsi ilə həyata keçirilirdi. Əlbəttə ki, bütün bunlar təlimin hazırkı inkişafı, informasiya-texnologiya vasitələrinin mövcud olduğu bir dövr üçün köhnəlmiş hesab olunur. Buna baxmayaraq, ənənəvi metodun da özünəməxsus müsbət cəhətləri vardır ki, müəllim hər iki metoddan düzgün şəkildə istifadə etməyi, lazım olanını seçməyi bacarmalıdır. Artıq hər bir müəllim öz üzərində işləməli, yeni təlim metod və üsullarını öyrənməli, texniki vasitələrdən istifadə yollarını mənimsəməli, tədrisin keyfiyyətinin artırılmasına çalışmalıdır.

Ali məktəb müəllimləri bəzən belə bir yanlış fikir söyləyirlər ki, interaktiv təlim yalnız orta məktəbdə tətbiq edilə bilər. Ancaq son illərdə görülən işlər, açıq dərslərin keçirilməsi, müəllimlərin müsabiqələrə təşviqi interaktiv təlimin ali məktəbdə mümkünlüyünü, hətta daha əlverişli və səmərəli olduğunu ortaya qoydu.

Bildiyimiz kimi, hər bir müəllim dərəcə girməzdən əvvəl bəzi hazırlıqlar görməli, qabaqcadan dərəcə icmalını, planını tutmalı, yeni mövzu ilə bağlı tələbni mövzuya təhrik edəcək, onları həvələndirəcək motivasiya qurmalı, onlarda deyəcəyi fənnə maraq və məhəbbət oyatmalıdır. Bunun üçün müəllim müəyyən texnologiya üsullarından, kompyuterdə bəzi proqramlardan, Microsoft Word, Power Point və sairədən istifadə etməyi bacarmalıdır. Günümüzdə müəllimin qarşısına qoyulan tələblərdən biri də odur ki, müəllim yeni mövzunu dərəcə zamanı tələbəyə, yaxud şagirdə mənimsətməlidir. Bunun üçün o, dərəcə keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə müxtəlif təlim metod və üsullarına əl atmalıdır. Həmin təlim metodlarına bunları aid etmək olar:

- 1) Anlayışın çıxarılması;
- 2) Klaster, yəni şaxələndirmə;
- 3) “Venn” diaqramı;
- 4) Karusel;
- 5) “T” üsulu, yaxud ikihissəli gündəlik;
- 6) Akvarium;
- 7) BİBÖ (Bilirəm; İstəyirəm biləm; Öyrəndim) və s.

Müəllim dərəcə boyu vaxta nəzarət etməli, 80 dəqiqəni elə bölməlidir ki, dərəcə gedişatında nəzərdə tutduğu nəticəni əldə edə bilsin.

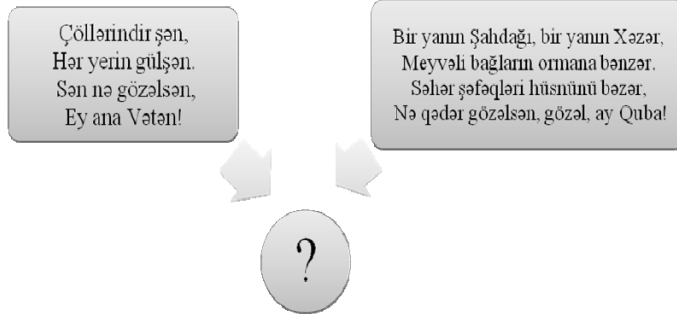
Dərəcə təqribən aşağıdakı kimi bölmək olar:

1. Motivasiya – 5 dəq.
2. Tədqiqatın aparılması – 30 dəq.
3. İnformasiya mübadiləsi – 10 dəq.
4. İnformasiyanın müzakirəsi – 10 dəq.
5. Ümumiləşdirmə və nəticə - 10 dəq.
6. Yaradıcı tətbiqetmə - 10 dəq.
7. Qiymətləndirmə - 5 dəq.

Dərəcə gedişatında orta məktəbdə olduğu kimi ali məktəb müəlliminin də qarşısında duran vəzifələrdən birincisi sinfin təşkilindən ibarətdir. Müəllim auditoriyaya daxil olaraq salamlaşır, davamiyyəti yoxlayır və jurnalda müəyyən qeydlər apardıqdan sonra dərəcə **I mərhələsinə** başlayır, yeni mövzu ilə bağlı əvvəlcədən hazırladığı motivasiyanı tələbələrin diqqətinə çatdırır. Motivasiya - problemlə situasiya yaratmaq, yeni mövzunun adını ortaya çıxartmaq, dərəcə həvəs, maraq oyatmaq üçün istifadə olunan bir üsuldür.

“A.Şaiq və M.Seyidzadənin uşaq əsərləri” mövzusu ilə bağlı hazırlanmış motivasiya müxtəlif formada ola bilər. Məsələn, hər iki ədibin portretini elektron lövhədə nümayiş etdirməklə və ya hər iki sənətkarın sözlərinə bəstələnmiş mahnının səsləndirilməsi ilə yaxud, hər iki müəllimin əsərlərindən gətirilmiş nümunələrlə, açar sözlərdən istifadə yolu ilə və s.

Müəllimin hər iki ədibin əsərindən nümunə gətirməklə hazırladığı motivasiya aşağıdakı kimi ola bilər:

İnternet resurslarından yüklədiyimiz A.Şaiqin “Xoruz”, yaxud “Keçi” şeirlərinə Oktay Zülfüqarovun və M.Seyidzadənin “Quzum” şeirinə Səid Rüstəmovun, və ya “Oynaq topum” şeirinə bəstəkar Soltan Hacıbəyovun bəstələdiyi mahnılar səsləndirilir. Tələbələr hər müəllifə məxsus mahnını dinlədikdən sonra onlara belə bir sualla müraciət etmək olar:

- Yəqin ki, hər biriniz uşaq vaxtından bu mahnıları eşitmisiniz. Bəs bu mahnıların müəlliflərini necə tanıyırsınız?

Tələbələr müxtəlif cavablar səsləndirirlər və müəllim yeni mövzunu elan edir.

II mərhələdə müəllim tədqiqat sualını elan etməlidir. Bu təxminən aşağıdakı kimi ola bilər.

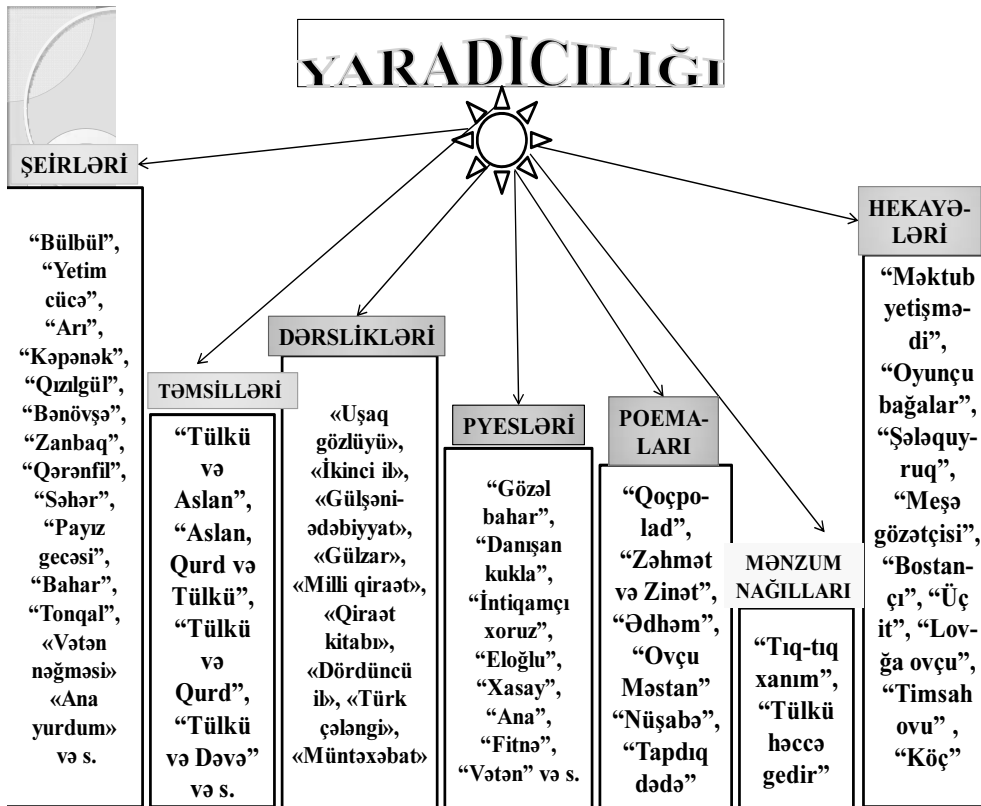
Tədqiqat sualı: A.Şaiq və M.Seyidzadə uşaq əsərlərində hansı mövzulara toxunmuşlar və bu əsərlər uşaqların təlim-tərbiyəsində nə kimi rol oynayır?

Tədqiqatın aparılması üçün müəllim mövzu ilə bağlı uşaq ədəbiyyatı dərslikləri əsasında [1, s.238-253, 261-273; 2, s.136-156, 163-168; 3, s. 166-215; 4, s.66-73, 79-85] Power Point proqramında hazırladığı slaydları elektron lövhədə nümayiş etdirir:

Həyatı

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının və maarifinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Abdulla Şaiq Mustafa oğlu Talıbzadə 1881-ci ildə Tiflisdə ruhani ailəsində dünyaya göz açıb. O, 1888-ci ildə altısinifli şəhər müsəlman məktəbində ilk təhsilini aldıqdan sonra 1893-cü ildə ailə vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq Xorasana gələrək orada dövrünün mütərəqqi ziyalısı Yusif Ziyanın məktəbində təhsilini davam etdirir. On doqquz yaşlı Abdulla yeddi ildə Xorasanda mükəmməl təhsil alır, tarix, məntiq, psixologiya elmlərini, Şərq, Azərbaycan, Rus ədəbiyyatını öyrənir. 1900-cü ildə o, Tiflisə qayıdaraq bir müddət orda qalır. 1901-ci ildə Bakıya gəlir. Görkəmli ictimai xadim Nəriman Nərimanov və Abbas bəy Minasazovun qayğısı və köməyi ilə 25 aprel 1902-ci ildə Bakıdakı Aleksandrinski gimnaziyada imtahan verərək müəllimlik şəhadətnaməsini alır. Bakıda 5-ci şəhər məktəbində pedaqoji fəaliyyətə başlayan Abdulla Şaiq 1903-cü ildən Sabunçudakı altısinifli məktəbdə ana dili və şəriətdən dərs deyir. O, pedaqoji kurslarda, texnikumlarda və başqa məktəblərdə dərs deyir, mədəni-maarif işlərinə yardım edir, bədii yaradıcılıqla məşğul olur. Çalışdığı gimnaziya ilk öncə "Nümunə məktəbi" adlandırılır. Bu məktəbdə bütün dərslər Azərbaycan-Türk dilində aparılır. 1918-ci ildə yaradılmış bu məktəb sonralar "Şaiq Nümunə məktəbi" adlandırılmış və 10 il fəaliyyət göstərmişdir.

Ədəbiyyat sahəsindəki fəaliyyətinə görə Abdulla Şaiqə "Əməkdar incəsənət xadimi" adı verilmişdir. Abdulla Şaiq 1959-cu ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Uşaq şeirləri. Abdulla Şaiq yaradıcılığına tərcümə və qəzəllə başlasa da, ilk mətbu əsəri "Laylay" adlı uşaq şeri olur. O, 1906-cı ildən başlayaraq silsilə şeirləri ilə milli uşaq poeziyamızın incilərini yaradır. Onun bir sıra şeirləri "Dəbistan" və "Məktəb" uşaq-gənclər toplularında işıq üzü görür.

Uşaqların məktəbəqədər yaş dövründən əzbər bildiyi "Xoruz", "Keçi", "Uşaq və dovşan" şeirləri məzmun və mənə dərinliyi ilə uşaq poeziyamızın klassik nümunələrindəndir. Bu kiçik şeirdə təsvir olunan heyrət və saflıq uşaq marağına uyğundur.

"Keçi" şeirində keçinin hərəkətləri ilə yanaşı, onu gözləyən təhlükədən narahat olan uşağın hiss və həyəcanlarını görürüksə, "Uşaq və dovşan" şeirində digər canlılarla insanın ünsiyyət yaratmaq cəhdinin mümkünsüzlüyünün şahidi oluruz.

A.Şaiqin uşaq şeirləri oxucularını ətraf aləmlə - təbiət hadisələri, müxtəlif çiçəklər, bitkilərlə yaxından tanış etmək, onların xüsusiyyətləri barədə məlumat və bilik vermək məqsədi daşıyır. Buna misal olaraq "Bülbül", "Yetim cücə", "Arı", "Kəpənək", "Qızılgül", "Bənövşə", "Zanbaq", "Qərənfil", "Səhər", "Payız gecəsi", "Bahar", "Tonqal" və s. şeirlərin göstərmək olar. Bu şeirlər balaca uşaqlarda təbiətə, onun gözəlliklərində məhəbbət hissi aşılayır.

"Bənövşə" şeirində bahar çiçəyinin xüsusiyyəti barədə - nə vaxt açıb solması haqda məlumat verilir:

Bahar oldu açaram,
Qar – borandan qaçaram.
Başqa güllər açanda,
Mən quş olub uçaram. [3. 83]

A.Şaiqin «**Ana yurdum**», «**Vətən nəğməsi**» şeirlərində uşaqlarda vətənpərvərlik duyğuları aşılanır.

Çağırır Vətən,
İstəyir kömək.
Onu düşməndən
Qorumaq gərək.

Təmsil və mənzum nağılları. A.Şaiq uşaqlar üçün "Tülkü və Aslan", "Aslan, Qurd və Tülkü", "Tülkü və Qurd", "Tülkü və Dəvə" və s. təmsillər də yazmışdır. Bu təmsillərdə lovğalığın acı nəticəsi, zalımlıq, tamahkarlıq kimi cəhətlər tənqid olunub, ibrətamiz, əxlaqi nəticələr çıxarılır.

Ədibin folklor süjetlərindən istifadə yolu ilə yaratdığı, uşaqların sevə-sevə oxuduqları və cizgi filminə baxdıqları "Tıq-tıq xanım", "Tülkü həccə gedir" nağıllarında hiyləgərlik, lovğalığ, riyakarlıq, tamahkarlıq kimi mənfi xüsusiyyətlər pislənir, səmimi, sədaqətli, həqiqətpərəst, gözütöx, təvazökar olmaq kimi əxlaqi sifətlər aşılanır.

A.Şaiq bu mənzum nağılları o qədər yüksək sənətkarlıqla işləmişdir ki, onlar bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır.

Pyeləri. A.Şaiq folklor və klassik yazılı ədəbiyyat motivləri əsasında "Eloğlu", "Vətən", "Fitnə", Nüşabə", "Şah Abbas", "Qaraca qız", "Qoçpolad", "Tapdıq dədə" və s. əsərlərini qələmə almışdır. Bu əsərlərdə insanın azadlıq eşqi, vətən sevgisi, düşməne, qara qüvvələrə qarşı qəhrəmanlıq mübarizəsi, ağıl və müdriklik təsvir və tərənnüm edilmişdir.

"Vətən" və "Eloğlu" dramlarında xalq qəhrəmanlarının yenilməzliyi, düşmən üzərində parlaq qələbəsinin təsviri vətənin azadlığı uğrunda mübarizəyə səfərbər edir.

A.Şaiq həm də 1910-cu ildə yazdığı "Gözəl bahar" pyesi ilə milli uşaq teatrının özülünü qoyub.

Hekayələri: “Məktub yetişmədi”, “İki müztərib, yaxud əzab və vicdan” hekayələrində real həyat həqiqətlərindən doğan yangılı, kədərli hadisələr təsvir edilir. “Oyunçu bağalar”, “Şələquyruq”, “Meşə gözətçisi”, “Bostançı”, “Üç it”, “Lovğa ovçu”, “Timsah ovu” və “Köç” hekayələrində isə ətraf aləmin cazibədarlığı müqabilində oxucuda təbiətə məhəbbət və qayğı təbliğ olunur. Yazıçı həcminə görə ən böyük hekayəsi olan “Köç” əsərində kənd həyatından, ana təbiətin gözəlliklərindən məhəbbətlə söz açır. “Usta Bəxtiyar”, «Sözün qiyməti» hekayələri gənc nəsə xalqımıza xas olan mənəvi dəyərlərin mənimsənilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Poemaları. Ədibin «Qoçpolad» (1938), «Zəhmət və Zinət» (1944), «Ədhəm» (1908), «Ovçu Məstan» poemaları gənc nəsəlin xalqımıza xas olan milli dəyərlərə, eləcə də ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Müəllim A.Şaiqlə bağlı slaydların ardınca Mirmehdi Seyidzadənin həyat və yaradıcılığında ibarət slaydlara keçid edərək deyir:

- Bu gün haqqında bəhs edəcəyimiz ikinci ədibimiz görkəmli uşaq şairi M.Seyidzadədir.

Slaydlar müəllimin şərh və bəzi izahları ilə tələbələrə təqdim olunur:

ŞEİRLƏRİ

"İlk müəllimin" şeirində lirik qəhrəman özünün məktəbdə oxuduğu illəri, ona dərs demiş, əlifba öyrətmiş ilk müəllimi xatırlayır. Müəllimi ona Füzulini sevdərib, şeirin zərif dilini başa salıb. Bir gün parkda gəzərək ilk müəllimi ilə qarşılaşan lirik qəhrəman ona yanaşdı hörmətlə əl tutur, söhbət edir. Qəhrəman ömrünün kəmil çağında olsa da, sanki yenə əlində kitab müəllimqabağında duran şagirdidir. Sonda lirik qəhrəman müəlliminə ürək sözlərini belə söyləyir:

Dedim: sizə borcluyam,
Bütün ömrüm boyunca.
Hörmətli müəllimim –
Bu dünya görmüş qoca
Dedi: sən öz borcunu
Qaytar bizim gənc nəsə.
Uşaqların yaz-yarat
Daha böyük həvəslə.

"Qış baba" şeiri istər məktəbəqədər yaşlı, istərsə də kiçik məktəb yaşlı uşaqların ən çox sevdiyi əsərlərdəndir. Şeirdə Yeni il bayramı zamanı uşağın keçirdiyi hislər, qəlbindən keçən sözlər poetik bir dillə əks etdirilmişdir.

Keçdi dəniz, aşdı dağ
Gəldi bizə bir qonaq
Saçları qardan düməğ.
Söylədik: alqış, baba!
Şaxta baba, qış baba!

"Bahar nəğməsi" şeiri də uşaqların sevä-sevä əzbərlədiyi əsərlərdəndir.

Bir qış uçdu bizim bağa,
Səhər-səhər oxumağa.
Qondu yaşıl bir budağa,
Dedi: gözəl bahar gəlir.

Şairin şeirlərinə mahnılar da bəstələnmişdir.

POEMALARI. Şairin “Koroğlu”, “Abşeron bağlarında”, “Balıqçılar”, “Unudulmaz görüş”, “Sehrli güzgü”, “İntizar”, “İskəndər və çoban”, “Gilgilçay sahilində”, “Bakı mənzərələri”, “Meyvələrin bəhsi” poemaları yüksək ideya-bədii xüsusiyyətlərə malikdir.

“**Koroğlu**” poemasında uşaqlara vətənpərvərlik, mübarizlik, qəhrəmanlıq kimi keyfiyyətlər aşılır. Əsərdə xalq qəhrəmanı Koroğlu obrazı yaradılmışdır. O, şər qüvvələrə qarşı çıxır, başına topladığı özü kimi igidlərlə birgə xarici və daxili düşmənlərlə mübarizə aparır.

“**Abşeron bağlarında**” poemasında ana yurdun təbiəti tərənnüm olunur. Şair Abşeron bağlarının gözəlliyindən, nemətlərindən məhəbbətlə söz açır. Əsərdə səksən yaşlı əməksevər qoca bağban obrazı yaradılmışdır. Dünya görmüş bu qoca mənalı söhbətləri, arzuları ilə diqqəti cəlb edir.

O deyir: -Hər dövrün
Bir hökmü var cahanda.
Nə yaratsan o qalar
Gələcəyə yadigar.

Seyidzadə “Bakı mənzərələri”, “Gilgilçay sahilində”, “Sehrli güzgü” və digər poemalarında Vətənimizin keçmişinə və bu gününə nəzər salır, balaca oxucularını atababaların mübarizə yolu, əqidəsi, igidliyi ilə tanış edir.

MƏNZUM NAĞILLARI

M.Seyidzadənin “Günəş baba”, “Su pərisi”, “Ağıllı çoban”, “Göyərçin”, “Sirlə çeşmə”, “Nərgiz”, “Üç alma”, “Sehrli nar”, “Ceyran”, “Qartal və qaranquş”, “Lovğalar”, “Şah və xidmətçi”, “Səbəyel gözəli” mənzum nağılları uşaq ədəbiyyatının dəyərli nümunələrindəndir.

Seyidzadə “**Ağıllı çoban**” mənzum nağılını N.Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasının motivləri əsasında qələmə almışdır. Burada da çobanın müdrikliyi diqqəti cəlb edir. Çoban hökmdara ibrət dərsi verir. O, canavara uyaraq sürünü güdaza verən xain iti cəzalandırır. Bununla da Bəhrəm şahı ibrət dərsi verir. Anladır ki, o, ölkənin, xalqın taleyini xəyanətkar, zalım vəzirə etibar etməklə yanlış addım atmışdır. Şah gec də olsa səhvini anlayır və xain vəzirə layiqli cəzasına çatdırmaqla ölkədə əmin-amanlığı bərpa edir.

“**Nərgiz**” mənzum nağılı şifahi xalq ədəbiyyatı motivləri əsasında yazılmışdır. Əsərdə yaş yetmiş beşi keçmiş zəhmətkeş qoca obrazı yaradılmışdır. Qocalmasına baxmayaraq o, qızlarını dolandırmaq üçün dağlara odun yığmağa gedir və bir gün qayıtmır. Üç qız – Ulduz, Nərgiz və Xumar tamam köməksiz qalırlar. Bu zaman onlara Eldar adlı bir gənc kömək edir.

Slaydlar təqdim olunarkən müəllim əvvəl A.Şaiqin, ardınca M.Seyidzadənin həyat və yaradıcılığı, uşaq əsərləri ilə bağlı tələbələrə məlumat verir.

III mərhələdə - İnformasiya mübadiləsində tələbələr aldıkları yeni bilgilərlə bağlı fikir yürüdür, təhlillər aparır, informasiya mübadiləsi aparırlar.

Müəllim **IV mərhələyə**, informasiyanın müzakirəsi və təşkilinə keçid edərək yeni mövzunun daha da dərinlən mənimsədilməsi, biliyin möhkəmləndirilməsi və tələbələrin fəallığının artırılması məqsədi ilə onlara suallarla müraciət edir.

A.Şaiqlə bağlı suallar:

1. A.Şaiq nə vaxt və harada anadan olub?
2. A.Şaiqin təhsili barədə nə deyə bilərsiniz?
3. Ədibin ilk əsəri necə adlanır və yaradıcılığını neçə qismə bölmək olar?
4. Şaiqin uşaq əsərlərinin başlıca mövzunu nə təşkil edir?
5. O hansı mövzularda şeirlər yazıb?
6. Nəsr əsərləri hansılardır?
7. Təmsillərində hansı xüsusiyyətlər pislənir?
8. Pyesləri hansılardır? Bu əsərlərdə nədən bəhs olunur?
9. A.Şaiqin uşaq əsərlərində gənc nəsələ hansı keyfiyyətlər aşılır?
10. A.Şaiqin Nizami Gəncəvidən bəhrələnərək yazdığı əsərlər hansılardır?

M.Seyidzadə ilə bağlı suallar:

1. M.Seyidzadə neçənci ildə və harada anadan olmuşdur?
2. İlk əsəri necə adlanır?
3. Ədib hansı janrlarda əsərlər yazıb?
4. Şairin uşaq əsərlərini mövzuna görə necə qruplaşdırmaq olar?
5. Şeirlərində uşaqlara hansı keyfiyyətlər tələq olunur?
6. Təmsilləri hansılardır? Həmin təmsillərdə nədən danışılır?
7. Mənzum nağıllarının əsas mövzunu nə təşkil edir?
8. Hansı poemaları var və bu əsərlərdə nədən bəhs olunur?
9. M.Seyidzadənin əsərlərində sizi daha çox cəlb edən nə oldu? və s.

Müəllim yeni mövzu ilə bağlı suallarını tələbələrə ünvanlayıb müvafiq cavablar aldıqdan sonra **V mərhələyə** - ümumiləşdirmə və nəticə hissəsinə keçə bilər. Bu mərhələdə müəllim tədqiqat sualını tələbələrə xatırlatmalıdır:

- M: Bizim tədqiqat sualımız nə idi? Kim deyər?

T: A.Şaiq və M.Seyidzadə uşaq əsərlərində hansı mövzulara toxunmuşlar və bu əsərlər uşaqların təlim-tərbiyəsində nə kimi rol oynayır?

- Buyurun. Kim cavablandırmaq istəyir?

- I tələbə: Hər iki ədib vətən, qəhrəmanlıq mövzusunda əsərlər yazıb. Bu mövzular uşaqlarda vətənlə məhəbbət, qorxmazlıq, igidlik kimi hislər aşılayır.

- II tələbə: Hər ikisi ana təbiətdən, onun gözəlliklərindən, güllərdən, heyvanat aləmindən bəhs edən mövzulara toxunub. Bunlar da, uşaqlarda

təbiət aləminə, heyvanlara məhəbbət hissi oyadır, həm də bu əsərlərdən uşaqlar təbiətşünaslıqla bağlı elmi biliklər əldə edirlər.

- III tələbə: Onlar tərbiyəvi-əxlaqi mövzularda da əsərlər yaradıblar. Bu əsərlərdə uşaqlar müəyyən etik qaydalara yiyələnir, onlarda estetik zövq formalaşır, böyüklərə hörmət, kiçiklərə nəvaziş, humanizm, qayğıkeşlik, düzlük, dostluqda sədaqət və s. bu kimi müsbət keyiyyətlər təlqin olunur.

- IV tələbə: Əmək mövzusunda da əsərlər yazıblar. Bu əsərlərdə əməyə yüksək qiymət verilir. Uşaqlar bu əsərləri oxuyarkən anlayırlar ki, hər bir kəs öz alın təri ilə, zəhməti ilə halal çörək qazanmalı, tənbellik, pintilik, səhlənkarlıq, məsuliyyətsizlik, başısoyuqluq kimi pis xüsusiyyətlərdən uzaq durmalı, əməksevər, işgüzar, qoçaq olmalı, işə sevgi ilə yanaşmalıdırlar və s.

IV mərhələ yaradıcı tətbiqetmə adlanır. Bu mərhələdə müəllim tələbələrə “Hər iki sənətkarın uşaq əsərləri məndə nə kimi təəssürat yaratdı?” mövzusunda qısa ESSE yazdırıla bilər.

VII mərhələ qiymətləndirmə mərhələsidir. Mühazirə olduğu üçün sonda fəallığına görə seçilən tələbələrin adları qeyd olunur və seminar dərslərində qiymətləndirilmə zamanı həmin tələbələrin ümumi ballarına əlavə olunaraq nəzərə alınır.

Bu tipli dərslər modelləri tələbələrə passiv seyrçilikdən, aktiv tədqiqatçıya çevirir, dərslər canlı maraqla yaradır, onları diskussiyaya girməyə təhrik edir. Bu zaman ənənəvi mühazirədən fərqli olaraq əks-əlaqə yaradılır, tələbələrdə yaradıcı və müstəqil təfəkkürün inkişafına, həmin materialın əsasən tələbələr tərəfindən mühazirə prosesində mənimsənilməsinə şərait yaranır.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. Həsənlı B. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. B., 2008 s.238-253, 261-273
2. Xəlil Z., Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 2004. s. 136-156, 163-168
3. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. B., 2006 s.166-215
4. Rafiq Yusifoglu. Uşaq ədəbiyyatı. B., 2002 s.66-73, 79-85
5. Veysova Z. Fəal/İnteraktiv təlim: Müəllimlər üçün vəsait.B., 2007. 149 səh.

Ш.Махмудова

Преподавание лекции по «произведения для детей абдулла шаика и Мирмежди Сейдзаде» с помощью интерактивных методов обучения Резюме

В статье представлена лекция о преподавании в высших учебных заведениях с интерактивным методом обучения предмета детской литературы. Этот образец урока был разработан на основе 7

этапов, подготовленных на тему «Произведения для детей Абдулла Шаига и Мирмехди Сеидзаде». Отмечается, что организация урока подобным образом поможет учащимся осваивать предмет более глубоко, содействует для их активности. Здесь были использованы методы образования мотивации, проблемных ситуаций, кластеров, введение понятий, мозговых штурмов и др. В заключении студенты отвечают на подготовленные вопросы по теме, подчеркивается и проводится сравнения схожие и отличительные особенности в творчестве обоих мастеров, демонстрируют свое отношения к теме написав эссе. Все это содействует определению уровня усвоения и восприятия студентами пройденной темы. Цель статьи – показать путь для преподавания преподавателям высших школ по этому предмету.

Sh.Mahmudova

Teaching lectures on "notes for children abdulla shaik and Mirmekhdi Seizzade" with interactive training methods

Summary

The article presents a lecture on teaching in higher education institutions with an interactive method of teaching the subject of children's literature. This sample lesson was developed on the basis of 7 stages, prepared on the theme "Notes for children of Abdulla Shaig and Mirmehdi Seidzadeh". It is noted that the organization of the lesson in a similar way will help students to master the subject more deeply, promote for their activity. Methods of formation of motivation, problem situations, clusters, introduction of concepts, brainstorms, etc. were used here. In conclusion, students answer the prepared questions on the topic, emphasizes and compares similar and distinctive features in the work of both masters, demonstrates their attitude to the topic by writing an essay, all this contributes to determining the level of learning and perception by students of the topic covered. The purpose of the article is to show the way for teaching teachers of higher schools on this subject.

Rəyçi: Nadir Məmmədli
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

TARIYEL QƏNİ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
qenitariel@mail.ru

ŞİRVAN DASTAN MÜHİTİ VƏ ONUN JANR SPESİFİKASI

Açar sözlər: Şirvan folklor mühiti, dastan yaradıcılığı, epos ənənəsi, aşiq repertuarı, dastan strukturu və s.

Ключевые слова: Ширванская фольклорная среда, эпическое творчество, традиция эпоса, ашугский репертуар, структура саги

Keywords: Shirvan folklore environment, epic creativity, epic tradition, ashug repertoire, the structure of saga.

Məsələnin qoyuluşu: Şirvan folklor mühiti və epos təfəkkürü.

İşin məqsədi: Şirvan dastan mühitinin özünəməxsusluqlarını, epos təhkiyəsinə bir problem olaraq sistemli təhlil etmək.

Şirvan folklor mühiti bütün müstəvilərdə zəngin fakturası, etnosun milli-mənəvi mədəniyyətinin enerji qaynaqlarını özündə ehtiva etməsi ilə böyük dəyər qazanır. Məlum olduğu kimi, bütünlükdə türk xalqları böyük mədəniyyət qurucusu olaraq bəşər sivilizasiyasına əvəzsiz töhfələr vermişdir. Eləcə də dövlətçilik ənənələri, cahanşümul dövlət ideyaları, dünya nizamına verdikləri bir sonsuzluqla ölçülür. Məhz zəngin folklor örnəkləri həmin düşüncənin daşınış və ifadə faktoru kimi ciddi təhlilləri, tipoloji araşdırmaları zəruri edir. Dastanlar bir forma olaraq həmin zənginliyi ifadə və gələcəyə daşıma baxımından ən ciddi qaynaqdır. Etnosun mədəniyyət tarixini, keçib gəldiyi yolun ziqzaqlarını aydınlaşdırmaq, dolğun təsəvvür yaratmaq baxımından ədəbiyyatşünaslar, tarixçilər, etnoqraflar, arxeoloqlar, musiqişünaslar bu janr nümunələrinə müraciət etməklə aydınlıq gətirməyə çalışmışlar.

Son dövrlərdə tipoloji təhlillərə, region folklorunun öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilməkdədir. Azərbaycanın müstəqilliyindən sonra bu sahədə atılan addımlar, toplama, nəşr, tədqiq məsələləri gələcək işlərin uğurlu istiqamətindən xəbər verir. Şirvan dastan mühiti və onun janr tipologiyasının özünəməxsusluğu da bu zənginlikdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onu da əlavə edək ki, Şirvan dastanlarının zəngin fakturası Azərbaycan dastançılığının genetik sistemini, onun inkişaf və özünəməxsusluq spektirlərini müəyyənləşdirməyə əsas verir. Əlbəttə burada animizm, fetişizm, totemizm, mifdən gələn yolun müxtəlif elementləri motiv, hadisə, epizod səviyyəsində özünə yer tapır. Onların araşdırılıb üzə çıxarılması, nələrlə səciyyələnməsi müasir elmin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdəndir. Çünki epos təfəkkürü elə möhtəşəm və çoxlaylı hadisədir

ki, onun genetik qatlarında oturuşanların müəyyənləşməsi daha gizlinləri aydınlaşdırmağa imkan yaradır. “Şirvan dastanları və aşığı rəvayətləri” (Bakı, Elm və təhsil, 2012) kitabında toplaşanlar bunu bütün tərəfləri ilə əhatə edir. Ancaq bizə belə gəlir, bu toplama nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etməsinə baxmayaraq, yenə də yeni toplanmalara, folklor bilicilərinin yaddaşından digərlərini yazıya almağa ehtiyac vardır. “Koroğlunun Şirvan səfəri”, “Şirvanlı Qəhrəman şah”, “Adıgözəl və Aslan Şah”, “Aşığı Təhmiraz”, “Şahzadə Qasım”, “Abbas və Gülgəz”, “Xəstə Qasım”, “Seydi və Pəri”, “Aşığı Ağamməd və Məryəm”, “Aşığı Bilal dastanı”, “Şirvanlı el şairi Püstə Şikar qızı”, “Barıdday Soltan” və s. bütünlükdə mühiti, onun dastan repertuarını aydınlaşdırmağa imkan yaradır. Məlum olduğu kimi, “hər bir aşığın özünün repertuarı olduğu kimi, hər bir regiona məxsus müəyyən yaradıcılıq ənənələri, aşığı repertuarları olmuşdur, bu da ona digər mühitdən seçilməyə əsas verir.

Ümumiyyətlə, dastanlar mənsub olduğu xalqın tarixini, keçmişini, insanların həyat tərzini, dünyaya baxışını yaşadan qiymətli mənbədir” (7, 8). Doğrudan da, hər bir regionun özünəməxsusluğunu, yaradıcılıq ənənələrini aydınlaşdırmaq üçün onun folklor mühiti, məişəti, şifahi yaddaşında olanlar mühüm vasitə kimi böyük önəm daşıyır və ciddi təhlillərə, qənaətlərə əsas olur. Şirvan folklor mühitinin verdiyi informasiya, hadisələrin özünəməxsusluq və təsvir tipi region yaddaşını, söyləyici auditoriyasını dəqiqləşdirməyə şərait yaradır. Məlum olduğu kimi, “türkdilli xalqlarda dastan yaradıcılığının qədim və zəngin ənənələri olmuşdur. Hələ islamdan qabaqkı dövrlərdə türk dilli xalqlar “Əfrasiyab”, “Şu”, “Hun”, “Göy türk”, uyuğurların “Oğuz Kağan”, “Boz qurd”, “Törəyiş”, “Köç” və sairə kimi dastanlar yaratmışlar. Bu qədim bahadırlıq dastanlarında alp-ərənlərin müharibələrdə iştirakı göstərdiyi rəşadəti vəsf olunmuşdur. Əfrasiyabın türk adı Alp Ər-Tunqadır. “Alp Ər-Tunqa” miladdan yeddi yüz il əvvəl Saqa türklərinin (Turan) böyük xaqanıdır. O, İran-Turan savaşlarında iştirak edərək iranlıları dəfələrlə məğlub etmiş, sonralar Keyxosrova yenilərək öldürülmüşdür”. O zamanlar bu qəhrəman haqqında çoxlu rəvayətlər, şeirlər yaradılmışdır. Bunlardan bir qismini, xüsusən onun ölümünə həsr olunan mərsiyəni Mahmud Kaşğari “Divani-lüğət-it-türk”, Yusif Balasağunlu “Qutadqu bilik” əsərlərində yazıb saxlamışlar. Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanları bu əsərlərin ənənələrindən istifadə ilə yazılmışdır” (3, 311). Əlbəttə bu nümunələr bütünlükdə türkün həyat təsəvvürlərini, qəhrəmanlıq tarixini, xarici xə daxili münasibətlərini, dövlətçilik düşüncəsini öyrənmək üçün mühüm mənbədir. Düzdür, onların bizə bir bütöv və tam şəkildə gəlib çatması hadisəsi elə də görünmür. Ozan yaddaşında, qopuzun, sazın ümumi ahəngində yüz illər boyu el-el gəzən bu qəhrəmanlıq nümunələri müxtəlif dövrlərdə itkilərlə, aşınmalarla üz-üzə də qalmış və müəyyən epos nümunələri bir bütöv olaraq yaddaşlardan silinmişdir. Folklor üçün bu təbii hadisədir. S.Vurğun “Tomris” əfsanəsinin

bizə gəlib çatan hissəsini böyük bir dastanın bir hissəsi kimi qeyd edirdi və Dədə Qorqud haqqında vurğulayırdı ki, “o, açacaq dəniz kimi tükənməyən ağılı, söyləyəcək öz xalqının qəhrəmanlıq nağılı” (10, 54). “Kitabi-Dədə Qorqud” da, “Koroğlu” da bütün müstəvilərdə xalqın qəhrəmanlıq nağılıdır. Şirvan folklor mühitindən yazıya alınmış dastan nümunələri xalqın epos yaddaşının hadisəsi olaraq bütünlükdə ilkin təsəvvürdən bu yana olanları əhatə etmək baxımından əvəzsizdir. Ustad sənətkarların repertuarının yazıya alınması, el ağsaqqallarının söyləmələrindəki rəvayət, hadisə, əhvalat örnəkləri bizə daha ətraflı təfsilatları əldə etməyə, təfərrüata varmağa imkan yaradır. Əlbəttə bunlar bir istiqamətdə Azərbaycan dastançılığını, türk dastan ənənəsini özündə ehtiva edirsə, digər istiqamətdə regionun lokal mənzərəsini, spesifik məzmununu aydınlaşdırmağa əsas verir. Məsələn, “Koroğlunun Şirvan səfəri” şübhəsiz ki, bu regionun yaddaş, qəhrəmanlıq, dəyər sistemi əsasında formalaşmış və onu əhatə etmək məqsədi daşmışdır. Məlum olduğu kimi, “Koroğlu” bir epos olaraq Azərbaycan xalqının özü qədərində olan möhtəşəmliyini əhatələyir. Burada etnosun təsəvvürünün, həyatının, mücadilə və istəyinin elə bir tərəfi yoxdur ki, izini qoymasın. Bu da təbiidir, eposun özünəməxsusluq disturu, janr konsepsiyası ilə bağlıdır.

Koroğlununayrı-ayrı səfərləri, məsələn, “Koroğlunun İstanbul səfəri”, “Koroğlunun Ərzurum səfəri”, “Koroğlunun Bəyazid səfəri”, “Koroğlunun Qars səfəri”, “Koroğlunun Dərbənd səfəri” və s. özlüyündə ciddi məzmunu, fundamental qəhrəmanlıq və yaddaş məsələlərini işarələyir. Onun bir sistem olaraq epos sxemində nizamlanması və xalqın iç dünyasını, yaddaş tarixini ifadə etməsi lazımı qədər düşünülmüş, həm də qoruyuculuq missiyasına hesablanmış məsələdir. “Koroğlunun Şirvan səfəri” də bura daxildir. Bu səfərlər haradan başlanırdı, başlanğıcı hara idi, məqsəd və məramının qaynağı nə ilə bağlı idi kimi suallar mahiyyətə yönəlik məsələlər olaraq daha alt qatlarda olanları aydınlaşdırmağa əsas verir. Çağdaş dövrdə ədəbi-nəzəri fikrin diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri məhz epos ənənəsinin yazılı mühitdə nə qədər özünü ifadə edə bilməsi məsələsidir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” bir qaynaq olaraq əsas götürülür. Bütün məsələlər onun ehtiva etdiyi struktur, motiv, hadisə, əhvalat sxemləri ilə ölçülür. Onu da əlavə edək ki, “Azərbaycan dastan tədqiqatçılarının “Kitabi-Dədə Qorqud” da daxil olmaqla “Koroğlu” və məhəbbət dastanları ilə bağlı yazdıqları əsərlər türk dastan sənətinin açılışı baxımından əvəzsizdi. Bunsuz ciddi addımların atılacağı da inamsızlıqla görünür. Həm də tədqiqatlarda bu özü bir mərhələdi. Təbii haldı ki, bütün eninə araşdırmalar müəyyən mərhələdən sonra mahiyyətin açılışına zərurət yaradır. İndi də Azərbaycan dastançılığında aparılan tədqiqatlar belə bir zərurəti ortaya qoyur” (1, 4). Şirvan folklor mühitinin zənginliyində dastan repertuarı, onun rəngarəng nümunələri ciddi faktura ilə səciyyələndiyi kimi, eyni zamanda informasiya

əhatəliliyi ilə də nəzər-diqqəti cəlb edir. “Şirvanlı Qəhrəman şah”, “Adıgözəl və Aslan şah”, “Şahzadə Qasım”, “Seydi və Pəri” və s. kimi dastan nümunələrində nəzərə çarpan əski təsəvvürlər, mif elementləri, sinxron və diaxron yanaşmalarda etnosun epos düşüncəsində oturmuş modelləri, tarixin özünə hopdurulmuş layları aydınlaşdırmağa və müqayisəli təhlillərə imkan yaradır. Məsələn, “Koroğlunun Şirvan səfəri” qəhrəmanın apardığı mücadilənin qocalıq dövrünün faktı olaraq bizə maraqlı bir informasiyanı çatdırır. “Koroğlunun yaşdaşmış zamanlarıydı. Dayı çox davıya-şavıya girmirdi. Hələ dəliləri üçün tədbir töküdü; onlar çox oyana-biyana getməyib hələ yaxınlarda ovlayıb-quşdayıb günlərini keçirirdilər.

Koroğlunun başında 20-30 dəlisi qalmışdı, xanımlardan da Nigardı, Telliyyə, bir-ikisi də başqa dəlilərin arvadlarıydı.

Koroğlunun dəstəsində Yetim Murad adında bir cavan oğlan var idi. Koroğlu bir vaxt bını yoldan tapıb gətirmişdi, deyibnən, adına Yetim Murad deyirdilər”(7, 12). Göründüyü kimi, başlanğıc epizod artıq bütünlükdə dastandakı hadisələrin gedişi, ümumi məzmun haqqında ilkin təsəvvür yaradır. Dastan formulları məhz bu baxımdan xalq təfəkkürünün hadisəsi kimi klişe olaraq qəlibləşmiş və ümumi ruhu, məzmunu özündə əks etdirəcək bədiilik faktına çevrilmişdir. Burada da ustad sənətkarlar xalq yaddaşında olanlardan istifadə etməklə sonrakı hadisələr üçün bir növ zəmin hazırlayır. Maraqlı məsələlərdən birisi adın verdiyi informasiyadır (məsələn, Yetim Mirad), belə ki, xalq hadisə və əhvalatları elə qeyri-adi formullarla, ifadə faktları ilə nizamlayır ki, onların hamısı bir bütöv olaraq mükəmməlliyə, bədiiliyin ifadəsinə yönlənir. Sonrakı epizod artıq məsələnin istiqamətini müəyyənləşdirir. “Yetim Murad sazınan dediyini dilnən də dedi ki, bəs üç ay mınnan qabaq Şirvana at dalıycan gedəndə Şirvan xanı Abdulla xanın qızı Cənnət xanımı Nanəli bulağın başında görüb ona aşıq oldum. Qızın da mənə məramı oldu. Amma ki, həndəvərdə qoşun çox idi. Gücüm çatmadı ki, götürüb bıra gətirəm.

Yetim Mirad sözünü tamama yetirəndə Koroğlu dedi:

-Ə, Mirad, elə binnən ötəri qan-yaş tökürsən? O qızı gedib gətirməy mənə borc olsun”(7, 14). Bu epizod dastan ənənəsində “Koroğlu”nun digər qollarında da bu və ya digər dərəcədə təkrarlanır. Dastanın ümumi ruhunun, axarının mühüm faktı kimi qəhrəmanlığı şərtləndirən hadisəyə çevrilir. Onu da əlavə edək ki, bunu təkcə “Koroğlu” üçün səciyyəvi olan kimi də qəbul etmirik, digər dastanlarda, epos ənənəsində də müxtəlif səviyyələrdə təkrarlanır. Ümumiyyətlə, epos ənənəsi elə bir möhtəşəmlik nümunəsidir ki, bir bütöv olaraq bütünlükdə dünya bədi düşüncəsində özünə yer alır. Şərq, Qərb, bütünlükdə dünya dastan təcrübəsi müxtəlif səviyyələrdə bunları müəyyən fərqliliklərlə təkrarlayır. “Kuxulin haqqında dastan”, “Beovulf haqqında dastan”, “Niberlunqlar haqqında nəğmələr”, “Eddalar”, “Roland

haqqında dastan”, “Sid haqqında dastan” və s. öz ümumi məzmunu ilə epos təsəvvürlərinə yaxınlaşır. Nə qədər özünəməxsusluqlara, etnos təsəvvürlərinə, milli ənənədən gələnləri əks etdirməyə istiqamətlənməsinə baxmayaraq epos bir forma olaraq müəyyən janr etikətləri ilə bir xətdə sıralanır. Ona görə də burada "Bilqamıs"dan, “Koroğlu”ya qədər olanlar hamısı ədəbiyyat hadisəsi olaraq bədii təsəvvürləri ifadəyə, etnosun qəhrəmanlıq və yaşam (həyat) təsəvvürlərini, özünü ifadəyə köklənmişdir. Bu müstəvidə üfiqi və şaquli təhlillərin aparılması dünya epos təcrübəsini aydınlaşdırmağa, ənənənin qaynağı kimi əski elementləri, janr sxemlərini müəyyənləşdirməyə əsas verir. “Nağıllardan fərqli olaraq dastanlarda, xüsusən də qəhrəmanlıq dastanlarında müsbət surətlərin səciyyəvi cizgiləri daha qabarıq verilir. Dastan qəhrəmanlarının mənəvi aləmi yalnız bir epizodun təsviri ilə məhdudlaşmır, bütöv bir əsrin, dövrün, epoxanın əsas xüsusiyyətlərini özündə ümumiləşdirir” (9, 300). Doğrudan da, Şirvan dastan mühitinin verdiyi informasiya, işarələdiyi məzmun təkə nitq janrları ilə əhatələnmiş, həm də onun spesifik kordinatlarını, arxetip modellərini aydınlaşdırmağa əsaslı şərait yaradır. “Şirvanlı Qəhrəman şah”, “Adıgözəl və Aslan şah”, “Şahzadə Qasım” və s. dastan nümunələri üzərində aparılan müşahidələr fonopoetik sistemdən tutmuş sintaktik sıralanmaya qədər bir bütövü özündə əhatələyir. Şirvan folklor mühitindən toplanmış “Şirvanlı Qəhrəman şah” dastanının başlanğıc epizoduna diqqət yetirək: “Sizə hardan xəbər verim? Pirani Şirvandan. Kimdən? Ziyad xandan. Ziyad xanın var-dövləti həddini aşmışdı. Amma övlad üzünə həsrət kəsilmişdi. Aqıl kişilərin məsləhəti ilə o, bir çox ehsanlar verdi, yal-yalavaqlara əl tutdu. Neçə-neçə yoxsula kömək elədi. Mal-dövlətinin bir hissəsini kasıblara payladı. Günlər keçdi, aylar dolandı, ən nəhayət, Ziyad xanın bir oğlu oldu. Dayələr tutuldu. Uşağa ad qoydular – Qəhrəman. Uşağa xüsusi mollalar dərslər verdi. İgidlərdən gülüş tutmaq, qılınc çalmaq öyrəndi. Aqillərlə oturub durdu. Günlərin birində Qəhrəman dərslərdən gəlib yatmışdı. Yuxuda gördü ki, bir nurani dərviş əlində badə durub başının üstündə deyir:

Oğul, al bu badəni iç”(7, 55). Və yaxud da “Adıgözəl və Aslan şah” dastanının başlanğıc epizoduna diqqət yetirək. “Ustadlar belə ərz edirlər ki, Misir vilayətində Əhməd adlı bir şah vardı. Əhməd şah çox güclü, varlı-karlı bir hökmdar idi. Özü də həddindən artıq səxavət sahibi imiş. Onun bir cüt oğlanları var idi. Oğlanlarını nəzir-niyazla tapmışdı. Allah təala onlara hər qabiliyyətlə yanaşı, bənzərsiz boy-buxun və Yusif misallı gözəllik də vermişdi. Hər iki oğlanları bir-birindən qəşəng və tərbiyəli idi. Vaxt o vaxt idi ki, Əhməd şahın gözlərinə tor gəldi və başladı ah-amana. O həkim, o cərrah qalmadı ki, ona baxmasın. Əlac olmadı ki, olmadı”(7, 73). Dastan işarələdiyi məzmun və yerinə yetirdiyi funksional xarakter ilə etnik vahidin olanlarına köklənir və bütün sistemini onun üzərində bərqərar edir. Şifahi

ənənənin hadisəsi olan bu nümunələr yüz illər boyu xalqla birlikdə hərəkətdə olmuş, elat yaddaşında dolaşmış, məclislərin bəzəyinə çevrilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Manas”, “Edige”, “Corabatır”, “Alpamış”, “Canqar”, “Uralbatır”, “Boqlandıbatır”, “Koroğlu”, “Maday-Kara” və s. dastan nümunələri epos təsəvvüründə xalqı ifadə etməklə bir möhtəşəmlik qazanmışlar. Şirvan folklor mühitinin dastan örnəkləri də bu zənginlikdə bir istiqamətdə mühitin məzmununu ifadəyə köklənmişdirsə, digər tərəfdən əski ənənənin daşıyıcısı olaraq böyük dəyər qazanmışdır. Ona görə bu dastan nümunələri müxtəlif səviyyələrdə təhlil olunmaqla daha geniş araşdırmaların gərəkliyini aktuallaşdırır. Bütün bunlar bir bütöv olaraq Şirvan folklor mühitində epos ənənəsinin davamlılığını özündə yaşadan mədəniyyət hadisəsidir.

İşin elmi nəticələri: Şirvan folklor mühiti özünün zənginliyi ilə həmişə seçilmişdir. Onun mühüm bir hissəsini dastan yaradıcılığı təşkil edir. Aşıq repertuarda özünə geniş şəkildə yer alan dastanlar əsasında aparılan təhlillər epos təhkiyyəsini, struktur sxemlərini təfərrüatlı aydınlaşdırmağa, əsaslı nəticələrə gəlməyə imkan yaradır.

Tətbiq sahələri: Azərbaycan folklorşünaslığı, Şirvan folklor mühiti, dastan yaradıcılığı, türk dastan ənənəsi və s.

Elmi yeniliyi: Şirvan dastan mühitinin sistemli şəkildə araşdırılması, müqayisəli təhlili daha geniş tədqiqatları zəruri edir. Çünki dastan mühitində söyləyici auditoriyasının ümumi mənzərəsi, epos təhkiyəsindən gələn, janr sxemlərinin özünəməxsusluq və ənənə elementləri ilə zənginliyi bir bütöv olaraq dolğun təsəvvür yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Allahmanlı M. Türk dastan yaradıcılığı. Bakı, Ağrıdağ, 1998, 144 s.
2. Dastani-Əhməd Harami. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 120 s.
3. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1981, 477 s.
4. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, Gənclik, 1978, 182 s.
5. “Koroğlu”. Bakı, Nurlan, 2009, 448 s.
6. Salaheddin B. Maday Kara. Manas, 2007, 590 s.
7. Şirvan dastanları və aşıq rəvayətləri. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 558 s.
8. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, Elm, 1972, 398 s.
9. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı, Maarif, 1985, 414 s.
10. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c., Bakı, Azərnaşr, 1976, 288 s.

Т.Гани

**Ширванская среда эпического творчества и жанровая специфика
Резюме**

Ширванская фольклорная среда характеризуется своей многогранностью и спецификой. В ней всегда проявляется эпическая фантазия как одно целое. Но по каким-то причинам, это так и не было достаточно исследовано.

Ашугская деятельность, а также образцы саги, которые много лет имелись в репертуаре ашугов, не только дают богатый материал, чтобы прояснить историческую память, образ жизни людей, обычаи, героические традиции, но также является одним из основных источников народно-культурного генофонда, показателем фольклорного мастерства нашего народа.

Данная статья не только описывает многие спектры Ширванской среды эпического творчества, но также вполне может пролить свет в сущность традиции турецких эпосов, так как здесь проясняется многие аспекты развития ашугского жанра.

T.Qani

**Shirvan environment of epic creativity and genre specificity
Summary**

The Shirvan folklore characterized by its diversity and specificity. At the same time, epic fantasies commonly described as a whole, but for some reason, this has not sufficiently investigated.

The ashug activity, as well as the samples of the saga that have existed for many years in the ashug's repertoire, not only give rich material to clarify the historical memory, style of the living, manners and the heroic tradition, skills of our people in oral literature, but also is one of the main sources of the folk-cultural gene pool.

This article not only describes many spectra Shirvan environment epic creativity, but also may well shed light into the essence of the tradition of the Turkish epics, as here clarifies many aspects of the development of ashug genre.

Rəyçi: Mahmud Allahmanli
Filologiya elmləri doktoru, professor

ƏFLATUN BAXŞƏLİYEV
AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
aflatun@mail.ru

**SƏMƏD VURĞUN POEZİYASI ÜMUMTÜRK FOLKLOR
DƏYƏRLƏRİ ZƏMİNİNDƏ**

Açar sözlər Poeziya, folklor, dastan, ən-ənə, zəmin

Ключевые слова: поэзия, фольклор, эпос, традиции, источник

Key words: poetry, folk-lore, epos, tradition, base, Turkish folk-lore value

XX əsrin klassiki və görkəmli ədəbi siması S.Vurğun xalq ruhunu öz bədii irsində ehtiva edən bir sənətkar idi. O, yaradıcılığının dərin kökləri ilə xalqın hiss və duyğularına bağlanan, öz şeir dünyasının şəhdi-şirəsini, cövhərini xalqın mənəviyyat çeşməsiindən götürən bir poetik sima idi. Müəllifin ədəbi-bədii irsi bu zəmin üzərində şaxələnmiş, qol-budaq atmış, öz bəşəri duyğuları ilə neçə-neçə xalqların mənəviyyatına yol tapmışdır. Bununla da şair türk xalqları arasında müdriklik simvoluna çevrilmişdir: "S.Vurğun yaradıcılığı küll halında dünya görmüş sinəsi xəzinə, ağsaçlı müdrik bir qocaya bənzəyir.

Bu qocanın sinəsində xalqın nağıl və dastanları, atalar sözləri, məsələləri, muğam, aşıq mahnıları, üzərində iztirablı günlərin kədəri, xoşbəxt günlərin sevinci, fərəhi naxış bağlanmışdır. Bu, qoca ağsaçlı Azəri xalqının simvoludur. Bəlkə də şairin qəhrəmanlarından Azər babanın özüdür. Azərbaycan xalqının "Avesta" dövründən bu günə qədərki tarixi – Nizami qüruru, Füzuli kədəri, Xaqani mübarizliyi, Nəsimi hikməti, Vaqif səmimiyyəti, Koroğlu qəhrəmanlığı, Sabir gülüşü, bu böyük yaradıcılıqda öz əksini tapmışdır."(1, 345)

Doğurdan da S.Vurğun yaradıcılığı bu təməllərə söykənərək nəinki klassik irs və Azərbaycan folklorundan, eləcə də bütövlükdə türk xalqlarının ağız ədəbiyyatından qaynaqlanmışdır. Ümumiyyətlə, şair bütünlüklə müsəlman türklərinin folkloruna, dastançılıq ənənəsinə bağlı olan və onlardan yeri gəldikcə bəhrələnən bir şair idi. Odur ki, bu problemin elmi şərhinə gəlincə onu deyə bilərik ki, bu problem ümumtürk folklor dəyərləri zəminində, türk dastançılıq ənənələri kontekstində öyrənilib araşdırılması və tədqiq olunması daha məqsədə uyğundur, daha zəruridir.

Akademik N.Cəfərov yazır: "Sovet ideologiyasının təzyiqlərinə baxmayaraq, Azərbaycan xalqının milli varlığını dünyaya tanıtməyə çalışırdı. S.Vurğunun yaradıcılığının birinci mənbəyi Azərbaycan xalq yaradıcılığı, Azərbaycan türklərinin 1500 ildən artıq bir tarixə malik olan şifahi söz sənəti poeziyasıdır. Adları zəmanəmizə gəlib çıxmayan yüzlərlə xalq sənətkarlarının

– Qurbani, Aşıq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Sarı Aşıq, Aşıq Ələsgər kimi böyük el sənətkar, mütəfəkkirlərinin yaradıcılığı zamanəmizin böyük şairini yetişdirən əsas mənəvi-estetik enerji idi. Xalq ədəbiyyatının geniş yayıldığı bir torpaqda – Qazax mahalında doğulub böyüməsi xalq poeziyasının əsaslarını gələcəyin görkəmli sənətkarlarına yazısız, kitabəsiz öyrətmişdir. Səməd Vurğun Azərbaycan xalq şeirinin mükəmməl (və mükəmməl olduğu qədər də elastik) poetexnoloji imkanlarından yaradıcılığının sonuna qədər ilk qələm təcrübələrində işlətdiyi ehtirasla istifadə etmiş, nəinki həmfikirələrinin, hətta "poetik rəqibləri"nin etiraf etdiyi kimi Azərbaycan şeir dilini o vaxta qədər görünməyən bir səviyyəyə qaldırmışdır". (.....)

Ümumtürk dastançılıq ənənəsi və S.Vurğun poeziyası dedikdə, ilk əvvəl S.Vurğunun bəhrələndiyi ümumtürk dünyasının incilərindən biri olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları yada düşür. Onun bu dastan haqqındakı mülahizələrini yada salaq. Şair "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları haqqında belə yazırdı: "Çoxəsrlik tarixi olan Azərbaycan ədəbiyyatı qüdrətli ədəbiyyatın yaradıcısı olan Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq və rəşadət tarixidir. Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim abidəsi XII əsrdə yaradılmış olan məşhur eposu – "Kitabi-Dədə Qorqud"dur. "Kitabi-Dədə Qorqud" hekayələrində xalqın qəhrəmanlığı, onun müdrikliyi və ümidləri əks olunmuşdur. Xalqın köçəri həyatı çox gözəl təsvir olunur.

Dədə Qorqudun qəhrəmanları çadırlarda yaşayırlar. Bu eposda biz bir çox xalq qəhrəmanları və bahadırlarının obrazını görürük. Biz burada xalqın böyük optimizmini görürük. Mənəviyyat cəhalətə qalib gəlir. Namuslu qəhrəmanlar, namussuz xainlərə qələbə çalır, ədalət ədalətsizliyi məğlub edir. Qərribə burasıdır ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" hekayələrində çox cəsur və nəcib qadınlar təsvir olunmuşdur. Səfərə çıxan bahadırların qadın və nişanlıları öz toy günlərində əbədilik bir sədaqət vəd edirlər...

Əlbəttə, dastan haqqında deyilən bu nəcib fikirlər yalnız "Kitabi-Dədə Qorqud" barədə deyil, eləcə də ümumiyyətlə, türk dastançılığına, onun dəyərlərinə Azərbaycan şairinin verdiyi yüksək qiymətin və dərin məhəbbətin təzahürüdür. Bu missiya – yəni xalqlar dostluğu problemi şairi daima düşündürmüş, müəllif öz yaradıcılığında bu məsələnin bədii həllini vermişdir. Təsadüfi deyildir ki, o, vaxtilə belə yazmışdır: "Biz sovet yazıçıları və alimləri yeni əsərlər yaradaraq xalqımıza göstərməliyik ki, bizim xalqların arasındakı birlik və qardaşlıq münasibətləri nə qədər dərin və qədimdir".

Əlbəttə, bu fikirlər kökləri, qanı bir, dini bir türksöylü xalqların birliyinə bir işarə olmaqla bərabər, həmçinin bu xalqların yaxınlaşmasına və qardaşlığına çağırış simvoludur.

Hələ vaxtilə böyük ədəbiyyatşünas alim Y.Qarayev yazmışdır: "Folkloru və sazı, qopuzu və ozanı, təbiəti və dağları xatırladan kolorit və əda onun həm şəxsiyyətini, həm də poeziyasını eyni vaxtda ifadə edirdi".

S.Vurğunun yuxarıda görüldüyü kimi türk dastançılıq ənənələrinə bağlılığını "Dədə Qorqud" dastanında bir daha müşahidə edirik. S.Vurğun öz bədii yaradıcılığında bu dastandan bəhrələnmiş və faydalanmışdır, bu eposun şairin şeirlərinin yaranmasında mühüm təsiri olmuşdur. Belə ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu ilə onun bəzi şeirləri bir-biri ilə yaxından səsləşir, dünya haqqında, zaman haqqındakı şair fikirləri, fəlsəfə ilə eposun bəzi parçaları paralellik yaradır. Məsələn, fikrimizin təsdiqi üçün bir nümunə göstərək: "Gəlimli-gedimli dünya, son ucu ölümlü dünya" (Dədə Qorqud). "Bir yandan boşalır, bir yandan dolur" və ya "Biz gəldi gedərik, sən yaşa dünya" (S.Vurğun) Eləcə də şairin bir çox şeirləri ilə epos arasında daxili, ruhi yaxınlıq nəzərə çarpmaqdadır. Akademik N.Cəfərov yazır: "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini Avropa düşüncəsi ilə yanaşı "Dədə Qorqud"dan, "Koroğlu"dan gələn innersiya yaratdı. O innersiya ki, türklük, müsəlmanlıq və müasirlik (Avropa) dəyərlərinə uyğun idi. Azərbaycan xalqının heç bir mübahisə etmədən demək olar ki, qəbul edilən ilk eposu "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanıdır. XI-XII əsrlərin əhval-ruhiyyəsini əks etdirən XI-XVI əsrlərdə redaktə olunan bu əsərin fəlsəfəsi göstərir ki, Azərbaycan xalqı türkmənşəli (tipologiyalı) bir xalqdır.

2. Türkmənşəli Azərbaycan xalqı müsəlman mücahididir. 3. Azərbaycan türk mücahidləri dünyəvi düşüncə, (və həyat) eşqindədirlər. Bu həqiqətləri Xətib Təbrizi, N.Gəncəvi, Xaqani Şirvani, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai daxil olduqları ümumtürk, etnik, mədəni kontekstləri ilə birlikdə sübut etdilər ki, 1. Azərbaycanlılar türkdür 2. Azərbaycanlılar müsəlmandır 3. Azərbaycanlılar müasir dünyanın övladlarıdır" (2. 27)

Müəllif "Koroğlu" dastanı haqqında da öz məqalə və çıxışlarında da dönə-dönə söz açmışdır. Folklorşünas-alim P.Əfəndiyev bu barədə yazır: "S.Vurğun "Koroğlu" dastanı haqqında başqa çıxış və məqalələrində də danışmışdır. Dastanın əsas qəhrəmanları haqqında şairin sözləri ilhamlı və təsirlidir. Xüsusilə onun böyük vətən müharibəsi illərindəki çıxış, məqalələrində biz Koroğlu, Babək, Cavanşir, Vaqif və başqa adlara daha tez-tez rast gəlirik".

M.Cəfərov eləcə də "Koroğlu" eposu haqqında özünün aşağıdakı fikirlərində tamamilə haqlıdır. O yazır: "...və sonra "Koroğlu" eposu yarandı Koroğlu da dedi ki, biz türkkük, biz müsəlmanıq, bu dünyada heç kimdən əskik deyilik (ancaq bu sonuncu iddia artıq "metafora" idi). (2, 28) Bu dastanlara söykənən şair türk dastançılıq ənənəsi üfüqlərinə start götürüb uçuş etmişdir.

Çünki hər hansı bir yazıçı və şair dünya meydanına hər şeydən əvvəl öz xalqının milli aləmini, məişətini, məfkurəsini və mənəviyyatını təbii surətdə tərənnüm etmək yolu ilə çıxıb bilər. S.Vurğun xalq yaradıcılığını

ədəbi qaynaq, tükənməz çeşmə hesab etmişdir. Bu cəhətdən onun vaxtilə Bolqarıstanda dediyi sözlər diqqətə layiqdir.

1951-ci ildə Sofiyada keçirilən sovet-bolqar dostluğu ayılığında Bolqarıstanın xalq yazıçısı G.Dimitrov mükafatı laureatı Stoyan Daskalov S.Vurğunla görüşünü belə xatırlayır: "söhbət zamanı ondan soruşdum: – indiki texniki tərəqqi əsərində müasir ədəbiyyatımız xeyli inkişaf etmişdir. Bizim ədəbiyyatın xalq yaradıcılığına münasibəti necə olmalıdır? O, bu suala çox mənalı və poetik bir tərzdə cavab verdi: "övladın anaya olan münasibəti kimi. "Bu sözlər təxminən 20 il əvvəl deyilsə də heç vaxt yaddan çıxmır. Bunun nəticəsi olaraq S.Vurğun haqqında əsər yazmaq qərarına gəldim. Əlbəttə, əsərin əsas qəhrəmanı dünya görmüş, ellər, obalar gəzməmiş öz xalqını bir övlad məhəbbəti ilə sevən bir şair olacaqdır. Əsərin adını da müəyyən etmişəm: "Övladın anaya münasibəti".

Xalq ədəbiyyatını ədəbi qaynaq, tükənməz çeşmə hesab edən şair, şübhəsiz ki, bir-birindən ayırmadığı, məişəti, adət-ənənəsi eyni olan vahid qardaşlıq ailəsində birgə yaşayan müsəlman türklərini nəzərdə tutur. Öz folklorumuz və dastanlarımız qədər bağlandığı və seçdiyi müsəlman türklərinin lirik və epik ağız ədəbiyyatı incilərini xəyalından keçirir. Türk xalqlarının sözdən qurulan canlı abidələrini dönə-dönə xatırlayır. Özünün bu səpkili əsərlərinin ümumtürk folklor dəyərləri zəminində yaradır. Bu xalqların həm folklorundan, həm də yazılı ədəbiyyatından qaynaqlanan lirik-epik, bədii-fəlsəfi, əxlaqi-estetik ideya mündəricəli və məzmunlu bir sıra sənət nümunələrini qələmə alır. Bu kimi örnəklərdən qaynaqlanan, türksoylu xalqların ruhuna daha yaxın və daha doğma olan əsərlər yaradaraq mənəvi, psixoloji cəhətdən qohumluq əlaqələri kontekstindən, mahiyyətə genetik və ruh oxşarlığı olan bədii nümunələr inşa edib xalqa çatdırır. Səməd Vurğun yaradıcılığında ümumtürk folklor dəyərlərinin, xüsusilə türk dastançılıq ənənəsinin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları kimi, müəllif "Orxon-Yenisey" abidələrindən, "Manas" dastanından, "Oğuznamə"lərdən və eləcə də "Koroğlu" eposundan çox şey əxz etmişdir. Bu ədəbi abidələrin iştirakçıları onun epik yaradıcılığında hər bir oxucunun diqqətini özünə cəlb edə bilər. Belə ki, şairin epik əsərlərindəki qəhrəmanlıq və rəşadət, sevgidə sədaqət və fədakarlıq, güclü vətənpərvərlik eşi onun epik yaradıcılığına bu dastanlardan axıb gələn məziyyətli cəhətlərdir.

Onu da xüsusilə vurğulamaq lazım gəlir ki, şair nəinki "Koroğlu" dastanı haqqında, eləcə də bu eposun səhnə həyatı haqqında öz mülahizələrini bildirmişdir: "Koroğlu" operası məni çox fərəhləndirir. Bu opera xalqımızın qəhrəmanlıq eposunu bizim nəslə bədii şəkildə təqdim edir. "Koroğlu"nın musiqisində bizim xalqın böyük musiqi xəzinəsindən istifadə edilmişdir. Və bu opera bunu söyləməyə tamamilə haqq verir ki, musiqi sahəsində xalq yaradıcılığı ləyaqətlə əks olunmağa başlayır. Əsərin mətninin

özünə və librettosuna gəlinə bu bizi o qədər də təmin etmir. Operada bədii söz kifayət dərəcədə sanballı deyildir. Əsərdə Koroğlunun qəhrəmanlığının, onun insani keyfiyyətlərinin bilavasitə təzahür etdiyi hadisələr kifayət qədər deyildir. Bu da operada xalq eposu “Koroğlu”nu lazımi yüksəkliyə qaldırmağa mane olmuşdur. (1, 74) Göründüyü kimi S.Vurğun bu eposu elə bir yüksək səviyyədə dəyərləndirmişdir ki, hətta onun ağırlığını, çəkisini əsərin operasında görə bilmirdi.

S.Vurğun öz yaradıcılığı ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Alpamış”, “Koblandı batır” dastanlarına bağlı bir sənətkar idi. Onun epik yaradıcılığı bu və ya digər türk xalqları abidələri ilə əsləşir. Onlardan bir-birini xatırladan süjetlər də az deyil. Bu əsərlərin S.Vurğunun əfsanə, əsatir və poemaları ilə yaxınlığı xüsusi bir əhəmiyyət kəsb edir. Bu da şübhəsiz ki əsərlərin qarşılıqlı şəkildə müqayisəsi zamanı üzə çıxır. Belə ki, istər süjet yaxınlığında, istər ideya və məzmun mündəricəsi oxşarlığında, istərsə də ideya və məzmun mündəricəsi oxşarlığında, istərsə də mövzu və bəzi poetik struktur bənzərliyində özünü tam çırpıqlığı ilə gözümüz önündə nümayiş etdirir. Bu da əlbəttə S.Vurğunun epik yaradıcılıqda belə ümumtürk folkorundan bəhrələndiyini və faydalandığını göstərir. Heç ola bilməz ki, S.Vurğun türk xalqları ədəbiyyatının bu incilərinə bələd olmamış olsun. Bu hər şeydən əvvəl S.Vurğunun daxili ruhundan gələn bir yaxınlığın tələbi idi. Şairin epik vüsatlı əsərlərinin türkçülüyn zəngin çeşməsindən faydalanan, əsrlərin poetik yaddaşından öz dövrünə qədər axıb gələn şair qələmində durulaşan bir söz çeşməsi idi. Deməli şair türk dastançılıq ənənəsinə sıx şəkildə bağlı olan bir sənətkar idi. Demək olar ki, müəllif “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanları çevrəsində bütün türk dastanlarına, əsatir və əfsanələrinə ruhən yaxın olan bir şair idi ki, bu da müəllifin hər hansı bir dastan haqqında ədəbi fikir və mülahizələrini bildirib-bildirməməsindən asılı olmayaraq bu folklor nümunələrindən yararlanmış, bu nümunələrdən ümumilikdə bir çox yaradıcılıq uğurları əks edərək qələmə aldığı folklor janrında olan əsərlərə tətbiq etmişdir.

Türkiyənin Trabzon şəhərindən doktor Ənvər Uzun özünün “Səməd Vurğun irsi və folklor” məqaləsində yazır: “Türk annesindən savaşa gidenlərə okunmuş tılsımlı gömlek giydirme geleniğine Samed Vurgun da uzak kalmaz. Oğula, anasının manevi koruyucu inancıyla savaş elbisesi giydirerek yola salması ananın manevi koruyuculuğunu gösterir:

“Geyip asker paltarını silahlandı kahraman
Onun polad sinəsinə sığışmadı üreği
Dayan! Deyip, yaxın geldi, öptü onun alnından,
...
– Ana! Gettim, salamat kal! – deyip öptü karını,
Ana igid balasına açtı öz kollarını”.

Görüldüğü gibi “Azerbaycan kadını toyuna hazırladığı ve emin bir arzu ile büyüttüğü genç oğluna vatanın tehlikeli dakikalarında sefer libası giydirerek cepheye yola salar ve ona en liyakatlı ögüt verir”. Benzer paralelde folklorun manevi derinliğinden maksimum derecede yararlanmaya çalışan Vurgun insanın doğa ile yıllardır sürdürmüş olduğu mücadeleyi folklorun unsurlardan yararlanarak tasvir etməyə çalışır. Böylece de farklı yaratıcılık gösterir”.

Xalq şairi S.Vurgun dastanlaşan bir ömür yaşamışdır. Onu da xüsusilə vurğulamaq məqamıdır ki, şairin ömrünün hər parçası bir şirin dastana çevrilərək, el-el, oba-oba dillərdə və ağızlarda gəzərək bütün dünyanı dolaşmışdır. Akademik İsa Həbibbəyli haqlı olaraq bu xüsusda belə yazır: “S.Vurgun kimi dünya şöhrətli bi xalq şairi dədə Şəmşirin şeirlərini bəyənmiş, yüksək qiymətləndirərək Kəlbəcərə – İstisuya gedərkən onu soruşmuşdur. Və beləcə həmin möhtəşəm görüş dastanlaşaraq dillərə düşmüşdür. Aşıq Şəmşir ilə S.Vurgunun deyişmələri, şeirləşməsi, o dağlarda, yaylaqlarda birlikdə keçirdikləri sazlı-sözlü məclislərin təəssüratları sözün həqiqi mənasında gözəl, mükəmməl, bitkin bir dastandır. Burada klassik dastançılıq ənənələri qorunub saxlanılır. Məlum olduğu kimi dastan nəslə şeirin növbələşməsi ilə müşayiət olunur”. Şübhəsiz ki, akademik bu fikrində S.Vurgunun folklor özəllikləri açıq-aydın şəkildə təsvir olunur. Qədim türk tarixinin dörd klassik abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Manas” dastanları böyük filosof və dövlət xadimi Yusif Balasaqunlunun (Xas Hacib) “Kutadqu bilik” poeması və məşhur ensiklopedik alim və filosof Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət-t-türk” əsəri müasir dövrdə də öz ucalığını saxlayır, öyrənilir və öyrənilməyə də kamala dolur. Eləcə də müxtəlif türk xalqlarının ədəbiyyatşünaslığında araşdırılaraq tətbiq edilir. Ümumtürk ədəbiyyatının bel sütunu, təməl dirəyi sayılan bu əsərlər öz məntiqi fəlsəfəsi, zəngin keyfiyyətləri ilə seçilir və dəyərləndirilir. Xalq ruhunun və xalq ədəbiyyatının qoruyucusu kimi milli və bəşəridir, dünya incilərindəndir. Eyni zamanda türk mifologiyasının zəngin mənbə və qaynaqlarındandır. Bu əsərlərdə türk xalqlarının xalq ədəbiyyatı elementləri çox zəngindir. Yusif Balasaqunlunun “Kutadqu bilik” (Xoşbəxtlik bəxş edən elm), Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət-it türk” (Türk dillərinin lüğəti) bütün bəşər mədəniyyəti xəzinəsi, mənəvi zəngin sərvətidir. Yalnız türk dünyasında deyil, eyni zamanda bəşəriyyət üçün zəruri ilkin elm mənbəyidir. Nəsihət və hikmət dolu bir mənəvi dəyərli xəzinədir:

Biliklə ucalır insan binadan,
Öz başını yeyir biliksiz adam.
Kişi söz gücünə hökmdar olur,
Söz qədəri bilməyən bir gün xar olur.

İnsan ölüb gedər, fəqət söz qalar,
Söz ölüm üstündə qələbə çalar.
İki şey insanın həyat güzgüsü,
Bir gözəl rəftarı, bir də ər sözü.

Əlbəttə, əsərdən bu hikmət dolu misraları heç də təsadüfdən qeyd etmədik. Belə ki, Səməd Vurğunun bir çox müxtəlif janrlarda yazdığı əsərlərdən bu cür aforizmlərin qoxusu gəlir. Bu əsərin bədii təsviri Azərbaycan şairinin yaradıcılığında açıq-aydın şəkildə məna oxşarlığında dərin aforizm qüdrətinə malik olmasında nəzərə çarpır:

Qızılı udsa da qara torpaqlar,
Yenə qiymətini özündə saxlar.

və yaxud başqa bir misal:

Günəşi örtmə də qara buludlar,
Yenə günəş adlı bir qüdrəti var.

Şübhəsiz ki, gətirdiyimiz bu kiçik poetik nümunələr şairin bu abidədən bəhrələnməsinə dərin bədii-fəlsəfi fikirlərinin məhz bu sənət abidəsindən qaynaqlanmasına misal ola bilər. S.Vurğunun poeziyasının dərinliyinin əsas səbəblərindən biri də bəlkə elə bundan ibarətdir. Eyni zamanda bu sənət abidələrindən, bu abidələrin ideya məzmun mündəricəsindən axıb gələn fəlsəfi fikirlər, müdrikliklə vəhdətdə S.Vurğun poeziyası üçün həqiqi örnək ola bilər. Xalq müdrikliyi ilə zəngin olan belə sənət nümunələrindən təsirlənmək, bəhrələnmək və bunu bədii yaradıcılıq üçün bünövrə seçmək özü də elə böyük müdriklikdir. Əbədi yaşar sənət əsərləri yaratmağın əsas şərtlərindən biridir. Bir də ki, müdrik keçmişinə, ulu tarixinə, qədim soy-kökünə səcdəyə getməsən, əyilməsən səni qarşılayan gələcək parlaq ola bilməz, səni heç vaxt yüksəkliklərə ucaltmaz... Şair onu da çox gözəl bilirdi ki, türk xalqlarının qışlaq və aullarında yaşayan çobanların sinəsindəki müdrik söz yükü Qərbdə və Avropada dəbdəbəli, cah-cəlallı, gözqamaşdırıcı saraylarda yaşayan kralların sərsəm, başgicəlləndirən fikirlərindən qat-qat əfsəldir. Müdriklikdən öz mayasını, cövhərini alan bədii sənət nümunələri ölməz və əbədidir. Səməd Vurğun çox yaxşı bilirdi ki, bu abidələr ayrı-ayrılıqda türkü türkün özünə tanıdan tarixi bir sənəddir, zəngin folklor toplusu, ədəbiyyat antologiyası, tarixi kitabdır. Dinimizin və dilimizin fundamental, elmi əsasıdır, örnəkləridir. Eləcə də bu əsərlər türkçülüyümüzü, islamçılığımızı, etnoqrafiyamızı əsrlərdən-əslərə ötürən sərəvətimizin canlı salnaməsidir. Bu abidələr şair üçün bir neçə yerdən qaynayıb çıxan bir çeşməni xatırladırdı. Elə bir çeşməni ki, bu çeşmə gecəni gündüzə qataraq

axır ki, axır amma tükənmək bilmir, əksinə, günü-gündən bu çeşmənin suyu da, səfəsi da çoxalır.

S.Vurğunun böyüklüyü ondadır ki, o, türkçülüyn ruh çeşmələrindən axıb gələn bu duruluğu və saflığı öz yaradıcılığının ətinə və qanına hopdura bilirdi.

H.Hüseynov S.Vurğuna həsr vetdiyi kitabça və məqalələrində, yazdığı əsərlərində şairin el ədəbiyyatı ilə möhkəm təmasda olduğunu qeyd edirdi. Onun folklordan yaradıcı istifadə etməsini və bunun nəticəsi olaraq o, müəllifin bədii irsində xəlqiliyin mənbəyi kimi folkloru göstərib yazırdı ki, şair nəsillərdən-nəsillərə keçib gələn, incələşən, gözəlləşən xalq yaradıcılığından da geniş, səmərəli surətdə istifadə edir.

Yazıçı M.İbrahimov bu məsələyə başqa aspektdən yanaşaraq yazmışdır ki: “Milli formasız bəşəri mündəricə yoxdur. S.Vurğunun əsərlərində inqilab ideyaları, xalqlar qardaşlığı, sovet həyatı və vətənpərvərliyi ona görə bu qədər təsirli, gözəl və kamil ifadə olunmuşdur ki, bu əsərlərin milli forması parlaqdır. Qədim tarixi və zəngin ənənələri olan Azərbaycan xalqının, Azərbaycan şeir sənətinin özünəməxsus, milli xüsusiyyətlərinə əsaslanır”.

M.Quluzadə isə xalq şairinin folklordakı forma zənginliyinə böyük qiymət verərək yazmışdır: “Xüsusilə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının dil, üslub, forma gözəllikləri şairi həmişə sevindirir, ruhlandırır”. S.Vurğunun istər epik, istər lirik əsərlərində, istərsə də dramaturgiya yaradıcılığında yalnız milli xalq folklorundan deyil, türk xalqları folklorundan da yaradıcı şəkildə istifadə etməsi nəzərə çarpmaqdadır. Müəllifin əsərlərinin əsas mayası və cövhəri türk xalqlarının qədim abidələrindən tutmuş öz dövrünün qardaş xalqlar folklor ənənələrindən gələn xüsusiyyətlər vardır. Vurğunşünas alim C.Abdullayev yazır: “S.Vurğunun ilk əsərlərindən məlum olur ki, o, xalq şeirini lap gənc yaşlarından yaxşı bilmiş və bu poeziya onun poetik istedadına tamamilə munis olmuşdur. Böyük şairin xalqın qəlbinə sürətlə yol tapması səbəblərindən biri onun xalq yaradıcılığı ənənələrini bacarıqla mənimsəməsi və yaradıcı şəkildə inkişaf etdirməsidir...”.

Odur ki, məhz şairin hər bir əsərində türk millətinin həyat tərzi, nəfəsini, istək və arzularını, adət və ənənələrini, zəngin mənəviyyatını açıq şəkildə duyur və hiss edirik. Şairin təkcə öz xalqının folkloruna deyil, eləcə də digər xalqların yaratdığı şifahi söz sənətinə, folkloruna bağlı olması bu xalqların əsatir və əfsanələrinə müraciət etməsində üzə çıxır. Belə ki, müəllif “Muğam” poemasında Zərdüş və Tomris haqqında yazdığı kimi “Zamanın bayraqdarı” poemasında yunan əsatirlərindən əfsanəvi bir obraz olan Günəşdən insanlar üçün od oğurlayan və buna görə də Qaf dağından asılan Prometey haqqında danışır. Deməli, buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, S.Vurğun dünya xalqlarının folklor yaradıcılığında diqqətəlayiq nə varsa ondan faydalanmağa, istifadə etməyə çalışmışdır. Bu məsələ haqqında şairin

özü nəzəri əsərlərində belə yazmışdır: “Azərbaycanın milli mədəniyyəti Şərq və Avropa mədəniyyətlərinin ən gözəl cəhətlərini və ənənələrini özündə təmsil edən bir mədəniyyətdir. Bu, o deməkdir ki, Azərbaycan xalqı bütün tarixi inkişaf mərhələlərində insanlığın yeni və qabaqcıl ideyaları elmi və mədəni nailiyyətləri ilə bir nəfəs almış, dar milli çərçivəyə bağlanıb qalmamış, bu yolla da dünya mədəniyyət xəzinəsinə Azərbaycan dünyasının bir çox incilərini bağlamışdır”.

Təsadüfi deyildir ki, alman şairi Göte çox gözəl yazmışdır ki, az-çox tanınmış hər bir sənətkar hər kəsdən bir şey əxz etməlidir. Çünki, bunlar hamısı bir kökə, bir mənbəyə gedib çıxır. Xalqın yaradıcılıq çeşməsinə. Əlbəttə, S.Vurğun da başqa xalqlarla yanaşı türk xalqlarının ağız ədəbiyyatından da öz yaradıcılığı üçün istər bədii siqlət və dəyər baxımından, istərsə də mənəvi-psixoloji baxımından çox mətləblər əxz etmişdir. Məşhurlardan birinin müddəasında səslənən “Hər bir millət başqalarından öyrənə bilər və öyrənməlidir” sözlərini hər bir yaradıcı ədəbiyyata şamil etmək olar.

Odur ki, S.Vurğun yaradıcılığının türk xalqları ədəbiyyatının yaradıcılığındakı elementləri ilə səsləşən tərəflərini araşdırıb tədqiq etmək bu mövzunun əsas məqsəd və məramıdır. Şairin yaradıcılığında türk xalqları ədəbiyyatından öyrənmək, bu yazarlar arasındakı ruhi yaxınlıq, onsuz da eyni kökdən nəşət edən xalqların vahid bir ideya istiqamətində formalaşmasından və bədii keyfiyyətlərindən qaynaqlanır.

S.Vurğun öz etnik kökünə bağlı bir sənətkar idi. Odur ki, şair bu əsərlərə vaxtaşırı qayıtmış və o sənət nümunələrindən bəhrələnmişdir. Təsadüfi deyildir ki, şair özü bu xüsusda belə yazmışdır: “Keçmiş sənətkarlarımızın yaradıcılığına yaxınlaşdıqda nə qədər intəhasız dəryanın sahilində dayandığımızı mən indi təcrübəmdən bilir və təsdiq edirəm. Biz dənizdən damlalar götürürük, lakin orada nələr var, nələr...”

Şair bu misilsiz türk xalqlarının xəzinəsini bir ədəbi məktəb hesab etməklə bərabər, onlardan həmişə bəhrələnməyə çalışmış, öz bədii yaradıcılığında da bu qaynaqlardan faydalanmış və bu ədəbi ənənələrə söykənmişdir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev C Səməd Vurğunun sənəd dünyası. B.yazıçı, 1986 səh 320 s.
2. Əfəndiyev P. Səməd Vurğun və xalq yaradıcılığı B.yazıçı, 1992 səh 116
3. Cəfərov N. Səməd Vurğun və Səməd oğulları. B. Az ATAM, "Elm və təhsil" 2015 108 səh.
4. Vahabzadə B. Səməd Vurğun. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı. 1968
5. Vurğun S. əsərləri, 6 cildə V cild. bAKI "Elm" 1972

А.Бахшалиев

**Поэзия Самед Вургуна в контексте ценностей
тюркского фольклора**

Резюме

В статье говорится о влиянии источников тюркского фольклора на поэзию Самеда Вургуна. Одновременно выявляется самобытность и своеобразность творчества поэта. Анализируется эпическое творчество автора в контексте традиций тюркского эпоса.

Приводятся конкретные примеры и детали, пути формирования всего творчества поэта на основе фольклора тюркских народов. В статье приводятся научные факты, подтверждающие духовную связь С.Вургуна с фольклором тюрков-мусульман, влияние традиций тюркского эпоса.

В статье также выявляются схожие элементы эпического творчества С.Вургуна и тюркского эпоса, ведутся определенные параллели. Данная научная проблема анализируется в контексте ценностей тюркского фольклора, традиций тюркского эпоса и находит свое научное объяснение.

В статье исследуется литературно-художественное наследие С.Вургуна, подчеркивается влияние на творчество поэта фольклора тюркских литературных памятников и поэзии С.Вургуна. Исследуется и выявляется духовная близость С.Вургуна с тюркским духовным миром и фольклором.

A.Bakhshaliyev

**Samad Vurgun's poetry on the base of all
Turkish folk-lore value**

Summary

The article deals with Samad Vurgun's poetry which based on all Turkish folk-lore sources. At the same time the different peculiarities are shown. Here is explained the epic creation of the author on the context of all Turkish art of a narrator tradition. In the article is investigated how Samad Vurgun's creative work is formed on the Turkish folk-lore and shown the ways on the concrete facts.

Commonly is reflected with scientific facts the links between the Turkish folk-lore art of a narrator and derived advantage from them. In the

article also made known the similarity elements between Samad Vurgun's creative activity and Turkish epic creation. So, this scientific problem is investigated and learnt on the base of all Turkish folk-lore value, and on the context of Turkish art of a narrator tradition and finds its full scientific explanation in the article. In article the literary and art heritage of S.Vurgun is investigated? influence on works of the poet of folklore of the Turkic people is emphasized.

The deep analysis of samples of Turkic literary monuments and S.Vurgun's poetry is carried out. The spiritual proximity of S.Vurgun with Turkic inner world and folklore is investigated and comes to light.

Rəyçi: Hicran Nəsibova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

QƏNİRƏ ƏMİRCANOVA
189-190 sayılı tam orta məktəbin
təlim-tərbiyə işləri üzrə direktor müavini,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, Əməkdar müəllim.

**XALQ YAZIÇISI İLYAS ƏFƏNDİYEVİN “MƏNİM GÜNAHIM”
PYESİNİN İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA
DÜŞÜNCƏLƏR...**

*Onun ölümündən 21 il keçir... 21 bahar, 21 payızdır ki, aramızda deyil,
əbədi dünyanın sakinidir. Gəlişi nə qədər sevincli idisə, yoxluğu bir o
qədər qüssəli və kədərlidir...*

Açar sözlər: статья, И.Эфендиевым, "Моя вина", Нурчахан.

Keywords: article, Ilyas Afendiyev, "Menim gunahim", Nurcahan.

Ключевые слова: İlyas Əfəndiyev, meqalə, Nurcahan

Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi müasirləşdirən, müasirliyi tarixə çevirən minlərcə əsərlər var ki, həmişə tədqiqat baxımından yeni məna kəsb edir. Azərbaycan xalqı dünyadakı millətlər arasında zəngin tarixini yaşatmaqla yanaşı, bütün dövrlərdə yaratdığı əsərlərdə gələcəyə inam hissini tərbiyə edir, insanları bəşəri ideyalar ruhunda yaşatmağa çalışır. Xalq həmişə kütləvi düşüncənin səviyyəsində tarixə xüsusi həssaslıqla yanaşır, tarixi yaddaşın milli mənliliyini, mentalitetini qorumağa çalışır. Müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan xalqı ərazi bütövlüyünü itirsə də, o, heç vaxt milli kimliyini itirməyib. Ona görə də tarixi təfəkkürün bütövlüyü azərbaycançılıq ideologiyasını inkişaf etdirmişdir.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi şüuru xalqın ümummilli düşüncəsinin məhsulu olaraq azərbaycançılıq ideologiyasını formalaşdırırdı. Nəticədə türklüyünü, islam dininə məxsusluğunu və müasirləşmək istəyini qəbul edən bir millətin dəyişməz ideologiyası formalaşır. Bu isə ədəbi simaların yaradıcılığında müəyyən fərqlər yaratmasına baxmayaraq, Azərbaycan fikir tarixi ideal, bütöv bir nəzəri sistemə çevrilirdi.

... Ən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının I mərhələsi XX əsrin 10-cu illərinin sonlarından başlayıb 50-ci illərə qədər olan dövrü əhatə edir. Bu dövrdə ədəbiyyat yalnız sovet ədəbiyyatından ibarət deyildi: poeziya, nəsr və dramaturgiyada böyük inkişaf özünü göstərirdi.

Ən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının II mərhələsi XX əsrin 50-ci illərinin sonu 60-cı illərinin əvvəllərindən başlayıb bu günədək davam edir. Bu dövr ədəbiyyatında sovet cəmiyyətində siyasi-ideoloji ab-hava yumşalır,

demokratik meyllər özünü göstərir, yazıçıların müstəqilliyi artır, ədəbiyyatda sosialist həyat tərzinin uğurları ilə yanaşı, qüsurları da göstərilir, sovet liderlərinin şəxsiyyətinə pərəstiş ifşa olunurdu. Nəsr və dramaturgiyanın nümayəndəsi kimi İ.Əfəndiyev ailə-məişət və mənəvi problemləri önə gətirirdi. Xalqın keçdiyi bu keşməkeşli yolda onun ədəbiyyatı müxtəlif dövrlərdə mənəvi dəyərlərini itirmədən bugünümüzdə gəlib çatmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında sadalanan bütün bu məsələlərin şərhinin dünya ədəbiyyatı ilə müqayisədə araşdırmaq, fərdi metodoloji qənaətlərə aydınlıq gətirmək, ədəbiyyatşünaslığın perspektivliyini əsaslandırmaq mühüm məsələdir və bütövlükdə bu, xalq yazıçısı İ.Əfəndiyevin yaradıcılığında öz yüksək bədii ifadəsinin tapmışdır. Bu baxımdan dramları arasında xüsusi yer tutan “Mənim günahım” pyesi (1967) idarəetmə mexanizminə və qadın psixologiyasına həsr olunan əsərlərdən biri kimi dəyərlidir. Maraqlı cəhət odur ki, müəllif yeri gəldikcə “mənim günahım” ifadəsini işlətməklə insanı öz əməli ilə təkbətək qoyur, onu düşündürür, edib-etmədiklərinin haqq-hesabını başqasından deyil, hər kəsin özündən soruşur. İ.Əfəndiyevin sənətkarlığı o dərəcədə yüksəkdir ki, təbliğ etdiyi ideyasını xalq danışığı dilinə, oxucusunu isə canlı iştirakçıya çevirə bilir. Drama hadisələrin mərkəzində Sahib və Gülcahan surətləridir. Atasının həbsə düşmə səbəbini sonralar anasından eşidən Sahib həmişə bu ağrı ilə yaşayıb, çünki ölkədə yaşanan repressiya dövrü minlərlə insanların həyatını məhv eləmişdi. Həyatın dibindən çıxmağa çalışan Sahib Tahir müəllimin köməkliyi ilə gündüzlər işləyib, axşamlar ali məktəbdə təhsil alır. Bu insanların qarşısında həmişə özünü borclu hesab edən Sahib onlara qarşı həmişə hörmətlə yanaşaraq “Məni siz yaratmışınız”, - deyərkən onları dəyərləndirdiyini dönə-dönə etiraf edir.

Sahib gənc, öz işini bilən, ümidverici bir mütəxəssisdir. O, yeni bir vəzifəyə təyin edilib. Sahibin bu uğurundan istifadə etmək istəyən “dostları” Almurad, Tahir ondan keçmişdə etdikləri yaxşılığın əvəzini gözləyir. Bu isə hadisələri gərginləşdirir. Sahib həyat dolu bir insan kimi ona edilən etimada ləyaqətlə cavab verməyə çalışır. Bu, bir insani keyfiyyətdir, lakin insanın insana olan münasibəti “hərraca qoyulanda” dəyərdən düşür:

“S a h i b. Məsələ orasındadır ki, biz bəzən adamları layiq olduqları yerində oturma bilmirik. *(Əsəbi halda)* Xalqı ağıllı insanlar idarə etməlidir!.. Biz saxtakarlığa, hay-küyçülüyə, zahiri təntənəyə son qoymalıyıq. Alicənablıqdan dəm vuran ikiüzlü nitqlər qulaqlarımızı batırır. Biz insanları yaltaqlığa öyrədənləri, camaat nəzərində isə xeyirxah bir vücut kimi qələmə verənləri divara söykəyib alınlarına beş güllə vurmalıyıq! Çünki belələri qatıldən də pisdirlər! Belələri yalnız adi adamları deyil, dövləti də aldadırlar.

N u r c a h a n. Heç anlaya bilmirəm, əqli başında olan adamı yaltaqlığa, ikiüzlülüyə necə öyrətmək!

S a h i b. Yəni iyirmi ildən bəri öz sənətinlə insanları yaxşılığa, nəcibliyə çağırırsan, lakin bu yollarda nə qədər əlibiçaqlı quldur gizlənmiş olduğundan xəbərini yoxdur. Onlar səliqə ilə geyinirlər. Yeni dəblə qalstuk bağlayırlar. İnsanın ali vəzifələrindən danışırlar. Böyük rütbəli şəxslərə ləyaqətlə baş əyirlər. Özlərindən kiçiklərin üzünə mərhəmətlə gülümsəyirlər. Hətta sənin rəqslərindən rıqqətə gəlib göz yaşları axıdırlar. Qaranlıq düşən kimi isə bu cildi tullayıb, quduz canavara dönərək adamların zəif cəhətlərindən yararlanırlar. Kimisinə vəzifə vəd edirlər, kimisinə mənzil, kimisinə yüksək maaş... Kimisini işdən çıxarmaqla hədələyirlər.

N u r c a h a n. Əgər insan insandırsa, belə alçaqlara uymamalıdır.

S a h i b. İş də orasındadır ki, uyanlar tapılır. Hamı yaxşı yaşamaq istəyir. Hər kəs bir dəfə gəldiyi bu dünyadan nəsə götürməyə can atır. Bu arzu onunla birlikdə doğulur. Onu bundan məhrum etmək olmaz.” (İ.Əfəndiyev “Seçilmiş əsərləri” II cild, Bakı, “Təhsil”, 2014, səh.166-167)

Sahibin dilindən səslənən “Xalqı ağıllı insanlar idarə etməlidir!..” fikri digər əsərlərində təbliğ olunan ideyalar kimi yenə də aktuallığını saxlayır.

İlyas Əfəndiyev sevə-sevə yaratdığı Sahib surəti ilə dövlətin düzgün idarə olunmasında bəzi insanların düşüncə tərzindəki nöqsanları tərbiyə etməyə çalışır. Bu, müasir dövrümüzdə də idarə olunma mexanizminin problemlərindəndir. Ədib az məvaciblə yaşamaqda çətinlik çəkən insanların ümumiləşmiş surətini və borc pul verməklə onları alçaldan Səxavət surətini yaratmaqla kommunizm cəmiyyətinin çürüklüyünü üstüörtülü şəkildə göstərir. Müəllif yaratdığı surətlərin dilində söylənən bütün fikirləri zərgər dəqiqliyi ilə ölçüb-biçir, oxucusunu hadisələrin mərkəzində saxlamağı bacarır. Və bir məsələni də xüsusi vurğulamaq yerinə düşər: əsər kommunizm cəmiyyətinin az qala məişətə də zorla qəbul etdirildiyi bir vaxtda yazılıb. Odur ki, İlyas Əfəndiyevin təbliğ etdiyi ideyanın insanlara daha tez ötürülməsi üçün dram növündən istifadə etməsi heç də təsadüfi deyildi. Əsl mədəniyyəti həqiqi vətəndaşlıq hesab edən yazıçı “Vətəndaşlıq qüruru elə bir hissdır ki, onsuz heç bir səadət, heç bir insanlıq ləyaqəti yoxdur” ifadəsini şüurlara əbədi həkk etmək istəyir. Hər sətirində Vətəninə olan sevgisini dönə-dönə vurğulayan İ.Əfəndiyev Ayqızın dilindən oxucusunu Sarıbaba yaylağına səyahət etdirir:

“A y q ı z. Belə sərin su içəndə dağlar yadıma düşür. Bir dəfə atamla Sarıbaba yaylağına getmişdik. Qayaların içindən elə bulaqlar qaynayıb çıxır, deyirsən, bəs buzdur.” (İ.Əfəndiyev “Seçilmiş əsərləri” II cild, Bakı, “Təhsil”, 2014, səh.181)

İ.Əfəndiyevin gündəmdə saxladığı məsələlərdən biri də şəxs adlarına hörmətlə yanaşılmasıdır. O, hər zaman millətinə, onun hər bir vətəndaşına övladına ad seçimində diqqətli olmağı tövsiyə edir, çünki ad

insana verilmiş ilk və ömürlük hədiyyədir. Ədib hər gənc qıza gələcəyin anası kimi dəyər verir, qadının ən böyük vəzifəsinin övlad tərbiyəsi olduğunu bildirir. Bu vəzifə XXI əsrdə xüsusi aktualıq kəsb edir, ona görə ki, Avropa dövlətləri tərəfindən türkçülüyə xas olmayan adətlərin yetişən gənc nəsle yamamaq cəhdi xalqın gələcəyini şübhə altına qoya bilər. Bu isə qətiyyətlə yolverilməzdir:

“X a n s u. Rəhmətlik nənəm sənənin adını Natəvan qoyub. Sən isə bu gözəl adı döndərüb eləmisən “Nata”. Çünki sən xalqını tanımırsan! Mənim sevimli şanapipiyim. Sən bilmirsən ki, Natəvan yayda cəhənnəm kimi od tutub yanan Mil düzünə hələ yüz il bundan qabaq su çəkdirib, öz həmvətənlərinin əlini çörəyə çatdırmaq istəyirdi.

N a t ə v a n. (*inciyir*). Çox sağ ol, Xan, məni şanapipiyə nə üçün oxşadırsan...

X a n s u. Doğru deyirsən... Şanapipik, heç olmasa, yaşamaq üçün nə etmək lazım olduğunu bilir. Sən isə onu da bacarmırsan!

N a t ə v a n. Nə üçün bacarmıram? Kor-şil deyiləm ki...

X a n s u. Korsan! Sənənin bu gözəl gözlərin heç nə görmür. Sənənin bu qəşəng alnının arxasında, hansı bir axmağa isə xoş gəlmək arzusundan başqa, heç bir qayğı, heç bir fikir yoxdur. Şanapipik balasını şanapipik olmağa hazırladır. Sən isə Allah bilir ki, öz övladını nə kökə salacaqsan!” (İ.Əfəndiyev “Seçilmiş əsərləri” II cild, Bakı, “Təhsil”, 2014, səh. 173)

Xansunun dilində səslənən millətin gələcəyi, doğulacaq övladların tərbiyəsi ən ümdə vəzifədir və bu müqəddəsliyi analar öz qızlarına aşılamağı bacarmalıdır.

Dramın əsas surətindən olan Gülcahan balerina kimi sənətin zirvəsindədir. Hələ ali məktəb illərində Sahib Gülcahanı dəlicəsinə sevmiş və çox keçmədən onlar evlənmişlər. Artıq 10 ilə yaxındır ki, onlar birlikdə ömür sürürlər. Üç aydan sonra 40 yaşı tamam olacaq Gülcahan bunu ömrünün və sənətinin faciəsi hesab edir və dərin sarsıntı keçirir. O, hər an Sahibin ondan soyuya biləcəyindən qorxur. Belə bir gərginlik içərisində çabalayan Gülcahan xanım Sahibi gənc qız Ayqıza da qısqanır. Onun qısqançlığı həddini aşanda isə “bədbəxtliyi” başlayır. Göründüyü kimi “Mənim günahım “ pyesində müəllifin irəli sürdüyü problemlərdən biri də möhkəm qurula biləcək ailə problemidir. Bəzən birlikdə yaşayıb ömür sürmək üçün sevgi kifayət etmir, burda insanların sosial, məişət problem və qayğıları, xarakter müxtəlifliyi, hadisələrə müxtəlif baxışları da mühüm rol oynayır. Yazdığı mövzudan asılı olmayaraq, dramaturq zamanın nəbzini tutur, hadisələrin geniş şərhini surətlərin dilində təsvir edirdi.

... İllər keçir, zaman dəyişir, lakin İ.Əfəndiyev yaradıcılığına olan maraq və sevgi azalmır, əksinə bütün zamanlar üçün daha yeni dəyərlər

qazanır. Bu, yazıçı-dramaturqun bütün dövrlər üçün təbliğ etdiyi bəşəri ideyaların aktuallığı ilə bağlıdır. Ona görə də xalq yazıçısı İ.Əfəndiyevin bütün əsərləri janrından asılı olmayaraq türk dünyasının ən nadir incilərindən biri kimi qiymətlidir. Bu, onun çox sevdiyi xalqına gətiriyi başucalığıdır.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. İ.Əfəndiyev “Seçilmiş əsərləri” II cild, Bakı, “Təhsil”, 2014.
2. M.F.Axundov. Əsərləri, üç cilddə. Bakı, 1958-1962, III c.
3. “Kədərli seçmələr”, Bakı, “Mütərcim”, 2002.
4. P.Xəlilov “Ədəbi icmallar və portretlər”, Bakı - “Nurlan” – 2005

Г.Амирджанова

**"Идейно-художественные особенности пьесы
"Моя вина"**

Резюме

В статье Ганиры Амирджановой "Идейно-художественные особенности пьесы "Моя вина" , посвященная деятельности народного писателя И.Эфендиева, анализируется II этап Азербайджанской литературы. (Период с 60-ых годов XX века по сегодняшний день). Пьеса "Моя вина" , посвященная семейно-бытовым, женско-психологическим и управленческим задачам, имеет особое положение в Азербайджанской литературе. Г.Амирджанова раскрывает актуальность проблемы управления в анализе образа Сахиба, с удовольствием созданного И.Эфендиевым , а также держит в повестке дня управление высоким качеством жизни народа. Согласно автору, государственная политика является актуальной проблемой всех времен. И поэтому повременной механизм управления всегда требует улучшения. С этой точки зрения, получившая приветствие читателя, драма "Моя вина" требует новое исследование. Будучи на верхушке балетного искусства, Нурчахан ханум, добившаяся многих успехов в профессии, так и не смогла до конца прожить свое женское счастье. В этой драме, И.Эфендиев , описавший ее глубокое психологическое сотрясение, в полном объеме характеризует женский мир.

Q.Amirjanova

**“The Idea and Literary Analysis of the Play “
Summary**

In her article on the creativity of People’s Writer of Azerbaijan Ilyas Afendiyev “The Idea and Literary Analysis of the Play “My Guilt”(1969) Ganira

Amirjanova analyzes the second stage of Azerbaijani Literature (since 1969).

The Drama “My Guilt” devoted to family relations ,psychology of women and managing skills occupies a particular place in Azerbaijani Literature. Analyzing the main character of the drama Sahib in her article Ganira Amirjanova writes about the topicality of managing in the society and its significant role in people’s high standard lifestyle. According to author,governmental policy was one of the urgent problems of all periods. Thus,time-oriented gomenmental mechanizm always requires improvement. From this point of view,always winning the readers appreciation "Menim gunahim" drama is requiring new investigations. While being at the top of ballet art Nurcahan xanim had achieved great success, however she could not live up happiness as a woman.

**Rəyçi: Sara Osmanlı
filologiya elmləri doktoru**

ŞƏHLA QURBANOVA
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami
Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
sehlaqurbanova@yahoo.com

AZƏRBAYCANDA ƏFQAN ƏDƏBİYYATININ TƏDQIQI VƏ TƏRCÜMƏSİ

Açar sözlər: tərcümə, dil ,dari, irs, tədqiqat

Key words: translation, language, dari, heritage, research

Ключевые слова: перевод, язык , дари, наследие, исследование

Azərbaycan-əfqan mədəni əlaqələrinin tarixi çox qədimdir. Bu əlaqələr, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan, Orta Asiya, Əfqanıstan, İran və Hindistanda yayılmış zərdüşt ayinləri ilə bağlı olmuşdur. Avropa alimlərindən Darmsteter “Avesta”-nı “Bəlxin qədim dili” adlandırdığından, Əfqanıstan tədqiqatçıları da həmin məsələyə xüsusi diqqət vermiş, yeri gəldikcə zərdüştliyin Bəlxdən başqa, Azərbaycanla da əlaqələndiyini göstərmişlər (1,8). Hər iki ölkə ərazisində Gəncə, Şirvan, Təbriz, Marağa (Azərbaycan) Qəznə, Bəlx, Herat, Kabul, Qəndəhar (Əfqanıstan) kimi mədəni mərkəzlərin inkişaf etdiyi müxtəlif dövrlərdə onlar arasında həm də iqtisadi və mədəni əlaqələr olmuşdur. Daim zənginləşən bu əlaqələr hökmdarların iradəsindən, sərhədlərdən milli mənsubiyyərlərdən asılı olmayaraq, çox mürəkkəb inkişaf dövrü keçirmişdir.

Dünya xalqlarının mədəniyyətinin öyrənilməsində ədəbi əlqələrin yeri xüsusidir. Ölkələrarası ədəbi əlaqələri tədqiq etməkdə məqsəd klassik və çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı ilə onların qarşılıqlı əlaqəsini araşdırmaqdır. Əfqan ədəbiyyatı ilə Azərbaycan ədəbiyyatı arasında olan əlaqə, əsasən, fars dili vasitəsi ilə (klassiklərimiz) formalaşsa da, türk dilinin də rolu az olmamışdır. Əfqanıstan ərazisində çoxlu türkdilli xalqlar (özbək, türkmən) yaşadıqlarından onlar əsrlər boyu Nəsimi, Füzuli, Xətai ədəbi irsini sevə-sevə mütaliə etmişlər. “Koroğlu”, “Əsli və Kərəm” və b. Azərbaycan xalq dastanlarının müxtəlif variantları Əfqanıstanda yaşayan türkdilli xalqların folklorunda şöhrət qazanmışdır.

Ədəbi əlaqələr baxımından Şərqdə məşhur olan bir sıra əsərlər vardır ki, onların müəlliflərinin Azərbaycan və ya əfqan ədəbiyyatına mənsubiyyəti hər iki ölkə ədəbiyyatşünaslarını maraqlandırmışdır. “Təriqüt-təhqiq” (“Axtarış yolu”) əsərinin Sənayi Qəznəviyə və yaxud Əhməd Naxçıvaniyə mənsubiyyəti barədə olan mübahisə göstərir ki, Azərbaycan-əfqan ədəbiyyatı arasında gələcəkdə aydınlaşmağa ehtiyacı olan və hər iki tərəfin alimlərini maraqlandıracaq mövzular da vardır.

Hər iki ədəbiyyatda, ümumiyyətlə, Şərqi ədəbiyyatları üçün səciyyəvi olan “Leyli və Məcnun”, “Xosrov və Şirin”, “Fərhad və Şirin”, “Yusif və Züleyxa”, “Bərqa və Gülşar”, “Mehr və Müştəri” kimi məhəbbət mövzuları, Sultan Mahmud Qəznəvi, Çingiz xan, Teymur xan, Şah İsmayıl Xətai, Nadir şah Əfşar kimi hərbi sərkərdələr, Rüstəm, Söhrab, Əfrasiyab, Nuşirəvan, Koroğlu kimi real və əfsanəvi şəxsiyyətlərə, Xızra, Yəcuc və Məcuca, Ynqa quşuna aid rəvayətlər öz əksini tapmışdır (1,3).

Azərbaycanda bədii tərcümənin ilk nümunələri hələ orta əsrdə yaranmış, XIX əsrdə geniş şəkildə inkişaf etmiş, XX əsrdə bədii tərcümə daha da genişlənmiş, qabaqcıl rus və Avropa ədəbiyyatından nümunələr Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra tərcümə prosesinin əksər hallarda rus dili vasitəsi ilə getməsinə baxmayaraq, fars, puştü, dari dilində tərcümələrə hələ o dövrdə də təsadüf olunur.

Aparığımız araşdırmadan göründüyü kimi əfqan yazıçılarının əsərləri XX əsrin 50-ci illərindən etibarən Azərbaycanda tərcümə edilərək çap olunmağa başlamışdır. Əfqan ədəbiyyatından dilimizə rus dili vasitəsilə tərcümə olunan ilk hekayə “Buzov və ağıllı qoca”(2) əfqan nağılı, fars dilindən M.Füzuliyə həsr olunmuş “Həqiqi şair” (3) və puştü dilindən “İnqilab beşiyi”(4) şeirlərini tərcümə sahəsində atılmış mühüm və dəyərli addımlardan hesab etmək olar.

Bəzi əfqan müəlliflərinin tərcümə olunmuş yalnız bir-iki hekayəsi onu göstərir ki, 50- 60-cı illər əfqan ədəbiyyatından tərcümə işi sahəsində ən səmərəsiz dövr olmuşdur. Buna baxmayaraq 60-cı illərdə bu sahədə durğunluq yaransa da, 70-ci illərin sonlarından başlayaraq Əfqanıstanda o dövrdə mövcud olan fars, dari və puştü dillərindən Azərbaycan dilinə birbaşa tərcümə geniş vüsət almışdır. 70-ci illərin sonu 80-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq əfqan ədəbiyyatından tərcüməçilik işi sahəsində atılmış addımları ən məhsuldar, uğurlu və yaddaqalan hesab etmək olar. Aparığımız araşdırmalar da göstərir ki, ən çox kitab nəşrləri, mətbuatda çıxan tərcümələr məhz bu dövrdə işıq üzü görmüşdür.

1982-ci ildə Azərbaycanda ilk dəfə əfqan ədəbiyyatı günlərinin keçirilməsi və mehriban dostluq əlaqələrinin yaranması əfqan ədəbiyyatına olan marağın artmasına təkan verdi (5). Maraqlısı budur ki, bu illərdə orijinaldan-dari, puştü, fars dillərindən tərcüməyə olan meyl daha da artmış, vasitəçi dil olan rus dilinə bəzi hallarda müraciət olunmuşdur.

Keçən əsrin 80-ci illər tərcümə mühitində Azərbaycan-əfqan əlaqələrinin inkişafında böyük yaradıcılıq əməyi olan tanınmış ədəbiyyatşünas, 1958-ci ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, 1981ci ildə Azərbaycanın xalq şairi adını qazanmış Balaş Azəroğlunun adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, əfqan ədəbiyyatı nümayəndələrindən- Naibi Abdulla, Həbib Əsədulla və Tufan

Sadiq Kavunun yaradıcılığı ilə maraqlanmış, şeirlərini ana dilimizə rus dili vasitəsilə tərcümə etmişdir. Görkəmli şair B.Azəroğlu tərcümə işi ilə yanaşı, “Sarsılmaz dostluq” adlı məqaləsində Azərbaycanda əfqan ədəbiyyatı günləri ilə əlaqədar keçirilən tədbirlər barəsində müsahibə verərək Azərbaycan ədəbi mühitinin əfqan ədəbiyyatına maraq göstərməsinə çalışmışdır (6).

Azərbaycan ədəbiyyatında əfqan ədəbiyyatından ən çox Mirəbdül Qadir Əbhər yaradıcılığının tərcüməsinə rast gəlinir. Şairin müəllifi olduğu “Əfqan şeir və hekayələri” kitabında Azərbaycanda tərcümə olunub nəşr edilən şeirlər yer almışdır. Kitabda şairin öz şeirləri ilə yanaşı, digər əfqan müəlliflərinin də Bakı, Azərbaycan və bir neçə yazıçılarımız haqqında yazdığı şeirlər də yer almışdır (7).

Müxtəlif illərdə janr müxtəlifliyi tərcüməçi, şair və yazıçılarımızın diqqət mərkəzində olmuş, əfqan ədəbiyyatından tərcümə bir istiqamətli aparılmamış, hekayə, rübai, qəzəl, lətifə, atalar sözləri də dilimizə tərcümə olunmuşdur. Azərbaycan ədəbi mühitinə əfqan ədəbiyyatından bir çox hekayə və şeirlərin tərcüməsində fars dilini mükəmməl bilən tərcüməçilər Məmmədəğa Soltan (bəzi mənbələrdə M.Sultanov-Ş.Q.) və Şahin Fazil əfqan ədəbi nümunələrini tərcümə etməklə Azərbaycan ədəbiyyatındakı bu boşluğu doldura bilmişlər.

Keçmiş sovetlər birliyində daha çox kommunist ideologiyasını dəstəkləyən, eləcə də həmin siyasi sistemin maraqlarına cavab verən şair və yazıçıların yaradıcılığından tərcümələrə və araşdırmalara üstünlük verildiyindən əfqan ədəbiyyatının Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi və tədqiqi kölgədə qalmışdır.

Ədəbi-elmi əlaqələr sahəsində bir alim, yazıçı və mütərcim kimi şöhrət tapan Əli Abbasovun “Azərbaycan-əfqan ədəbi əlaqələri tarixindən” (1) əsərini Azərbaycan-əfqan ədəbi-elmi əlaqələrin “ensiklopediyası” adlandırmaq daha düzgün olar. Kitabın mövzusu Əfqanıstan ərazisində yaşayan xalqların yaratdığı çoxəsrlik ədəbiyyatın, klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı ilə olan qarşılıqlı əlaqəsini araşdırmaqdır. Aydın desək, Nizami, Xəqani, Məhsəti, Füzuli və Saib və b. klassiklərimizin Əfqanıstanda necə və hansı yollarla tanınmaları, bunların təsiri ilə əfqan şairlərindən kimlərin yazıb-yaratmaları haqqında oxuculara məlumat verməkdir.

Əfqan şairi Xəlillullah Xəlili Bakıda keçirilən, dahi M.Füzulinin 400 illik yubileyi gecəsində çıxış edərək M.Füzuliyə ithaf etdiyi “Mobarək nəğməyi” (Sənin nəğmənin mübarək) adlı qitəsini oxumuşdur. Əsərlərində vətənpərvərlik motivi əsas olan şair X.Xəlilinin yaradıcılığı və onun “Pakistana müraciət” şeirinə münasibətini tədqiqatçı Tofiq Seyidov məqaləsində geniş təhlil etməklə yanaşı, onun Bakıya olan münasibətindən də geniş söhbət açır (8).

Çağdaş Azərbaycan şərqşünaslığında özünü təsdiq edən, Şərq ədəbiyyatı ilə bağlı onlarla məqalələrin, bir neçə kitabın müəllifi şərqşünas alim, yazıçı, publisist və tərcüməçi Maqsum Hacıyev İran və əfqan ədəbiyyatının

mötəbər tədqiqatçılarındandır. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi və təbliği ilə bağlı xeyli yazıların müəllifi olan M.Hacıyev fars, əfqan, tat dilləri ilə bağlı dərsləkləri, proqramları, metodik vəsaitləri və tədris materiallarının müəllifidir.

Ayrı-ayrı mətbuat orqanlarının səhifələrində görkəmli əfqan yazıçı, şair və dramaturqlarının yubileyləri ilə bağlı dərc olunmuş məqalələr, eləcə də onların yaradıcılığından istər vasitəçi - rus dilindən, istərsə də orjinaldan ana dilimizə edilmiş tərcümələr, kitab nəşrləri əfqan ədəbiyyatının Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi istiqamətində zəngin mənbə rolunu oynaya bilər. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında əfqan ədəbiyyatından tərcümələrə dair çoxsaylı məqalələr, müsahibələr, eləcə də bu ədəbiyyatın bir sıra nümunələri və onların yazarları haqqında məqalələr, dərs vəsaiti olsa da əhatəli dissertasiya və tədqiqatlar yazılmamışdır.

Aparığımız araşdırmalar zamanı “Həmrəylik qadır qüvvədir” məqaləsində verilən məlumatların həqiqətə uyğun olmadığını və yalnız məlumatların oxucuya verildiyinə rast gəlirik. Məqalədə yazılır: “Abdulla Naibi hələ cavandır, lakin vətəninə onun yaradıcılığı böyük şöhrət qazanmışdır. O, Əfqanıstanın dövlət himni mətninin müəllifidir” (9). Halbuki, müxtəlif mənbələrdə apardığımız araşdırma nəticəsində Əfqanıstanın dövlət himninin mətn müəllifinin Əbdül Bari Cahani olduğu müəyyən etdik. Araşdırmaları diqqətlə nəzərdən keçirib onların müəyyən qismini təhlil və şərh etdikdə belə bir qənaətə gəldik ki, ədəbiyyatşünaslığımızda əfqan ədəbiyyatının hələ ana dilimizə tərcümə edilib müqayisəli və elmi şəkildə araşdırılıb ümumiləşdirilməyən ədəbi, bədii nümunələri daha çoxdur. Buna görə də mütəmadi olaraq əfqan ədəbiyyatı və onun tarixinə dair yazılmış öləri, əsassız faktlar və şərhlər tənqidi fikrin mütəxəssisləri tərəfindən açıqlanmalı və bu ədəbiyyatın düzgün, elmi şəkildə öyrənilməsi üçün perspektivləri müəyyənləşdirməlidir .

Ədəbiyyat

1. Abbasov Ə. Azərbaycan Əfqan ədəbi əlaqələri tarixindən. Bakı:Elm.1986,292 s.
2. uzov və ağıllı qoca (əfqan nağılı) “Azərbaycan pioneri”qəz., Bakı,1956,31 avqust
3. Xəlilullah Xəlili. M.Füzulinin 400 illik yubileyinə həsr edilib.Həqiqi şair./Fizuli haqqında/ şeir. (fars. tərcümə edəni M.Soltan) Bakı jurnalı,1958 11 dekabr.
4. Ziyar Mucavər Əhməd. İnqilab beşiyi: şeir. (puştu dilindən çev. S.Səxavət). “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1982, 25 iyun s.7

5. Estafeti Azərbaycan qəbul edir. Əfqan ədəbiyyatı günləri/ Bakı 1982, 22 iyun.
6. Azəroğlu Balaş .Sarsılmaz dostluq. “Azərbaycan müəllimi”qəz.,Bakı,1982, 23 iyun.
7. Mir Əbdülqadir Əbhər. Zəfər təranələri. Əfqan şeir və hekayələri. Bakı:Yazıçı.1984
8. Seyidov Tofiq. Şair X.Xəlili və onun “Pakistana müraciət” şeir./ Əfqan şairi X.Xəlili haqqında/. “Ədəbiyyat və incəsənət”qəz., Bakı, 1982, 5 fevral s7
9. Həmrəylik qadir qüvvədir: SSRİ-də Əfqan ədəbiyyatı günləri.”Sovet kəndi”qəz., Bakı, 1982, 29 iyun .

Ш.Курбанова

Исследования и перевод афганской литературы Резюме

Перевод литературной литературы является одним из способов сближения народов. Перевод произведения на другой язык еще более углубляет культурные отношения между двумя странами. Укрепление культурных связей между странами во многом зависит от отношений между этими народами. В статье анализируются шаги, предпринятые в контексте работы по переводу из афганской литературы, исследований, книг, публикаций и пресс-релизов. В статье рассматривается хронологическая последовательность истории перевода, а также место и значение персидского, русского, персидского (дари), пуштунского языков. В нем также рассматривается история азербайджано-афганских отношений и дни афганской литературы проведенные в Азербайджане считаются великим и замечательным событием. Кроме того, в нем говорится о литературных отношениях до наших дней и отсутствии переводов и исследований в литературе Азербайджана. Кроме того, подчеркивается важность и необходимость письменной и исследовательской работы в формировании литературных отношений. И в то же время положительно оценивается перевод работ в различном жанре.

**Research and translation of Afghan literature
Summary**

Translation of literary works is one of the means to bring peoples closer together. Translation of a work into another language makes the cultural relations between the two nations even closer. The strengthening of cultural ties between nations is largely dependent on the relationships among these peoples. The article deals with the history of the Azerbaijan-Afghanistan relations and holding Days of Afghan Literature in Azerbaijan is considered to be a great and memorable event between the two countries. It analyzes the steps taken in the context of translation work from Afghan literature, analyzes, books, translations and articles in the media. The article deals with the chronological sequence of translation history, as well as the place and importance of Persian, Russian, Persian(dari), Pashto languages. In addition, the importance and necessity of translation and research work in the formation of literary relationships are emphasized. Besides, it says about literary relations up to modern times and lack of translations and research. The variety of genres of translations in different years is regarded as a good case.

Rəyçi: Bəsirə Əzizəliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TƏRANƏ ƏZİMOVA
ADPU
tarana@mail.ru

ANARIN «ŞƏHƏRİN YAY GÜNLƏRİ» PYESİNDƏ
PSIXOLOGİZM

Açar sözlər: psixologiya, millilik, müasirlik axarı, bədii gülüş, monoloq, dialoq

Ключевые слова: психология, национальность, поток современности, художественный смех, монолог, диалог

Key words: psychology, nationality, modernity flow, artistic laughter, monologue, dialogue

Anar psixologizmi özünü təhlil, fərdin psixologiyası, millilik, tarixlik bəşərilik və müasirlik axarı ilə irəliləyir, bədii gülüş, monoloq, dialoq, qəhrəmanların davranışı, dramatik kolliziyalar, qəhrəmanların xarakteri müstəvisində formalaşır. «Təhminə və Zaur», «Şəhərin yay günləri» pyesləri problemə aydınlıq, konkretlik gətirmək baxımından çox səciyyəvidir. Çünki bu əsərlərdəki bir çox obrazlar psixoloji əksətdirmə və özünü-təhlil məqamlarının mahiyyəti barədə dolğun təsəvvür yaradır. «Şəhərin yay günləri» üç pərdəli, yeddi şəkilli pyesdir. Əsər ali məktəb həyatından, alim-ziyalı mövqeyindən, onların cəmiyyətə münasibəti və cəmiyyətdə yeri məsələlərinə həsr edilmişdir. Anar bir dramaturq kimi pyesdə «nəyisə» hər dəfə oxucunun yadına-yaddaşına gətirir. Onun eyhamları bəzən də bilavasitə pyesin birinci şəklində Qumru ilə Namiq arasında gedən dialoqda görünür. Öyrənirik ki, Namiq su köşkündə su içərkən stəkanı əlindən salıb sındırır. Lakin nəzərə almır ki, bu əmlakdır, alınıb yerinə qoyulmalıdır. Bu, ilk baxışdan adi görünür. Lakin dramaturq buna ictimai məna verir; insanın ictimai məsuliyyəti, davranış normalarını hər dəfə onlara xatırladır, demək istəyir ki, insan cəmiyyətdə münasibətdə olduğu hər şeyə qayğı və məsuliyyətlə yanaşmalı, onun təəssübünü çəkməlidir. Qumru Namiqə zarafatla «cərimə verərik, ödəyərək» deyəndə, Namiq «getdik» deyər cavab verməklə kifayətlənir. Yazıçı demək istəyir ki, biz ən adi davranış normalarına qətiyyənlə əməl etmir, özümüzə vərdiş yaratmaq istəmirik. Qumru bu vərdişin ictimai-əxlaqi bərc olduğunu anlatmaq üçün hər dəfə israrla bildirir ki, hər bir adam zəng edəndə, yaxud bir şeyi hər dəfə təkrar edəndə və ya suallar veriləndə onlara ədəb-ərkanla, nəzakətlə cavab verilməli. Pyesdə Namiq və Qumru dialoqunda düşündürücü məsələlərdən biri də ali məktəbə qəbulla əlaqədar Qumrunun dilindən

öyrənirik ki, tələbə olmaq ya zənglə, ya da rüsvətlə mümkün olurdu. Namiqin tələbə olmasını Qumru kənar vasitələrlə bağlamaq istəyəndə Namiq bundan narazı qalır, bildirir ki, o, «tapş»la (tapşırıqla) instituta qəbul olunmayıb. Dramaturq «tapşırıq» sözünü «tapş» kimi ifadə etməklə psixoloji vəziyyəti, həm də onu sneqdoxalaşdırıb, yəni «tapş» yumşaq geyim kifayət qədər dramatikləşdirmək imkanı qazanır. Həm də, bu o deməkdir ki, ali məktəbə qəbul da çox incə, zərif vasitələrlə, səssiz-səmirsiz, ilmə-ilmə həyata keçirilir ki, heç izi də bilinməsin. Anar da bu səbəbdən «tapş» sözündən bacarıqla istifadə edərək fikrini ifadə etmişdir. Hətta Qumrunun dilindən səslənir ki, guya bütün yerlərin öz qiyməti var, «hansı institutdasa deyirlər, hətta bir lotu elan vurubmuş: «Bütün yerlər satılıb». Bu, dramaturq eyhamıdır, işarəsidir ki, ali məktəbdəki hökm sürən vəziyyətləri «bilet» mənasında – «bütün yerlər satılıb» şəklində ifadə edib. Bu baxımdan, Anarda ictimai mənalandırma, sətiraltı, mətnarası məqamların keyfiyyətləri üstündür. Anar surəti, xarakteri öz biçimində təqdim etməyi bacaran sənətkardır. Hər obrazın pyesdə öz «yerişi», öz «duyumu» var, ancaq Rasimin təkəbbürü, şəsti aldığı tərbiyədən, aristokrat davranış normalarından gəlir. Namiqin sadəliyi də aldığı tərbiyədən, daha çox, elm-ürfan sahibi olmasından irəli gəlir. Qumru surəti də beləcə. Yadlaşma, mərkəzdənqaçma meyillərinin ifadəsinə biz «Şəhərin yay günləri» pyesində də daha çox rast gəlirik. İkinci pərdədə Qumru-Rasim dialoqlarında görürük ki, onlar Frenk Sinatradan, Demis Russosdan musiqi dinləməyə meyillidir – yazıçı eyhamı isə belədir ki, «bunlar hamısı köhnə-küləşdir». Yazıçı onu da demək istəyir ki, bunların çoxu yad təsirlərdən, müdaxilədən irəli gəlir. Rasim etiraf edir ki, atasının belə lentləri Amerikadan gətirməsində yad məsləhətlər də olmuşdur. Əslində atasının belə musiqilərdən heç başı da çıxmamışdır. [1]Pyesdəki surətlərdən biri də Ruxsarədir. O, ailə-məişət məsələlərində mövqe sahibi olan bir qadındır. Oğlu Rasim heç vaxt onun sözündən çıxmır. Ruxsarə eyni zamanda ərinin qulluq mövqeyindən sui-istifadə etməsi ilə hesablaşan qadındır. Əri Xanlar da konyak zavodunda dequstator işləmiş Artamesi əməliyyat edib, bu səbəbdən də hər il evinə bu erməni tərəfindən litrlərlə boçka konyak gəlir. Ruxsarə Qumrunun sadə geyiminə əsaslanıb, xasiyyətini-filanını bilmədən onu evinə qulluqçu götürmək istəyir, özünə kubar qadın statusu verən Ruxsarənin əcisləri aşağıdakı sözlərindən bir daha aydın olur: «Mən başa düşə bilmirəm, nə olub axı? Cavan, sağlam qızıdır, görünür kasıbdır, işləsə, xəncərinin qaşını düşər? Məndən artıq kim ona donluq verəcək? Yemək-içməyi müftə, əyin-baş da alardım onun üçün. . . » [3, 44]. Ruxsarə bir qədər ədalidir. Bu əda və iddia onun danışıq dilinə bəzən gözlənilməzliklər – gözlənilməz ifadələr

də gətirir. Onun bir obraz olaraq fərdi cizgiləri yazıçı müşahidələrinin axarı müstəvisində kifayət qədər qabardılır . Ruxsarə Namiqin qürurunu görür və ondan xəbərsiz, onun Nəsrəddin şahın oğlu kimi olduğuna ironiya-rişxənd edir, gah da Napoleona bənzədərək lağa qoyur. Bəhram Zeynallı cərrahdır. . . Axşam evində qonaqlıq təşkil etmişdir. Onun ifadələrindən sezilir ki, o, özünə vurğun, təkəbbürlü, tərifi xoşlayan adamdır. Yeri gəldikcə, özünün mənəm-mənəmliyindən qaynaqlanan nümunələr çəkməyi xoşlayır. Şöhrət və mənəmlilik iddiası onun məntiqini də əlindən alıb. Nəyi harada və nə cür demək haqqında düşünmür. Heç mətləbə dəxli olmayan bir məqamda deyir: «Noyabrda İrandaydım. Bizi şah da qəbul elədi, məsələ onda deyil. . . » Yox, məsələ ondadır ki, gözümüzün qabağında, məsələ onda deyil» - deyə dünyanın hər yerində vurub yıxdığından dəm vuran tipin orijinal bədii obrazı yaranır”(2, 379). Bu ifadələr səsləndikcə onun psixologiyasının bu və ya digər xüsusiyyətləri canlanır. San-Fransiskoda keçirilən konfransa Sovet İttifaqından iki nəfər: Bəhram Zeynallı və akad. Pavlovski dəvət olunmuş və oranın bələdiyyə rəisi onları kokteylə çağırmışdır. Bunu məmnunluqla səsləndirən B.Zeynallı elə o məqamda da «məsələ onda deyil» ifadəsini işlədir. Bu, onu göstərir ki, Bəhram Zeynallı belə ifadə işlətməyə şəkərlidir. Belə deməklə guya özünü təvazökar göstərir, başqalarından ayırmır. Halbuki, şit, bayağı səslənən belə ifadə B.Zeynallını bir şəxs olaraq psixoloji durumu ilə bağlı araya gətirir, onu fərdiləşdirir, əlizlətinin özəl əlamətini təzahür etdirir. B.Zeynallının hədiyyə almağa sonsuz maraq göstərməsində bu bir daha aşkar olur. Ruxsarə xanımla toylarının 25 illiyi gecəsində ona İran xalısı hədiyyə edirlər. Dramaturq hədiyyənin təqdimi məqamında B.Zeynallının xarakterində qabaran psixoloji vəziyyəti də diqqətdən yayındırmır. Bu kimi məqamlar düzənində oxucu və tamaşaçı obrazın fərdi psixologiyası ilə yaxından tanış olur. Xalıya diqqət yetirən B.Zeynallı deyir: «Bəli, şübhəsiz, İran xalısıdır. Bunun tayını darülfünunun rektorunun kabinetində görmüşəm. Noyabrda İrandaydım. Bizi şah da qəbul elədi, məsələ onda deyil. Səfərxanada qəbul zamanı məni həmin o rektorla tanış etdilər. Sən demə o da cərrah imiş, mənim barəmdə eşidibmiş, məqalədi-filandı indi rastına çıxıb, məsələ onda deyil, Bir sözlə, bizi qonaq çağırdı» [6, 45]. B.Zeynallı təbiətinə xas olan təşəxxüsünü, duzlu danışığını, xoşhal ovqatını bütün dialoqlarında təzahür etdirməyə çalışır və sanki bunsuz keçinə bilmir. Onun dialoqunun maraqlı detallarından biri də haqqında radioda getmiş bir verilişlə bağlıdır. Dinləyə bilmədiyi bu verilişlə bağlı təəssüratlarını ona eşitdirəndə: «Hə, eşitdim. Yəni, eşitdim deyəndə verilişin özünü eşitmədim. Eşitdim ki, veriliş olub. Heyf, verilişin özünə qulaq asa bilmədim. Həmkarlar

qurultayında idim. Dəvətnamə göndərmişdilər Rəyasət heyətinə. Məsələ onda deyil. . . Nazirlə yanaşı oturmuşduq. . . Hə, sora eşitdim ki, demə elə bu vaxt radioyla veriliş olub» - deyə bildirir [7, 29].

Anar həssas dramaturqdur, dərin, iti müşahidə ona imkan verir ki, obrazın psixoloji təbiətini axıradək oxuya, öyrənə bilsin. Bu mənada o, yaxın və uzaq məqamları bir məcraya gətirməyi, epik zamanı bir an, məqam içində təqdim etməyi bacarır. Əslində, formal olaraq surətlərin vəziyyətləri, əhvalları ilə bağlı təsvirlərin gedib «Zaman» xəbərlər proqramına çıxma biləcəyi xəyalı heç ağıla da gəlməz. Amma yazıçı bunu duyub təqdim etməyi bacarmışdır. Qonaqlar deyəndə ki, radioda sizin barənizdə çox səmimi danışdılar, onda Bəhram deyir: «Hə, elə deyirlər. Bu günlərdə televizordan da gəlmişdilər, Moskvadan. Xüsusi «Zaman» proqramı üçün çəkdilər» [4, 46].

Qiyas ali məktəbdə işləməyinə baxmayaraq, orada gedən prosesləri belə eşitmək, görmək istəmir, ona qızıl saat bağışlananda onu geri, sahibinə qaytarır. Halal maaşı ilə dolanmaq istəyir.

Ədəbiyyat

1. Musayeva F. V. Anarın bədii nəsrində xarakter problemi. Bakı: Elm, 2003, 154s.
2. Nəbiyev B. Roman və müasir qəhrəman. Bakı, Yazıçı, 1987, 354
3. Orucəli N. Bədii yaradıcılıqda komizm məsələlərinə dair. / Ədəbiyyat və zaman. Bakı, 1971, s. 140 – 150.
4. Rahid. Dünənsiz yaşamağın faciəsi. / «Azərbaycan» jurn. , 1979, № 8, s. 181 – 196.
5. Rəhimli İ. Dramaturgiya və teatr. Bakı, İşıq, 1984, 148 s.
6. Rəhimli İ. İnsan həqiqətinin təntənəsi. / «Azərbaycan gəncləri» qəz. , 1978, 7 fevral.
7. Rza X. Böyük məhəbbəti ləkələyənlər. / «Azərbaycan müəllimi» qəz. , 1985, 24 dekabr.
8. Rza X. Dramaturgiyada ədəbi əlaqələr. Bakı, Elm, 1987, 179 s.

Т.Азимова

Анар «Летние дни» игра психологии Резюме

Перу Анара принадлежит ряд интересных произведений, затрагивающих в основном проблемы современности. В своих книгах он старается раскрыть образ современного ему человека, показать, с какими трудностями ему приходится сталкиваться, как традиционные

понятия и менталитет влияет на жизнь людей. Против их отношений выступают все — семья юноши, общество, друзья. В этой тяжёлой ситуации они пытаются не потерять себя, но порой обстоятельства слишком давят на них. В своих книгах он старается раскрыть образ современного ему человека, показать, с какими трудностями ему приходится сталкиваться, как традиционные понятия и менталитет влияет на жизнь людей. Другими не менее интересными произведениями писателя являются «Комната в отеле», «Юбилей Данте», «Я, Ты, Он и телефон» и другие. По сценариям Анара снято 12 фильмов, из них три фильма снято им в качестве режиссёра.

T.Azimova

**Anar "The Summer Days" psychology's play
Summary**

Anar belongs to a number of interesting works, mainly affecting the problems of our time. Anar began publishing in the 1960s. In his books he tries to disclose the image of a contemporary man, to show what difficulties he has to face, how traditional concepts and mentality affect people's lives. His works include: "Longing for the Holiday" (Bayram Həsrətində), "The Rain Stopped" (Yağış Kəsdi), "White Port" (Ağ Liman), "A Person's Person" (Adamın Adamı), "The Sixth Floor of the Five-Story Building" (Beşmərtəbəli Evin Altıncı Mərtəbəsi) later used for the movie *Tahmina*, "Opportunity" (Macal), "I've Come to You" (Sizi Deyib Gəlmişəm), "Without You" (Sizsiz), "Summer Days of the City" (Şəhərin Yay Günləri), "Hotel Room" (Otel Otağı), and "Me, You, Him and the Telephone" (Mən, Sən, O və Telefon). He has written the scripts for various movies including *Torpaq. Dəniz. Od. Səma* ("The Land. The Sea. The Fire. The Sky"), *Gün Keçdi* ("The Day Passed") and *Dədə Qorqud*. Anar was the scenarist and producer of the film *Üzeyir Ömrü* ("The Life of Uzeyir").

Rəyçi: Himalay Qasimov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ULDUZ QƏHRƏMANOVA
ADPU
ulduz@mail.ru

A.SƏHHƏT SABİR VƏ KLASSİK IRS HAQQINDA

Açar sözlər: satira, irs, nəzm, xatirə

Key words: satire, satirical, classic, irs

Ключевые слова: сатира, сатирическая, классическая, irs

Bu sətirlər Sabir və klassik irs probleminin onun müasirləri tərəfindən işıqlandırılmasının elmi-nəzəri səviyyədə olduğunu təsdiq etmək baxımından da dəyərlidir. Çünki Sabirin klassik sənətkarlara nəzirələr yazması haqda verilən şəhadətlər, söylənən xatirə və fikirlər ilk baxışda onun ancaq nəzirəçi bir şair olması haqda təsəvvür yarada bilərdi. Ancaq onun həm Salman Mümtaza dediyi sözlərdən, həm də Əziz Şərifin sitat gətirdiyimiz hissədən də bir daha aydın olduğu kimi, o klassikləri təqlid etməmişdir. Ona görə də Sabirin nəzirələri də ənənəvi nəzirəçilikdən tamamilə uzaq olmuşdur. Sabir öz nəzirə yaradıcılığı ilə əslində klassik ədəbiyyata daha dərinədən bələd olmaq məqsədini nümayiş etdirir. Daha doğrusu, bu nəzirələrlə klassik ədəbiyyata, onun ənənə halını almış qəliblərinə özünün yeni münasibətini ifadə etmiş olur. Bütün bunlar da Sabirin poeziyasının yeni ruhda və məzmununda meydana çıxması ilə nəticələnməyə başlayır. Bu yenilik isə şairin müasirləri tərəfindən birmənalı şəkildə təqdir edilməyə başlayır. Sabirin klassik irsə yeni baxışı və novatorluğu onun tək-cə realist üslubda yazan müasirləri tərəfindən təqdir edilib alqışlanmamışdır. Şairin romantik üslubda yazan müasirləri də onun klassik irsə münasibətinin doğru mövqedən olduğunu bildirməklə yanaşı, ədəbiyyatda yenilikçi bir şair olduğunu da diqqətə çatdırmışlar. Bu sıraya A.Səhhət, M.Hadi, A.Şaiq və başqaları daxildir. XX əsrin əvvəllərində yeni ədəbiyyat uğrunda mübarizədə realistlərlə yanaşı romantiklər də fəallıq göstərmişlər. A.Səhhətin “Təzə şeir necə olmalıdır?”, A.Şaiqin “Dilimiz və ədəbiyyatımız” və s. məqalələri dediklərimizə parlaq misaldır. A.Səhhət bildirirdi ki, Sabirdən əvvəl yazıb-yaradan şairlər, söz ustadları, demək olar ki, hamısı epiqonçuluqla, söz oyunu ilə baş gırləyirdilər. Çünki, onlar köhnə şeir ənənələrinin pas atmış qəliblərindən çıxıb bilmirdilər. Ancaq sən klassik şeirin vaxtı keçmiş, zamana uyğun gəlməyən ənənələrini, qəliblərini, yazı tərzini tamamilə qırıb dağıtdın. Əvəzində isə milli poeziyaya yeni həyat, yeni nəfəs, yeni tərəvət və gözəllik verdin. Sənin (yəni Sabirin) poeziyanla ədəbiyyatın ayaqlar altına tökülüb çürüməkdə olan xəzələ çevrilmiş yarpaqlarının arasından sanki baharın yaşallığına bənzəyən təzə-tər güllər, yaşıllıqlar çıxıb yer üzünü, insanların

ruhunu təzələdi. Bununla sanki ədəbiyyatın baharı gəldi, daha doğrusu, A.Səhhətın təbiri ilə desək, “ədəbiyyatı növbahar etdin.” A.Səhhət onu da nəzərə çatdırmağı lazım bilir ki, M.Ə.Sabirin bütün bu işləri kimdənsə öyrənib onun arxasınca getmədi. O, təqlidçi deyil. Özündən əvvəl yazıb yaradanlardan heç kim belə bir yolla getməmişdir. Ona görə şairin açdığı yaradıcılıq yolu tamamilə yeni və orijinaldır. Bu orijinallıq onun həm yazı tərzinə, həm də mövzu dairəsinə və tənqid hədəflərinə aiddir. Abbas Səhhət həmin fikri məqaləsinin əvvəlində daha qüvvətli şəkildə belə ifadə etmişdir. “Vətənimiz ədəbiyyat aləmində dahiyənə bir şair yetirmişdi. Azərbaycan ədəbiyyatında ən əvvəl yeni bir cığır açdı ki, ondan müqəddəm kimsə o gözəl şivədə yazmamışdı. Nöqsanlarımızı, eyblərimizi məzhəkə və məzah təriqilə qayətdə şirin və hər kəsin anladığı bir dil ilə, qəhqəhələrlə oxudub islahat çalışırdı.” (143, 246-247) “Molla Nəsrəddin” meydana çıxınca artıq hər sahibi-zövq Sabir əfəndinin ondakı nümuneyi-əşarına məftun olmaqdan özünü alamadı. O gözəl şeirləri oxuyub anlayanlar o gözəlliklərin zövqünə, fərqi varanlar onları hiş etməyə həvəs etdilər. Şairlərimiz və yaxud mütəşairlərimiz o şiveyi-müstəhsəndə yazmağa, təqlidə başladılar. Daha bilmərrə köhnə üslub tərək edildi. (143, 247) A.Səhhət bütün bunlarla yanaşı M.Ə.Sabirin klassik poeziyadan etdiyi bədii tərcümələrin də son dərəcə orijinal və gözəl olduğunu diqqətə çatdırmışdır. Bunun üçün o, qələm dostunun Ə.Firdovsinin “Şahnamə” əsərindən etdiyi tərcüməyə əsaslanmışdır. O, Sabirin Ə.Firdovsi ilə sıx yaradıcılıq oxşarlığını, təbiət etibarını ilə yaxınlığını qeyd etdikdən sonra yazır: “Rəhbər” jurnalının 2-ci nömrəsindən başlayaraq (Sabir tərəfindən –U.Q.) tərcümə və dərc olunmuş “Səyavuş” hekayəsini gözdən keçirək. Rüstəm Səyavuşu İrana gətirdikdə Kavus Keyin əmri ilə şadmanlıq və çırağbanlıq icrasından sonra əsakiri-İrana və Səyavuşa ənam verilməsini bu sayaq tərcümə edir:

Tamam oldu bir həftə, əmr etdi şah,
Səfaralıq etdi dübarə sipah.
Açıldı dəri-gəncü babi-kərəm,
Gühər saçdı eyzən səhabi-kərəm(1,145)

...Edib bəxş, verdi rəvac oğluna,
Məgər vermədi təxtü-tac oğluna;
Deyildi səzavari-əfsər hənuz,
Cavan idi ol məhmənzər hənuz.(2,146)

Müləhizə buyurulsun, bu şayani-heyrət tərcümədə əslindəki fəsahtət və bələğət qaib olubdurmu? Firdovsiyə məxsus olan o tələqəti-lisan, o şirin bəyan itibdirimi? Zənnimcə ədəbiyyatdan baxəbər hər şəxs bu sualın cavabında:-bəli, Firdovsi də türkcə desə idi, o da bu sayaq nəzm edərdi-cümləsindən başqa bir söz deməz idi zənnindəyəm” (3, 250-251)

Burada A.Səhhətin istedadlı şair, şeir bilicisi, nəzəri hazırlıqlı, incə zövqlü olmasını, həm də fars dilini gözəl bilməsini nəzərə alsaq, M.Ə.Sabirin Ə.Firdovsinin “Şahnamə” epopeyasından etdiyi tərcümənin yüksək poetik dəyərə malik olması barədə söylədiyi fikrə heç bir şübhə edə bilmərik. Məlumdur ki, M.Ə.Sabir Ə.Firdovsinin “Şahnamə” əsərindən etdiyi tərcüməyə “İzdiyad” başlığı ilə müstəqil yazdığı bir hissə də əlavə etmişdir. A.Səhhət sanki kimlərsə onun Sabirin bədii tərcümə məharəti barədə söylədiyi fikirlərinə şübhə ilə yanaşa biləcəyini nəzərə almış və onlara belə cavab verməyi lazım bilmişdir:

“Vəli, bu qədər xəyalə gələ bilər ki, burada əsl hünər Firdovsinindir. Sabirin müstəqilən öz əsəri bu gözəllikdə ola bilməz. Bu surətdə mən iddiamı isbat etmək üçün həmin şeirlərin əqəbətində Sabir əfəndinin artırmış olduğu və “İzdiyad” ibarəsilə ayrılmış şeirləri yazacağam:

Vəli etdi şəfqətlə bir dəm nigah,

Belə söylədi oğluna padşah:

“Ki, ey nayibim, yadigarım, oğul!

Gülüm, gülşənim, növbaharım, oğul!” (3, 251)

M.Ə.Sabirin tərcüməsindən A.Səhhətin gətirdiyi hissəni burada tam verməsək də, bu kiçik hissədən də aydın görünür ki, “Şahnamə”dən olunan tərcümə ilə ona əlavə edilən “İzdiyad” sanki eynidir. Yəni onların birinin tərcümə, digərinin isə orijinal olduğunu ayırmaq çətindir. Abbas Səhhət də bütün bunları nəzərdə tutaraq sözüne belə davam etmişdir: Sabir əfəndi millətdən ötrü çalışırdı. O, aşıq idi. Ondən gördüyü tən və ləndən, təkfir və təhqirlərdən, yağış kimi üstünə yağan töhmət və nifrətlərdən əsla geri getməyib öz məsləkində kəməli-səbati-əzmlə davam etdi və sevgili millətinə xidmətdən bir an qafil olmadı.” (3, 252)

Göründüyü kimi, A.Səhhət apardığı müqayisələrdə millətinə və vətəninə təmənnasız xidmət nöqtəyi-nəzərindən M.Ə.Sabirin özünün klassik sələflərindən, o cümlədən, Ə.Firdovsidən qat-qat yüksəkdə durduğunu bildirmək istəmişdir. O göstərir ki, yaradıcılıq amalı baxımından da, üslub cəhətdən də Sabir klassiklərdən seçilir; əgər onun sələfləri hansısa əsəri yazanda bundan tərifi və bəxşiş, alqış və təqdir umur və bunu görmədikdə, tarixcə məlum olduğu kimi, Firdovsi kimi çox yaşamayıb həyata vida edirdilərsə, Ə.Sabir yazdıqlarının müqabilində çox az adamdan afərin alırdı. Bunu da çoxları heç bilmirdi. Çünki qaraguruhçulardan qorunmaq üçün millətə göstərilən xidmət gizlin saxlanılırdı. Əvəzində isə əksəriyyət həmin əsərlərin müəllifinə qarşı müxtəlif təzyiq və təhqirlərdən istifadə edirdi. Çünki, Sabir öz sələflərindən fərqli olaraq, satirik idi. O, inqilabi satira poeziya məktəbinin banisi və bayraqdarı kimi, cəmiyyətdə özünü göstərən eybəcərlikləri, çatışmazlıqları satira atəşinə tuturdu. Bilirdi ki, bunun əvəzində əksəriyyətdən, varlılar və imtiyaz sahiblərindən tərifi və bəxşiş

almayacaq. Ancaq əvəzində millət oyanıb öz haqqını dərk edəcək. Azadlıq uğrunda mübarizəyə qalxacaq. M.Ə.Sabirə qol-qanad, güc verən də bu amal idi. A.Səhhət də məhz həmin cəhətləri vurğulayır Nəzərdən keçirdiyimiz bu materiallar bir daha göstərir ki, A.Səhhət dostu və qələm həmkarı M.Ə.Sabirin yaradıcılığının bir çox keyfiyyətləri ilə yanaşı, onun klassik irslə əlaqəsinin çox müxtəlif sahələrinə dərinlən nəzər salmışdır. Bu zaman onun yaradıcılığının novator xüsusiyyətlərindən başqa şəxsi keyfiyyətlərinə, milli amal uğrunda çalışmasına, vətən və xalq, tərəqqi və istiqlal uğrunda yaradıcılıq fəaliyyətində təmənnasızlığına da xüsusi fikir vermişdir. Çünki, A.Səhhətə görə, M.Ə.Sabirin böyüklüyünün mühüm səbəblərindən biri də onun vətən və millət yolunda əsl vətəndaş-şair kimi təmənnasız xidmət göstərmək amalı idi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Sabir Mirzə Ələkbər, Hophopnamə, Tərtib edən, müqəddimə və şərhlərin müəllifi Məmməd Məmmədov, Şərq-Qərb, Bakı: 2004, II cild, 383 s.
2. Sabir Mirzə Ələkbər haqqında tədqiqlər. (elmi məqalələr toplusu), Toplayıb tərtib edən, ön sözün müəllifi və redaktoru Alxan Bayramoğlu (Məmmədov) Bakı: (CBS), 2012, 456 s.
3. Səhhət A. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən, ön söz və qeydlərin müəllifi: Kamal Talibzadə, “Lider nəşriyyatı”, Bakı: 2005,456 s.
4. Zamanov A., Sabir və müasirləri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı: 1973, 281 s.

У.Гахраманова

А.Саххат о Сабире и об его классического наследия

Резюме

В формировании творческого облика Сабиря решающую роль сыграли сатирический журнал «Молла Насреддин» и его издатель и главный редактор Джалил Мамедкулизаде. Первые 5—6 лет издания этого журнала неразрывно связаны с именем Сабиря. Он принимал в журнале активное участие, разоблачая в своих произведениях отсталый быт среды, остро высмеивая фанатизм и невежество лицемерных мулл, духовенства, темноту отсталых масс, страстно осуждая поведение и деяния кулаков и богачей, интеллигентов-тунеядцев, шеголявших внешним «европеизмом». В сатирических образах правоверного фанатика, патриархального отца семейства, оторвавшегося от народа интеллигента или лицемерного моллы он бичевал всё, что препятствовало прогрессу,

призывал к просвещению и свободе. Несмотря на преследования со стороны духовенства, натравливавшего на писателя темные массы, Сабир продолжал настойчиво бороться за свои идеи, писал в различных журналах и газетах под разными псевдонимами («Мират», «Фазил», «Алгар-Гюлеген» и др.).

Сабир создал новый стиль в поэзии. Сабир писал просто и понятно. Он умел сочетать живую речь народа с языком литературы, в результате чего язык его стал доступным для широких масс трудящихся.

U.Gahramanova

**A.Sahhat about Sabir and classical heritage
Summary**

In the formation of the creative appearance of Sabir, the satirical magazine Molla Nasreddin and its publisher and editor-in-chief Jalil Mammadguluzadeh played a decisive role. The first 5-6 years of publication of this magazine are inextricably linked with the name of Sabir. He took an active part in the journal, exposing the backward life of the environment in his works, sharply ridiculing fanaticism and ignorance of the hypocritical mullahs, the clergy, the darkness of the backward masses, passionately condemning the behavior and acts of kulaks and rich people, the intellectual parasites flaunting the external "Europeanism." In the satirical images of an orthodox fanatic, a patriarchal father of the family, who tore himself away from the people of an intellectual or hypocritical mall, he scourged everything that impeded progress, called for enlightenment and freedom. Despite the persecution by the clergy, which set the dark masses on the writer, Sabir continued to aggressively fight for his ideas, wrote in various magazines and newspapers under various pseudonyms (Mirat, Fazil, Algar-Gyulen, etc.).

Rəyçi: Tərlan Novruzov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor

AYGÜN HEYDƏROVA
ADPU
aygun@mail.ru

HÜSEYN ABBASZADƏNİN BƏDİİ NƏSRİNDƏ
ƏXLAQİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR
(“Təsəlli” və “Feyzi müəllim” hekayələri əsasında)

Açar sözlər: bədii nəsr, əxlaqi-mənəvi dəyərlər, qocalıq, sosial fəaliyyət, yaşlılıq psixologiyası

Ключевые слова: проза, этические и моральные ценности, старость, социальное действие, психология старости

Keywords: creation, national and moral values, old, social action, the psychology of old age

Hüseyn Abbaszadə bədii nəsrinin əsas obyektini insandır. O, insana müxtəlif aspektlərdən yanaşaraq onun mənəvi-əxlaqi dəyərlərini bir bütöv kimi oxucuya təqdim edir. Əksər yazıçıların ərsəyə gətirdiyi əsərlərində milli-mənəvi dəyərlərin (milli ideologiya, milli tarix, milli dil, din, milli mədəniyyət və incəsənət, milli ədəbiyyat, milli özünüdərk, ailə, və s.) izlərini görə və duya bilir. Belə yazıçılardan biri də Hüseyn Abbaszadədir.

Bədii ədəbiyyat üçün aktual mövzulardan biri əxlaqi dəyərlərimizin başında gələn böyüklərə, yaşlılara hörmət problemdir. H.Abbaszadə nəsrində bu mövzu xüsusi çəkiyə malikdir. Qocalıq H.Abbaszadənin “Feyzi müəllim” (1963) və “Təsəlli” (1970) hekayələrinin ana xəttini təşkil edir. Hər iki hekayədə yazıçı qocalıq məsələsini tədqiqat müstəvisinə gətirir. Müəllif hər iki obrazın (*Feyzi müəllim və Fərəc Məzahir*) timsalında qocalıq, onun nəticələri, insan psixologiyasına təsiri, uğur, uğursuzluq, mənalı həyat və s. bu kimi məsələlərə toxunur, oxucunu düşünməyə sövq edir. Görkəmli ədibimiz Muxtar İmanovun 60-70-ci illərdə yazılmış əsərləri araşdırarkən “...nəsrimizin qiymətli nümunələri sırasına daxil olan bir çox əsərlərdə təhkiyə, əsasən, təsviretmə - göstərmə prinsipinin üzərində qurulur, bədii təhlilə yalnız ara-sıra yer verilir.” [3, 35] qənaətinə gəlir. Biz Hüseyn Abbaszadə bədii nəsrini təhlil edərkən bu qənaətin əsassız olmadığını şahidi oluruq. “Feyzi müəllim” hekayəsində yazıçı İnci kəndinə müəllim işləməyə gələn gənc Camalla bütün ömrünü bu kəndin uşaqlarına adanmış Fərəc müəllimin dostluğunu təsvir edir. Fərəc müəllim gənc Camalda atalıq hissini yaşayır. Fərəc müəllim gənc Camala sahib çıxır, arxasında durur, evini açır, həyatında ona toy edir, bir sözlə Camalda heç vaxt yaşamadığı atalıq hissini yaşayır. Feyzi müəllim və yazıçının digər hekayəsinin qəhrəmanı olan Fərəc Məzahir obrazı arasında oxşar və fərqli cəhətlər yaşlılıq probleminə yazıçının mövqeyini ortaya qoymağa kömək

edir. Ömrünün sonuna kimi sevdiyi işdən uzaqlaşmayan Feyzi müəllimin əksinə səhhəti ilə bağlı teatrdan uzaqlaşan Fərəc Məzahirə bu hal çox pis təsir edir. Təhlil etdiyimiz əsərlərdə yazıçı iki ziyalı insan tipi göstərir.

Hər iki qocada H.Abbaszadə yaşlılığın fiziki, psixoloji və sosial tərəflərini real boyalarla işıqlandırır. “Saçları qar kimi ağarmış, uzunsov çöhrəsi qırıqlarla örtülmüş, qəddi bir qədər əyilmiş bu ucaboylu, ariq kişi xarici görünüşcə Don-Kixota oxşayırdı. Ona bu haqda bir söz deməsələr də Fərəcə ilk dəfə görünlən fikrinə dərhal Don-Kixot gəlirdi. Qocalıq insanı necə dəyişərmiş? Fərəc gənclik illərində çəkdiyi şəkilləri köhnə alboma saldırmışdı. O, arabir bu albomu varaqalayır, ötən günləri xatırlayırdı. Ondakı cavan, qıvrıq, qaynar gözlü Fərəclə, indiki taqətsiz qoca arasında nə qədər fərq var idi...” [1, 15].

İnsanın yaşlanmanın ilk əlamətləri ilə rastlaşması və onu qəbul etməsi çətin bir mərhələdir. Rübler-Ross modelində olduğu kimi insan qocalığı ilk növbədə inkar edir, qəbul etmək istəmir. Xronoloji yaşlılıqla yanaşı insan bioloji yaşlanmasının fərqinə varır və sonda bu labüd gerçəkliyi qəbul edir. Lakin bunu qəbuletmə hər insanda fərqli şəkil baş verir. Bəziləri bununla razılaşıb və yaşının gözəlliyini yaşayır. Çünki yaşlanmaq özü də insana bəxş edilmiş nemətdir. Bəziləri də Fərəc Məzahirin gəldiyi qənaət kimi “Bir də ağaca qulluq eləyirlər ki, istidə kölgədə dincəlsinlər, ya da meyvəsini yesinlər. Bir ağacda ki, bunlardan heç biri yoxdur, daha o nəyə lazımdır?!” [1, 15] qocalığı “mənəvi ölüm” kimi qəbul edir. Hər iki əsərdə yazıçı bu hissləri mükəmməl təsvir edə bilmişdir.

Ömrünü sosial fəaliyyətdə keçirmiş insan yaşlılığı sosial ölüm kimi səciyyələndirir. Hər zaman sosial fəaliyyətdə, gözönündə olan insan qocalıq səbəbindən bu aktivlikdən, qaynar həyatdan uzaqlaşmaq məcburiyyətində qalır. Bu da onlarda depressiyaya səbəb olur. Fərəc Məzahirin “Dram teatrının filialı” [1, 17] adlandırılan kiçik mənzili həmişə qonaqlı qaralı olmuşdur. Lakin dəyişən zaman, insanlar, bu mənzili qonaq-qarasız qoyur. Bütün bu kimi amillər hər iki qocada tənhalığa meyl yaradır.

Qocalar özlərini yalnız hiss etməmələri üçün daim ünsiyyətdə olmaq, xatirələrini, yaşadıklarını danışmaq, bölüşmək istəyirlər. Bu insana mənasız yaşamadığını, bu vaxta qədər əldə etdiyi nailiyyətlərin, əziyyətlərin faydasız olmamasının təsdiqi kimi bir şeydir. Bu yaşlı insan üçün yaşam motivasiyasıdır. Feyzi müəllimin həyat rüporu Afaq idi: “Afaq da çox istəyir, ona “baba” deyirdi. Qız hər dəfə Feyzi müəllimə “baba” deyib qabağına qaçanda elə bil qocaya dünyanı bağışlayırdılar” [1, 40]. Çünki Feyzi müəllimə babalıq duyğusunu balaca Afaq yaşatmışdı. Fərəc Məzahir üçün isə yaşam qaynağı evinə gələn onun materiallarından istifadə edən dost-tanışları idi.

İnsan yaşa dolduqca müdrikləşir. Bunun ən böyük səbəbi insan yaşa dolduqca asudə vaxtının çoxalmasıdır. Bu dövrdə insan özünü dinləməyə başlayır. Həyatdan nə istədiyini, nə aldığını, nə verdiyini mühakimə edir. Fərəc Məzahirin görkəmli artist olmaq istəyinin gözündə qalması, lakin buna baxmayaraq teatrdan uzaqlaşmaması həyatı boyunca verdiyi ən çətin qərarlardan biridir. H.Abbaszadə Fərəc Məzahirin Otellonun geyimində və qrimində şəklinin tarixçəsini ustalıqla təsvir edir. Fərəc Məzahir heç zaman Otello obrazını oynamamışdı. Həmin tamaşada ifa etdiyi Radriqo rolu bir məqalədə kəskin şəkildə tənqid olunur: “Gənc artist Fərəc Məzahir rolunun öhtəsindən qəti gələ bilmir” [1, 19]. Məhz bu cümlə onun ən böyük arzusu ilə vidalaşmasına səbəb olur. O, bir səhər teatrdan gizli şəkildə Otellonun geyimini geyinərək qrimlənib şəklini çəkdirir. Bu şəkli qoca vaxtına kimi ortaya çıxarmır. “Fərəc indi onu üzə çıxarıb göz qabağında – divardan asmışdı. Fərəcin Otello rolunda şəklini görən qocaman artistlərin çoxu onun heç vədə Şekspirin bu qüdrətli qəhrəmanını oynamadığını bilsələr də, üstünü vurmurdular” [1, 19]. Artıq tənhalıq qədər heç nədən qorxmayan qocanın atdığı addım oxucuda təəccüb yaratmır.

Bu mərhələdə insan səhvlərini daha aydın görməyə başlayır. Feyzi müəllimin həyatı ilə bağlı verdiyi qərarı sorğuladığı kimi “Bir də ayılıb gördüm ki, saç-saqqalıma dən düşüb. Cavanlıq əldən gedib. Daha bundan sonra evlənməyin mənası yox idi. Dost-aşna məni çox qınadı. Onların məsləhətləri ağılıma batmadı. İndi qoca vaxtımda bu da mənim güzəranım” [1, 39]. Zamanında verilən yanlış qərarlar insanı yandırır. Bu insana verdiyi qərarlarla üzləşməsinə səbəb olur. İnsan özünü, daxili aləmini təhlil edir. Psixoloji özünüanaliz şəxsiyyətin mənəvi cavabdehliyi ilə birləşir.

İnsan bu mərhələdə daima dilemma qarşısında qalır. Nə qədər həqiqətlə barışmaq məcburiyyətində qalsa da, inamı ona qalib gəlir. Lakin unutmaq lazım deyil ki, inam, həqiqətə yalandan çox düşməndir (*Nitsşe*).

Maraqlı qoca obrazlarından biri də Badam xala obrazıdır. Badam xalanı təsvir etməklə H.Abbaszadə qadınlarda yaşlılıq məsələsinə nəzər salır. Yaşlılığın ilkin mərhələsində qadınlar qocalmağı qəbul etməkdə çətinlik çəksələr də, kişilərə nisbətə bununla daha tez barışırlar. Fərəc Məzahirlə xanımı Badam xala arasında olan əhd peyman, Badam xalanın həyat yoldaşının qeydinə qalması, yoldaşının dərdini Badam xalaya deməməsinə baxmayaraq, onun qadın həssaslığı ilə bunu duyması, ona yardım etmək üçün köhnə iş yoldaşı olmuş Mərdandan qocaya baş çəkməsini istəməsi oxucuda Badam obrazına hörmət və sevgi yaradır.

Professor Muxtar İmanovun vurğuladığı kimi “Realist psixologizmin səciyyəvi əlamətlərindən başlıcası öz ifadəsini məhz qəhrəmanın duyğu və düşüncələrini sosial gerçəkliliklə vəhdətdə götürməkdə, daxili aləmlə obyektiv reallıq arasında səbəb-nəticə əlaqələrini ciddi şəkildə nəzərə almaqda tapır”

[3, 6]. Bizcə, yazıçı bu əsəri heç də təsadüfi yazmamışdır. Nəzərə alsaq ki, H.Abbaszaadənin bu əsəri yazanda 48 yaşı var idi, məsələ tamamilə aydın olur. İnsan qırx yaşdan sonra qocaldığını tam olaraq dərk etməyə başlayır. Çünki bu dövrdə insanın fiziki olaraq qocalmasını göstərən saçdakı ağların çoxalması, üzdəki qırışların artması və s. kimi göstəricilərlə yanaşı insanın özünü fiziki və mənəvi olaraq yorğun hiss etməsidir. İnsanın özündə gedən bu proseslər illərin verdiyi biliklə, aydın müşahidə ilə birləşdikdə bu səpkili əsərlər meydana çıxır. H.Abbaszaadə qocalığı “dərd” kimi təsvir etmir. Müşahidələrini oxucu ilə bölüşür, həmişəki kimi nəticəni oxucuya saxlayır.

İnsanın obrazı həyat formalaşdırır. Yaşlılıq insanın bütün həyatını hesaba çəkdiyi dövrdür. Qərar məqamı bir insanın ən çətin imtahanıdır. “Bu fikirlər çoxdan onun beynində hərlənirdi. Axır günlər isə qocaya rahatlıq vermirdi. “Bütün materialları yığıb Dövlət Teatr Muzeyinin ixtiyarına vermək lazımdır. Gec-tez mən belə etməliyəm... Son təsəlli ilə vidalaşmaq...” [1, 19]. Yazıçının da vurğuladığı kimi “son təsəlli” ilə vidalaşmaq, hardasa labüd sonla razılaşmaqdır.

Feyzi müəllimin son təsəllisi evinin çirağının ondan sonra yanmasıdır. Onun təsəllisi, eyni zamanda onun vəsiyyətidir: “Camal, oğul, bu mənim son müraciətimdir, ailənlə bərabər köç mənim otaqlarıma. Mülkümü əziz və sevimli Afaq balaya bağışlayıram. Qoy mənim də evimdən uşaq səsi ucalsın...” [1, 41].

Xronoloji yaş və bioloji yaş hər insanda özünü müxtəlif cür göstərir. Yazıçı hər iki hekayədə kəmiyyətin deyil, keyfiyyətin labüdlüyünü vurğulayır. H.Abbaszaadə hər zaman zamanın nəbzini tutmağı bacaran yazıçımız olmuşdur. Bunu onun əsərlərinin hər dövrdə oxunaqlı olması, hər yaş dövrünün oxucusu tərəfindən sevilərək oxunması sübut edir.

“Fərəc Şkafdan götürdüyü qovluqları bir-birinin yanında stolun üstünə düzdü. Pəncərə qabağına keçdi. Yel əsdikcə titrəyən çıpraq budaqların arxasından küçəyə baxıb qonağın yolunu gözlədi” [1, 21]. Yaşlılıq özü bir mədəniyyətdir. Gələcək nəsillərə verə biləcəyimiz ən yaxşı nəsihət yaşlılara göstərdiyimiz səmimi münasibətdir.

Ədəbiyyat

1. Abbaszaadə H. Seçilmiş əsərləri. İki cilddə. I cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 320 səh.
2. Abbaszaadə H. Seçilmiş əsərləri. Üç cilddə. I cild, Bakı, “Azər nəşr”, 1983, 366 səh.
3. İmanov M. Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm. Bakı, “Elm”, 1991, 116 səh.
4. Гинзбург Л. О психологической прозе. «Интрада», 1999, 413 с.

A. Heydarova

**THE NATIONAL AND MORAL VALUES IN THE CREATION OF
HUSSEIN ABBASZADEH**

**(On the based of stories “Təsəlli” (Consolation) and “Feyzi müəllim”
(Teacher Feyzy)**

Summary

Main object of Hussein Abbaszadeh is human. The works of prose written by Hussein Abbaszadeh, with different themes values, are still read by readers at the current time. The main reason of this, is the human conception, the considerable theme of his narrative stories. The main side, characterized the creation of Hussein Abbaszadeh, is the human and his/er environment. He investigated human from values aspectes. Autor had introduced spritual and moral aspects of the human as a whole unit to the readers. In the term of national and moral values national ideology, national history, national language, religious, national culture and art, national literature, family, national music and etc. are accepted. Each writer use these features as a whole or partially when he made his works. In this article the matter of the olds lonely are argued. This topic is actual for fiction. Hussein Abbaszadeh was able to describe the issue as a whole.

А.Гейдарова

**«ЭТИЧЕСКИЕ И МОРАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ В СОЗДАНИИ
ГУСЕЙН АББАСЗАДЕ»**

**(На основе рассказов «Təsəlli» (Утешение) и «Feyzi müəllim»
(Учитель Фейзи)**

Резюме

Основным объектом Гусейн Аббасзаде является человек. Он рассматривает различные аспекты личности. Гусейн Аббасзаде использует этические и моральные ценности в своих работах. Основная причина этого творчества человеческая концепция. Гусейн Аббасзаде охарактеризовал человек и его окружение. Он исследовал человека от ценностей аспект. Автор описывает духовные и нравственные аспекты человека, как целое для читателей. Каждый писатель цело или частично использует этические и моральные ценности в своих работах. Эта статья о чувстве старым. Это актуальная тема для художественной литературы. Гусейн Аббасзаде описывал эту проблему в целом.

Rəyçi:

Elman Quliyev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

VIII-XIII ƏSRLƏRDƏ ƏNDƏLUS ƏDƏBİYYATI

Açar sözlər: ədəbiyyat, ərəblər, Əndəlus, sufizm

Key words: literature, arabs, Andalusia, poetry, sufism

Ключевые слова: литература, арабы, Андалусия, поэзия, суфизм

İspaniyanın mühüm mədəniyyət ocağı olan müsəlman Əndəlusunun iqtisadi və mədəni inkişafına zəmin yaradan əsas amil onun coğrafi mövqeyi idi. Əndəlusun inkişafına Şərqi və Cənubi Avropa ölkələri arasındakı mədəni mübadilə də öz töhfəsini vermişdi. Əndəlus şəhərlərində sənətkarlıq gündəngünə çiçəklənir, bir-biri ilə rəqabət aparan müsəlman əmirləri idarə etdikləri əyalətlərinin paytaxtlarını mədəniyyət mərkəzlərinə çevirir, müxtəlif memarlıq abidələri, məscidlər, saraylar ucaldır, məktəblər və kitabxanalar təsis edirdilər. Kordova, Seviliya, Qranada, Valensiya, Toledo və Əndəlusun digər şəhərlərindəki təhsil ocaqlarına İslam dünyasından və hətta Avropadan da bütün sahələr üzrə təhsil almağa tələbələr axışırdı.

Ərəb işğalçıları İspaniyaya ərəb xilafətinin şərq bölgələrinin mədəniyyətini, eləcə də ərəb dilini gətirdilər. İspaniyanın ərəbləşmiş yerli əhalisi işğalçıların dilini mənimsədi. Əndəlusun mədəni inkişafında ərəb xilafətinin şərqə ilə geniş mədəni əlaqələrin mövcudluğu, eləcə də yerli əhalinin adət-ənənələrinin təsiri müsbət əksini tapdı. İşğalçılarla yanaşı İspaniyaya müəyyən mərhələlərdə xilafətin şərqindən pöhrələnən və artıq yeni və özünəməxsus bir yol keçən ərəb ədəbiyyatı da daxil oldu.

İspaniyadakı ərəb ədəbiyyatının tarixini üç mərhələyə bölmək olar: əndəlus ədəbiyyatının yaranması (VIII əsrin əvvəli-X əsrin axırı), əndəlus ədəbiyyatının çiçəklənməsi (XI əsr-XII əsrin ikinci yarısı) və onun süqutu (XII əsrin sonu-XV əsr).

İlk mərhələ təqribən üç yüz ili əhatə edir və əsasən Kordovanın mədəni çiçəklənməsi dövrünə təsadüf edir. Bu mərhələdə bədəvi əcdadlarının ənənəsini davam etdirən ərəb işğalçıların mühitində həcmcə böyük olmaya şeirlər yaranmağa başlayır. Bu şeirlərdə tayfaların qəhrəmanlıqları mədh olunur, həlak olanlara yas tutulur və şərq torpaqlarında tərک olunmuş vətənə xiffət motivləri öz əksini tapırdı.

Dövrümüzdə qədər gəlib çatmış əndəlus ədəbiyyatına məxsus ilk əsərlər əsasən VIII əsrin ortalarına aiddir, bu əsərlərin sırasında Əməvilər sülaləsindən olan əmir I Əbdürrəhmanın (755—788) doğmaları ilə ayrılığından doğan hüznə həsr olunmuş şeirlər də yer tutur.

Əndəlus ədəbiyyatı və incəsənətinin inkişafının ilkin dövrlərində əhəmiyyətli rolu Bağdaddan Kordovaya gələn fars əsilli müğənni, musiqiçi və aktyor Ziriyab oynayır. O ispan torpağına musiqi alətlərinin müşayiəti ilə şeir söyləmə mədəniyyətini gətirir. Bu andan etibarən əndəlus poeziyası musiqi ilə sıx təmasda inkişaf edir.

Kordova ədəbiyyatının çiçəklənməsi X əsrdə özünün yüksək zirvəsinə çatır. Bağdadda güclənən siyasi və dini cərəyanlar III Əbdürrəhman və II Əl-Həkəm (961—976) kimi maarifpərvər və hər cəhətdən ədəbiyyata himayədarlıq edən hökmdarlar tərəfindən idarə olunun Kordovaya heç bir təsir göstərmirdi. Əndəlus ədəbiyyatının formalaşması mərhələsində III Əbdürrəhmanın sarayında fəaliyyət göstərən "Əl-Əqd əl-fərid" adlı antalogiyanın müəllifi mədhiyyəçi-şair İbn Əbd Rəbbih (890—940), İbn Həni (938—973), İbn Şüheyd (992—1035) əhəmiyyətli mövqe tutur.

XI əsrin ikinci yarısında Kordova xilafətinin dağılması və Əndəlusda çoxsaylı xırda feodallıqların yaranması ilə yanaşı ədəbi həyatın mərkəzi Kordova şəhəri ilə yanaşı Seviliya, Badaxos, Valensiya, Mursiya, Qranada, Toledo, Almeriya şəhərləri olur. Bu yeni mərhələdə ədəbiyyatın inkişafında poeziyanın süjet və formalarını təyin edən ənənəvi Xilafət ədəbiyyatının janrları ilə yanaşı yerli, ispan mövzularına dönüş də səciyyəvidir. Artıq bu dövrdən etibarən Əndəlus ədəbiyyatı ispan-ərəb ədəbiyyatına çevrilir. Əgər daha əvvəlki mərhələnin əsasını doğma torpaqların həsrətinə həsr olunmuş mövzular təşkil edirdisə, yeni mərhələdə onlar öz yerini Əndəlusa sevgi mövzusunə verir. Buna baxmayaraq, Əndəlus ədəbiyyatında bütün ənənəvi ərəb janrları öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilir. Belə ki, əgər mədhiyyə və ya satirada ərəb ədəbiyyatının təsirləri aydın görünürsə, lirik janrda və təbiətin təsvirində ədəbi ənənələr öz formasını dəyişməyə başlayır. Əndəlus şairləri mənə dərinliyi və fəlsəfilik baxımından Əl-Mütənəbbi və əl-Məriyədən geri qalsalar da, ifadə aydınlığı, poetik təxəyyülün zərifliyi, dilin axıcılığı baxımından onlardan nəinki geri qalmaq, onları hətta üstələyirlər. Əndəlus şairləri ispan şəhərlərinin təmtəraqlı memarlıq nümunələri, inkrustasiyalarla bəzədilmiş bahalı silahlar, möhtəşəm qumaşlar, ziyafətlər, musiqi, rəqslərin, oyun və əyləncələrin yer tapdığı zəngin əndəlus feodallarının saraylarından ilham alırdılar.

Əndəlus poeziyasının geniş yayılmış janrlarından biri de vəsf (təsvir) idi. İspaniyanın səfalı çəmənlikləri, gölləri, dağları, bağ və parkları şair heyranlığının obyektinə çevrilirdilər. İlk dəfə olaraq, ərəb poeziyasında dəniz və gəmilərin təsviri yer alır. Əndəlus şairləri məharətlə yalnız ədəbiyyat sayəsində tanıdıqları səhraların təsvirini ispan təbiətinin parlaq mənzərələri ilə əvəz edirlər. Şərq poeziyasında olduğu kimi, əndəlus poeziyasında da məhəbbət lirikası, şərabın tərənnümü böyük yer tutur.

Kordova xilafətinin son illərinin yazıçıları sırasına şair və alim İbn Xəzmi (994—1064) misal göstərmək olar. Məhz onun yaradıcılığında İspaniyadakı ərəb ədəbiyyatının çiçəklənməsi başlayır. İbn Xəzm Kordova Əməvilərinin fəal tərəfdarı idi, belə ki, sülalənin süqutundan sonra Almeriyaya çəkilməmiş və orada məzmununa görə müəyyən dərəcədə yeganə sayılan, etik-psixoloji traktat ilə bədii əsər arasında mövqə tutan "Göyərçinin həməli" adlı əsərini yazır.

İbn Xəzmin müasiri kordovalı İbn Zeydun (1003—1071) da görkəmli ərəb-İspan şairlərindən sayılır. O gah ruh yüksəklikləri, gah da ruh düşkünlükləri ilə aşıb-daşan çox qaynar həyat keçirmiş, Kordova taxt-tacı uğrunda siyasi mübarizədə fəal iştirak etmişdir. Onun ən yaxşı şeirləri Əməvi xəlifəsi Əl-Mustakfinin qızı elmi və təhsili ilə şöhrət tapan şair Əl-Valladəyə həsr olunmuşdur.

İbn Zeydun şərq ərəb poeziyasının böyük təsiri altında olmasına baxmayaraq, onun şeirlərində İspan elementlərinə də rast gəlmək mümkündür. Ərəblər arasında onun "Nuniya" (ərəb əlifbasındakı "nun" hərfinin qafiyələndiyi şəer) adlı poeması böyük şöhrət tapmışdır.

Adı çəkilən Əndəlus şairləri arasında təbiət təsvirinin mahir ustaları şair-əmir, Sevilyanın hökmdarı Əl-Mütəmid (1040—1096), ömrünün sonuna qədər onun sarayında yaşayıb-yaradan, əslən Siciliyadan olan, norman işğalından sonra vətəninə tərk etmək məcburiyyəti ilə üzləşən İbn Xəmdisi və İbn Xəfəcani göstərmək olar.

XII sonundan etibarən Əndəlus ədəbiyyatının süqutu başlayır. İspaniyaya Əlmoravid və Əlmohadilərin yürüşü ərəb feodal dövlətlərinin siyasi müstəqilliyinin itirilməsinə və Əndəlusun Məğrib dövlətinin əyalətinə çevrilməsinə səbəb olur. Artıq Əndəlusda əvvəlki elmi və dini tolerantlıqdan əsər-ələmət qalmır. Mosarablar (ərəb dilində danışan xristianlar) Əndəlusun hüdudlarından kənara qovulurlar. Fanatik bərbər sərkərdələri ilkin İslamın sadəlik və təmizliyini "bərpa etmək" başlıqları altında Əndəlusdan çoxsaylı alim və şairləri qovur, təmtəraqlı memarlıq əsərlərini dağıdır, "küfr" məzmunlu kitablarını yandırirlar.

Qarışıq əndəlus dialektində (Əndəlusun əhalisi ərəb dilinin yerli ləhcəsi və İspan-roman dialektlərində danışdırlar) yaradılmış xalq poeziyası IX əsrin axırından müşahidə olunur. Bu dövrün ən çox yayılmış şeir janrı "zəcəl" idi. Zəcəl üslubuna, mövzu, obraz və quruluşuna görə folklor və xalq mahnılarına əvvəlki dövrlərdə geniş yayılmış "muvaşşah" şeir janrı ilə müqayisədə daha yaxın idi.

Zəcəl janrı ən kamil şəklinə Kordovalı musiqiçi, səyyar şair və musiqiçi İbn Kuzmanın (1080—1160) yaradıcılığında çatmışdır. İbn Kuzman azad həyat yaşamış, öz mahnıları ilə Əndəlusun şəhərlərində böyük uğurla çıxış etmişdir. İbn Kuzmanın zəcəllərinin mədhiyyə məzmunlu

olmasına baxmayaraq, onlarda bədəvilərə xas klassik qəsidənin də az-çox nişanəsi var idi. Onun şeirlərinin həm quruluşunda, həm məzmununda, obraz və dilində yeni mühitin təsiri özünü aşkar şəkildə göstərirdi.

Bərbər işğalçıların əksəriyyəti incəsənətə aşağı dəyər versələr də, Əlmohad hökmdarlarının arasında da maarifpərvər insanlar var idi. Bunlara misal olaraq, vəziri bütün ərəb İspaniyasının ən görkəmli şəxslərindən sayılan, filosof və yazıçı, ərəb bədii nəsr tarixinə özünün məşhur "Yəqzanın oğlu Həyy" adlı fəlsəfi romanla daxil olmuş İbn Tüfeyli olan xəlifə Yusif idi. Təkcə ərəb oxucuları arasında deyil, Qərbi Avropa oxucuları arasında da geniş şöhrət tapmış bu əsər Əndəlus nəsrinin ən mühüm əsəridir. Özünəməxsusluğu ilə seçilən bu əsər ilk növbədə qədim yunan filosoflarının (peripatetik və neoplatonçular) və şərq mistisizm ideyalarının çarpaz təsiri altında orta əsrlər ərəb təfəkküründə təşəkkül tapan rəşadət və mistisizmin mürəkkəb vəhdətini özündə əks etdirən fəlsəfi tarixinə məxsusdur. Əsərdəki hadisələrin nəql yolu ilə oxucuya çatdırılması onu ərəb nəsrinin inciləri sırasına daxil edir.

Əsərin fəlsəfi-mistik mənası hətta onun başlığında da öz ifadəsini tapmışdır: belə ki, "Yəqzanın oğlu Həyy" ərəbcədən tərcümədə "Oyağın oğlu Diri" mənasını verir. Əsərin qəhrəmanı Həyyin kimsəsiz adada böyüməsinə baxmayaraq öz daxili gücü və zəkasının köməyi ilə dünya və onun bütün qanunauyğunluqlarını dərk edərək kamil insan dərəcəsinə yüksəlir.

Əndəlus ədəbiyyatının son dövrü onun tənəzzül dövrüdür. Bu dövrdə mədəni və ədəbi həyatın mərkəzləri Seviliya və Qranada şəhərləri olur. Əndəlus ədəbiyyatının tənəzzül dövrünü səciyyələndirən əlamətlərdən biri, mistik sufi lirikasının yaranması idi. Sufizm ənənəvi poeziyanın şəklini dəyişərək ona yeni, rəmzi bir tərz gətirir. Sufi təliminə görə Allahın dərkinə və ona qovuşma Allaha olan mistik sevgi sayəsində nail olunur. Sevgi məzmunlu sufi şeirləri zahiri əlamətlərinə görə adi qəzəllərdən çox az fərqlənir və bu şeirlərdə şair adətən cəfadan, hisslərinin gətirdiyi ümudsizlikdən şikayətlənir, sevgilisini, onun dalğalı saçlarını, yandırılıb-yaxan baxışlarını vəsf edir, onu günəş və ya şam, özünü isə şamın odunda yanan pərvanə ilə müqayisə edir.

Əndəlus sufi ədəbiyyatının ən önəmli nümayəndəsi Mursiya əsilli, xilafətin şərq bölgələrində yaşayan filosof və lirik İbn əl-Ərəbi (1165—1240) olmuşdur. İbn əl-Ərəbi öz ruhi sarsıntılarını yazdığı alovlu məhəbbət şeirlərində təsvir etmişdir.

Bu dövrün görkəmli sufi şairlərindən biri Seviliyada doğulan, ömrünün sonunda isə İslamı qəbul edən yəhudi İbrahim ibn Səhl əl-İsraili (1208—1251) olmuşdur. Onun yaradıcılığı üçün poetik dilin sadəliyi ilə

cəsarət və obrazların zərifliyinin qovuşduğu bir sıra sevgi şeirləri səciyyəvidir.

Əndəlus sufi şairləri sırasına Əş-Şüştəri (1203—1269) və Saleh ibn Şərif ər-Rundi (1204—1285) daxildir. Əndəlusun sonuncu görkəmli yazıçı və şairi tarixçi, Qranada əmirlərinin vəziri və Fəsdə zindanda olarkən qətlə yetirilən Lisan əd-din ibn əl-Xatibdir (1313—1374). İbn əl-Xatib bir sıra tarixi əsərlərin, şer və nəsihətnamələrin müəllifidir. Onun yaradıcılığında ən çox şöhrət tapan əsərlər məhəbbət məzmunlu muvaşşahə janrında yazılmış şeirlər idi. İbn Xatibin nəsr əsərlərinin üslubu öz dövrünün Əndəlus ədəbiyyatı üçün çox səciyyəvidir.

Şühbə yoxdur ki, Əndəlus ədəbiyyatı orta əsrlər ərəb ədəbiyyatının parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. Əndəlus ədəbiyyatının dünyəvi əhəmiyyəti təkcə onun qiymətli əsərlərində deyil, eləcə də, onun Şərq dünyası və Avropa arasında mədəniyyət və incəsənət mübadiləsində vasitəçi rolu oynamasındadır. Məhz Əndəlusdan Avropaya onun elm və təfəkkürünün inkişafına zəmin yaradan, ərəblər tərəfindən mənimsənilmiş antik, qədim şərq, ələlxüsüs ərəb-müsəlman mədəni əməlləri axırdı.

Ədəbiyyat

1. Менендес Пидаль “Избранные произведения” Испанская литература средних веков и эпохи Возрождение. Москва, 1961
2. Плавкин З.И. Литература Испании. Москва, 1986
3. Смирнов А.А. Средневековая литература Испании. Издательство “Наука”, 1969
4. Штейн А.Л. История испанской литературы. Издательство “Высшаяшкола”, 1976
5. Millares C. A. Literatura española hasta fines del siglo XV. Méjico, 1950.
6. Diaz Plaja G. Antologia mayor de la literatura española, t.1-5. Barcelona-Madrid y o., 1958.
7. Menéndez y Pelayo M. Antologia de poetas líricos castellanos, desde la formción del idioma hasta nuestros días, t.1-10. Madrid 1944-1945.
8. Крачковский И. Ю. Арабская поэзия в Испании. В сб.: Культура Испании. М – Л., 1940, стр. 77-118.
9. Леви – Провансаль Э. Арабская культура в Испании. Общий обзор. М, 1967 (перевод с французского).
10. González Palencia A. Historia de la literatura arábigo – española. Barcelona, 1928.

Ж. Ганбарли

Литература Андалусии

Резюме

В статье отражены подробные сведения о Андалусской литературе. Точнее говоря, автор рассказывает о возникновении (начала-8-го века –конец 10-го века), процветании (11 век-вторая половина 12-го века), закате Андалусской литературы (конец 12-го-15 век), подробно описывает это создание и развитие в хронологическом порядке. В статье рассказывается о творчестве выдающихся Андалусских поэтов Ибн Зейда, Ибн Хамдиси, Ибн Хасафа, Ибн Абд Рабий, Ибн Хани, Ибн Шушауд и других, а также о существовавших жанрах стиха в Андалусской литературе. Автор также затронул влияние арабско-андалусской литературы на испанскую культуру.

Кроме того, в статье упоминается, что все традиционные арабские жанры имеют свое собственное существование в повествовательной литературе. В конце автор рассказывает о том, арабская литература стала культурным и художественным мостом между Востоком и Западом.

Zh.Ganbarli

Literature of Andalusia

Summary

The article provides information about the Andalusian literature. More precisely, the author touches upon the rise of Andalusian literature (early VIII century-late X century), the development of Andalusian literature (XI century-the second half of XII century) and its fall (late XII-XV) and describes these stages in chronological order. The article mentions the works of prominent Andalusian poets such as Ibn Zeyd, Ibn Khamdisi, Ibn Khafaja, Ibn Abd Rabbih, Ibn Hani, Ibn Shuhayd, etc. as well as prevailing genres in poetry. The author outlines the influence of the Arabian-andalusian literature on Spanish literature as well.

In addition, the article mentions that all traditional Arab genres have their own existence in narrative literature. In the end, the author tells that Arab literature has become a cultural and artistic bridge between East and West.

Rəyçi : Aynur Quliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

GÜLNAR YUNUSOVA
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
gulnar1340@yahoo.com.tr

HARUKİ MURAKAMİNİN “KAFKA SAHİLDƏ” ROMANININ İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Kafka, Nakata, roman, təxəyyül, kəhanət, fəsil, şüuraltı.

Key words: Kafka, Nakata, novels, imagination, prophecy, chapter, subconscious.

Ключевые слова: Кафка, Наката, романы, воображение, пророчество, глава, подсознание.

XXI əsr dünya ədəbi prosesinə postmodern yazıçı kimi imza atmış Haruki Murakaminin 2002-ci ildə onuncu romanı olan 「海辺のカフカ」 “Kafka sahildə” [1;2] kitabı çapdan çıxmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, roman 2012-ci ildə “Qanun” nəşriyyatında Azərbaycan dilində nəşr olunmuşdur [3]. 2002-ci ilə qədər Haruki Murakaminin 「風の歌を聴け」 “Küləyin səsinə dinlə”, 「1973年のピンボール」 “Pinball 1973”, 「羊をめぐる冒険」 “Yaban qoyunun izində”, 「世界の終りとハードボイルド・ワンダーランド」 “Dünyanın sonu və Qızgın möcüzələr diyarı”, 「ノルウェイの森」 “Norveç meşəsi”, 「ダンス・ダンス・ダンス」 “Rəqs, rəqs, rəqs”, 「国境の南、太陽の西」 “Sərhəddən cənubda, günəşdən qərbdə”, 「ねじまき鳥クロニクル」 “Mexaniki quşun xronikası” və 「スプートニクの恋人」 “Sputnik sevgilim” romanları işıq üzü görmüşdür. 1987-ci ildə çapdan çıxan “Norveç meşəsi” adlı debüt əsəri ilə H.Murakami əbədi şöhrət qazanmışdır.

“Kafka sahildə” romanı Murakaminin ən yaxşı postmodern əsəri hesab olunur. Bu romanı bir dəfədə oxuyub anlamaq olduqca çətindir. Əsər Yaponiyada nəşr olunduqdan sonra nəşriyyat oxucuları əsərin mənasını anlamaq üçün müəllifə suallar verməyə dəvət etmişdir. Bu çərçivədə Murakamiyə səksən mindən artıq sual ünvanlanmışdır. Bu məsələ ətrafında müəllif sözügedən əsəri ilə bağlı müsahibəsində qeyd edirdi: “Üç aylıq müddət ərzində oxuculardan səksən mindən artıq sual qəbul etdim və şəxsən min iki yüzdən çoxuna cavab verdim. Bu xeyli iş idi, lakin həqiqətən çox məmnun oldum. Sual-cavabda nəticəyə gəldiyim bu oldu ki, romanı anlamağın açarı bir dəfədən artıq oxumaqdır. Bu özünə xidmət kimi səslənə bilər, ancaq həqiqətdir. Mən anlayıram ki, insanlar məşğuldur, ancaq zamanınız varsa, bir dəfədən artıq oxumağınızı məsləhət görürəm. İkinci dəfədə daha aydın olmalıdır. Romanı yazdıqca dəfələrlə oxudum və hər

səfərində yavaş, lakin əmin addımlarla hər şey daha net diqqət çəkməyə başladı” [4].

Filip Qabriel tərəfindən ingilis dilinə tərcümə olunan roman 2005-ci ildə “The New York Times” tərəfindən ilin 10 ən yaxşı kitabı siyahısına daxil edilmişdir [5]. 2006-cı ildə isə “World Fantasy Award” və Frans Kafka mükafatlarına layiq görülmüşdür.

“Kafka Sahildə” romanında iki fərqli insanın taleyindən bəhs olunur ki, tək və cüt fəsillər üzrə ayrılan hekayətlər sonlara doğru birləşir. Tək sayılı fəsillərdə özünü Kafka kimi təqdim edən on beş yaşlı yeniyetmənin, cüt sayılı fəsillərdə isə altmış yaşındakı Nakatanın dolanbaclı həyatından söhbət açılır. H.Murakami 2003cü ildə verdiyi müsabihəsində Con Reyin “Biraz “Kafka Sahildə” haqqında danışa bilərsiniz?” sualına belə münasibət bildirmişdir: “Bu mənim yazdığım ən mürəkkəb kitabdır, hətta “Mexaniki quşun xronikası”ndan da mürəkkəb. Bunu izah etmək mümkün deyil. Burada iki hekayə paralel cərəyan edir. Mənim qəhrəmanım on beş yaşlı oğlandır. Onun adı Kafkadır. Digər hekayə xəttində isə qəhrəman altmış yaşındakı kişidir. O savadsızdır, oxuya və yazı bilmir. O bir növ avamdır, lakin pişiklərlə danışa bilir. Kafka Edip kimi atası tərəfindən lənətlənmişdir: o atasını öldürəcək, anası ilə eşq macerası yaşayacaqdır. O atasından qaçır, öz lənətindən qaçır, uzaq yerlərə qaçır, lakin çox qərribə, gerçəklikdən uzaq olan xəyali hadisələr yaşayır” [6, 16].

“Kafka sahildə” romanı “Qarğa adlı oğlan” adlanan hissə ilə başlayır. Əsərin baş qəhrəmanı on beş yaşındakı yeniyetmə Kafka Tamura evdən qaçmaq üçün lazımı hazırlıqlarını görürkən Qarğa ilə danışır. Əslində Qarğa Kafkanın öz daxilindəki ikinci “Mən”dir. Məhz Kafka adının mənası da çex dilində “qarğa” deməkdir. Evdən qaçmağa hazırlaşan yeniyetmə qərarlılığına güc gəlməyə, fikrini qətiləşdirməyə çalışaraq daxili “Mən”i ilə mübarizə aparır. Lakin Kafka evdən qaçmaq məcburiyyəti hiss edir, çünki o özünü təsdiq etməli və kamilləşməlidir: “君はこれから世界でいちばんタフな 15 歳の少年にならなくちゃいけないんだ。なにがあろうとさ。そうする以外に君がこの世界を生きのびていく道はないんだからね。そしてそのためには、ほんとうにタフであるというのがどういうことなのか、君は自分で理解しなくちゃならない。わかった？ (Sən bundan sonra dünyanın ən dözümlü 15 yaşlı oğlanı olmalısən. Nə olursa olsun, həyatda yeganə yolun sağ qalmaqdır. Bunun üçün həqiqətən dözümlü olmağın nə demək olduğunu dərk etməlisən. Aydınır?)” [1, 11]. On beş yaşında evdən qaçan Kafka sadəcə üç həftə müddətində istər gerçək həyatda, istərsə də yuxularında uşaqlıqdan bəri onu rahat buraxmayan suallarına cavab axtarır və atasının lənəti ilə üzləşərək yeni bir həyata qədəm qoyur.

Romanın sonunda Tokyoya qayıdan qatarda əyləşən Kafka yenidən “Mən”inə sual edir: “僕は正しいことをしたんだろうか?”

「君は正しいことをしたんだ」とカラスと呼ばれる少年は言う。「君はいちばん正しいことをした。ほかの誰をもっとしても、君はどほうまくできなかつた。だって君はほんものの世界でいちばんタフな15歳の少年なんだからね。」

「でも僕にはまだ生きるといふことの意味がわからないんだ」と僕はいう。

「眠ったほうがいい」とカラスと呼ばれる少年はいう。「目が覚めたとき、君は新しい世界の一部になっている」やがて君は眠る。そして目覚めたとき、君は新しい世界の一部になっている。

(Görəsən, mən düz etdim?)

“Sən düz etdin” – Qarğa adlı oğlan dedi. “Sən ən düz olanını etdin. Səndən başqa heç kim bunu sənin kimi bacarmazdı. Axı sən dünyanın ən güclü 15 yaşlı oğlanısan.

Lakin mən hələ də həyatın mənasını anlamıram – dedim.

Yatsan yaxşıdır – Qarğa adlı oğlan dedi. “Gözlərini açanda, yeni dünyanın bir hissəsinə çevriləcəksən”.

Mürğüləyirsən. Və gözlərini açanda, bu gerçəkləşir, sən yeni dünyanın bir hissəsisən.) [2, 528].

Romanın cüt sayılı fəsilərində isə digər əsas qəhraman qoca Nakatadan bəhs olunur. Altıncı fəslə qədər o hadisələrin gedişində iştirakçı deyil, lakin sözügedən fəsildə Tokyo ətrafındakı pişiklərlə danışaraq meydana çıxır. Romanın iki, dörd, səkkiz və on ikinci fəsiləri onun uşaqlıqda yaşadıkları haqqında material verir. Anadangəlmə istedadlı, alicanab, nizma-intizamlı uşaq olan Nakatanın 1944-cü ildə - doqquz yaşında yaşadığı hadisəylə həyatı alt-üst olur. İkinci Dünya Müharibəsi ərəfəsində iyirmi altı yaşındakı sinif müəllimi Setsuko Okamoçi şagirdlərini çöl məşğələsi üçün məktəbin yaxınlığındakı “Ovan yama” təpəsinə aparır. Uşaqlar göbələk yığmağa başladıqdan on dəqiqə sonra huşlarını itirib yerə yığılırlar. Hadisənin dəqiq səbəbi bəlli olmasa da, Amerikanın atdığı zəhərli qaz bombasının səbəb olacağı düşünülürdü. Bir müddət sonra uşaqlar tədricən özlərinə gəldilər. Sadəcə bir şagirdin şüuru özünə gəlmədi. Fizioloji fəaliyyəti tam normal olan Satoru Nakatanın şüurunu itirməsindən başqa bir nasazlığı yox idi. Üç həftə koma vəziyyətində qalan Nakata bütün bacarıqlarını – yazmağı, oxumağı, yadaşındakı bütün bilgiləri itirmiş şəkildə qəflətən ayılır: “しかしほどなく、彼の頭からすべての記憶が失われていることが判明しました。自分の名前さえ思い出すことができないのです。自分の住んでいた場所も、通っていた学校も、両親の顔も

、なにひとつ思い出せません。字も読めません。ここが日本であり、地球であるということもわかりません。日本が何であり、地球が何であるということすら理解できません。彼は文字通り頭をすっからかんにして、白紙の状態での世界に戻ってきたのです。(Lakin tezliklə yaddaşının tamamilə silindiğini anladıq. Öz adını belə xatırlamırdı. Yaşadığı yeri, məktəbini, valideyinlərinin üzünü – heç nəyi xatırlamırdı. Oxuya bilmirdi. Buranın Yaponiya yaxud yer kürəsi olduğunu anlamırdı. Yaponiya yaxud yer kürəsi adlı bir yerdə olduğunun fərqi var bilmirdi. Sözün tam mənasında yaddaşındakı hər şey silinmiş, beyni ağappaq kağız kimi bu dünyaya qayıtdı)” [1, 139].

XII fəsildə sinif müəlliməsinin 1944-cü ildəki hadisədən 28 il sonra – 1972-ci ildə, hərbi tədqiqatlarda iştirak edən professorla istintaqda gizlətdiyi faktları, bəzi detalları etiraf edən məktubla qarşılaşılır. Müəllimə öz etirafında hadisə baş verməzdən əvvəl Nakatanı möhkəmcə sillələdiyini bildirir, səbəb isə balaca oğlanın gənc müəllimənin mensturasiya zamanı istifadə etdiyi qanlı dəsmalı tapmasıdır. Bu fəsildən aydın olur ki, Nakatanın zehinsəl qəribəliyi qanlı və erotik şiddətə məruz qalmış şəkildə başlamışdır. Baxmayaraq ki, altmış yaşındakı Nakata sadə ruhlu, ziyansız biri idi, romanın on altıncı fəslində Kafkanın atasını öldürməsi olduqca şiddətli və qanlı bir səhnədir. Bir neçə fəsil sonra İkinci Dünya Müharibəsinə qayıdanda və Kafkanın daxmada keçirdiyi zamanlarda Adolf Eichman haqqında oxuduğu kitabda şiddətə şiddətlə son verməyin mümkünsüzlüyü göstərilir: “「いいかい、戦いを終わらせるための戦いというようなものはどこにもないんだよ」とカラスと呼ばれる少年は言う。戦いは、戦い自体の中で成長していく。それは暴力によって流された血をすすり、暴力によって傷ついた肉をかじって育っていくんだ。戦いというのは一種の完全生物なんだ。君はそのことを知らなくちゃならない。(“Xeyr, müharibəni müharibə ilə qurtarmırlar” Qarğa adlı oğlan dedi. Savaş savaşda böyüyür. O, savaşda axan qanları içərək, parçalanan ətlərə yeyərək böyüyür. Müharibə bir növ canlı orqanizmdir. Sən bunu bilməlisən.)” [2, 348-349].

Kafka şüuraltında yatan kəhanətindən, öncəgörməsindən qaçmağa çalışsa da, kəhanətini qəbul edərək daha öncə itirdiyi şəxsiyyətini qurur. Yapon alim Endou Şinci yazdığı kimi, Kafka tam və sabit mərkəzə (「中心がちやんとある自分に」) malik bir şəxs olmalıdır [7, 7]. Bunu bacarmaq üçün Kafka onu əhatə edən boşluğu qəbul etməli və təxəyyülünün məsuliyyəti də daxil olmaqla öz şüuraltısı ilə görüşməlidir. Romanın on beşinci fəslində Kafkanın problemlərinin həllində təxəyyülündən qorxmadan onun məsuliyyətini dərk etməli olduğu aşılır. Yeniyetmə cəmiyyətdən tamamilə uzaq bir daxmada tənha qaldığında “Əmir qulu”nun hekayəsini

oxuduğu zaman kitabın arxa qapağında yazılmış qeydlərlə qarşılaşır: “すべては想像力の問題なのだ。僕らの責任は想像力の中から始まる。イエーツが書いている。In dreams begins the responsibilities—まさにそのとおり。逆に言えば、想像力のないところに責任は生じないのかもしれない。このアイヒマンの例に見られるように。(Hər şey təxəyyülün problemləridir. Bizim məsuliyyətimiz təxəyyül qabiliyyətimizdən başlayır. Yets yazdığı kimi, “Məsuliyyət yuxularda başlayır”. Əks təqdirdə təxəyyül olmayan yerdə məsuliyyət də olmur. Eynilə Eichmanın nümunəsində göründüyü kimi.)” [1, 277-278]. Bu qeydlərdən sonra bütün günü öz məsuliyyətini götür-qoy edən Kafkaya sözügedən fəslin sonuna doğru daxili səsi tərəfindən də təxəyyülündən qorxmamağı, həqiqətlə barışmalı olduğu aşılır: “君は想像力を恐れる。そしてそれ以上夢を恐れる。夢の中で開始されるはずの責任を恐れる。でも眠らないわけにはいかないし、眠れば夢はやってくる。目覚めているときの想像力はなんとか押しとどめられる。でも夢を押しとどめることはできない。(Təxəyyülündən qorxursan. Bundan da çox yuxularından qorxursan. Yuxularında meydana çıxan məsuliyyətindən qorxursan. Lakin yuxusuzluğa dözməyəcəksən və yatan kimi yuxu görməyə başlayacaqsan. Ayıqkən təxəyyülünü birtəhər gizlədə bilərsən, lakin yuxularında uzaqlaşdırmaq mümkün deyil.)” [1, 291].

1944-cü ildəki hadisədən sonra zehni qabiliyyətini, yaddaşını tamamilə itirmiş şəkildə həyata geri dönməyə Nakata romanın altıncı fəslində Otsuka adlandırdığı pişiklə dioloq halında olarkən meydana çıxır. Burada Nakatanın xüsusi bacarığı – pişiklərlə danışmaq qabiliyyəti olduğu aydın olur. Və Nakatanın doqquz yaşındakı hadisədən sonra həyatının gedişatı haqqında qısa məlumatlar bu fəsildə oxucuya çatdırılır. Artıq altmış yaşını keçmiş qoca Tokyonun Nakano ərazisində rayon icra başçısından zehni qabiliyyətini itirdiyinə görə və pişiklərlə danışmaq bacarığı olduğundan, itmiş pişikləri tapmaq qarşılığında əldə etdiyi pulla dolanışığını təmin edir. Kifayət qədər imkanlı ailəyə sahib olmasına baxmayaraq, bədbəxt hadisədən sonra valideynlərinin qayğısından məhrum qalmışdır: “しかし人間の世界では字がかけませんと、それは頭が悪いのです。本や新聞が読めませんと、それは頭が悪いのです。そう決まっております。とくにナカタのお父さんは、もうとっくになくなりましたが、大学のえらい先生でありまして、キンユウロンというものを専門にしておりました。それからナカタに弟が二人おりますが、二人ともとても頭がいいのです。一人はイトウチュウというところでブチョウをしておりますし、もう一人はツウサンショウというところで働いております。二人とも大きな家に住んで、ウナギを食べております。ナカタ一人だけ

が頭が悪いのです。(Lakin insanların dünyasında yaza bilməyən, kitab, qəzet oxuya bilməyən xəstə adlandırılır. Bu belə qərarlaşıb. Artıq Nakatanın atası dünyasını dəyişib, əvəllər universitetdə məşhur professor idi. Həmçinin Nakatanın iki kiçik qardaşı var, hər ikisi də çox ağıllıdırlar. Biri İtoçyu adlanan şirkətdə şöbə rəisidir, digəri isə Tsusanşyu adlanan şirkətdə çalışır. Hər ikisi böyük evlərdə yaşayır, ilanbalığı yeyirlər. Ancaq Nakata axmaqdır.)” [1, 96-97]. Hər iki baş qəhrəman arasındakı ən böyük oxşarlıq onların valideyn qayğısından, sevgidən məhrum qalaraq, cəmiyyətdən kənar qalmalarıdır. Kafka romanın elə başlanğıcında etiraf edərək bildirir ki, o, insanlarla arasına bir sədd çəkib: “僕は自分のまわりに高い壁をめぐらせ、誰一人その中に入れず、自分をその外に出さないようにつとめていた。(Ətrafıma yüksək divar çəkmişəm, heç kimin içəri daxil ola bilməyəcəyi, özümün isə çölə çıxma bilməyəcəyim bir divar.)”[1, 19].

Romanı təhlil edərkən yazıçının fərqli üslubu, ifadə tərzini, yazıçılıq manerasını, dünyagörüşünü, postmodern baxışları nəzərə alınmalıdır. Murakaminin bir çox əsərlərində olduğu kimi “Kafka sahildə” romanındakı hadisələr arasında da çox güclü məntiqi ardıcılıq müşahidə olunmaqdadır.

Ədəbiyyat:

- 1.村上春樹、「海辺のカフカ」(上)、新潮社、Japan 2002、486 ページ
- 2.村上春樹、「海辺のカフカ」(下)、新潮社、Japan 2002、528 ページ
- 3.Haruki Murakami “Kafka sahildə”, Qanun, 2012, 688 səhifə
- 4.http://www.harukimurakami.com/resource_category/q_and_a/questions-for-haruki-murakami-about-kafka-on-the-shore
- 5.The New York Times. “The 10 Best Books of 2005”. DEC. 11, 2005
- 6.WRAY, John, “Haruki Murakami, The Art of Fiction”, The Paris Reviews, No. 182, Summer 2004, 18 pages
- 7.Endō Shinji (遠藤伸治), “村上春樹『海辺のカフカ』論——性と暴力をめぐる現代の神話”, 広島大学国語分学会国文学項 199, September 2008, 1-16.

G.Yunusova

Ideological and artistic features of the Haruki Murakami's novel

"Kafka on the shore"

Summary

Haruki Murakami's tenth novel, "Kafka on the Shore", was published in 2002. This novel is considered to be the best postmodern work of Murakami. "Kafka on the shore" is a novel about the fate of two different

people, that the stories on single and double sections are combined to the end. In single chapters it is talking about a fifteen-years-old teenager who presents himself as Kafka, and in double sections, the sixty-year-old Nakata's lively life. The boy, Kafka, was cursed by his father, an Oedipal kind of curse: you will kill me, your father, and make love with your mother. He escapes from his father, to escape from his curse, and he goes to a faraway place, but he experiences a very strange world, very unrealistic, dreamlike things. Simultaneously occurring is the story of Nakata Satoru, a sixty-year-old man who is slightly mentally handicapped and possesses fantastical powers such as the ability to talk to cats and make leeches fall from the sky.

Although these stories seem isolated at first, these parallel narratives intertwine and hold direct correlation to each other as the novel unfolds.

Г.Юнусова

Идеологические и художественные особенности романа Харуки Мураками «Кafka на пляже»

Резюме

В 2002 году был опубликован десятый роман Харуки Мураками «Кafka на пляже». Этот роман считается лучшей постмодернистской работой Мураками. В рассказе «Кafka на пляже» рассказывается о судьбе двух разных людей, что рассказы в одиночных и двойных разделах объединяются к концу. В отдельных главах речь идет о пятнадцатилетнем подростке, который представляет себя как Kafka, а в двойных секциях о жизни шестидесятилетней Накаты.

Мальчик, Kafka, был проклят его отцом, проклятие Эдипала: ты убьешь меня, своего отца и будешь с матерью. Он убегает от своего отца, чтобы убежать от своего проклятия, и он отправляется в далекое место, но он испытает очень странный мир, очень нереалистичный, сказочный. Одновременно происходит рассказ о Наката Сатору, шестидесятилетнем мужчине, который немного умственно отстает и обладает фантастическими способностями, такими как способность разговаривать с кошками и делать пиявки падающими с неба.

Хотя эти истории сначала кажутся изолированными, эти параллельные нарративы переплетаются и имеют прямую корреляцию друг с другом по мере того, как разворачивается роман.

**Rəyüci: İsa Həbibbəyli
Akademik**

HHANAMIQ ƏHMƏDOV
Bakı Dövlət Universiteti,
Beynəlxalq Jurnalistika kafedrası
E-mail: tuqay59 @ mail.ru

HEYDƏR ƏLİYEVİN SİYASİ FƏALİYYƏTİNİN NAXÇIVAN DÖVRÜNDƏ TÜRKİYƏ İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİN QURULMASI

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Süleyman Dəmirəl, Naxçıvan, Türkiyə, Sədərək-Dilucu körpüsü.

Key words: Heydar Aliyev, Suleyman Demirel, Nakhchivan, Turkey, Sadarak-Dilucu bridge.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Сулейман Демирель, Нахчыван, Турция, мост Садарак- Дилудж.

Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü (1990-1993-cü illər) zaman baxımından o qədər də böyük bir mərhələ olmasa da, bu dövr istər siyasi, iqtisadi, istərsə də ictimai baxımdan böyük bir tarixi mərhələni əhatə etməkdədir. Üstündən uzun illər keçməsinə baxmayaraq bu tarixi mərhələ, təkcə tarixçilərin və siyasətçilərin yox, eləcə də ictimaiyyətin geniş dairələrinin və ən önəmlisi də yetişməkdə olan gəncliyimizin öyrənəcəyi və ibrət götürərək yaşadaçağı tarixi reallıqdır. 1990-cı il iyulun 22-də görkəmli siyasətçi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlməsi ilə yeni bir siyasi dövr başlandı, Naxçıvanda milli oyanışın əsası qoyuldu və milli-demokratik hərəkat yeni mərhələyə qədəm qoydu. Əslində naxçıvanlılar da Heydər Əliyevin simasında xilaskarlarını tapdılar. Az bir zaman kəsiyində yekdil səsle Naxçıvan MSSR Ali Sovetinə və Azərbaycan SSR Ali Sovetinə deputat seçilən Heydər Əliyev artıq bütün xalqın xilaskarına və güvənc yerinə çevrilmişdi.

Dəfələrlə o dövrün ardıcıl və düşünülmüş xarakteristikasını verən AR Prezidentinin İctimai-siyasi məsələlər üzrə köməkçisi, professor Əli Həsənov yazırdı: “Naxçıvanın blokadaya salınmasına baxmayaraq və siyasi hakimiyyətin qərəzli münasibətinə fikir vermədən Heydər Əliyev muxtar respublikanın sosial-iqtisadi böhran vəziyyətindən çıxarılması üçün mühüm addımlar atırdı. Onun həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasət nəticəsində Naxçıvanın ermənilər tərəfindən işğalının qarşısı alındı, əhali aclıqdan və qışın soyuğunda donmaqdan xilas edildi, MR-in sosial-iqtisadi həyatı öz ahəngi ilə idarə olundu. Türkiyə Cümhuriyyəti tərəfindən Azərbaycanla Türkiyə arasında sərhəd keçidi yaratmaq məqsədilə Araz çayı üzərində körpü tikildi və 1992-ci il mayın 28-də onun rəsmi açılışı oldu” [3].

Təbii ki, Heydər Əliyev haqqında yazılan minlərcə məqalə və tədqiqat işlərində bu dövrün yeni tariximizdə həlledici bir mərhələ kimi təqdim olunması deyilənləri bir daha sübut edir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov ulu öndər Heydər Əliyevin Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi 1990-1993-cü illərin qısa xronikasını qiymətləndirərək dediyi sözlər də ciddi reallıqlara əsaslanır: “1990-cı ilin iyul ayında ümummilli lider Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlməsi, burada siyasi fəaliyyət göstərməsi muxtar respublikanın ərazisini erməni işğalından, muxtariyyətini isə ləğv olunmaq təhlükəsindən xilas etmişdir. Həmin illərdə ümummilli liderimizin muxtar respublika parlamentində xüsusi bəyanatla çıxış etməsi, Türkiyə Respublikasına səfəri zamanı Moskva və Qars müqavilələrini yenidən gündəliyə gətirərək, dünya ictimaiyyətinin diqqətini Ermənistanın təcavüzkarlıq siyasətinə yönəltməsi Naxçıvanın muxtariyyət statusuna ikinci ömür vermişdir” [2].

Heydər Əliyev Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri işlədiyi dövrdə çox mühüm tarixi qərarların qəbul edilməsi, Naxçıvanda ictimai-siyasi şəraiti stabilləşdirilməsi, erməni təcavüzünün və düşmənin yaratdığı blokadanın ağır nəticələrinin qarşısının alınması və bu yöndə ardıcıl və düşünülmüş siyasətin həyata keçirilməsi sadə bir iş deyildi. “Naxçıvan dünya şöhrətli siyasətçi Heydər Əliyevin cəsarəti və uzaqgörənliyi nəticəsində düşmən tapdağına çevrilməkdən xilas ola bildi. Ümummilli liderin qəbul etdiyi qərarlar, gecə- gündüz yorulmaq bilmədən apardığı siyasət blokadaya alınmış Naxçıvanı yaşatdı” (9, s.125).

Eyni zamanda qonşu Türkiyə Cümhuriyyəti və İran İslam Respublikası ilə diplomatik münasibətlərin qurulması, hətta lazım gələndə Ermənistan rəhbərliyi ilə danışıqların aparılması hər bir siyasətçinin bacaraçağı iş də deyildi. Sonralar da “Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında milli maraqlara əsaslanan və siyasi perspektivləri nəzərə alan xarici siyasət kursu müəyyən olmuş, dünyanın aparıcı dövlətləri və beynəlxalq təşkilatları ilə qarşılıqlı münasibətlər qurulmuşdur. Onun uğurlu xarici siyasəti ölkəmizin etibarlı tərəfdaş kimi qəbul edilərək beynəlxalq miqyasda nüfuzunun artmasına, islahatçı və təşəbbüskar dövlət olaraq tanınmasına xidmət göstərmişdir” (1). Şübhəsiz ki, Heydər Əliyevin Naxçıvan dövrü siyasi fəaliyyətinin ümdə bir hissəsi olan beynəlxalq münasibətlərin qurulması- Türkiyə Respublikası və o dövrdə Azərbaycan ilə münasibətlərin gərgin olduğu qonşu İran İslam Respublikası ilə diplomatik münasibətlərin qurulması önəmli yer daşıyırdı. Amma o da qeyd edilməlidir ki, vaxtı ilə hər hansı bir xarici diplomatın, ictimaiyyət və mətbuat nümayəndəsinin yolunu-səmtini belə tanımadığı Naxçıvan bütün dünya informasiya mərkəzlərinin diqqətində dayanmışdı. Müxtəlif vaxtlarda ABŞ-ın Bakıdakı səfiri R.Mayls Naxçıvanda səfərlərdə olmuş, Heydər Əliyevin Bill Klintonla məktubu ilə

əlaqədar ayrılmış hümanitar yardımın çatdırılması məsələləri müzakirə edilmişdir.(11; 1, s.755, s.756; 12) Yaxud 10 mart və 21 mart 1993-cü il tarixlərində İngiltərənin Azərbaycandakı səfiri Harold Fomstok və Fransa səfiri Jan Perre ilə görüşlərindən sonra Naxçıvana ayrılan hümanitar yardımların gətirilməsi reallaşmışdır (15,16). Təbii ki, bu kimi faktların sayını artırmaq da mümkündür, amma bu məqalədə Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Naxçıvan MR arasında, məhz Ulu öndər tərəfindən qurulan və inkişaf etdirilən münasibətlərin bəzi detallarına aydınlıq gətirməyə cəhd etdik.

Blokada şəraitində yaşayan Naxçıvanın problemlər məngənəsindən xilas etmək, muxtar respublikanın həyati tələbatlarını ödəmək hər şeydən əvvəl nəqliyyat və kommunikasiya sisteminin qurulmasından asılı idi. Bu məsələ birmənalı olaraq qonşu Türkiyə və İran dövlətləri ilə yüksək münasibətlərin qurulmasına əsaslanırdı. Digər tərəfdən istər kommunist, istərsə də cəbhə hakimiyyəti dönəmində Azərbaycan iqtidarı muxtar respublikaya kömək etmək əvəzinə onun rəhbərliyinə təzyiq göstərməyə çalışır, muxtar respublikanın konstitusiyasında dəyişiklik etmək, onun konstitusiyaya hüquqlarını pozmaq tədbirlərinə əl atırdılar. Blokadaya alınmış Naxçıvan çox ağır günlərini yaşamaqda idi. “Yerimiz yüksək zövqlə tikilmiş “Təbriz” mehmanxanasının 7-ci mərtəbəsində hazır idi. Mehmanxana direktorunun müavini, keçmiş tələbəm Cəlil Haçızadə bildirdi ki, lüks otağımız qonağa layiq deyil, həm də işığımız olmadığı üçün lift işləmir, ayaqla qalxmalı olacaqsınız. Qalxdıq. Binaya söz ola bilməz. Amma bu “lüks” otaqlarda televizordan tutmuş soyuducuya qədər hər şey olsa da, heç birinin faydası yox idi-stolun üstündəki axıracan yanmamış şam bunu izah edirdi...” [6]. Bu professor Şamil Qurbanovun blokadada yaşayan, amma təslim olmayan Naxçıvan haqqında təsüuratları idi...

Muxtar respublikaya rəhbərlik etdiyi 1 il 9 ay ərzində Heydər Əliyevin qonşularla əsasını qoyduğu xarici əlaqələr bölgəni fəlakətdən xilas edən şərtlərdən biri oldu. Gənc tədqiqatçı Rza Talıbovun təbirincə desək, “Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü dövlətçilik təcrübəsində çox böyük önəm daşıyır. Həqiqətən də müstəqil Azərbaycan öz nicatını görkəmli dövlət başçısı və uzaqgörən siyasətçi Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışında tapdı”[8]. 1991-ci il sentyabrın 3-də Heydər Əliyevin Ali Məclisin sədri seçilməsi qonşularla, o cümlədən Naxçıvan-Türkiyə münasibətlərinin qurulmasına təkan verdi. Naxçıvan-Türkiyə arasında həmin ilin oktyabrında müvəqqəti körpü açıldı və bu qardaş ölkə ilə əlaqələrin inkişafında yeni mərhələ oldu. Müvəqqəti körpü istifadəyə verildikdən sonra Türkiyə hökumət nümayəndələrinin, iş adamlarının, qonşu vilayətlərin nümayəndələrinin Naxçıvana səfərlərinin sayı çoxalmış, Muxtar Respublikaya edilən yardımların həcmində böyük artımlar olmuşdur. 1991-ci ilin 9 noyabırında Türkiyə “Qızıl Ay”nın xətti ilə Naxçıvana 126 ton ərzaq

gətirilmişdir (13). Noyabırın sonunda ərzaq məhsullarından ibarət 19 yük maşını İqdir şəhərinin əhalisi və valiliyi tərəfindən göndərilmişdir (14).

Naxçıvan-Türkiyə əlaqələrinin inkişafında digər həlledici və təkanverici amil Heydər Əliyevin başçılığı ilə Naxçıvan nümayəndə heyətinin qardaş Türkiyəyə rəsmi səfərləri oldu. 1992-ci ilin martında Türkiyə respublikasının Baş naziri Süleyman Dəmirəlin göndərdiyi şəxsi təyyarə ilə Heydər Əliyevin qardaş ölkəyə işguzar səfəri böyük bir tarixi hadisə idi. Səfər çərçivəsində Türkiyə prezidenti Turqut Özal, baş nazir Süleyman Dəmirəl ilə keçirilən görüşlərin böyük siyasi əhəmiyyəti olduğu kimi, həm də bütün sahələrdə əməkdaşlığın qurulması və inkişaf etdirilməsi yönündə sənədlər imzalanmışdır. 13 maddədən ibarət olan bu sənəddə muxtar Respublikaya maliyyə, iqtisadi, texniki dəstək verilməsi, Muxtar Respublikanın zəruri ehtiyaclarının ödənilməsi üçün 100 milyon ABŞ dolları həcmində kreditin ayrılması, tərəflər arasında enerji layihələrinin qurulması, nəqliyyat stukturunun yardılması təsdiqlənirdi. Eyni zamanda qəbul edilmiş sənədlərə əsasən bank işi, turizm və informasiya mübadiləsi sahəsində geniş əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması, 100 nəfər tələbənin Türkiyəyə təhsil almağa göndərilməsi də əksini tapırdı [5, s.675].

Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin inkişafında Sədərək-Dilucu körpüsünün açılışı mühüm bir hadisə oldu. 1992-ci il may ayının 28-də açılan bu körpü Naxçıvanın həyatında böyük bir siyasi hadisə olmaqla yanaşı, iqtisadi blokadanın yarılmasında mühüm addım idi. Körpünün rəsmi açılış mərasimində Türkiyə Respublikasının Baş naziri Süleyman Dəmirəlin başçılığı ilə 150-dən artıq türkiyəli nazirlərdən, yüksək çinli məmurlardan və ziyalılardan ibarət nümayəndə heyəti iştirak etmişdir (10). Ölkələrimiz arasında mühüm hadisə kimi dəyərləndirilən bu körpü iki qardaş xalqın uzun illər qovuşmaq arzusunu yerinə yetirdiyindən xalq arasında “Ümid körpüsü”, “Həsərət körpüsü”də adlandırılmışdır.

Heydər Əliyev körpünün açılış mərasimində həm bir siyasətçi kimi, həm də xalqın blokada şəraitində yaşanan illərdəki əzablı həyat tərzini duyan və anlayan bir insan kimi “Araz çayının o sahilində, bu sahilində dost, qardaş kimi yaşamışıq. Ancaq 70 ildir ki, bir-birimizlə görüşmək üçün, əlaqə saxlamaq üçün həsrət çəkmişik. 70 il biz bu günü böyük həsrətlə gözləmişik. İndi isə bizim bu arzularımız, bizim bu diləklərimiz həyata keçibdir. Naxçıvan ilə, Azərbaycan ilə Türkiyəni bağlayan nəhəng bir körpü tikilibdir”,-deyərək sevincini gizlətməmişdir (10).

Türk dünyasının coğrafi bütünlüyünü təmin edən bu körpünün açılışı Türkiyənin o zamankı Baş naziri Süleyman Dəmirəl tərəfindən də qiymətləndirilmiş, “Bu körpü, sadəcə, Türkiyə ilə Azərbaycanı deyil, dünyanı, iki ayrı dünyanı, Avropayla Asiyanı, Avropayla Qafqazları–

hamısını bir-birinə bağlayacaqdır”, deyə olduqca yüksək bir dəyər verilmişdir (10).

Naxçıvanla Türkiyə arasında salınmış Sədərək-Dilucu körpüsünün istifadəyə verilməsi ilə blokadanın ağır fəsadlarının tədricən aradan qaldırılmasına, əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasına, muxtar respublikanın dünyaya tanıtılmasına, Qərbə inteqrasiyasına başlanmışdır. Eyni zamanda bu, Türkiyənin şərq vilayətlərinin inkişafına təkan vermiş, nəqliyyat əlaqələrinin inkişafı və beynəlxalq daşımalar üçün yeni istiqamət müəyyənləşdirmişdir.

Muxtar Respublikanın Ali Məclisinin Rəyasət Heyətinin 1992-ci il iyulunda keçirilən iclasında körpünün açılışı böyük tarixi hadisə kimi dəyərləndirilmiş, müvafiq qərarla Sədərək-Dilucu körpüsü Türkiyə Respublikası və Naxçıvan MR arasında rəsmi keçid qapısı elan edilmişdir (5,s.703). Bu gün də Türkiyə-Azərbaycan, Naxçıvan əlaqələrinin səviyyəsini, türk dünyasının birlik və bütövlük ideyalarının gerçəkləşdirilməsi istiqamətində görülən işlərin əhəmiyyətindən danışanlar Sədərək-Dilucu körpüsünün əhəmiyyətinə xüsusi önəm verirlər. Çünki bu körpü Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin hərtərəfli inkişafının olduqca mühüm mərhələsi olmuşdur. Heç şübhə yoxdur ki, bundan sonra da Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrində, türk dünyasının birlik və həmrəyliyində Naxçıvanın xüsusi yerinin olması ən yeni tariximizin önəmli faktlarından olacaqdır. 2008-ci ildə Türkiyə Baş nazirinin Naxçıvana səfər etməsi, 2009-cu ildə isə Türkiyə Prezidentinin Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçılarının IX Zirvə Görüşündə iştirak etmək üçün Naxçıvana gəlməsi qardaş ölkənin Azərbaycanın bu qədim diyarına verdiyi önəmin ifadəsidir. 2010-cu ilin oktyabr ayında Azərbaycan-Türkiyə Biznes-Forumunun Naxçıvanda keçirilməsi isə iqtisadi əlaqələrin inkişafı üçün daha perspektivli layihələri ortaya atmışdır.

Heydər Əliyevin Naxçıvan dövrü siyasi fəaliyyətində Türkiyə əlaqələrinin qurulmasında və yüksək temp ilə inkişafında iki şəxsiyyətin-Süleyman Dəmirəl-Heydər Əliyev münasibətlərinin böyük dostluq və qardaşlıq səviyyəsində olması da mühüm rol oynamışdır. Hətta uzun illər Heydər Əliyevin çox şirin bir tərzdə dediyi “Dostum, qardaşım Süleyman Dəmrəl” müraciəti də adamların dillərində əzbər olmaqla, həm də sevgi və güvənc duyğusu kimi səslənmişdir. Ermənistanın təcavüzü ilə əlaqədar narahat hisslər keçirən Türkiyə rəhbərliyinin təcavüzün dayandırılmasına verdiyi əməli dəstəyin bir hissəsi də şübhəziz ki, bu kimi faktlardan qaynaqlanırdı. Hətta 1992-ci ilin mayında Naxçıvanın Sədərək rayonunun ərazisinə ermənilərin böyük qüvvə ilə hücumu ilə əlaqədar Türkiyə hökuməti bəyanat qəbul etmiş, 1921-ci il Qars müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Naxçıvan MR-nin muxtariyyətinin qarantı olduğunu bütün dünyaya bəyan etmişdir.

Onda Heydər Əliyev Türkiyənin dövlət və hökumət rəhbərləri ilə əlaqə yaradaraq Qars müqaviləsində olan öhdəliklərin yenidən rəsmi şəkildə tanınmasına nail oldu. Eyni zamanda dünya ictimaiyyətinə təcavüzlə bağlı müraciət etdi. Xarici dövlətlərin ölkəmizdəki diplomatik missiyalarının, eləcə də xarici mətbuat orqanlarının nümayəndələrinin Naxçıvana səfərlərini qiymətləndirən Heydər Əliyev bununla bağlı deyirdi: “Mən şəxsən gündə bir neçə dəfə onlarla görüşmüşəm, vəziyyət haqqında məlumat vermişəm. Onlar da çox operativ hərəkət edərək məlumatları bütün dünya informasiya orqanlarına çatdırmış və bunun nəticəsində dünya ictimaiyyətində böyük bir ciddi rəy yaranmışdır” [7, s. 366]. Məhz Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin nəticəsi idi ki, dünyanın 57 dövləti rəsmi şəkildə Ermənistanın Naxçıvana hərbi təcavüzünü pisləyən bəyanatlar vermişdi [18]. Bu hadisədən iki ay sonra 1992-ci ilin iyulunda Türkiyəyə səfər edən Heydər Əliyevin dövlət rəhbərləri və ictimaiyyətlə görüşlərində də bu məsələ diqqətdə olmuşdur. Eyni zamanda bu səfərdə açılmış kreditin 10 milyonunun istifadəsi haqqında protokol imzalanmış, Naxçıvan üçün ayrılmış ərzaq məhsulları gətirilməyə başlanmışdır. Eyni zamanda Naxçıvanda Türkiyənin konsulluğunun açılması məsələsi həllini tapmış, yeddi ay sonra 1993-cü ilin 5 fevralında konsulluq fəaliyyətə başlamışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Türkiyənin qonşu və yaxın vilayətləri-Qars, İqdır, Ağrı, Ərzurum, Van ilə də birbaşa əlaqələrinin yaradılması Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətindən doğurdu. Hətta belə bir fakt da var ki, İqdıra vilayət statusunun verilməsində Heydər Əliyevin xüsusi rolu olmuş, hələ XX əsrin əvvəllərində müxtəlif səbəblərdən Türkiyəyə üz tutan azərbaycan kökənli türklərin burada daha çox məskunlaşması faktı ulu öndərin diqqətindən yayınmamışdır. Heydər Əliyev Türkiyə səfərlərində bu bölgələrdə olmağı unutmamış, eyni zamanda həmin vilayətlərin nümayəndə heyətləri də dəfələrlə Naxçıvana işgüzar səfərlər etmiş, ən müxtəlif kömək və dəstəkləri ilə Naxçıvana üz tutmuşlar. 1992-ci ilin avqustunda Heydər Əliyevin Türkiyəyə növbəti səfərində ərzaq yardımını barədə razılaşma olmuş, 1993-cü ilin aprelində yenə də Ali Məclis sədrinin müraciəti əsasında “Qızıl ay” cəmiyyəti vastəsilə Naxçıvana əlavə yardımlar göndərilmişdir.

Heydər Əliyevin Türkiyəyə baş tutan sonrakı səfərləri zamanı da aparılan danışıqlar, imzalanmış sənədlər Naxçıvan-Türkiyə münasibətlərinin inkişafına ciddi təkan vermiş, muxtar respublikanın sosial-iqtisadi problemlərinin həllində əvəzsiz rol oynamışdır. Əslində Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü Türkiyə ilə əlaqələrin qurulmasına və möhkəmləndirilməsinə ciddi zərurət yaratdığı kimi, böyük siyasətçinin türk dünyasının problemlərinin həllinə də xüsusi önəm verdiyi məlumdur. O, müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildikdən sonra bu məsələlərlə ardıcıl şəkildə məşğul olmuşdur. “Heydər Əliyev öz xalqının

tarixi köklərinə bağlı olan elə bir şəxsiyyətdir ki, o, bütün siyasi fəaliyyəti ərzində türk dünyasının birliyinə, bütövləşməsinə və vahid güc mərkəzinə çevrilməsinə böyük inam bəsləmiş və bu prosesin də davamlı inkişafına çalışmışdır” (4).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 90 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, “Xalq qəzeti”, 2013, 22 yanvar.
2. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasim. 8 aprel 2014-cü il. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbovun çıxışı. “Xalq qəzeti”, 9 aprel 2014.
3. Həsənov Əli. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ictimai-siyasi məsələlər üzrə köməkçisi, tarix elmləri doktoru, professor. “Heydər Əliyevin Azərbaycanın müstəqilliyi və milli dövlətçiliyi uğrunda mübarizə dövründəki fəaliyyəti (yanvar 1990 - iyun 1993-cü il)”. <http://az.strategiya.az/index.php?do=xeber&id=57881>
4. Feyziyev Cavanşir. Milli Məclisin deputatı, fəlsəfə doktoru, “Heydər Əliyev: Zamana sığmayan zəka”. “Xalq qəzeti”, 8 may 2014-cü il.
5. Qayıdış (1990-1993). Sənədlər toplusu. Təkmilləşdirilmiş və yenidən işlənmiş ikinci nəşr. Bakı: Azərbaycan, 2008, 840 s.
6. Qurbanov Şamil. “Naxçıvanda nələr gördüm”, “Xalq qəzeti”, 4 noyabr 1992-ci il.
7. “Qətiyyətin təntənəsi (sənədli xronika)”. Tərtibçi Ş.Yaqubov. Bakı: Qorqud, 1995, 846 s.
8. Talıbov Rza, BDU-nun müəllimi, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, “Heydər Əliyevin şah əsəri-Müstəqil Azərbaycan”. Azərbaycan” qəzeti, 6 may 2012-ci il.
9. Cabbarlı Ələkbər, Heydər Əliyev və Naxçıvan tarixi məsələləri. “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, Naxçıvan – 2015, 232 səh.
10. Kərimov M., ”Azərinform”un xüsusi müxbiri. “Azərbaycan-Türkiyə: əməkdaşlığın yeni dövrü”. “Xalq qəzeti”, 28 may 1992.
11. “Səfir qəbul edilmişdir”. “Şərq qapısı” qəzeti, 20 iyun 1992.
12. “ABŞ səfiri Naxçıvanda”. “Şərq qapısı” qəzeti, 05 fevral 1992.
13. “Türkiyədən yardım gəlir”. “Şərq qapısı” qəzeti, 11 noyabr 1991.
14. “Əlaqələr bütün sahələrdə möhkəmlənməlidir”. “Şərq qapısı” qəzeti, 03 dekabr 1991.
15. “Heydər Əliyev Böyük Britaniyanın Rusiyadakı səfirini onun xahişi ilə qəbul etmişdir”. “Şərq qapısı” qəzeti, 23 fevral 1993.

16. “Heydər Əliyev Fransanın səfirini qəbul etmişdir”. “Şərq qapısı” qəzeti, 24 mart 1993.
17. “Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Sovetinin Rəyasət heyətində”. “Şərq qapısı” qəzeti, 17 iyun 1992.
“Naxçıvan MR Ali Məclisi Mətbuat xidmətinin məlumatı”. “Şərq qapısı” qəzeti, 28 may 1992.

N.Ahmedov

Establishment of relations with Turkey during the Nakhchivan period of Heydar Aliyev’s political activity

Sümmary

Though the Nakhchivan period of Heydar Aliyev’s political activity (years 1990-1993) is not so great stage in terms of time span, it does embrace great historical stage in political, economic and social point of view. During this period, particular importance has been attached to the establishment of relations with the neighbors, including the Republic of Turkey. Nakhchivan is living under blockade conditions and its salvation from problems was largely dependent on construction of transport and communication systems. This issue was definitely based on the establishment of relations with neighboring states. Election of Heydar Aliyev as the chairman of the Supreme Assembly on September 1991 gave an impetus to the establishment of relations with Turkey. This bridge, which is being regarded as an important event between our two countries, has been popularly called the “Bridge of Hope”, “Bridge of Yearning” because of the realization of the two fraternal peoples’ life-long dream to come together. Severe complications of the blockade have been eliminated by putting into operation of the Sadarak-Dilucu bridge between Nakhchivan and Turkey. Afterwards, works towards the improvement of the material well-being of the population and introduction of autonomous republic to the world has been undertaken. The article attaches special importance to this kind of facts. At the same time, the negotiations held during Heydar Aliyev’s visits to Turkey and the signed documents are presented as the facts that play an important role in the development of Nakhchivan-Turkey relations.

The Nakhchivan period of Heydar Aliyev’s political activity has also been very rich in the context of personal relations. In particular, the relationship between the two personalities – Suleyman Demirel and Heydar Aliyev, being at the level of great friendship and brotherhood, has also played an important role in the establishment and speedy development of relations with Turkey.

Выстраивание отношений с Турцией
в нахчыванский период политической деятельности
Гейдара Алиева
Резюме

Нахчыванский период политической деятельности Гейдара Алиева (1990-1993-е годы) является не таким уж большим этапом с точки зрения времени, однако в политическом, экономическом и общественном плане он охватывает большой исторический этап. В этот период особое значение уделялось выстраиванию отношений с соседями, в том числе с Турецкой Республикой. Спасение Нахчывана, проживающего в блокадных условиях, от проблем очень зависело от создания транспортной и коммуникационной системы. Этот вопрос однозначно основывался на выстраивании отношений с соседними государствами.

Избрание Гейдара Алиева в сентябре 1991 года председателем Верховного Меджлиса придало импульс налаживанию отношений с Турцией. Этот мост, расцениваемый как важное событие между нашими странами, ввиду того, что претворил в жизнь многолетнюю мечту двух братских народов о воссоединении, в народе также назывался «Мостом надежды», «Мостом тоски». Сдачей в эксплуатацию моста Садарак-Дилуджу, сооруженного между Нахчываном и Турцией, были ликвидированы тяжелые последствия блокады. После этого материальное благосостояние населения стало улучшаться, автономная республика начала обретать известность в мире. В статье подобным фактам придается особое значение. Вместе с тем, переговоры, проведенные Гейдаром Алиевым в ходе его визитов в Турцию, подписанные документы представляются как факты, сыгравшие важную роль в развитии отношений между Нахчываном и Турцией. Нахчыванский период политической деятельности Гейдара Алиева был очень насыщен и в контексте личных отношений. И особенно, в выстраивании турецких отношений и их ускоренном развитии важную роль сыграло то, что отношения двух личностей – Сулеймана Демиреля и Гейдара Алиева находились на уровне большой дружбы и братства.

Rəyçi: Nəsir Əhmədli
filologiya elmləri doktoru, professor

TÜRKAN ƏLİYEVƏ
ADPU
aliyeva.t3@gmail.com

XXI ƏSR TÜRK ƏDƏBİ PROSESİNDƏ “MÜHAFİZƏKARLIQ” ANLAYIŞI

Açar sözlər. mühafizəkarlıq, ənənə, incəsənət, təmayül

Ключевые слова: консервативность, традиции, искусство, направление

Key words: Conservatism, traditions, art, inclination

Son illərdə yeni ənənəçi yazıçıların türk ədəbiyyatına yüklədikləri missiyanın, eləcə də bütövlükdə neoənənəçi mühafizəkar nəsrin konkret bədii nümunələr əsasında elmi-nəzəri izahına, xüsusən “mühafizəkarlıq” anlayışının özünə münasibətdə mübahisələr səngimir. Bu çoxsəsli mübahisə və müzakirələrin tərəf-müqabillərini üç əsas qrupda toplamaq mümkündür:

a) mühafizəkar sənəti ədəbi missiya və yaradıcılıq metodu kimi qəbul edən yeni ənənəçi modern və postmodern yazıçılar (Rasim Özdenören, Mustafa Kutlu, İskəndər Pala, Nazan Bəkiroğlu, Hüseyn Su, Ramazan Dikmen, Cihan Aktaş Nalan Barbarosoğlu, Camal Şakar, Fatma Karabıyık Barbarosoğlu, Sadık Yalsızuçanlar, Sibel Eraslan və s.);

b) mühafizəkarlıq anlayışının ədəbi-ideoloji mahiyyətini izah etməyə və əsaslandırmağa çalışan ədəbiyyatşünas və sənətkarlar (Mustafa İsen, Bəşir Ayvazoğlu, M.Şükrü Hanioğlu, Hilmi Yavuz, Hasan Bülent Kahraman və s.);) ədəbiyyatda mühafizəkarlığın mümkünsüzlüyü, olsa da, köhnəpərəstlik sayılması fikrini irəli sürən filosof və publisistlər (Murat Belge, Yusuf Kaplan, Dücanə Cündioğlu, Taha Akyol, Ezel Akay, Rengin Soysal, Utku Kızılok və s.). Fikrimizcə, problemin müəyyənləşdirilməsi və təhlilinə dərin semantik tutumlu “mühafizəkar” terminin etimologiyasından və ona müasir türkcədə yüklənən mənaların izahından başlamaq lazımdır. Ərəb dilindən alınma “hifz” və fars dilindən götürülmüş “kar” kəlmələrindən düzələn “mühafizəkar” (hifz edən, qoruyan) termini (türklər bu mənada “tutucu” sözünü də işlədirlər) ümumişlək söz kimi “cəmiyyətdə mövcud olan ictimai-siyasi sistemi, düşüncə və qurumları dəyişdirmədən olduğu kimi qorumaq istəyən kimsə, tərəqqi düşməni, köhnəlik tərəfdarı, yeniliyə zidd adam” mənalarına gəlir.[1,46] Bu kəlmənin siyasi termin olaraq “konservator, konservativ” mənasında (məsələn, “Mühafizəkarlar partiyası”) işlədildiyi də məlumdur. Danışiq dilində bu sözün “cahil, dindar, cəhalətpərəst” mənə çalarları da var. Belə olduğu təqdirdə, mühafizəkar ədəbiyyat, ilk baxışda, mənfi çalarlı söz sənəti təsiri bağışlayır. Bəzən “mühafizəkar” və “dindar” kimlikləri eyniləşdirilir, bu iki şəxs eyni adam kimi qəbul edirlər.

Araşdırmalarımız göstərir ki, müasir türk nəsrində “mühafizəkar yazıçı” ifadəsi ilə ötən əsrin 80-ci illərindən etibarən öz əsərlərində Türkiyə və İslam tarixinin ən mühüm hadisələrinə və görkəmli şəxsiyyətlərinə (Hz.Peyğəmbərə, xəlifələrə, övliyalara, hökmdarlara, fətehlərə, sərkərdələrə, sənətkarlara və s.), təsəvvüf ərbabına və dini-irfani mətləblərə müraciət edən, romanlarında klassik Şərq poetikası və sənət normalarını tətbiq etməklə yanaşı, müasir Qərb estetikası və humanitar düşüncəsindən də birbaşa yaxud sintez yoluyla istifadə edən ədəbi nəsil nəzərdə tutulur. Ənənəvi təhkiyə metodları ilə müasir çevik bədii düşüncə formalarını qovuşdurmağa çalışan bu yazıçıların tarixi-islami mövzulara müraciət etmələri millətin keçmişini, şanlı ümumtürk və Osmanlı mədəniyyətini bugünün diliylə danışdırmaq, yeni ədəbi üsul və yazı texnikasıyla təsvir və təqdim etmək istəyindən irəli gəlir. Başqa sözlə, onlar köhnə tipli nəsr, ənənəvi təhkiyəni zamanın tələbinə, sosial sifarişə uyğunlaşdırmaq, təzə mövzu və bədii-estetik formalarla yenidən şəkilləndirmək və zənginləşdirmək istəyirlər. Bu baxımdan, mühafizəkar deyilən və öz əsərlərində bədii obraz və xarakterləri milli-mənəvi dəyərlər üzərindən işləyən bu yeni ənənəçi yazıçıların yaradıcılığı bədii metod və üslub baxımından sələfləri və müasirlərinin nəsrindən tamamən fərqli bir ədəbi-estetik istiqamətdir. Yuxarıda sıralanan məziyyətlər mühafizəkar nasirləri XIX əsrin II yarısından günümüzdə qədrə davam edən geniş diapazonlu və polifonik türk nəsrində digər ədəbi cərəyan və təmayüllərə mənsub yazıçılardan: ilk növbədə, islamçı və populist tarixi roman müəlliflərindən (Hekimoğlu İsmail, Emine Şenlikoğlu, Hasan Nail Canat, Günbay Yıldız, Ahmet Güzel, Abdullah Ziya Kozanoğlu Feridun Fazıl Tülbentçi və s.), ötən əsrin ilk onilliklərinin milli ədəbiyyat nümayəndələrindən (Refik Xalid, Rəşad Nuri, Xalid Ədib, Yaqub Qədri və s.), ictimai realistlərdən (“toplumcu gerçekçilerden” – Sabahattin Əli, Əziz Nesin, Orxan Kamal, Yaşar Kamal, Bəkir Yıldız və s.), Kənd İnstitutu yetirmələri olan tənqidi realistlərdən (Mahmut Makal, Fakir Baykurt, Mehmet Başaran, Talip Apaydın, Osman Şahin, Behzat Ay və s.), sosial-psixoloji nəsr nümayəndələrindən (Muzaffer Buyrukçu, Haldun Taner, Tarık Buğra, Sabahattin Kudret Aksal, Necati Cumalı, Oktay Akbal və s.), fərdiyyətçi-modernist (“bunalımcı”) ekzistensialistlərdən (Sait Faiq, Leyla Erbil, Lətifə Tekin, Fərid Edgü, Necati Tosuner və s.), eləcə də postmodernistlərdən (Oğuz Atay, İnci Aral, Orxan Pamuk, Həsən Əli Toptaş, Mətin Kaçan, Müge İplikçi, Murat Gülsoy, Murat Yalçın və s.) fərqləndirən ən səciyyəvi xüsusiyyətlərdir. Mühafizəkar adını daşımaqdan şərəf duyduqlarını söyləyən sənətkarlar bu ədəbi missiyaya hər hansı bir dini yaxud siyasi-ideoloji don geyindirilməsinin əleyhinədirlər. Onlar hər şeyi izah edə bilmə iddiasında olan, vahid bir ideoloji çərçivəyə sığması imkansız həqiqəti daima öz baxış bucaqlarından görməyə çalışan siyasi ideologiyadan fərqli olaraq, mühafizəkarlığı bir dünyagörüşü, düşüncə şəkli, obyektiv gerçəkliyə fəlsəfi-estetik baxış tərzini və inanış biçimi olaraq görürlər. Məsələn, mühafizəkar ədəbi cərəyanın baş ideoloqlarından

biri, tanınmış ədəbiyyatşünas, professor Mustafa İsen yazır: “Muhafazakâr kesimin nasıl bir demokrasi anlayışı varsa, muhafazakâr estetik ve muhafazakâr sanat normlarını ve yapısını oluşturmak gibi bir yükümlülüğü de vardır”. [3,62] Əlbəttə, burada belə bir məqama diqqət yetirmək lazımdır ki, söhbət mədəniyyət sahəsindəki mühafizəkarlıqdan gedir, çünki siyasi mühafizəkarlıq türk ədəbiyyatçı ziyalıları üçün xarakterik keyfiyyət deyil. Məsələn, Mehmet Akif Ersoy kimi bəzi marjinal ziyalıları istisna etməklə siyasi keçmişin, Osmanlı xanədanı və xəlifəliyin davamını, sultanlıq üsul-idarəsinin saxlanılmasını istəyən türk şair və yazıçısı olmamışdır. Yeni ənənçi mühafizəkar nəsrin ən görkəmli nümayəndələrindən olan İskəndər Pala da “Mühafizəkarın sənət manifesti” adlı məqaləsində (türk ədəbiyyatında yeni ənənçilərin sənət kredosunu son dərəcə dəqiq və sərrast ümumiləşdirən iyirmi maddəlik sözügedən manifest haqqında başqa bir məqaləmizdə ətraflı bəhs etdiyimiz üçün burada xatırlatmaqla kifayətlənirik[7,85] bu məsələyə toxunur: “Bence muhafazakâr sanatı tartışmadan evvel muhafazakârlık kavramını tartışmak gerekiyor. Çünkü tartışmanın muhalif tarafına göre muhafazakâr, “her şeyi din penceresinden gören, yalnızca dini referans alan kişi”lerden ibaret bir kimliğin adı. [3,33] Oysa kültür ve sanat alanı için muhafazakâr “Milli, manevi değerlere, eserlere, âdet ve geleneklere bağlı olan, onları korumak, yaşatmak, devam ettirmek isteyen” kişidir. [10,62] Tanınmış şair, tənqidçi və publisist Hilmi Yavuz “Mühafizəkar estetika və İslam mədəniyyəti” adlı məqaləsində son illərdə Türkiyədə qızgın elmi-nəzəri mübahisələrə, siyasi-ideoloji polemikalara yol açan mühafizəkar estetika məsələsinə münasibət bildirərkən yazır: “Türkiye'de kendilerine İslâmî kimlik atfeden bazılarının, İslâm'ın bir medeniyet olduğunu ısrarla göz ardı ettiklerini; Müslümanlığın sadece akaiden ibaret olduğunu; hattâ bir medeniyet inşâ etmediğini ya da etmişse bile, Müslümanların bu 'Medeniyet'e ihtiyaçları olmadığı iddiasında bulduklarını söylemiştim. Bunlara göre, sanki akaid ile medeniyet ayrı ayrı şeylerdi! Hâlbuki İslâm'ın büyük estetik medeniyetinin kaynağı ve özü, elbette Vahiy ve Sünnet'ti;- başka bir şey değil!” [1,46]. H.Yavuz bu mübahisə və müzakirələrin kökündə professor Mustafa İsenin dilə gətirdiyi və bizim yuxarıda qeyd etdiyimiz fikrinə söykəndiyini nəzərə çatdırır. Məlumdur ki, İslam dini estetik bir mədəniyyət inşa etmiş, bu mədəniyyət özünün normaları və strukturu olan yepyeni bir sivilizasiya meydana gətirmişdir. Mustafa İsenin 2012-ci ildə bir dərgiyə verdiyi müsahibədə⁷ ifadə etdiyi fikirlə bu məsələ aktualıq kəsb etməyə başlamışdır. Məsələnin aktualıq qazanmasının bir səbəbi ifadə sahibinin özünün klassik türk ədəbiyyatının mahir bilicisi və tədqiqatçısı, eləcə də mühafizəkar bir ədəbiyyatşünas olması idisə, digər bir səbəbi Mustafa İsenin tanınmış siyasi-ictimai xadim olmasından, başqa sözlə rəsmi ideoloji düşüncəni təmsil etməsindən (xatırladaq ki, o, 2007-2014-cü illərdə Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri (Baş katibi) vəzifəsini tuturdu) qaynaqlanır-

dı. Bütün hallarda, problemin qoyuluşu tamamilən yeni, ciddi və üzərində ətraflı dayanıb düşünülməsi lazım gələn bir məsələ idi. Ona görə də Hilmi Yavuz “Bu, İslâmın estetik bir medeniyet inşâ ettiği ve bu medeniyetin 'normlarının ve yapısının' yeniden üretilmesi meselesidir” deməkdə tamamilən haqlıdır: “Prof. İsen'in, fevkalade önem taşıyan bu açıklaması, onun deyişiyile 'muhafazakâr estetik'in entelektüel ve tarihî arka planında İslâm'ın estetik bir medeniyet inşâ ettiği hakikatinin bulunduğuna ve bu estetik medeniyetin normlarının ve yapısının, muhafazakâr estetiğin yeniden üretilmesini mümkün kılacak kaynağı ve birikimi oluşturduğuna işâret ettiğini gösteriyor.” [6,78] Mustafa İsenin müsahibəsinə diqqəti çəkən Hilmi Yavuz onun mühafizəkar estetikadakı hərəkət nöqtələrinin iki türk sənətkarı – Yəhya Kemal və Ahmet Hamdi Tanpınar olduğuna işarə edir. Bu, son dərəcə vacib bir məqamdır. Belə ki, Yəhya Kemal onu Mehmet Akif Ersoyla müqayisə edənlərə verdiyi bir cavabda Mehmet Akifin “İslâm akaidinin, kendisininse, İslâm şiirinin şairi” olduğunu” söyləmişdi. Başqa sözlə, Yəhya Kemal özünün İslam dinin inanc və səcdə qaydalarının yox (məlumdur ki, Mehmet Akif poeziya yolu ilə xalqa islam dininin əsaslarını öyrətmək, gəncliyi islami əxlaq müstəvisində maarifləndirmək məqsədi güdürdü) onun yaratdığı intibah mədəniyyətinin, sivilisasiyanın sənətkarı olaraq görürdü. Eyni ideyanın daşıyıcısı olan A.H.Tanpınar da klassik türk ədəbiyyatının beşiyi başında duran İslam mədəniyyətinin Qərb sivilisasiyası ilə müştərək və fərqli xüsusiyyətlərini araşdırır, XIX əsr tənziimatçılarının əsərlərindəki aparıcı maarifçi görüşlərin iki paralel qaynağı kimi Şərq və Qərb mədəniyyətini, xristian ə islam sivilisasiyasının ümumbəşəri dəyərlərini qəbul edirdi. Mustafa İsenə görə, əsl soruşulması lazım gələn “Dün oluşturduğumuz medeniyet olgusunu bugün niye oluşturmayalım?” sualıdır. Mühafizəkar estetik “sadece dinî değil, dinin de içinde olduğu çok daha geniş bir perspektiften” ələ alınmalı, müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə yenidən formalaşdırılmalıdır. Bu düşüncə yeni ənənəçi ədəbi estetik anlayışının mahiyyətini izah edir. Yenidən formalaşdırılmış (M.İsen üretilme –yaradılma, istehsal edilmə deyir) İslam mədəniyyəti estikası mahiyyəti, məğzi və mündəricəsini ənənəvi islam inanc və qaydaları, formasını modern mədəniyyət və bu sivilisasiyaya söykənən ədəbiyyat (geniş mənada incəsənət) deməkdir. Hilmi Yavuz adı çəkilən məqaləsində xatırladır ki, bu düşüncə Ahmet Hamdi Tanpınarın “Mahur bəstə” romanında Molla Bəyin dili ilə belə ifadə edilir: “Gene anladım ki, bizim Şark, Müslümanlık, şu bu diye tebcil ettiğimiz şeyler, bu toprakta kendi hayatımızda yarattığımız şekillerdir. Bize ulûhiyetin çehresini veren Hamdullah'ın yazısı, İtrî'nin Tekbir'i, kim olduğunu bilmediğimiz bir işçinin yaptığı mihraptır.” Hilmi Yavuz bu məsələyə özünün başqa bir yazısında da toxunur. O, “Yunus Emre: Geleneksel ve Modern” adlı məqaləsində hər hansı bir milli ədibin əsərinin təhlili zamanı yalnız Şərq, yaxud da yalnız Qərb bədii-estetik meyarlarına söykənmənin

imkanlarımızı məhdudlaşdıracağını qeyd edir. H.Yavuz Yunus Əmrənin “Çıktım erik dalına, anda yedim üzümü / Bostan ıssı kakıdı, der ne yersin kozumu?”, - deyə başlayan “Şathiyyəsi”nin təhlili məsələsinə toxunarkən yazır: “...hem İslam Tasavvufuna göndərme yapan aslı ya da birincil özelliğiyle Şerh geleneğine, hem de Hümanist, Sürrealist, Romantik, Fantastik... gibi ferî ya da ikincil okumalara açık olması dolayısıyla Yoruma imkân tanınması, Yunus şiirinin ne Şerh geleneği ile ne de Yorum geleneği ile kısıtlanmasının söz konusu olamayacağını göstermektedir.” [8,28] Tənqidçi haqlıdır. Belə ki, milli bir əsərin yalnız Şərhin şərhtəfsir ənənəsi ya da Qərbin hermenevtik prinsipləri ilə öyrənilməsi bir tərəfdən onun məhəlliliyini, milliliyini öyrənməkdə kifayət etmir, digər tərəfdən, əsərin ümumbəşəriyyətinin görməzlikdən gəlinməsi mənasını daşıyır ki, hər iki yanaşma tərzini doğru hesab edilə bilməz. H.Yavuz konkret olaraq, Yunus Əmrə poeziyasını sadəcə islami təsəvvüfə bağlamağın doğru olmadığı kimi, onun yaradıcılığında tolerantlıqdan çıxış edərək sadəcə ümuməşəri saymağın da düzgün olmayacağını vurğulayır. Yunus Əmrə poeziyası millidir, şərqlidir, islamidir, təriqətə-irfana söykənir, lakin o eyni zamanda Qərbin humanizm prinsiplərindən, ümumbəşəri dəyərlərdən yörgülənmişdir. Əslində, məsələyə bu cür yaxınlaşma, H.Yavuzun dediyi kimi, müasir humanitar təfəkkürlü oxucunun klassik poeziya nümunəsinə (keçmişə) ənənəvi oxu münasibəti ilə mətni yenidən oxuma modernizminin (bugünün) vəhdəti deməkdir. Türkiyədə mühafizəkar sənət anlayışının ən görkəmli ideoloqlarından olan, “Geleneğin Direnişi”, “Milliyetçilik”, “Muhafaza-kârlık Üzerine Yazılar” və s. kimi əsərləri ilə tanınan ədəbiyyatşünas, yazıçı və publisist Bəşir Ayvazoglu H.Yavuzun yuxarıdakı düşüncələrini ümumiləşdirici və bircə, dəqiq və sərrast qənaətlə bu missiyanı bədii-estetik metod – “yaradıcı mühafizəkarlıq” olaraq xarakterizə edir. [5,456]

Ədəbiyyat

- 1.<http://tdk.gov.tr/index.php?option;>
- 2.<https://tr.wikipedia.org/wiki/muhafazakârlık>
- 3.İskender Pala. Muhafazakârın sanat manifestosu. Zaman, 10.04.2012
- 4.İskəndər Pala və “mühafizəkar” türk ədəbiyyatı
- 5.Kubbealtı Sözlüğü, İstanbul, c.II, s.2115
- 6.Hilmi Yavuz. Muhafazakâr estetik ve İslâm medeniyeti, Zaman, 15.04.2012
- 7.Hilmi Yavuz. Yunus Emre: Geleneksel ve Modern, Zaman, 7.12.11
- 8.www.gelenektengelecege.com/mustafa-isen-ile-mulakat-muhafazakarlık
- 9.<http://www.sabah.com.tr/yazarlar/hanioglu/2012/04/15/muhafazakar-sanat>
- 10.<http://www.gelenektengelecege.com/besir-ayvazoglu-ile-mulakat>

T.Aliyeva

The notion of "conservatism" in turkish literary process in the XXI century
Summary

In Modern Turkish literature "Conservative Art" of the masters (Rasim Ozdenoren, Mustafa Kutlu, Iskender Pala, Nazan Bakiroglu, Huseyn Su, Ramazan Dikman Cihan Aktaş and e.c.) which called "new traditionalists" or "new finding" is different which is observed about a hundred and fifty years of history of turkish prose narrative technique is different in terms of ideological and artistic method and diverse conservative wing. This religious expression in the 80, self-assertion in 90, literary-aesthetic direction purposeful is experiencing a stage of dynamic development in 2000. Synchronous appeal of this masters to traditional poetics of East and polyphonic aesthetics expression of Western, *include the intense historical theme, event and personality in his works, artistic images and characters from the work of most national and spiritual value, understanding and analysis with nouveau aesthetics of real and irreallife stories of modern tales of emanated from their art creed.*

T.Алиева

Понятие «консервативность» в турецком литературном процессе XXI века
Резюме

В современном турецком литературоведении понятие «Консервативного искусства» «новых традиционалистов», или «новых искателей» (Расим Оздонерен, Мустафа Кутлу, Искендер Пала, Назан Бекироглу, Гусейн Су, Рамазан Дикмен, Джихан Акташ и т.д.) отличается от многогранного консервативного направления имеющей более чем 150-летнюю историю турецкой прозы с точки зрения тематики, идеи и содержания, художественного метода и повествовательной техники. Это направление – литературно-эстетический уклон в 80-ые годы переживший стадии самовыражения, в 90-ые – самоутверждения и в 2000-годах динамичного развития. Синхронное обращение упомянутых мастеров к традиционной поэтике Востока и полифонической эстетике выражения Запада, часто встречаемые в их произведениях исторические темы, события и личности, работа над художественными образами и характерами сквозь призму национально-духовных ценностей, осмысление и анализ реальных и ирреальных происшествий современной жизни исходит из их творческого кредо.

Rəyçi:

Elman Quliyev
filologiya elmləri doktoru, professor

XƏYALƏ GUMBATOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
xaqanturkesh@gmail.com

**TONİ MORRİSON YARADICILIĞINDA AFRO-AMERİKALILARIN
AZADLIQ PROBLEMİNİN BƏDİİ ƏKSİ**
(Toni Morrisonun “Sevgili” romanı əsasında)

Açar sözlər: Toni Morrison, multikulturalizm, Afrika həyatı, afro-amerikalılar, qaradərillilər, köləlik, Seti, feminizm.

Key words: Toni Morrison, multiculturalism, life in Africa, afro American, the black-skinned, slavery, Sethe, feminism.

Ключевые слова: Тони Моррисон, мультикультурализм, жизнь в Африке, афро-Американский, чернокожие, рабство, сет, феминизм.

Cəmiyyətin inkişafının məhsulu, cəmiyyətdə baş verən hadisələr tərəfindən meydana gələn, öz mahiyyətinə görə ilk növbədə sosial hadisə kimi formalaşan multikulturalizm digər sosial hadisələrə siyasətə, iqtisadiyata, mədəniyyətə, mənəviyyətə, ictimai şüurun müxtəlif formalarına və s. təsir göstərir, onlarla qarşılıqlı münasibətdə olur. Multikulturalizm müəyyən birləşmiş cəmiyyət daxilində etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin qorunmasına və inkişafına yönələn bir siyasətdir. “Multikulturalizmin vətəndaşların həyat tərzinə çevrilməsi onun inkişafının ən yüksək mərhələsidir. Bu mərhələdə vətəndaş cəmiyyəti multikulturalizmin cəmiyyətdə yayılmasında olduqca fəal rol oynayır. Multikulturalizm ideyaları ictimai şüurda möhkəmlənir”.(5)

Zəngin mədəni-mənəvi irsə və tolerantlıq ənənələrinə malik olan Azərbaycan da dövlət siyasətində multikulturalizmə xüsusi yer verməklə onu Azərbaycan cəmiyyətinin həyat tərzinə çevirir və bu uğurlu yolda sürətlə və uğurla irəliləyir. Azərbaycanın multikultural ənənələrinin dövlət tərəfindən qorunması işində ən vacib olanı ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə bu məsələnin hüquqi sənədlərdə, o cümlədən, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında əks olunmasıdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında ölkəmizdə Azərbaycan xalqının multikultural ənənələrinin qorunması və inkişaf etdirilməsi sahəsində həyata keçirilən siyasi istiqamət yeni mərhələdə Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla inkişaf etdirilir. Bu siyasətin nəticəsi kimi “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 yanvar 2016-cı il tarixli

Sərəncamı ilə 2016-cı il “Multikulturalizm ili” elan edilmişdir. Bu sərəncamdan sonar istər elm, mədəniyyət sahəsində, istərsə də ictimai, siyasi sahələrdə bir çox əsaslı tədbirlər həyata keçirildi.”(4) Belə ki, “Azərbaycan

Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşaviri, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin Himayəçilik Şurasının sədri Kamal Abdullayevin ideya və təşəbbüsü ilə “Multikulturalizmə Giriş” və “Azərbaycan multikulturalizmi” fənləri yaradıldı və hər iki fənn üzrə tədris proqramları hazırlanaraq Təhsil Nazirliyində təsdiq olundu”. (1,45)

Əsərlərində multikultural dəyərləri əks etdirən, XX əsr zənci ədəbiyyatının təşəkkül tapmasında və zənginləşməsində misilsiz rolu olan, Afro-amerikan ədəbiyyatının ən parlaq və yetkin nümayəndəsi Toni Morrison esse ustası, roman yazarı, elm xadimi, mühazirəçi, eyni zamanda tanınmış ədəbi tənqidçidir. Toni Morrison çoxşaxəli yaradıcılığı ilə günümüzdə də öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Yazıçı kitablarında irqçilik, sinif şüuru, fəaliyyət, cəmiyyət və mədəniyyət, kimlik arayışı, gender münasibətləri, qadınlara verilən rollar, afro-amerikalıların yaşayış tərzləri, atalara bağlılıq, “keçmiş arayışı”, nəsildən-nəsilə ötürülən hekayələr kimi mövzulara toxunur.

Amerikada olduğu qədər heç bir yerdə irqçilik problemi bu dərəcə uzun və ağırlıq olmamışdır. Ağdərili insanlarla qaradərili insanlar arasındakı irqi ayrı-seçkilik 1960-cı illərdən başlayaraq Afro-amerika ədəbiyyatının əsas mövzusunə çevrilərək bugün də öz aktuallığını qorumaqdadır. Ən qədim zamanlardan bu problemin olmasına baxmayaraq XX əsrin ortalarından etibarən həmin dövrün özünə inamlı və daha cəsarətli yazıçıları tərəfindən irq problemi romanlarında daha da ön plana çıxarılmışdır. Onlar hətta özləri ilə qaradərili olduqları üçün fəxr etdiklərini də gizlətmirdilər.

Cəmiyyətin problemlərini, irqçiliklə bağlı mövzuları aşkara çıxarmaq istəyən cəsur qadın yazıçılardan biri olan Morrison, ilk qələm təcrübələrindən etibarən həm oxucuların, həm də tənqidçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Yüksək bədii potensiala malik Toni Morrison lirik və axıcı ildə qələmə aldığı, dünyanın ən yaxşı romanları siyahısında öz yerini qoruyub saxlayan “Sevgili” romanı 1993-cü ildə ona Nobel mükafatını qazandırdı.

Əsərlərində siyasətçi olmağı hər şeydən üstün tutan Toni Morrison, əsərlərində quldarlıq quruluşunun dəhşətlərindən, zəncilərin linç edilməsindən, qaradərililərə qarşı qəddar münasibəti cəsur şəkildə, bütün reallığı ilə oxuculara çatdırırdı. Onun qəhrəmanlarının çoxu öz keçmişlərini köklərini axtara-axtara şimaldan cənuba qayıdanlardır.

Müsaibələrindən birində o özü haqda belə deyirdi: “Yazarkən mən ağırlardan azad oluram. Bura elə bir yerdir ki, bütün nəzarət mənim əlimdədir. Heç kim mənə nə edəcəyimi göstəriş vermir. Bura mənim xəyal gücümün özünü göstərdiyi yerdir və mən burada həqiqətən də əlimdən gələni edirəm. Mən yazarkən sanki dünyadan təcrid oluram, heç nə mənim yazımdan daha önəmli olmur. Bu əslində təhlükəlidir, çünki mən təhlükəli və çətin şeylər barəsində fikirləşirəm, ancaq həmçinin də bu yerdə olmaq mənim üçün son dərəcə təhlükəsizdir” (Tərcümə müəllifə məxsusdur-G.X)

Mifoloji anlayışlardan ustalıqla istifadə edərək özünün bənzərsiz roman dünyasını yaratmağa nail olan yazıçını feminist adlandıranlar da var. Çünki yazıçının bir nömrəli problemi elə cəmiyyətdə qadın problemidir. Özlərində arxetipik obrazları əks etdirən qadın obrazlarına yer verən yazıçı individuallıq və müstəqillik kimi fərqləndirici xüsusiyyətləri qadın qəhrəmanlarının fonunda göstərmişdir.

Hər nə qədər romanlarında adətən qaradərili qadınlara yer verməsinə baxmayaraq Morrison əsərlərini feminist kimi qələmə vermir. 1998-ci ildə olan müsahibəsində ondan “Nə üçün feminizmdən uzaq durursuz?” sualını o belə cavablandırmışdı: “Öz xəyal gücümlə mümkün qədər azad ola bilmək üçün qapalı mövqedə çıxış edə bilmərəm. Mən azad yazmağı sevirəm” **(Tərcümə müəllifə məxsusdur-G.X)**

“Sevgili”, “Ən mavi gözlər”, “Cənnət”, “Solomonun nəğməsi”, “Sula”, “Caz” kimi əsrarəngiz bədii çalarlarla zəngin əsərlərin müəllifi olan Morrison bir çox mükafatlarla, o cümlədən Amerika ədəbiyyatına bəxş etdiyi tövhələrə görə Milli kitab fondunun medalı ilə təltif olunmuşdur. Yazıçı 1993-cü ildə “Sevgili” romanına görə Nobel mükafatına layiq görülən ilk və yeganə afroamerikalı yazıçıdır. 1988-ci ildə nüfuzlu “Pulitser” mükafatına layiq görülən “Sevgili” romanı 2006-cı ildə “Son 25 ilin ən yaxşı Amerika romanı” titulu ald.

Toni Morrisonun şah əsəri hesab olunan, sayca 5-ci romanı olan “Sevgili” romanının mövzusunun yazıçı real hadisələrdən götürmüşdür. Yazıçı “Qara kitab”da qeyd etdiyi real əhvalatlardan birindən növbəti dəfə bu romanını yazmaq üçün bəhrələnir. 1856-cı ildə sahibinin zülmündən qaçan Marqaret Qarner adlı bir kölə qadının öz övladını yenidən köləliyə qayıtmamaq üçün öldürmüş olduğu həqiqətdən yola çıxan Morrison özünün qeyri-adi ifadəsi ilə birləşdirərək oxucular üçün hər sətirində həyəcanlı anlar yaşadan mükəmməl bir əsərin meydana gətirir. Bu real əhvalatın fonunda postmodernizmin tələblərinə cavab verən möhtəşəm bir romanın ortaya çıxmasına səbəb olur. Əsəri magik realizm janrında qələmə alan Morrison köləliyin aysberqə bənzər görünməyən tərəflərini ifşa etməyə çalışır. Diqqətləri üstün çəkən bu roman barəsində “Nyu-York Tayms” qəzeti belə demişdir: “At the heart of Toni Morrison's extraordinary new novel, "Beloved" will destroy one family's dream of safety and freedom; it will haunt an entire community for generations, and, as related by Ms. Morrison, it will reverberate in readers' minds long after they have finished this book..”(3)

“Toni Morrisonun qeyri-adi yeni romanı olan "Sevgili" romanı bir ailənin təhlükəsizliyi və azadlığı xəyalını məhv edərək, bütün bir cəmiyyətin nəsillər boyunca izləyəcəyi, Toni Morrisonun sözlərinə görə kitabı

bitirdikdən sonra oxucuların zehinlərində uzun müddət əks olunacaq bir romandır.” **(Tərcümə müəllifə məxsusdur-G.X)**

Bu romanda bir çox hekayə və qəhrəman var, amma mərkəzdə 30 yaşlarında olan Seti, qızı, Denver və onun qayınanası Baby Suggs ilə birlikdə bir Ohio fermasında yaşayan bir qadındır. Əsərin baş qəhrəmanı qaradərili Seti adlı qadının kölə olaraq keçirmiş olduğu ağır həyat hekayəsindən çıxış edərək, Morrison əslində isə bir zamanlar qaradərillərin həyatlarında dirənmək məcburiyyətində qaldıqları çətinlikləri bütün reallığı ilə əks etdirir. Köləliyin acımasız yanlarını açıqca dilə gətirən roman köləlik tarixinin keçmiş və gələcək arasındakı inkişafını qələmə almaqdadır. Roman Setinin köləlikdən azadlığa doğru gedən yolundan bəhs edərək, eyni zamanda geriye dönüş texnikaları ilə Setinin dramatik keçmişindəki hadisələrdən də yan keçmir.

Roman dəfələrlə zorlanmağa məcbur edilən kölə bir qızın dramını dilə gətirir. Seti Kentukki ştatında qul olmuş, amma dörd uşağı ilə birlikdə Sinsinati ştatına qaçmışdır. Onun köləlikdən qurtulduğu bir aydan sonra sahibinin gizləndiyi yeri öyrənməsi Setini çıxılmaz addım atmağa məcbur edir. Uşaqlarını kölə həyatından qurtarmaqdan ötrü Seti onların birini öldürür. Bir yaşında öldürdüyü qızını Seti bütün 20 il ərzində xəyallarında yaşatmışdır. Ölən qızının ruhunun evində olduğuna inanən gözəl və qürurlu Sete bu hadisənin təsirindən heç cürə yaxa qurtara bilmir. Aradan 20 il keçdikdən sonra Setinin evinə bir gənc qız gəlir. Bu qərribə qonaq Setinin 20 ildən sonra yenidən doğulmuş qızıdır və o, görünüşə görə 21 yaşında olsa da düşüncəsi ilə uşağı xatırladır. Setiyə böyük məhəbbətlə bağlı olan bu gənc qız adının Sevgili olduğunu bildirir.

Baş vermiş real bir əhvalatı yenidən canlandıraraq, həyatda baş verən real hadisələrin insan taleyini necə dəyişdirdiyini göstərən Morrison, əsərdə romanın sərhədsizliyinə işarə edərək yaddaşın əbədiliyi haqqında fikirlərini ustalılıqla bəyan etmişdir. Vahid sujet xəttinə malik olmayan roman, keçmişlə indi zaman arasında gedib gələrək oxucu üçün sujet xəttini izləməkdə problemlər yaratsa da, bir o qədər də oxucuların marağına səbəb olmuşdur. Morrison romanda azadlığın nə olduğunu, azad olmaq üçün nələri qurban verməliyə suallarını da qaldırmışdır. Yazıçı romanda oxuculara belə bir sual qaldırır- mağaza arxasında ağların bazarlıq edib getməsini gözləyən zəncilər doğurdandanmı azad idilər? Yazıçıya görə azadlıq tək bir fərd üçün deyil, bütün zənci əsilli insanların şüurunda baş verməlidir.

Ağır bir roman olan “Sevgili” romanında Morrison diqqəti Seti obrazının timsalında köləliyin hətta bir ananın övladını öldürə biləcək dərəcədə faciəvi fəsadlara yol açma biləcəyini göstərərək bütün Amerika zəncilərinin yaddaşını canlandırmağa cəhd etmişdir.

Ədəbiyyatda tez-tez rast gədiyimiz qatil ana obrazlarını birləşdirən ortaq xüsusiyyət, onların həyat yoldaşlarından intiqam almaq üçün övladlarını öldürməsidir. Seti də isə səbəb tamam başqadır. O, şahidi olduğu köləlik həyatını övladlarına rəva görmədiyi üçün onları öldürmək istəyir. Seti övladlarını hədsiz sevdiyi üçün, digərləri isə həyat yoldaşlarını hədsiz sevdiyi üçün öldürür. Sete qatil ana, digərləri isə qatil qadıdır. Setinin bu cəsarətinin səbəbi isə əslində anadangəlmədir. Belə ki, bir vaxtlar hələ seti dünyaya gəlməmişdən çox əvvəl, Setinin qaradərili anası ağdərillilərin dəfələrlə zorakılığına məruz qalmışdır. Ağılardan dünyaya gətirdiyi körpələri heç düşünmədən suya atan anası, təkcə Setini, atası qaradərili olmadığı üçün öldürməmişdir.

Morrison bu romanla uzun və ağırlı köləlik tarixinin təsirindən təmizlənmək üçün keçmişdən qaçmaq əvəzinə onunla üzləşməyin lazımlılığını mesajını verməyə çalışmışdır.

Ədəbiyyat

1. Niyaz Niftiyev. Azərbaycanca birgə yaşayış və multikulturalizm. "Bakı Beynəlxalq Kulturalizm mərkəzi", 2015, 207 s.
2. Toni Morrison. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2011.
3. "Nyu-York Tayms" qəzeti 1987, 2 sentyabr.
4. http://multiculturalism.preslib.az/az_a1.html
5. <http://www.azkurs.org/multikulturalizme-giris-fenninin-predmeti-ve-ehemiyeti-plan-m.html?page=3>

X. Gumbatova

Artistic reflection of afro-american's freedom problem at the works of Toni Morrison.

(Based on "Beloved" novel by Toni Morrison)

Summary

Multiculturalism is a policy aimed at the protection and development of ethnic, racial, religious and cultural diversity within a united society.

Under the leadership of National Leader Heydar Aliyev, the political direction in the protection and development of multicultural traditions of the Azerbaijani people is successfully being developed by President İlham Aliyev at a new stage. In this respect the novel "Beloved" by Toni Morrison is one of the best known novels which discuss afro-american's freedom problem with her techniques.

The novel describes structure of postmodernism. In the novel "Beloved", one of heavy novel Morrison on the example of Sethe character, shows that slavery can even lead to catastrophic consequences that a mother could kill her son.

Х.Гумбатова

Художественное отражение проблемы свободы афро-американцев в произведениях Тони Моррисона.

(На основе «Возлюбленного» романа Тони Моррисона)

Резюме

Мультикультурализм - это политика, направленная на защиту и развитие этнического, расового, религиозного и культурного разнообразия в рамках единого общества.

Под руководством Национального лидера Гейдара Алиева политическое руководство по защите и развитию многокультурных традиций азербайджанского народа успешно развивается президентом Ильхамом Алиевым на новом этапе. В этом отношении роман «Возлюбленный» Тони Моррисон является одним из самого известного романа, в котором обсуждаются проблемы афроамериканца с его техникой. В романе описывается структура постмодернизма.

В романе «Возлюбленный», один из тяжелого романа Моррисона на примере персонажа Сети, показано, что рабство может даже привести к катастрофическим последствиям, которые мать могла убить своего сына.

Rəyçi: Şəhla Nağıyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ŞƏMSURƏ İSMAYILOVA
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat
İnstitutu
Shamsura.ismaylova@mail.ru

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN TƏLİM-TƏRBIYƏSİNDƏ
VƏ NİTQİNİN İNKİŞAFINDA FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNİN
ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: uşaq folkloru, sanamalar, oxşamalar, körpələr, uşaq bağçaları
Keywords: children's folklore, counters, lullabies, children, kindergartens
Ключевые слова: детский фольклор, считалка, колыбельные, дети, детские сады

Məlumdur ki, incəsənət uşaqların hisslərinə və şüuruna güclü təsir edir. Bədii əsərlərin emosionallığı tərbiyəvi cəhətdən xüsusilə qiymətlidir. Bu və ya digər əsəri qavrayarkən uşaq təsvir edilən hadisənin sanki iştirakçısına çevrilir, bunun nəticəsində onun hissləri və hərəkətləri nəcibləşir (1,65).

Uşaqların əxlaqi adət və vərdişlərinin tərbiyəsində və nitqinin inkişafında bədii əsərlərin təsiri çox böyükdür. Çünki, bədii əsər insan qəlbini həyəcana gətirir, onu düşünməyə, hiss etməyə, dərk etdiyi məfhumları fikrində fərqləndirməyə yönləndirir. Lakin bədii əsər də, musiqi də uşağa xüsusi tərzdə - onun anlayacağı, qəbul edə biləcəyi şəkildə təqdim edilməlidir. Nitq mədəniyyətinin tərbiyəsində bədii uşaq kitablarının, bədii sözün tərbiyəvi təsiri xüsusilə böyükdür. Şeir nümunələri, bayatılar, uşaq nəğmələri uşağın yalnız düşünmə qabiliyyətinə deyil, həm də onun əxlaqına, davranışına müsbət təsir göstərməlidir.

Uşaqlar bədii nümunələri dinləyərkən orada təsvir olunan obrazları, faktları, hadisələri təsəvvürlərində canlandırırlar. Onlar təhlil etməyi, nəticə çıxarmağı, yaxşı hərəkətləri qiymətləndirməyi də öyrənirlər (2,103). Nəticədə onlarda mədəni davranış tərbiyəsi öz əksini tapır. Bunu nəzərə alaraqdan uşaqların davranış tərbiyəsi üçün faydalı nümunələr seçməli, uşaqlara təqdim edilməlidir.

Şifahi xalq ədəbiyyatından bəzi nümunələr, xüsusilə laylalar, oxşamalar (nazlamalar), sanamalar, uşaq oyun nəğmələri, nağıllar, xalq oyunları məktəbəqədər yaşlı uşaqların təlim-tərbiyəsində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Laylalar, oxşamalar, sanamalar, yarıltmaclar, düzgülər (təkərləmələr) uşaqların erkən körpəlik vaxtlarından 6-7 yaşlarına qədər fiziki və əxlaqi inkişafına təsir göstərir. Uşaq folklor örnəkləri təkcə uşaqları əyləndirmək üçün deyil, həm də onların gələcək tərbiyəsinin bünövrəsində ilk mərhələdir. Bu nümunələr

düşündürmək, uşağın zehni inkişaf etdirmək, ətraf aləmlə tanış etmək məqsədi daşıyır. Xalq şairi Səməd Vurğun öz məqalələrinin birində uşaqların düşüncə tərzinin, fikir genişliyinin, daxili aləminin rəngarəng olmasının xırdalıqlarını izah edərək onlara, yəni uşaqlara öləri yanaşmamağı tövsiyə edirdi. O, qeyd edirdi ki, uşaq təkürü hələ quru, soyuq, mənasız şeir və nağılları qəbul etməz. Uşaqlarla həyatdakı gözəl məfhumlardan başlamaq şərti hər şeyi olduğu kimi çatdırmaq, onlar haqqında şişirtmədən, metaforasız duyğular yaratmağa çalışmalıyıq. Şair yazırdı: “Düşünmək, duymaq, sevmək, küsüb-incimək, ağlamaq, gülmək, qəzəblənmək, xatırlamaq, xəyala dalmaq, ümid və arzulara bağlanmaq, yaxşılıq, hörmət – bütün insan xassələri uşaq aləmində mövcuddur. Mənası dayaz, qayə və məqsədi aydın olmayan, ötergi hissələr və təsirlər tərənnüm edən əsərlər uşağın hafizəsində ani bir qıgılcım kimi parlayıb sönür. Uşaq qəlbini tərbiyə etdiyimiz zaman o qəlbə həyat və təbiətin həqiqətləri ilə qanad verməliyik. Bu həqiqət o qədər zəngin, rəngarəng, mənalı və gözəldir ki, onun heç bir boyağa, rəng və uydurmalara ehtiyacı yoxdur.” (4,139). Məhz bu baxımdan dilə yatımlı, ahəngdar, incə təsvirlərlə cilalanmış şifahi xalq şeiri nümunələri də uşaq mənəviyyatının inkişafında vazkeçilməz vasitəyə çevrilməlidir. Folklor nəğmələri uşaqlara maddi və mənəvi sərvətləri mənimsəməyi öyrədir, onları bu sərvətlərin əsl varisləri kimi tərbiyə edir.

Ümumiyyətlə uşaqların mənəvi-əxlaqi, psixi tərbiyəsində ədəbiyyatın, xüsusilə uşaqlar haqqında yazılmış dəyərli sənət nümunələrinin əhəmiyyəti böyükdür. Q.Namazov bu haqda qeyd edir ki, uşaq ədəbiyyatı doğru istiqamət alarsa gələcəkdə cəmiyyətə xidmət edəcək uşaq özü də gedəcəyi yolu doğru anlar. Uşağı əsl insan, vətəndaş kimi yetişdirmək lazımdır (5,4).

Xanım Mustafayeva “Azərbaycan Uşaq ədəbiyyatı” adlı kitabında azyaşlılar üçün folklor nümunələrinin xırdalıqlarına varmaqla, bu nümunələrin onların yaş və psixologiyasına da təsirindən söz açır (3,35). O qeyd edir ki, ana və körpəsi arasında yaranan şən, əyləncəli oyun ya da dialoq dar, bəsit çərçivədən çıxaraq formalaşır, kamilləşərək milli tərkibli, ictimai xarakterli uşaq oyunları və oyun nəğmələri ilə əvəz olunur. Bu nəğmələr məzmun və xaraktercə uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun nəzərdə tutulur.

Oxşama və ya nazlamalar çox qısa lakin ahəng baxımından sadə dillə söylənilməsi ilə yanaşı, uşaqların fiziki və əxlaq tərbiyəsində dəyərli rolə malikdir. Oxşamalar uşağı nazlama, əzizləmə, əyləndirmə məqsədilə söylənən və uşaqların zövqünü, düşüncəsini oxşayan nəğmələrdir. Onlar körpənin doğulduğu gündən etibarən 3 yaşa qədərki, hələ özləri hərəkət edib, deyib-gülə bilmədikləri vaxtlarda söylənilir. Uşağa oxşama (nazlama) söyləyərkən onu qucaqda atıb-tutmaq, əllərindən tutub hündürə qaldırmaq kimi bəzi fiziki hərəkətlərlə onun yeriməsinə, addım atmasına həvəsləndirmə xüsusiyyətləri meydana çıxır:

Atım tutum mən səni,
Şəkərə qatım mən səni
Dədən evə gələndə
Qabağa tutum mən səni...

Gəlin çıxmaq damlara
Yalvaraq adamlara,
Su tökək, çadır quraq
Baban gələn yollara...

Papıllı fərik, çıxma divara
Çalağan vurur, qallam avara.
Sağ ayağın somba götür
Sol ayağın somba götür...

Araşdırmalara görə sanamalar vaxtilə ibtidai təfəkkürün yaratdığı, ilkin insanların təbiətdəki ayrı-ayrı predmetlərin sayını, sırasını, rəngini, əlamətini və s. müəyyənləşdirməsi dövrünü xatırladan poetik parçalardır. Getdikcə isə sanamalar adətən uşaq 2-3 yaşda olarkən evdə valideynləri tərəfindən və məktəbəqədər yaş dövrü müəssisələrindəki (bağçalarda) kiçik yaş qruplarında sadə riyazi əməlləri öyrənərkən tətbiq olunur. Sanamalar həm də uşağa saymağı öyrətməklə yanaşı onun dilinin açılmasına kömək edir, nitqini formalaşdırır:

Bir, iki, bizimki.
Üç, dörd, qapını ört.
Beş, altı, daşaltı.
Yeddi, səkkiz, Firəngiz.
Doqquz, on, qırmızı don.

Düzgülər (təkrəlmələr) isə uşaq dünyasına maraqlı gələnlər, hərəkətlər və müxtəlif varlıqların adını çəkərək təkrar edilən uşaq folkloru nəğmələridir. Bəzi tədqiqat kitablarında sanamalar və eləcə də digər uşaq folklor nəğmələrini müstəqil olaraq mənə kəsb etməyən, mövzusu olmayan nəğmələr kimi də təqdim edilir. Lakin nümunələrə nəzər saldıqda görürük ki, bu nəğmələrdə poetik fiqur, özünəməxsus ahəng – ritm, sözlərin dilə rahat yatımlılığı, oynaqlığı məhz onları günümüzə kimi yaşatmaqdadır. Əslində bu örnəklərin uşaq təfəkkürünə uyğun olan sadə mövzusu da var:

Üşüdüm ha, üşüdüm,
Dağdan alma daşdım.

Almacığım aldılar
Məni quyuya saldılar.
Cürümçülər gəldilər,
Mənə cürüm verdilər...

Nümunədən də görüldüyü kimi şeir parçası təhkiyə üslubunda söylənir. Uşağa sanki bir hadisə onun diqqətinin yayınmaması üçün düzgün şəkildə deyilir, uşaq da hər misranın sonundan yeni misraya keçiddə hadisədə daha sonra nə baş verəcəyini gözləyirçəsinə diqqətlə qulaq asır. Nəticədə, uşaq şeiri daha yaxşı əzbərləmək vərdişinə alışır. Əgər sanamaların, düzgülərin heç bir məna kəsb etməyən xarakteristikası olsaydı, onlar nə yadda qalar, nə də günümüzədək əzbərlənib nəsilən-nəsilə keçməzdi.

Müasir dövrdə uşaq bağçalarında və valideyn himayəsində böyüyən uşaqları müxtəlif texnika alətlərindən, zərərli vərdişlərdən uzaq tutmaq üçün, xalqın yaddaşından, təbii təfəkküründən süzülüb gələn bu örnəklərə sıx-sıx müraciət edilməlidir. Uşaqların zövqünün, təfəkkürünün, istərsə də daxili istedadlarının üzə çıxmasında bacardığımız qədər sadə dillə, elmi-nəzəri cümlələrdən uzaq olmaqla, göstərdiyimiz nəğmələrdən misallar gətirərək onlara yardımçı olmalıyıq. Bu prosesdə dilin önəmli yer tutduğunu xüsusi qeyd etməliyik. Məhz belə sadə folklor örnəkləri uşağın körpə yaşlarından nəinki dilinin açılmasında və nitqinin inkişafında, həm də təfəkkürünün formalaşmasında da çox əhəmiyyətli rola malikdir.

Yanıltmaclar da şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən olub, sözlərin fonetik cəhətdən bir-birinə çox oxşadığından bir neçə dəfə aramsız təkrarlanan nəğmələrdir. Bu nəğmələri sürətlə təkrar etdikcə deyiliş çətinləşir, dil dolaşır və sözlər bir-birinə qarışaraq gülüş doğurur. Yanıltmaclar da uşaqların düzgün tələffüz vərdişlərinə yiyələnmələrinə və diqqətliliyin inkişafına yardım göstərir. Bəzən uşaq bağçalarında və ya uşaqların özləri arasında bu yanıltmaclar deyişmə kimi, kiçik yarışlar formasında müşahidə olunur. Uşaqlar arasında kimin səhvə yol vermədən sözləri və ya səsləri düzgün tələffüz etmələrinə xüsusi diqqət yetirilir:

Cücüləri cücələrə tapşırıdılar cücülər,
Cücüləri bircə-bircə aşırıdılar cücələr...
Cüt cücə, cüt-cüt cücə, üç cüt cücə...

Göründüyü kimi, bu yanıltmaclarda əsas məqsəd sözləri yaxşı tələffüz etməyi bacarmaq, söz ehtiyatını artırmaq, tez-tez danışmaq vərdişlərinə yiyələnməkdən ibarətdir.

Uşaqların milli-mənəvi ruhda təlim-tərbiyə olunmasında folklor nümunələrindən oyunların da xüsusi rolu vardır. Lap qədim uşaq oyun nümunələri olan “İynə-iyənə”, “Beşdi-beşdi, ha beşdi” və başqalarını misal çəkmək olar (3,37). Uşaqları bir yerə toplayaraq bir-birləri ilə sanama şəkilli bu oyun nəğmələrini əvvəllər daha çox eşidərdik. Bu kimi örnəkləri günümüzədək yaşadıb uşaqlara aşılamağımızın nə dərəcədə önəmli olması daha çox valideynləri və ya təlim-tərbiyə mütəxəssislərini düşündürür.

Pedaqoji tərəfdən də uşaqlara bu kimi folklor nümunələrini öyrətmək, böyüyən nəslin əxlaqi keyfiyyətlərinin təməlini qoymaq əsasən valideynlərin və məktəbəqədər müəssisələrdə çalışan müəllimlərimizin üzərinə düşür. Son zamanlar məktəbəqədər müəssisələrdə təlim-tərbiyə zamanı uşaq folklor nəğmələrindən istifadə olunurmu və ya hansı dərəcədə istifadə olunur?

Uşaqlara folkloru öyrətməklə həm də onların milli mənəvi dəyərlərimizə daha dərindən bağlanmalarını təmin edirik. Vaxtilə analarımızın, nənələrimizin bizə söylədiyi nazlamalar, laylalar, oyun nəğmələri hələ də qulağımızda ikən müasir nəslin anaları, hətta nənələri belə gələcəyin bacarıqlı insanlarına bunları niyə söyləməsinlər... Etiraf etməliyik ki, xüsusilə televiziya proqramlarının müxtəlifliyi, uzun seriyalı, fərqli mədəniyyətləri əks etdirən filmlər uşaq-ana münasibətinə də təsir etmişdir. Uşaq, ana və ata diqqəti altında böyüməlidir. Şifahi xalq ədəbiyyatı nəğmələri də bu baxımdan uşaqların təmiz ruhlu böyüməsində, musiqi və ədəbiyyata erkən yaşlarından həvəs göstərməsinə kömək edə bilər.

Müşahidələr və araşdırmalar göstərir ki, günümüzdə bu cür örnəklərə yalnız folklor antalogiyalarında, ən çox da elmi araşdırmalarda rast gəlirik. Çox təəssüflə soyləyə bilərik ki, hələ qədim dövrlərdən xalqın dilindən axıb gələn bu nümunələri müasir anaların dilindən eşitmək olmur. Hətta azyaşlılar üçün yazılan bədii kitablarda da çox nadir hallarda təsadüf olunur. Bunun üçün yaxşı olardı ki, müasir dövrün anaları və uşaq bağçalarında fəaliyyət göstərən müəllimə və tərbiyəçilər öz uşaqlarının – gələcək nəslin ultra geniş təfəkkürlü insanlarını yetişdirərkən uşaq folklor nümunələrini də nəzərdən qaçırmasınlar.

Ədəbiyyat

1. Məktəbəqədər pedaqogika. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1964.
2. A.Həsənov. Məktəbəqədər pedaqogika. “Nasir”. Bakı, 2011.
3. X.Mustafayeva. Uşaq Ədəbiyyatı. “Elm nəşriyyatı”. Bakı, 2011.
4. S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri 5 cildə, V cild. “Şərq-Qərb”. Bakı, 2005.
5. Q.Namazov. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1984.

Ш.Исмаилова

**Значение фольклорных образцов в воспитании и развитии
речи детей дошкольного возраста
Резюме**

В статье затрагиваются вопросы, касающиеся воздействия художественных произведений, в том числе, образцов детского фольклора на нравственность и привычки детей, развитие их речи. Художественное произведение приводит в волнение людей, ориентирует их на размышления, переживания, умственную дифференциацию осознанного. Однако как литературное произведение, так и музыка должны быть представлены детям в доступной форме. В воспитании речи особая роль принадлежит детским художественным произведениям, непосредственно самому художественному слову. Поэтические образцы, баяты, детские песни должны оказывать плодотворное влияние не только на умственные способности малолетних, но и на их воспитание, поведение. В наше время чтобы обезопасить детей, воспитывающихся в привычек, детских садах от нежелательных технических средств и вредных привычек, необходимо чаще обращаться к художественным образцам, доставшимся нам в наследство от фольклорной памяти, образного мышления народа.

SH.Ismayilova

**Importance of folklore samples in education and
development of speech of preschool older children
Summary**

This article deals with the influence of art works, including the child folklore samples to be exerted upon formation of moral habits and skills of children and development of their speech. The artistic work excites the human heart, obliges him to think, to feel and to distinguish information and concepts received in the course of reading. However, the artistic work, as well as the music must be presented to the child in a special way - in a way that he can understand and accept. The educational influence of children's books and artistic speech is particularly significant in formation of oratory. Poetry samples, bayatis, and children's songs should not have a positive effect only on the thinking capability of the child, but also on his moral and behavioral attitudes. We have recourse to these samples expressing perfectly the artistic thinking and memory of the people to avoid the children different technical tools and harmful habits in the kindergartens and in families.

Rəyçi: Aslan Salmanov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ƏRKİNAZ RƏSULZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti
arkinaz.rasulzadehh@mail.ru

60- 70-ci İLLƏR POEZİYASINDA ƏDƏBİ MÜHİT

Açar sözlər: insan və zaman, müharibə mövzusu, vətən mövzusu, fəlsəfi şeirlər,

Key words: Human and time, war theme, subject matter, philosophical poems

Ключевые слова: человек и время, военная тема, родина, философские стихи

Sovet hakimiyyətinin diktator rejimi Azərbaycan ədəbiyyatından da yan keçməmiş, bir sıra poetik mövzular senzuraya məruz qalmışdır. İzmlərlə zənginləşdirilmiş ədəbiyyatda forma gözəlliyinə tez-tez, məzmun özəlliyinə isə çox az hallarda rast gəlinirdi. “Məcburi mədhiyyə ədəbiyyatı” artıq geniş şəkildə yayılmış, nəticədə Azərbaycan ədəbiyyatı öz bədii ruhunu itirirdi. Lakin 60- ci illər özü ilə bərabərində Sovet ideologiyasına müxalif çıxan, çılğın ruhlu, üsyançı şair və yazıçıları ədəbiyyat arenasına gətirdi. Dövr, zaman da sanki Nizamidən, Füzulidən, M.F.Axundzadədən, C.Məmmədquluzadədən, M.Ə.Sabirdən miras qalan, qızıl barmaqlarla yazılmış ədəbiyyatın göz görə-görə məhv edilməsinə səssiz qala bilmədi. Gənc nəslin açdığı yeni cığır ilə özlərindən əvvəlki şair və yazıçılar da getdilər. Bu dövrün ümumi vəziyyətini Mehdi Hüseyn belə təsvir etmişdir; “Mən cəsarətlə deyə bilərəm ki, bədii nəsrimizdə, şeirimizdə bir yeni mərhələyə qədəm qoymuşuq. Bu mərhələnin artıq qəti mövqe tutduğunu iddia etmək üçün tələsməyə ehtiyac yoxdur. Ən mühüm cəhət budur ki, həmin mərhələyə keçməyin labüdlüyünü artıq bütün ədəbi ictimaiyyət aydın hiss etməkdədir. Həyat hadisələrinin və insan surətlərinin təsvirində və mənalandırılmasında nə isə daha lirik- psixoloji təhlildə daha təkamül, təmkinli və kamil bir üsul axtarmağın, daha tərəvətli və təzə ifadə vasitələrinə meyl göstərməyin özü heç də az əhəmiyyətli deyildir” (5; 7).

Təkcə ram edilmiş ilham, iti təxəyyül, kamil yazı texnikası deyil, sosio-loq səriştəsi publisistik fəhm, ictimai psixologiyaya dərin bələdlik sadəcə yaradıcılıq stixiyası və peşəkar inersiyası ilə yox, həm də vətəndaş yangısı ilə, vicdan norma kimi;- indi məsələ belə qoyulur” (1; 33). Artıq şairlər tam olaraq hansı mövzulara ehtiyac yarandığını, ruhun aclığını hansı mövzularla qidalandırmaq lazım olduğunu aydın şəkildə dərk edir, bu mövzulara geniş şəkildə müraciət edirdilər.

İnsan obrazına artıq bu dövrdə fərqli aspektdən yanaşılır, onun yalnız nikbin dünyası deyil, ruhunun qaranlığa qərq edilmiş hissləri, sarsıntıları,

əzabları həyatı, real boyalarla təsvir olunurdu. Beyinlərə yeridilmiş şablon “Sovet insanın”dan bu obrazlar öz tənhalığı, real problemləri ilə fərqlənirdi. Bəxtiyar Vahabzadənin “Kimdir mənəm düşmənim”, Özümdən narazıyam”, “Ağıl-göz”, Əli Kərimin “Ölümdən sonra”, “Nə xoşbəxt imişəm bir zaman Allah”, Bağır Əliyevin “Mənim kövrək uşaqlığım”, Məmməd Arazın “Dünya sənin, dünya mənəm”, “Mən getsəm”, Cavad Cavadlının “Demirik”, “Duyğu yarpaqları”, D.Ordubadlının “Mənlik”, “Görünsün”, Famil Mehdiinin “Səadət”, Rüfət Zəbiloglunun “Nigaranlıq”, Davud Nəsibin “Mən və uşaqlığım”, X.Rzanın “Bahar kimi”, Vaqif Səmədoğlunun “Bir gün dəli olacağam”, “Son gecədir bu gün yenə”, Sərdar Əsədın “Qış və yaz”, “İnsan”, Ayaz Vəfəlinin “İnsan və ölüm” və s. bu kimi şeirlərdə şairlər öz tənhalıqları ilə minlərlə insanların yalnızlıqlarını, dərdrini, peşmanlıqlarını təsvir edirdilər. Uzun müddət unudulmuş dildən çıxmış Allah, ölüm kimi sözlərin poeziyada işlədilməsi də özlüyündə Sovet ideologiyasına olan müxaliflik idi. Bəyazlara boyanan dünyanın, heç də belə olmadığını təsvir edirdilər. Fəlsəfi mülahizələr, insan psixologiyasının ən incə məqamlarını açıb göstərmək onların ən əsas məqsədləri idi. Onların yaratdıqları lirik “mən” lər dünyanın deyil özlərinin, insanlığın dərdrini, onların rahatlığını əlindən alan sualların cavabını düşünür, bu düşüncə isə tərkidünyalığa səbəb olurdu. “Müasir humanist poeziya dünyanın, dünyada isə insanın mürəkkəb, bəzən isə tragik əziyyətinə və müqəddəratına qarşı son dərəcə həssasdır. İnsanilik və insaniliyin müdafiəsi onun poetik fəaliyyəti kimi poetik dünyagörüşünün əsas məğzidir”. (2; 18).

Özündən əvvəlki şeirlərdə daim xoşbəxt, nikbin ruhlu təsvir edilən insan obrazlarına sanki sarsıdıcı zərbə endirildi, Bu zərbənin gücü onları real həyat həqiqətləri ilə üzləşdirdi. İnsan fəlsəfəsini anlamaq, duymaq heç də asan deyildir. Lakin dövrün şairləri də, elə zamanın insanları kimi o, sarsıntıları keçirir, məhz buna görə ilk oxunuşda oxucunun ruhuna toxuna bilən əsərlər yarada bilmişlər. Ramiz Rövşənin “Laqeyd adamlar arasında”, “Səma milyonçusu” “Səs haqqında lətifə” və s. kimi şeirlərində dövrün insanlığı haqqında ümumi təəssürat yaradılır.

Ürəyim
Həmişə əyində gəzən
Nimdaş paltar kimi üzülüb tamam
Bu axşam
Ulduzlu göylərdən kəsib,
Sökülən qəlbimi yamayacağam.
Qəlbim böyüyəcək azadlıq kimi (6; 19).

Bu misralar oxucuda, həyat, insan hissləri, emosiaları dünya həqiqətləri haqqında yersiz epitetlərlə, bənzətmələrlə, mübaligələrlə deyil, tam da işlədilməsi ən uyğun şəkildə olan sözlərlə həyat həqiqətləri barəsində

təəssürat yaradır. Müstəmləkə şəraitində yaşamaq da, artıq insanların dərdlərinin üstünə min dərd gətirirdi. Qəlbəki azadlıq yangısını söndürmək, beyindəki müstəqillik düşüncələrini artıq susdurmaq mümkün deyildi. Vətənin əzablı günləri hər bir şairin qəlbinə bıçaq kimi saplanırdı. B. Vahabzadə, Rəsul Rza, Famil Mehdi, X. Rza, Ə. Kərim, Məmməd Araz, S. Rüstəmxanlı, Ramiz Rövşən və digər şairlər artıq bu dərdə dözülməzliyini dilə gətirirdi. Famil Mehdi “Qartalın ölümü” şeirində yazır :

Yalvara-yalvara yaşamağı mən
Ölümdən min dəfə betər sayıram” (3; 11).

Bu misralar təkcə şairin deyil, şairin dili ilə deyilmiş bütün vətən övladlarının ürək yangısıdır. Başqa bir dövlətin tabeçiliyində yaşamaqdansa, artıq yox olmağı, məhv olmağı istəyir. Buna bənzər bir sıra nümunələr göstərmək olar. Bəxtiyar Vahabzadənin “Vətəndən Vətənə” “Nəsənsə özün ol”, D. Ordubadlının “Sınmış ağac”, B. Adilin “Mən istərəm”, “Bir olsun arzumuz”, Zeynal Xəlilin “Tar”, C. Novruzun “Baba yurdu”, Hüseyn Hüseynzadənin “Qızıl quş”, Şərafət Dağıstanlı “Ehtiyac”, B. Azəroğlu “Duyğular müxtəlif olanda”, Söhrab Tahirin “Yat qızım” və başqa bu kimi şeirlərdə şairlər öz əcdadlarından utanır, vətənin bu halında yaralı yaşamaqdansa, ölməyi üstün tutur, bəzən onu yaralı qartal, ceyrana, qızıl quşa bənzədirlər. Qeyd olunduğu kimi bu dövrdə metaforalara- qartalın, ceyranın timsalında vətəni göstərməklə yanaşı, başqa dövlətlərin də vəziyyətindən istifadə edərək Azərbaycanın ağırlı, acılı dolu günlərini təsvir edirdilər. Rəsul Rzanın 60- ci illərdə yazdığı “ Hindistan dəftərindən” adlı silsiləsindəki “Onda necə,”, “Çəyirtkələr”, “Fil və filban” kimi şeirlərinə diqqət yetirsək o zamankı mütiliyin, hüquqsuzluğun, köləliyin əksini aşkar şəkildə görə bilərik. Müraciət olunan mövzulardan digəri isə müharibə mövzudur. Müharibənin bitməyinə baxmayaraq, onun qəlblərdə buraxdığı dərin iz getməmiş, anaların göz yaşı dinməmiş, körpələrin ata həsrəti ovunmamışdır. Müharibə mövzusunda belə çox müraciət olunmağın səbəbi də, məhz həmin şair və yazıçıların onun əzablı, əziyyətli günlərin məhz elə özlərinin dadmaları olmuşdur. Əgər bir yangı, acı, kədər həqiqətən qəlbə yaşanıbsa, o zaman poetik misralarda özünə yer edə bilərdi. N. Xəzrinin “Qoltuq ağacı”, Ə. Kürçaylının “Köhnə əsgər dostum”, Ələmdar Quluzadə “Açılır səhər”, Allahverdi Tağızadə “Xalça ilmələri”, Cavad Cavadlı “Adsız məzarlar”, Məmməd İsmayıl “Ata kəlməsi”, Sabir Rüstəmxanlının “Anaya əsgər məktubunda”, Davud Nəsibin “Oyuncaq” , Ələkbər Salahzadənin “Boy”, Zakir Bəxtiyarın “Yadigar bilet” İltifat Salehin “Çörək”, Həbib Səfərovun “Oğullar” kimi şeirlərində insanlığın naləsi duyulur. Müharibənin onlardan aldıkları atalar, oğullar, ərlər, uşaqlıq, oyuncaqlar, xoş günlər, bayramlar dərin qəlb yangısı ilə ifadə olunmuşdur. Yaşar Qarayev də müharibə mövzusunda 60- 70- ci illərdə fərqli aspektdən yanaşıldığını belə

qeyd etmişdir. “Hər şeydən əvvəl demək lazımdır ki, indi müharibənin hərtərəfli epik təsviri yox, məhz bu gün üçün konkret əxlaqi mənası, mənəvi ibrət dərsi kimi dərki poeziyada əsas mövzuya çevrilir. Müharibə deklarativ şəkildə pislənmir, müharibənin ağrıları, itkiləri və yaralı lirik- psixoloji təhlildən keçir” (8; 65). Ramiz Rövşənin bu dövrdə yazdığı “Ağılar” silsiləsi həmin dövrün ən fəryadlı ağlarıdır. Rəsul Rza Ramiz Rövşənin “Ağılar” silsiləsini yüksək qiymətləndirmiş və qeyd etmişdir ki, müharibə haqqında daha geniş ölçüdə desək, həyat haqqında, insan haqqında bir rəngli boya ilə lövhələr yaratmaq əsl sənət yolu, yaradıcılıq yolu deyil. Ramiz Rövşənin “Ağılar” silsiləsindən olan bu şeirin kədərli olduğu qədər təbiidir.

Hər kənddən, hər ev başına

Oğul getdi, qayıtmadı.

“Bu bulud fəlakət buludu, təhlükə buludu, incikli günlər bulududur” (7; 10). Həmçinin bu dövrdə vətənin vəsfinə həsr olunmuş poetik nümunələrə də geniş şəkildə rast gəlinir. Ən gözəl peyzajlardan istifadə edilərək Azərbaycan təbiəti poeziyanın bədii obyektinə çevrilir. Məmməd Arazın, Bəxtiyar Vahabzadənin, Nəbi Xəzrinin, Xəlil Rzanın, Fikrət Qocanın, Mirvarid Dilbazının, Əli Kərimin və digərlərinin yaradıcılığında belə şeirlərə tez-tez rast gəlinir. **Bu dövrdə müraciət olunan mövzulardan biri də əmək mövzusu idi. Belə ki, poeziyada hələ də fəhlə portretləri yaradılır, fəhlə həyatına müraciət olunur, onun gündəlik qaygıları təsvir olunurdu. Xəlil Rzanın “Tufandan güclülər”, Ə. Kürçaylının “Bakılı Kolumb”, T. Bayramın “Fəhlə danışır”, Q. Qasımzadənin “Zavod hara, sən hara”, Əli Tudənin “Fəhlə əlləri”, V. Əzizin “Gecə növbəsinin sonu” əsərləri bu mövzuya həsr olunmuşdur.** 60- 70- ci illərin ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf istiqamətini dəyişdirdi. Yatmış, mürğüləmiş poeziya birdən dinamikləşdi və mürəkkəb inkişaf prosessindən uğurla keçdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Elçin. Klassiklər və müasirlər. Bakı, “Yazıçı”, 1987
2. Ədəbi proses- 79. Bakı. “Elm Nəşriyyatı”, 1983
3. F. Mehdi “Qartalın ölümü” Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti, 1976, 10 yanvar, S.11
4. M. Araz. Seçilmiş əsərləri. Bakı “Lider nəşriyyatı”, 2004
5. M. Hüseyin. “Yeni mərhələ, yeni vəzifələr” Azərbaycan jurnalı, 1962, N.7, S.3
6. R. Rövşən. Bir yağışlı nəğmə. Bakı “Gənclik”, 1970
7. R.Rza. Axtarış və tapıntı yollarında. Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti, 1976, 17 yanvar, S.10
8. Y. Qarayev. Poeziya və nəsr. Bakı “Yazıçı”, 1979

Ə.Rsesulzade

Literary environment in the 60-70s poetry

Summary

In this article, author researched about Azerbaijan poetry in 1960- 70. Literature was influenced by Soviet government dictator regime and there was censorship against some poetic themes. New literary stream came in 1960- 70” s years. Poets wrote about lyrical psychology poems in the poetry and showed moral suffering. Lyric I expressd individual feelings, closed words and internal aces. Already, not only wrote about wordly sadness but also individual sadness. Even poets did not expressed soldier, battle, tanks in war themes they wrote about the sadness which came with war. More over opposition ideas against colonization and written about independence.

1960- 70 years change Azerbaijan literature”s development way. It was written by gold words to Azerbaijan literatures history.

Е. Ресилзаде

Литературная среда в поэзии 60-70-х годов

Резюме

Статья посвящена поэзии азербайджанской литературы в 60-70-х годах. Диктаторский режим советской власти не оставлял литературу в стороне и некоторые поэтические темы подвергались цензуре. 60 и 70 годы принес новый литературный поток. Уже в поэзии раскрывались лирико - психологические моменты и описались моральные страдания человечества. Лирическая «Я» выражала индивидуальные чувства, замкнутый мир и внутреннюю боль. Речь шло не о мирской горе, а о индивидуальной горе. Даже написанных произведениях о войны речь шла не о описании поля битвы, окопах, танках, а о бедах который принес война. В то же время раскрывались оппозиционные идеологии колониализма, идеология свободы была привита людям.

60-70-е годы изменили направление развития азербайджанской литературы. Внесли большой вклад в историю и страницы азербайджанской литературы

Rəyçi: Xəyalə Əfəndiyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

GÜNEL PƏNİYEVA
ADPU
gunelpenyeva@mail.ru

İSA HÜSEYNOV NƏSRİ VƏ ƏDƏBİ TƏNQİD

Açar sözlər: roman, söz, əsər, yaradıcılıq, folklor

Keywords: novel, word, work, creativity, folklore

Ключевые слова: роман, слово, работа, творчество, фольклор

Xalq yazıçısı İsa Muğanna (Hüseynov) Azərbaycan nəsrinin inkişafında sanballı xidmətləri olan söz sənətkarıdır. Yeni Azərbaycan nəsrini onun, artıq nəsr poetikasının gözəl nümunələrinə çevrilmiş əsərləri olmadan təsəvvür etmək çətindir. Onun Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında, nəsr dilinin zənginləşməsində özünəməxsus yeri var. O, bir növ xalqımızın taleyini öz şəxsi həyatında yaşamış, onun ağrı-acılarını ürəyində daşımış, erməni-daşnak zülmünün hər cür sifətini görmüş, didərginliyin, qaçqınlığın əzablarını çəkmiş cəfakəş, fədakar bir şəxsiyyət olmuşdur.

Yaratdığı əsərlərlə oxucunu düşündürmək, hisslərinə hakim kəsilmək, onu gözəlliklər aləminə çəkib aparmaq, haqq-ədalət uğrunda mübarizəyə ruhlandırmaq, həqiqətin tapılmasında hər kəsə yardımçı olmaq kimi ali keyfiyyətlər az-az qələm sahibinə nəsib olur. Dərin mənə tutumu, ictimai fikrə hakim kəsilmək gücü ilə bir-birini tamamlayan, XX əsr Azərbaycan cəmiyyəti həyatının bütün sahələrini güzgü kimi əks etdirən aktual əsərləri ilə xalqın məhəbbətini qazanan İsa Hüseynov belə xoşbəxt taleli sənətkarlardandır.

Vaxtilə bu böyük söz ustasının özünün sadıq, sayı milyonlarla ölçülən oxucularına yaratdığı obrazlar, qəhrəmanlar vasitəsilə aşılamağa çalışdığı əsas keyfiyyətlər - insani borc, vətəndaş vəzifəsi, fərd və cəmiyyətin qarşılıqlı münasibəti, ailə və əxlaq, bəşəriyyət, millilik problemləri bu gün də aktuallığını, dəyərini qoruyub saxlamaqdadır. Bax, bu səbəbdən İsa Hüseynovun 50-60 il bundan əvvəl qələmindən süzülən dəyərli sözlər də, müdrik kəlamlar da bu gün də sevilə-sevilə oxunur, daha böyük aktuallıq, daha böyük mənə kəsb edir.

İsa Hüseynov çoxşaxəli yaradıcılıq yolu keçmiş sənətkarlardandır. Əgər biz onun həyat və yaradıcılıq yolunun hər hansı bir ilini, yaxud qısa bir dövrünü ciddi xronoloji ardıcılıqla izləsək, maraqlı bir mənzərənin şahidi olarıq: yazıçı eyni dövr ərzində hekayələr yazmaqla yanaşı, istedadlı bir ssenarist kimi də fəaliyyət göstərmiş, irihəcmli roman və povestlərlə bərabər oçerk və məqalələr də ərsəyə gətirmiş, konfrans və qurultaylarda məruzələrlə çıxış etmişdir. O, ədəbiyyatın bütün janrlarında kamil sənət nümunələri yaratmışdır ki, bu da yazıçının sənət palitrasının müxtəlif çalarlarından, dünyagörüşünün genişliyi və yaradıcılıq intellektindən xəbər verir.

İsa Hüseynovun yaradıcılığı üç dövrə bölündüyü kimi onun əsərlərinin ədəbi tənqidi də üç dövr üzrə qruplaşır. Birinci dövrə 50-ci ildən başlayaraq, 58-ci ilə qədər dövr aiddir. “Yanar ürək” əsərinə qədər yazdıqları onun ənənəvi sosrealizmə aid əsərləri hesab oluna bilər. 58-ci ildə “Yanar ürəyi” yazdı və bu onun yaradıcılığında keçiddir. Bu əsər böyük rezonans doğurur. Çünki bu əsərdə raykom katibi tənqid olunmuşdu. Katibi tənqid etmək, partiyanı tənqid etmək idi. Partiyanı tənqid etmək Sovet hökumətinin dibinə balta çalmaq demək idi. KQB İsa Hüseynovu çağırmışdı. Ondan soruşmuşdular ki, sən nə demək istəyirsən bununla. O da çox ağıllı cavab vermişdi ki, mən istəyirəm raykom kürsüsündə “istinni” kommunistlər otursunlar. Yəni mənim məqsədim Sovet hökumətinə qarşı çıxmaq yox, bu ideologiyayı pozan şarlatanlara qarşı çıxmaqdı. Bundan sonra “Teleqram”, “Saz”, “Tütək səsi”, “Kollu Koxa”, “Şəppəli” onun yaradıcılığının növbəti mərhələsidir. Demək olar ki, hamı bu mərhələni birmənalı qəbul eləyir. Realist, psixoloji üslubda yazan yazıçını – İsa Hüseynovu qəbul edirlər. Bu əsərlərdə o çox önəmli və vacib problemlər qaldırır. Bu iki etarı keçəndən sonra ikinci və üçüncünün arasında “Məhşər” romanı var. Birdən-birə tarixi romana müraciət edir. Sonra onun zirvəsi olan “İdeal” meydana çıxır. “İdeal”da tarix də, din də, elm də var.(1.34)

Azərbaycan kəndinin, kolxoz həyatının ziddiyyətlərinə ayna tutur. Amma başlıca uğur ondadır ki, yazıçı mövzunu sadəcə aktual gündəmdən almaqla qalmır, xalq həyatının mündəricəsinə köklənərək, romanı, necə deyirlər, xalqı realizm üzərində qurur. Və bununla da o zamanlaracan təsərrüfat darıxdırıcılığından sıxılan “istehsalat romanı” janrını birbaşa mənəvi konfliktlər üzərinə keçirir. İsa Hüseynovun ədəbiyyata gəlişi ilə yeni bir mərhələ başladı. 50-ci illərdə ədəbi diskussiyalarda stalinist görüşlərə, proletkultçuluğun qalıqlarına, kosmopolitizmə qarşı mübarizə öz bəhrəsini verdi: 60-cı illər ədəbiyyatının islahatçı fikir platforması ərsəyə gəldi, bu platformanın daşıyıcısı olan ədəbi nəsil söz sənətimizin ön xəttinə çıxdı. İsa Hüseynovda isə kəndin real mənzərəsini görürük, çərçivələrdən, buxovlardan azad olunmuş mənzərəsini görürük. Burada hər cür tiplərə rast gəlmək mümkündür. Məsəlçün “Tütək səsi”ndəki obrazları “Böyük dayaq”da, “Abşeron” romanında görə bilmərik. Bu mənada İsa Hüseynovun realizmi xalis realizmdir.(3,79) Ədibin qəhrəmanları ülvə məqsədləri, mübarizliyi, xarakterlərinin bütövlüyü, yaşadığı hisslərin, duyğuların təbiiliyi ilə yaddaşlara həkk olunmuşlar. 60-70-ci illərdə ədəbiyyata gələn gənclərin püxtələşməsində İ. Hüseynovun zəngin yaradıcılığının böyük rolu olmuşdur. Əsərlərinin əksəriyyətini sovet dövründə yazmış İsa Hüseynov hakim ideologiyayı heç vaxt tərənnüm etməmiş, sadə insanların həyatını, onların məhəbbətini, arzu və istəklərini böyük ustalıqla qələmə almışdır. Buna görə də onun əsərləri indi də coğrafi sərhədləri adlayaraq, yeni-yeni

oxucu auditoriyalarının sevgisini qazanmaqdadır. Nəsrimizin əsaslı surətdə yeni mərhələyə qədəm qoymasının fəal iştirakçısı olmaqdan daha çox bu nəsrin yaradıcılarından biri kimi fəaliyyət göstərən yazıçını, odur ki, 60-cı illər nəslə öz sələfləri saymaqda tam haqlıdırlar. İsa Muğanna yaradıcılığının başlıca xüsusiyyəti folklorla, xalqın bədii təfəkkür prinsipləri, estetik və əxlaqi kateqoriyaları ilə dərin bağlılığıdır. Yazıçının, həyatdakı ziddiyyətləri bütün kəskinliyi ilə göstərən "Yanar ürək" romanı özünün ictimai, vətəndaşlıq konsepsiyası ilə, mühüm sosial həqiqətlər barədə söz açmaq cəhdi ilə ədəbiyyatımızın inkişafı üçün çox gərəkli olmuşdur. Bu əsərinin mövzusunun müəllif sonralar "İdeal" romanında bir qədər də dərinləşdirmiş, yeni bədii məzmununda zənginləşdirmişdir. İsa Hüseynov yaradıcılığı ənənəvi Sovet nəsrindən estetik ideali, bədii qayəsi ilə köklü şəkildə seçilirdi. Bu da qanunauyğun olaraq onun əsərlərinə ədəbi tənqiddən də birmənalı olmayan reaksiyasına gətirib çıxarırdı. Belə ki, bəzi tənqidçilər yazıçını novatorluqla, yeni mözuların gətirməsi münasibətilə təbrik edir, digərləri isə ideoloji nəzəriyyədən kənara çıxdığına görə onu kəskin şəkildə tənqid edirdi.

60-cı illər nəsrində İ. Hüseynovun novatorluğunu göstərən ən əsas cəhətlərdən biri də qəhrəman və müəllif mövqeyi münasibəti idi. Həmin dövr tənqidi də bu yeniliyi özünəməxsus şəkildə qəbul etmişdir. Tənqidçilərin mövqeyində aşkar bir ziddiyyət hökm sürürdü: bir tərəfdən, onlar İ. Hüseynovu ədəbiyyat tarixində yenilikçi kimi qəbul edir; digər tərəfdən də yazıçının gətirdiyi novatorluq keyfiyyətlərini düzgün saymırdı. Göründüyü kimi, «yeni nəsr» anlayışını, istilahını qəbul etmək istəməyən yazıçı və tənqidçilər belə bu nəsrin novatorluğunu, özündən əvvəlki nəsrə münasibətdə bir növ «antitezis» təşkil etdiyini, ədəbiyyatın inkişafında böyük bir dönüş yaratdığını təsdiqləyirlər. Onu da əlavə edək ki, «yeni nəsr» anlayışı cari tənqiddə və elmi tədqiqatlarda birdən-birə işlənməyə başlamamış. İlk dövrlərdə tətbiq olunan «gənc nəsr», «gənc nasirlər» kimi anlayışı tədricən əvəzləmişdir. (2.45) 60-cı illər İ. Hüseynov nəsrinin son dərəcə məhsuldar onilliyi olmuşdur. "Teleqram", "Saz", "Tütək səsi", "Kollu koxa" və s. povestlər bu illərin məhsulu olmuşdur. 60-cılar nəslinin ədəbiyyata gəlişi və Azərbaycan "yeni nəsr"inin formalaşması ilə yeni Azərbaycan nəsrini təşəkkül tapmışdır. Tamamilə məntiqi olaraq elmi-tənqidi axtarışların təbii yekunu kimi təsdiqlənən «yeni nəsr» anlayışı hazırda ciddi pozitiv məzmunla malikdir və 50-60-cı illərdə meydana çıxan məlum ədəbi fenomeni öyrənmək, tədqiq etmək üçün əsas və ilkin çıxış nöqtəsi mövqeyindədir. Yuxarıda əmin olduğumuz kimi, bu anlayışın tərəfdarı olmayanları əks arqumentləri kifayət qədər tutarlı deyil və ondan imtina etməyə qətiyyətlə əsas vermir.

Yeni Azərbaycan nəsrinin bədii-estetik mahiyyətinə, səciyyəsinə tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızda xeyli tədqiqat həsr olunsada bizim qənaətimizcə onun bir çox mühüm cəhətləri sistemli şəkildə üzə çıxarılmamışdır.

"Yanar ürək"də sosializm gerçəkliyinə ünvanlanmış tənqidin "Doğma və yad adamlar"da bilavasitə sosrealist sənətin özünə qarşı çevrilməsi ilə nəticələnmişdir. Bu da onunla əlaqədar idi ki, sosrealizm artıq ehkamçı, doqmatik sənət kimi tənqid hədəfinə çevrilmişdi. Tənqidin məhdudluq, qüsurlu kimi təqdim etdiyi keyfiyyətlərin İ. Hüseynovun yaradıcılıq konsepsiyasından, estetik mövqe və prinsiplərindən irəli gəlirdi. Yazıçı sosrealizmin estetik prinsiplərindən bu əsərlərdə şüurlu şəkildə imtina edirdi. Sosialist gerçəkliyini yox, həyat həqiqətini bədii həqiqətə çevirmək yazıçının estetik məramı idi. Məhz buna görə də "Yanar ürək" sosialist gerçəkliyi haqqında əsl həqiqətlər romanı kimi səciyyələnir. Yazıçının nəsrində 50-cı illərdən günümüzədək ədəbi tənqidimizdə özünəməxsus zənginləşmə, dərinləşmə yolu keçmiş, gəlişməsində yeni çalarlar, özəl keyfiyyətlər qazanmışdır. Onun nəsr yaradıcılığında poetik təkamülün ritmlərini biz sanki bir-birindən doğulan, fəqət ayrı-ayrı dünyalardan keçən əsərlərin ümumi quruluşundan seçə bilirik. Yazıçının daim inkişaf edən üslubu, dərin analitik təhkiyəsi, süjet və obraz yaratma üsulu, yorulmaz ideya axtarışları onun əsərlərinə ədəbi tənqidin də dinamik münasibətini təmin edir. İsa Hüseynovun nəsrində sovet nəsrinin sosioloji şablonlarını dağıtdı, sosialist realizminin estetik ehkamları ilə düz gəlməyən, xalq həyatını milli-mənəvi mənafehləri baxımından təcəssüm etdirən nəsr təmayülü yaratdı və ədəbiyyatımıza lirik-psixoloji üslub gətirdi. Xalq yaradıcılığının ssenari əsərləri ilə yeni rejissor, aktyor, bəstəkar və rəssam nəslini formalaşdı. İsa Hüseynovun fəlsəfi-estetik və fikri-bədii tərəvəti bu gün də oxucuların və tamaşaçıların vətənpərvərlik hissinin və estetik zövqünün formalaşmasına öz təsirini göstərir. İsa Hüseynov qüdrətli şəxsiyyəti, fenomenal bütövlüyü və zəngin yaradıcılığı ilə müasirlərinə, xüsusilə ədib və şairlərə, ümumiyyətlə ziyalılara milli sənətkar mədəniyyətinin nümunəsini göstərdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Müəllif əsər oxucu. Bakı: Yazıçı, 1985, 156 s.
2. Abasova S. İsi Məlikzadənin yaradıcılığı. Bakı, Nurlan, 2000, 254 s.
3. Akimova Elnarə. Yeni təfəkkür və ədəbi tənqid, Bakı, "MBM", 2012. 280 səh.
4. Anar. Nəsrin fəzası. // Azərbaycan jurnalı. 1984 №7 s. 164-181; №8 s. 146-162

G.Paniyeva

**İsa Huseynov's creativity and literary criticism
Summary**

This article deals with the periods of İsa Huseynov's creative work

The writer's creativity and literary criticism are divided into 3 periods. The first period is a period of "Yanar urek". It is not wrong to say that this period is a period of refusal of the writer's works. With "Yanar urek" of transition to creativity in the second period. The transition to the third episode with the novel "Mehser". The third period is distinguished by its distinction. The ideal ideology and the new theme are ideally based on the novelty of the "Ideal" "Gur UN". This division was a division of writer's creative and literary criticism.

He reached the peak of his creations with the "Ideal"

With this century the writer's interest in the literary criticism has even increased. Almost literary criticism has drawn attention to his interest

Г. Паниева

**Иса Гусейнова креативность писателя и
литературная критика
Резюме**

В этой статье рассматриваются периоды творчества Иса Гусейнова. Креативность писателя и литературная критика разделены на 3 периода. Первый период - период «Янар-урек». Не ошибается сказать, что этот период является периодом отказа от произведений писателя

С «Янар урек» перехода к творчеству во втором периоде.

Переход к третьему эпизоду с романом «Мехсер»

Третий период отличается его различием. Идеальная идеология и новая тема идеально базируются на новинке «Идеального» «Гур УН».

Это разделение было разделом творческой и литературной критики писателя.

Он достиг пика своих творений с помощью «Идеального»

В этом столетии интерес писателя к литературной критике даже увеличился. Почти литературная критика обратила внимание на его интерес

Rəyçi: Təyyar Salamoğlu
filologiya elmləri doktoru, professor

MƏLƏK KƏRİMOVA
Xəzər Universiteti
mkerimova@khazar.org

BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏN PSIXOLOJİ TƏSİR VASİTƏSİ KİMİ İSTİFADƏ EDİLMƏSİ: BİBLİOTERAPİYA

Açar sözlər: bədii ədəbiyyat, incəsənət, biblioterapiya

Key words: art, literature, bibliotherapy

Ключевые слова: искусство, литература, библиотерапия

İncəsənətin əsas növlərindən biri olan bədii ədəbiyyatın cəmiyyətin inkişafındakı rolu böyükdür. İncəsənətin bütün digər növləri ilə müqayisədə məhz bədii ədəbiyyat aparıcı mövqe tutur. Ədəbiyyatın incəsənətin aparıcı növü kimi əhəmiyyət kəsb etməsinin bir neçə əsaslı səbəbi vardır. Ədəbiyyat cəmiyyətdə baş verən və baş verə biləcək tarixi dəyişiklikləri özündə əks etdirərək təsvir etməkdədir. İstər teatr, istər opera, istər rəqs, istərsə də film olsun hər birinin əsasında bədii ədəbiyyat durur. Bədii ədəbiyyat çox vaxt digər incəsənət sahələrinə mövzu verməkdədir. Dostoyevski, Puskin, Şekspir, Cəlaləddin Rumi, Ramiz Rövşən, Cingiz Abdullayev və bu kimi bir çox sənətkarlar yarattıqları sənət nümunələri ilə nəinki yaşadığı dövrü əks etdirir, eyni zamanda zamanı, məkanı aşaraq cəmiyyətin inkişafına istiqamət verir. Cəmiyyət sənətkara təsir etdiyi kimi, sənətkar da özünəməxsus yaradıcılığı ilə cəmiyyətin içtimai şüurunun, mənəvi dəyərlərinin və estetik zövqünün formalaşmasına təsir etməkdədir. Öz yaradıcılığını ortaya qoyan sənətkar sadəcə anadangəlmə istedadları ilə deyil, eyni zamanda yaşadığı cəmiyyətin də təsiri ilə əsərlərinə istiqamət verir. Deməli, gerçəkliyi hərtərəfli və çoxcəhətli əhatə etməsi, həyatdakı dəyişikliklərə tez cavab vermək qabiliyyəti, digər incəsənət növlərinə böyük təsir göstərməsi ədəbiyyatı incəsənətin ən başlıca və aparıcı növünə çevirir.

Təbii ki, bədii ədəbiyyatın zəruriliyi psixologiya elmindən də yan keçməmişdir. **Beyin üzərində aparılan tədqiqatlar nəticəsində sağ və sol beyin yarımkürələrinin informasiyanı fərqli şəkildə işlədiklərini ortaya qoymuşdur.** Hər hansı məlumatı öyrənərkən beynin hər iki yarımkürəsi istifadə edilsə də, adətən bir hissə digərinə görə üstünlük təşkil etməkdədir. Sol beyin yarımkürəsi nitq, kateqoriyalaşdırma, problem həll etmə kimi xüsusiyyətlərdən, sağ yarımkürə isə ətrafı bütöv və vizual qavramada həssasdır. Sağ beyin şəkilləri, yerləri və məsafələri daha yaxşı qavramada, sol beyin isə dil, hadisələrə məntiqi nəticələr çıxararaq yanaşmada ustadır. Sağ beyin yarımkürəsi yaradıcı, vizual, musiqini, rəngləri qavrayarkən və emosiyalar zamanı aktivləşərkən, sol yarımkürə danışıq, sözlərin tələffüzü,

məntiq, riyaziyyat kimi məsələlərdə aktiv olmaqdadır. **Müasir dünyada biz daha çox beynin sol yarımkürəsindən istifadə edirik. Son illərin tədqiqatları beynin hər iki sahəsinin vəhdətinin önəmli olduğunu ortaya çıxarmışdır. Məhz bədii ədəbiyyatı oxuyarkən beynin hər iki tərəfi birlikdə fəaliyyət göstərərək şəxsin nəinki zehni inkişafına, həm də emosional dünyasına müsbət mənada təsir göstərir.** Belə ki, psixoloji məsləhət zamanı metaforlardan istifadə, kiçik nağılların nümunəvi model kimi açıqlanması, pasiyentə bədii qiraətin məsləhət edilməsi konsultasiya prosesinin zənginləşməsi ilə yanaşı, pasiyentin daxili aləmində yaşanan və ifadə edilməyə yer tapa bilməyən duyğuların yaşanmasına və bənzər problemlərin həlli üçün əsərin qəhrəmanının çıxış yollarını nümunə kimi qəbul etməsinə də yol açma bilməkdədir. Məsələn belə ibratəmiz hekayələrdən biri nümunə kimi aşağıda verilmişdir:

Nəsrəddin hoca eşşəyinə iki ağır heybə yükləyərək hər gün şəhərə duz səpirmiş. Yoldaşları ondan bunun səbəbini soruşduqları zaman o şəhəri pələnglərdən qoruduğunu demişdir. Hər kəs bu hadisəyə mat qalaraq ona niyə belə etdiyini soruşur. O da mənim atam da belə edirdi. Duz tökərdi ki, şəhərə pələng girməsin-deyir. Dostları hocaya bu şəhərdə pələng olmadığını desə də, hoca yenə hazırcavablıqla əlbəttə yoxdur, çünki mənim səpdiyim duza görə gəlmirlər deyir.

Verilən mesaj: çox zaman vərdişlərimizi ehtiyac olmasa belə tərgidə bilmirik. Səbəbsiz qorxularımız buna mane olur. (hekayədəki olmayan pələng qorxusu kimi). Pasiyentə sən qorxuların nələrdir?-sualı istiqamətləndirilə bilər və yaxud hekayədən çıxardığı nəticə soruşula bilər.

Psixologiyada bədii ədəbiyyat əsərlərinin istifadəsi biblioterapiya adlandırılmaqdadır. Biblioterapiyanın tarixi inkişafına baxıldığı zaman B. Rushunun hələ 1915-ci illə xəstələrə kitab oxumağı məsləhət gördüyünü anlayırıq. 1916-cı ildə isə Samuel Mc. Chod Crothers biblioterapiya terminini ədəbiyyata daxil etdi. Crothersin dostu Bagster, biblioterapiyanın elmdə yenilik olduğunu qeyd edir [12]. Rusiyada xəstələrə kitabla təsir metodikası İ. E. Dyadkovskiy, S. S. Korsakov, B. M. Bexterev kimi elm adamları tərəfindən istifadə edildi. G. S. Robinson da, Carey də kitabların pozuntular zamanı nəticə verən vasitələr olduğunu qeyd edirdi. Dr. Magnus, C. Peterson da gələcəkdə bu sahədə tədqiqatlara ehtiyac duyulduğunu və qiraətlə maraqlanan pasiyentlərdə müsbət inkişafın müşahidə edildiyini qeyd etmişdilər. 1942-ci ildə Boston xəstəxanasının əməkdaşı biblioterapiya ilə əlaqədar iki məqalə nəşr etdirir. Məqalələrin biri "Qiraət terapevtikdir?" adlanır. O, bu məqalədə 529 pasiyent üzərində apardığı tədqiqatı ümumiləşdirərək bədii qiraətin müalicəvi əhəmiyyəti üzərində durur. Bu sahədə sanballı məqalələrdən biri də 350 ədəbiyyata istinad edən və 1945-ci ildə yazan Dr. Jerome M. Schneck olub. 1949-cu ildə Caroline Shrodes "Biblioterapiya: Teorik və Klinik

Experimental Tədqiqat” adlı elmi işini müdafiə edir. Esther A.Hartman da “Proyeksiya texnikası olaraq ədəbiyyat:Biblioterapiyada tədqiqat” adlı elmi işini 1951-ci ildə müdafiə edir. O, biblioterapiyanın elm olaraq incəsənətlə qarşılaşdırır. 1957-ci ildə isə Mary Jane Ryan biblioterapiyanın elm olmadığını, lakin sənət olduğunu qeyd edir[12].Bu sahədə Shemin.M.(2016) apardığı tədqiqat da diqqət çəkməkdədir. Nigeriyada 276 tələbə üzərində aparılan tədqiqatın nəticələrinə görə biblioterapiya emosional narahatçılığı olan tələbələrə effektiv həll yollarından biridir. Uşaqlarda emosional çətinliyin səbəbləri arasında yaxın birinin ölümündən tutmuş bir çox hadisə səbəb olmaqdadır. O, emosional narahatçılığın təlimdə çətinlik çəkən tələbələrə akademik nəaliyyətin aşağı düşməsinə səbəb olduğunu qeyd edərək biblioterapiyanı emosional narahatlığı ortadan qaldırmada əsas yollardan biri kimi təklif edir.Elley.S.nin (2014) də bu sahədə maraqlı tədqiqat aparmışdır.III sinif şagirdlərinə altı həftəlik bir müddətdə biblioterapiyanı tətbiq edərək düşünmə, qavrama, sosial və emosional suallara cavab tapma, sosial və emosional vərdişlərin qazandırılması məsələlərini tədqiq etmişdir.Tədqiqatın nəticələrinə əsasən, şagirdlərin yoldaşları ilə münasibətində müsbət dəyişikliklər müşahidə edilmiş,eyni zamanda onların sosial və emosional vərdişlərinə biblioterapiyanın müsbət təsirinin olduğunu qeyd etmişdir.Jacob,J.,& De Guzman,R.G.(2016) Fillipin yeniyetmə qadınlar üzərində tədqiqat keçirildir.Tədqiqatda depressiya keçirən 30 yeniyetmə qadın iştirak edib. Seçilən ədəbiyyatın yeniyetmələr tərəfindən oxunmasının onların daxili güclərini artırdığını, hadisələri müsbət istiqamətdə dəyərləndirmələrinə təsir etdiyini müəyyən ediblər.Belə ki,tədqiqat nəticəsində biblioterapiyadan istifadə edən yeniyetmə qadınların depressiya səviyyələrinin azaldığı müşahidəedilmişdir.Songprakun,W.,&Mc Cann,T.V. (2015) Taylandda keçirilən başqa bir tədqiqat orta səviyyəli depressiya müşahidə edilən 56 iştirakçı üzərində həyata keçirilib.Taylandda son illərdə depressiyanın artışı müşahidə edilməkdədir. Özünəkömək depressiyada olan insanlar üçün əhəmiyyətlidir. Tədqiqat iştirakçılarınıki qrupa ayrılıb və biblioterapiya tətbiq edilən qrupda depressiyanın azaldığı müşahidə edilməkdədir.

Müxtəlif ölkələrdə keçirilən tədqiqat nəticələrindən görüldüyü kimi, bədii ədəbiyyat mütaliəsi bir çox emosional narahatçılıqda müsbət mənada təsir göstərməkdədir. Bədii ədəbiyyat mütaliəsinin psixologiyada terapevtik metod kimi istifadə edilməsi biblioterapiya adlandırılmaqdadır.Biblioterapiya--pasiyentin psixi vəziyyətinin optimallaşması və normalaşması məqsədilə xüsusi seçilmiş ədəbiyyatın oxunması yolu ilə ona göstərilən psixoloji təsirdir. Psixi vəziyyətə uyğun seçilən mütaliə adı mütaliədən şəxsiyyətin bu və ya digər vəziyyətinə, xüsusiyyətinə, psixi proseslərinə yönəldilməsi ilə fərqlənir.Bədii əsəri mütaliəsinin psixoloji təsiri onunla izah olunur ki, əsərdə qavranılan hisslər, meyllər, arzular, düşüncələr, obrazlar tamamlanır, həyəcanlı fikir və hisslər

yeni istiqamətə, yeni məqsədlərə yönəlir. Beləliklə, pasiyentin mənəvi tarazlığının bərpa olunması üçün onun hisslərinə bədii əsər vasitəsilə təsir edilir. Hisslərin zəifləməsi ya da qüvvətlənməsi pasiyentə və onun ifadə etdiyi sıxıntıya görə dəyişiklik göstərməkdədir. **Bədii mütaliə zamanı insanın təxəyyülünün, nitq qabiliyyətinin inkişafı da mühüm məsələlərdən biridir.**

Psixoloqlar pasiyentin özünü kəşf etməsi və qəbul etməsi, müsbət “mən” obrazın inkişaf etdirilməsi, öz problemlərinə oxşar problemləri başqalarının da yaşadığını görərək tək olmadığını hiss etməsi, özü və başqalarının problemləri ilə əlaqədar fərqiyyət qazanması, problemlərini müzakirə etmə cəsarəti, həyata mənə vermə və mənə tapması, digəri streslə mübarizə, duyğuların ifadəsi və katarsis, başqaları ilə empatiya qurması və hadisələrə “ötəki”nin gözündən baxma qabiliyyəti, fərqli və yeni vəziyyətlərə də uyğunlaşma məsələlərdə biblioterapiyanın əhəmiyyətli olduğunu qeyd edirlər [9]. Biblioterapiyanı sadəcə xüsusi seçilmiş ədəbiyyatın pasiyentə təqdim edilməsi kimi qəbul etmək düzgün hesab edilməməkdədir. Biblioterapiya zamanı psixoloqun da mütaliəni sevən və eyni zamanda şəxsi kitabxanası olan şəxs olması əhəmiyyətlidir. Müxtəlif janrlarda və hər bir başlığa uyğun qısa xülasədən ibarət kartların hazırlanması da psixoloqun işini asanlaşdırmaqdadır. Bu hər bir ayrıca kitaba da aiddir. Əsərlərin müəlliflərinin şəxsi həyatı, kəskin mövzular, fikir və problemlər bu annotasiyalarda əks etdirilir. Belə işin əvvəlində yeni fəaliyyətə başlamış biblioterapevt pasiyentin diqqətini uyğun mövzuya yönəltmək üçün kömək edə bilər. Yaxşı olar ki, içərisində çoxlu kitab olan xüsusi kitabxana olsun. Bu, pasiyentin kitabları daha asan tapmasına görə əhəmiyyətlidir. Pasiyentə icazə verilir ki, belə kitabların vərəqinin kənarında bəzi qeydlər aparsın. Belə qeydlər pasiyentə diaqnoz qoymağı və psixoloji işin istiqamətini asanlaşdırır. Pasiyent ilə növbəti söhbət zamanı ona bir neçə sual verilir. Məs., “Sevdiyiniz beş kitabın adını deyin”, “Bu həyatda hansı əsər sizdə daha çox təəssürat yaradıb və nəyə görə?”, “Oxuduğunuz əsərlərdən hansı sizə daha çox təsir göstərmiş?”, “Sizin fikrinizcə, hansı müəllif sizə daha yaxındır, sizə daha çox oxşayır?”, “Kitabda oxuduğunuz hansı surət sizə daha çox bənzəyir?” və s. Bütün bunlar pasiyentin daxili aləmindəki çətinliklər, arzuları, həyat idealları haqqında fikir verməkdədir. Yaxşı olar ki, pasiyent üçün böyük və ya kiçik ədəbiyyat siyahısı tərtib olunsun. Biblioterapiyadan köməkçi metod kimi istifadə edilən zaman belə siyahı zəruridir. Biblioterapevtik məqsədlə seçilmiş və pasiyentə məsləhət görülmüş kitabları A.Müller 3 əsas prinsipə aid etmişdir: təklif olunan kitabın mürəkkəbliyi səviyyəsi; əsərin qəhrəmanı “pasiyentlə eyni ya da oxşar səviyyədə olmalıdır”; əsərdə baş verən hadisələr pasiyentin vəziyyəti ilə maksimal uyğun gəlməlidir. Biblioterapiya gedişində pasiyent özü üçün

oxucu gündəliyi tərtib edir. Gündəlik yazılarının analizi çox vaxt bədii əsərlərin subyektiv şərh prosesi açıqlayır, korreksiyanın effektivliyi və prosesin obyektiv qiymətləndirilməsi üçün diaqnostik məqsədlərdə istifadə oluna bilər [3].

Biblioterapiyadan istifadə olunan hallarda əsas metod kimi xüsusi ardıcılıqla oxunan mövzunun yenidən işlənməsi üçün mütləq sistemi nəzərdə tutulur. Əsas diqqət tərcümeyi-hallı, dünyagörüşlü xüsusi ədəbiyyata yönəldilir. Biblioterapiya həmçinin köməkçi metod kimi də tətbiq edilə bilər. Bir tərəfli, dar yönəmlə məsələlərin həlli üçün də bu metoddan istifadə edilir. Məs., uşaq-valideyn münasibətlərində problemlər olduğu zaman, emosional-stress pozğunluqlarında vs. biblioterapiyadan istifadə edilir. Biblioterapiya həm fərdi, həm də qrup şəklində aparıla bilər.

Qrup şəklində aparılan biblioterapiyada qrup üzvlərinin birlikdə olması zamanı bilik səviyyəsi və oxucu marağı da vacibdir. Qrup 5-8 nəfərdən təşkil olunur. Qrup məşğələlərində oxunan əsərlər kiçik həcmli olmalıdır. Sonra oxunan əsərin müzakirəsi keçirilir. Nəticədə qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətin strukturu meydana çıxır, qrup üzvlərinin bədii ədəbiyyatın oxunuşuna olan münasibəti təyin edilir, az mütləq edən adamlarda oxumağa maraq yaranır. İnsanlar personajlara öz münasibətlərini bildirir və öz problemləri haqqında danışmağa onlarda imkan yaranır. Biblioterapiyanın əsas funksiyalarından biri də müzakirə üçün əlavə materialın təqdim edilməsidir. Biblioterapiya həm də dolaylı diaqnostik metodu da ola bilər. Biblioterapiyada psixokorreksiya proseslərini iki qrupa bölmək olar: qeyri-spesifik, spesifik. Qeyri-spesifik proseslər öz genişliyi ilə xarakterizə olunur, şəxsiyyətə universal təsir göstərir və konkret dəyişikliklər törədir. Sakitləşdirmə, məmnunluq, razılıq, sevinc, özünəinam hissi, öz imkanlarına qane olmaq, kifayət qədər ümumi psixi aktivlik şəxsiyyətin yaşadığı arasında.

Bir çox ədəbi janrlar yüksək psixi aktivlik yarada bilər. Bu, normal və müdafiəedici psixi reaksiyaları stimula edir, neqativ halları, travmalı həyəcanları yox edir. Bu növ biblioterapiya digər metodlara tamamlayıcı kimi tətbiq edilir. Adətən qeyri-spesifik terapiya özündə müəyyənləşdirilmiş, kiçik kitabların siyahısını, problemlərin sadə və asan yolla anlayışını izah edən kitablar yığımını birləşdirir. Bədii ədəbi və publisistik əsərlərdən elə kitablar seçilir ki, burada humanistlik, mehribanlıq və ziyalılıq hissləri əks etdirilir.

Pasiyentə daha effektiv təsir göstərmək üçün oxunmuş kitabları, bölmələri yekunlaşdırmaq, kitab və bölmələrin “ən yaxşı” variantlarına xülasə yazmaq məsləhət görülür. Pasiyentin problemindən asılı olaraq, psixoloq ona ya ciddi seçilmiş kitab yığımı təklif edir, ya da onları tamamilə məhdudlaşdırır və müştərinin diqqətini ədəbiyyatın müəyyən sahəsinə yönəldir.

Spesifik korreksiya prosesləri daha dar istiqamətlə xarakterizə olunur. Məs., konkret hisslər, fəaliyyət, təfəkkür, düşünmə. Onlar daha sadə, konkretdir və asan idarə olunur. Bu-nəzarət, emosional işləmə, məşq, konfliktin həllidir. Psixi proseslər üzərində nəzarət onların təkrarının güclənməsi ilə həyata keçirilir. Bura analiz vasitəsilə zəifləmə, xatirələrlə, emosional başqalarını sıxışdırma, adi və ya güclü həyəcanla şəxsiyyətə göstərilən təsirin dəyişməsi aiddir. Nəzarət zamanı öz vəziyyətini anlama, hetero və autopsixogen faktorun ona təsiri; öz inkişaf yolunda şəxsiyyətin rolunu anlaması; həyati vacib problemlərdə öz həqiqi münasibətlərinin dərk edilməsi nəzərdə tutulur. Emosional tədqiqatçının əsas məqsədi insana şəxsi emosiyalarının üzə çıxmasına, onların digər insanların emosiyaları ilə müqayisə etməsinə və psixoloq tərəfindən düzgün korreksiya olunmasına kömək etməkdir. O, pasiyentə baş vermiş hadisələrə daha optimal reaksiya göstərməyi öyrədir, sürətli, zəif və dəyişkən emosional reaksiyalardan uzaqlaşmaq imkanı yaradır. Məşq öz fikirlərində canlandırıdığı dialoqları, alternativ hərəkətləri, öz xüsusiyyətlərini dərk edərək (utancaqlıq və s.) pasiyent alternativ həyəcan üsulları haqqında bilik toplayır və digər daha düzgün yol axtarır. Belə halda onu heç kim məzəmmət etmir və pasiyent qiymətləndirici yanaşmadan azad olur. Konfliktlərin həll edilməsi-nəzarətin özünəməxsus sintezidir, biliklərin emosional tədqiqidir. Konfliktlərin həll edilməsi seansların yekunu kimi həyat çətinliklərində tətbiq edilir. Oxuduğu əsərlərdə, süjetlərdə baş verənlər pasiyentin öz həyat süjetlərinə uyğun gələrsə, o, artıq bu vəziyyətdən çıxış yollarını bilir, emosional vəziyyətinə nəzarət edir və bu da emosional konfliktlərin həll edilməsinə gətirib çıxara bilir. Biblioterapiyanın bu növü səmərəliliyi ilə fərqlənir, psixoloq tərəfindən daha aktiv rəhbərliyi göstərir. Bu, praktiki cəhətdən belə müşahidə olunur: psixoloq pasiyent üçün daha aktual olan ədəbiyyat siyahısını tərtib edir. Bu işdə o pasiyentin çətinliklərinə, məqsədlərinə, şəxsi xüsusiyyətlərinə cavab verməlidir və bu ədəbiyyat onda disharmoniya yaradan çətinliklərin səbəbini izah etməlidir.

Beləliklə, ədəbiyyat pasiyentə hətta heç bir təcrübəli psixoloqun verə bilmədiyi imkanları yaradır, əsaslı, tələsmədən, intim şəraitdə öyrənməkdə, anlamaqda, tanımaqda, analiz etməkdə, öz emosional vəziyyətinə və göstərdiyi reaksiyalara nəzarət etməkdə ona yardımçı olur. Müəllimədən əvvəl pasiyent təlimat alır, yəni o təklif olunmuş siyahını diqqətlə oxuyur, oxuduqlarını öz şəxsi təcrübəsi ilə müqayisə edir və təcrübədə sınaqdan keçirmək yolunu axtarır. Sonra onunla söhbət aparılır: “Onun üçün daha nə maraqlı idi?”, “Bu kitabdan o hansı əhəmiyyət əldə etdi?”, “Qorxunu nə yaratdı?”, “Hansı qaranlıq yerlər qaldı?”, “Başqa personajlara münasibət necədir?” və s.

Biblioterapiyadan istifadə zamanı pasiyentin yaşı, intellekt səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Bəzən oxumağa maraq duymayan pasiyentdə bunu tətbiq etmək çətinləşməkdədir. Bu məqsədlə internet üzərindən bədii əsərlərin səsli oxunması da təklif edilə bilər. Bir sözlə, biblioterapiyanı öz şəxsi təcrübəsində istifadə edən mütəxəssis mütailə etməyi xoşlamalı, şəxsi kitabxanasını yaradaraq, oxuduğu bədii əsərlərin qısa məzmunu qeyd etməli və qarşısındakı pasiyentin bütün inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq uyğun şəkildə tətbiq etməyi bacarmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərquliyev F.C. Biblioterapiyanın əsasları: tibbi lətifələr / F. C. Cəfərquliyev, Ş. Q. Abdullayev. I hissə / elmi red. N. İsmayılov. - Bakı : Elm, 2006. - 415 s.
2. Elley, S. Examining the Use of Bibliotherapy in a Third Grade Classroom. *Texas Journal of Literacy Education* [serial online]. December 1, 2014; 2(2); 91-97. Available from: Eric, Ipswich, MA. Accessed September 13, 2017
3. Gagnon, Salomon. "Is Reading Therapy?" *Diseases of the Nervous System*, 3~206-212, July 1942.
4. Jacob, J., & De Guzman, R.G. (2016). Effectiveness of taking on the good based-bibliotherapy intervention program among depressed Filipino female adolescents. *Asian Journal of Psychiatry*, 2399-107. doi:10.1016/j.ajp.2016.07.011
5. Liberman Judith Malika (2015) "Masal Terapi" Doğan Novus Yayıncılıq.
6. Ryan, Mary J. "Bibliotherapy and Psychiatry: Changing Concepts, 1937- 1957," *Special Libraries*, 48: 197-199, May-June 1957.
7. Schneck, Jerome M. "A Bibliography on Bibliotherapy and Hospital Libraries," *Bulletin of the Medical Library Association*, 33:341-356, July 1945.
8. Shem, M. (2016). Bibliotherapy as a Problem-Solving Skill of Counselors and Teachers for Character and Skills Development in Ogun State, Nigeria, *Journal of Education and Practice*, 7(20), 18-22
9. Songprakun, W., & Mc. Cann T.V. (2015). Using bibliotherapy to assist people to recover from depression in Thailand: Relationship between resilience, depression and psychological distress. *International Journal of Nursing Practice*, 21(6), 716-724. doi:10.1111/ijn.12250
10. Sullivan, A. & Strang, H. (2002). Bibliotherapy in the classroom: Using literature to promote the development of emotional intelligence. *Childhood Education*, 79(2), 74-80.

11. Алексейчик А.Е. Библиотерапия // Руководство по психотерапии / Под ред. В.Е. Рожнова. - Т.: Медицина, 1985. - С.304-319.
12. Дрешер Ю. Библиотерапия: теория и практика / Ю. Н. Дрешер. – СПб. : Профессия, 2008. – 272 с. – (Библиотека).
13. <http://binnuryesilyaparak.com/2016/07/01/bibliyoterapi-okuma-ile-sagaltim/>
14. <https://psyera.ru/2422/biblioterapiya>
15. <http://www.svetgeorg.com/stati/dlai/687-biblioterapiya-iscelenie-chteniem-ili-lechenie-knigami.html>
16. https://www.ideals.illinois.edu/bitstream/handle/2142/6050/librarytrends11i2c_opt.pdf?sequence=1

M. Karimova

The use of the literary works as a psychological tool: Bibliotherapy

Summary

Literary works express the historical events and have guiding power in a society. As the literary works have impact on the scientific fields it does play a very helpful role in the field of psychology. In this article I discuss the major leading role of the literary works in the progress of a society and its role as a bibliotherapy. The impact of reading a literary work in psychology is also explored in the article. A patient absorbs feelings, tendencies, desires, thoughts and roles when he or she reads a literary work and his or her exciting new thoughts and feelings are directed to a goal oriented direction. Therefore this patient's feelings are influenced by a literary work for the purpose of creating spiritual balance in his or her life. This said in this article reading a literary work-bibliotherapy is discussed as a very helpful method in the field of psychology. This article also guides the bibliotherapy professionals to pay attention to the certain things in their area. Besides all these it is also discussed how bibliotherapy effects improvements in human imagination and speech

**Использование художественных произведений как
психологическое влияние: Библиотерапия
Резюме**

Художественная литература является движущей силой в развитии общества. Как известно художественная литература затрагивает все области науки. Литература играет свою роль и психологии. Гуманитарный подход в психологии можно создать, опираясь на литературу. В статье рассматривается роль художественной литературы в развитии общества, его лидирующие позиции. А также статья посвящена библиотерапии. Библиотерапия – это метод психотерапии, который использует художественную литературу, как одну из форм лечения словом. Психолог подбирает для пациента литературу, учитывая круг его жизненных проблем, личностных особенностей, его социального опыта. А после прочтения идет совместный разбор содержания. Коррекционное воздействие проявляется в том, что те или иные образы и связанные с ними желания, чувства, мысли, усвоенные с помощью прочитанной книги, восполняют недостаток собственных образов заменяют негативные мысли и чувства. Направляют к новым целям для установления душевного равновесия пациента. В этой статье также затронуты вопросы специалистов, которые применяют метод библиотерапии, а также показано влияние библиотерапии на человеческое воображение и развитие речевых навыков.

Rəyçi: Reyhan Mədətova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MÜNDƏRİCAT:

DİLÇİLİK

MƏSUD MƏMMƏDOV DİLÇİLİKDƏ SÖZÜN KÖKÜ VƏ ƏSASI (MÜXTƏLİF DİLLƏRİN MATERİALLARI ƏSASINDA).....	3
BEGİM-XANUM ALIEVA О РОЛИ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ-НЕФИЛОЛОГОВ ДОВУЗОВСКОГО ЭТАПА ОБУЧЕНИЯ	12
BAFA GASANOVA ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ЭТНИЧЕСКИХ УКРАШЕНИЙ СРЕДИ ТЮРКО-МОНГОЛЬСКИХ НАРОДОВ	221
KÖNÜL SƏMƏDOVA ORTAQ TÜRK DİLLƏRİ VƏ QIPÇAQ TÜRK DİLLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ FONETİKASI (QIRĞIZ, QAZAX, QARAQALPAQ, NOQAY)	28
TƏRANƏ MAHMUDOVA YENİ KOMMUNİKASIYA PROSESLƏRİNİN YAZI QAYDALARINA TƏSİRİ: ƏSAS YENİLİKLƏR VƏ MEYİLLƏR.....	33
FIZULİ MUSTAFAYEV MOLLA PƏNAH VAQİF HAQQINDA ÇƏKİLMİŞ FİLMLƏRİN DİL, ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ	43
AİDA ŞÜKÜROVA İQTİSADİYYAT İXTİSASLARINDA İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ.....	50
NÜŞABƏ QULİYEVA FRANSIZ DİLİNDƏ İŞLƏNƏN FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MÜVAFİQ OPTİMAL VARIANTLARI	55
ÜLVİYYƏ YUSUBOVA NUMERATİVLƏR LİŊVİSTİK TƏDQIQAT PREDMETİ KİMİ	60
KONUL KƏRİMOVA THE RELATIONSHIP READING AND LISTENING SKILLS OF FOREIGN LANGUAGE WITH SELF-CONCEPT /Literature review/.....	72

VÜSALƏ QURBANOVA	
M. KAŞĞARLININ “DIVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK”	
ƏSƏRİNDƏKİ ETNOQRAFİK LEKSİKA	92
NURİDƏ ASLANOVA	
MƏTBUAT MƏTNLƏRİNDƏ TƏSADÜF OLUNAN XÜSUSİ	
İSİMLƏRİN TƏRCÜMƏSİNDƏ MÜRACİƏT OLUNAN	
TƏRCUMƏ ÜSULLARI.....	97
KƏMALƏ MƏMMƏDOVA	
GÜNEY AZƏRBAYCAN LƏHCƏLƏRİ.....	104
LAMIƏ HEYDƏROVA	
TİBBİ TƏRCÜMƏDƏ	
DƏQİQLİK	112
SEVDA SƏFƏROVA	
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MODALLIQ	
KATEQORİYASI	119
ƏZİZƏ MƏMMƏDOVA	
«S1+S2» MODELİ ƏSASINDA DÜZƏLDİLƏN MÜRƏKKƏB	
SÖZLƏRİN STRUKTUR SEMANTİK-TİPLƏRİ	125
MAHMUDAĞA QASIMOV	
CƏLİLABADIN TARİXİ, OYKONİMLƏRİ, ETNONİM VƏ	
TOPONİMLƏRİ	137
TAMILLA ATAKIŞIYEVA	
ЕДИНИЦЫ ОТБОРА ЛЕКСИЧЕСКИХ МИНИМУМОВ	144
СЕВИНДЖ КАРАЕВА	
СЕМАНТИЧЕСКАЯ СЛИТНОСТЬ	
ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ОБОРОТОВ	149
AYTAC MÜSLÜMZADƏ	
SLENQLƏR İNGİLİS KONNOTATİV LEKSİKASININ	
BİR QOLU KİMİ 154	
GÜNEL ŞAMXALOVA	
XALQLAR ARASINDA ƏLAQƏLƏRİN İNKİŞAFINDA	
DİLİN ROLU VƏ ONUN ÖYRƏNİLMƏ YOLLARI	160
ZƏHRA QƏHRƏMANOVA	
DİL FAKÜLTƏLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN ƏNƏNƏVİ VƏ	
TƏLƏBƏYÖNÜMLÜ TƏLİMİNİN MÜQAYISƏLİ TƏHLİLİ .	166
RƏSMİYYƏ BABAYEVA	
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ	
İNTERLEKSEMLƏRİN LEKSİK VƏ SEMANTİK	
PARALELİZMİN FORMALAŞMASI	
PROSESİ HAQQINDA	171

QÖNÇƏ KƏRİMOVA	
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZÖNLÜ TIPLI FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN BƏZİ MƏNA ÇALARLARINA DAİR	176
XAVƏR HACIYEVA	
İNGİLİS DİLİNİN AMERİKA VARIANTINDA YENİ ZÖZ VƏ TERMİNLƏRİN YARANMASININ METOD VƏ ÜSULLARI ...	181
VALİDƏ KƏRİMOVA	
N. XOMSKİNİN KARTEZİAN DİLÇİLİYƏ MÜNASİBƏTİ DİLİN ANADANGƏLMƏ OLMASI PRİNSİPİ	186
KÖNÜL QOCAYEVA	
MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MƏSDƏR VƏ MƏSDƏR TƏRKİBLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI	191
SƏİDƏ ƏLƏSGƏROVA	
TOPONİM SÖZLƏRİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ LEKSİK-SEMANTİK VƏ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	196
MƏLAHƏT SƏMƏDOVA	
TÜRK VƏ SLAVYAN DİLLƏRİNDƏ KÖKSÖZ YUVALARININ SEMANTİK-FUNKSIONAL VƏ STRUKTUR İNKİŞAFI	201
ЛЕЙЛА СЕЙИДЗАДЕ	
АНГЛИЙСКИЙ И АМЕРИКАНСКИЙ ВОЕННЫЙ СЛЕНГ ПЕРИОДА ДВУХ МИРОВЫХ ВОИН В АНГЛИЙСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ	208
JALILOVA TURKAN,	
AGAYEVA TURKAN	
WORD STRESS AND SENTENCE STRESS.....	217
MƏLEYKƏ ASLANOVA,	
ZÜMRÜD RZAYEVA	
THE FUNCTIONING OF FRENCH BORROWINGS IN THE FIELD OF FASHION, FOOD, CLOTHES.....	222
ZÜLFİYYƏ QƏHRƏMANOVA	
ROLE OF EVALUATION/ASSESSMENT IN LEARNING ENGLISH AT SCHOOL	227
XANIM CAMALZADƏ	
AZƏRBAYCAN DİLİNİN FONETİK VƏ QRAMMATİK QURULUŞU	232

ZÜLFİYYƏ HÜSEYNOVA NİTQ SƏSLƏRİNİN AVTOMATİK FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	237
SİMROQ QASIMOVA FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏRCÜMƏSİNDƏ DİLLƏRİN MÜQAYİSƏSİ	243
JALƏ SALMANOVA DE L'APPROCHE COMMUNICATIVE VERS LA PERSPECTIVE ACTIONNELLE	248
NİGAR HACIYEVA AZƏRBAYCAN NAĞİLLARINDA İNVERSİYALI CÜMLƏLƏR SİNTAKTİK EKSPRESSİVLİK VASİTƏSİ KİMİ	255
AYNUR MƏMMƏDOVA DİL FAKÜLTƏLƏRİNİN I-II KURS TƏLƏBƏLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNDƏ DİSKURSIIV KOMPETENSİYANIN FORMALAŞMASINA DAİR	263
AYTƏN SADIQOVA AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TEONİM VƏ DEMONİM KOMPONENTLİ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRDƏ ALLİTERASIYA XARAKTERLİ İFADƏLƏR.....	268

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

FƏRİDƏ (HICRAN) VƏLİYEVƏ QUŞ DİLİ BİLƏN SÜLEYMAN OBRAZI XIII ƏSR ANADİLLİ TÜRK POEZİYASINDA	274
ŞAHBAZ ŞAMIOĞLU (MUSAYEV) “KƏMALÜDDÖVLƏ MƏKTUBLARI”: JANR, ÜSLUB VƏ MÜƏLLİFİN MƏRAMI MƏSƏLƏLƏRİ.....	282
ŞƏLALƏ MAHMUDOVA “A.ŞAİQ VƏ M.SEYİDZADƏNİN UŞAQ ƏSƏRLƏRİ” MÖVZUSUNDA MÜHAZİRƏNİN İNTERAKTİV TƏLİM METODLARI İLƏ TƏDRİSİ	292
TARIYEL QƏNİ ŞİRVAN DASTAN MÜHİTİ VƏ ONUN JANR SPESİFİKASI	302

ƏFLATUN BAXŞƏLİYEV	
SƏMƏD VURĞUN POEZİYASI ÜMUMTÜRK FOLKLOR DƏYƏRLƏRİ ZƏMİNİNDƏ	309
QƏNİRƏ ƏMİRCANOVA	
XALQ YAZIÇISI İLYAS ƏFƏNDİYEVİN “MƏNİM GÜNAHIM” PYESİNİN İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR.....	320
ŞƏHLA QURBANOVA	
AZƏRBAYCANDA ƏFQAN ƏDƏBİYYATININ TƏDQIQI VƏ TƏRCÜMƏSİ	326
TƏRANƏ ƏZİMOVA	
ANARIN «ŞƏHƏRİN YAY GÜNLƏRİ» PYESİNDƏ PSIXOLOGİZM	332
ULDUZ QƏHRƏMANOVA	
A.SƏHHƏT SABİR VƏ KLASSİK IRS HAQQINDA	337
AYGÜN HEYDƏROVA	
HÜSEYN ABBASZADƏNİN BƏDİİ NƏSRİNDƏ ƏXLAQI-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR (“Təsəlli” və “Feyzi müəllim” hekayələri əsasında)	342
JALƏ QƏNBƏRLİ	
VIII-XIII ƏSRLƏRDƏ ƏNDƏLUS ƏDƏBİYYATI	347
GÜLNAR YUNUSOVA	
HARUKİ MURAKAMİNİN “KAFKA SAHİLDƏ” ROMANININ İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	353
NAMİQ ƏHMƏDOV	
HEYDƏR ƏLİYEVİN SİYASİ FƏALİYYƏTİNİN NAXÇIVAN DÖVRÜNDƏ TÜRKİYƏ İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİN QURULMASI	360
TÜRKAN ƏLİYEVƏ	
XXI ƏSR TÜRK ƏDƏBİ PROSESİNDƏ “MÜHAFİZƏKARLIQ” ANLAYIŞI	369
XƏYALƏ GUMBATOVA	
TONİ MORRİSON YARADICILIĞINDA AFRO-AMERİKALILARIN AZADLIQ PROBLEMİNİN BƏDİİ ƏKSİ (Toni Morrisonun “Sevgili” romanı əsasında)	375
ŞƏMSURƏ İSMAYILOVA	
MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN TƏLİM-TƏRBİYƏSİNDƏ VƏ NİTQİNİN İNKİŞAFINDA FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ	381

ƏRKİNAZ RƏSULZADƏ

60- 70-ci İLLƏR POEZİYASINDA ƏDƏBİ MÜHİT387

GÜNEL PƏNİYEVƏ

İSA HÜSEYNOV NƏSRİ VƏ ƏDƏBİ TƏNQİD392

MƏLƏK KƏRİMOVA

BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏN PSIXOLOJİ TƏSİR VASİTƏSİ

KİMİ İSTİFADƏ EDİLMƏSİ: BIBLIOTERAPİYA.....397

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Yadigar Bağirova

Çapa imzalanmış **30. 11. 2017.**
Şərti çap vərəqi **51,5** Sifariş № **17.**
Kağız formatı **70x100 1/16.** Tiraj **300.**

*Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 055 426 72 27

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.